

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

**16. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE KÜRTLERE YÖNELİK POLİTİKALARIN
SINIR KAVRAMI BAĞLAMINDA TARİHSEL ANALİZİ**

Doktora Tezi

Serdar ÇAĞIRGA

Ankara-2021

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

**16. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE KÜRTLERE YÖNELİK POLİTİKALARIN
SINIR KAVRAMI BAĞLAMINDA TARİHSEL ANALİZİ**

Doktora Tezi

Serdar ÇAGIRGA

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Melek M. FIRAT

Ankara-2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

16. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE KÜRTLERE YÖNELİK POLİTİKALARIN
SINIR KAVRAMI BAĞLAMINDA TARİHSEL ANALİZİ

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Melek M. FIRAT

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

- 1- Prof. Dr. Melek M. FIRAT
- 2- Prof. Dr. Bilal Erdem DENK
- 3- Doç. Dr. Ayşe Ömür ATMACA
- 4- Dr. Öğr. Üyesi Ayşe YILDIRIM
- 5- Dr. Öğr. Üyesi Özge ÖZKOÇ

Tez Savunması Tarihi

24 Eylül 2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Melek M. Fırat danışmanlığında hazırladığım “16. Yüzyıldan Günümüze Kürtlere Yönelik Politikaların Sınır Kavramı Bağlamında Tarihsel Analizi” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

01.10.2021

Serdar ÇAGIRGA

TEŞEKKÜR

Yıllar boyunca ciddi bir emek ve özveri ile hazırladığım doktora tezime bilgisi, desteği ve önerileri ile değerli katkılar sunan danışmanım Prof. Dr. Melek M. Fırat'a,

Tez İzleme Komitesi'nde yer alan ve önerileri ile çalışmamın gelişmesine kıymetli katkılar sunan Prof. Dr. Bilal Erdem Denk ve Dr. Öğretim Üyesi Ayşe Yıldırım'a,

Tez jürisinde yer alan ve önerileri ile çalışmamın son halini almasında anlamlı katkıları olan Dr. Öğretim Üyesi Özge Özkoç'a,

Tez yazım sürecinde yaptığımız sohbetler ve tartışmalar ile ufkumu açan ve yardımlarını hiç esirgemeyen değerli arkadaşlarım Can Şeker ve Yunus Can Polat'a,

Hayatım boyunca beni destekleyen, haklarını asla ödeyemeyeceğim sevgili aileme en içten duygularıyla teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
HARİTALAR LİSTESİ	v
GİRİŞ.....	1
I. İMPARATORLUKLARDAN ULUS-DEVLETLERE GÜVENLİK VE SİYASALLIK OLGULARININ DÖNÜŞEN ONTOLOJİSİ BAĞLAMINDA SINIR KAVRAMININ TARİHSEL GELİŞİMİ.....	23
A. ONTOLOJİK GÜVENLİK	25
B. SİYASAL	31
C. İMPARATORLUK	41
D. ULUS-DEVLET.....	54
II. 1514 AMASYA ANTLAŞMASI'NDAN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA: OSMANLI VE İRAN İMPARATORLUKLARININ GENİŞLEYEN VE YONTULAN UÇLARI ARASINDA KÜRTLER.....	74
A. OSMANLI-SAFEVİ ÇATIŞMASI EKSENİNDE OSMANLI-KÜRT VE SAFEVİ-KÜRT İTTİFAKLARININ OLUŞMASI	75
1. Kürtlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Yapısına Katılması	82
a. <i>İdrîs-i Bidlîsî'nin Tarihsel Rolü ve 1514 Amasya Antlaşması</i>	82
b. <i>Kürt Emirliklerinin Osmanlı İdari Yapısı İçindeki Yeri</i>	90
i. <i>Klasik Osmanlı Sancakları</i>	96
ii. <i>Yurtluk-Ocaklık (Ekrad) Sancakları</i>	97
iii. <i>Hükümet Sancakları</i>	98
2. <i>Zagros'un Doğusundaki Kürdistan: Erdelan Emirliği</i>	98
B. OSMANLI VE İRAN İMPARATORLUKLARI ARASINDAKİ SINIR BOYLARINDA HÂKİMİYET MÜCADELESİ	102
1. Savaş ve Seferberlik Dönemi (1514-1736)	103
a. <i>1555 Amasya Antlaşması'ndan 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması'na: Statükonun Kurulması</i>	103
b. <i>İran'da Taht Kavgaları ve Bozulan Barış: Zagros'un Doğusunda Hâkimiyet Mücadelesi</i>	112

2. Uzlaşma Arayışı Dönemi (1736-1796): Sağlanamayan Barış	113
3. 19. Yüzyılın Başlarından Birinci Dünya Savaşına: Paylaşım Döneminde Kürt Politikaları.....	116
a. <i>Yabancı Devletlerin Osmanlı, İran ve Kürt Politikaları ....</i>	117
b. <i>Osmanlı ve İran İmparatorluklarında Modernleşme ve Kürtler .....</i>	121
i. <i>Osmanlı Modernleşmesinde Kürtler .....</i>	122
(a) <i>Kürt Emirliklerinin Tasfiyesi .....</i>	124
(b) <i>Kürdistan Eyaletinin Kurulması .....</i>	128
ii. <i>İran Modernleşmesinde Kürtler .....</i>	131
c. <i>Erzurum Antlaşmaları ve Dörtlül Sınır Komisyonları .....</i>	133
i. <i>1823 Birinci Erzurum Antlaşması .....</i>	134
ii. <i>1847 İkinci Erzurum Antlaşması .....</i>	136
iii. <i>Dörtlül Sınır Komisyonları.....</i>	142
III. TÜRKİYE, İRAN, IRAK VE SURİYE DEVLETLERİNİN KÜRTLERE YÖNELİK POLİTİKALARI VE BU BAĞLAMDA İLİŞKİLERİ.....	147
A. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA: DEVLET SINIRLARININ ÇİZİLMESİ VE KÜRT MİLLİYETÇİ HAREKETLERE KARŞI İŞBİRLİĞİNİN KURUMSALLAŞMASI.....	151
1. Uluslararası Ortam	151
2. Uluslararası Ortamın Ortadoğu Yüzü ve Kürtler.....	152
a. <i>Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu .....</i>	157
b. <i>Modern İran'ın Kuruluşu .....</i>	181
c. <i>Manda Yönetimi Altında İki Yeni Devlet.....</i>	187
i. <i>Irak .....</i>	188
ii. <i>Suriye.....</i>	194
3. Türkiye, İran, Irak ve Suriye'nin Kürtlere Yönelik Ortak Tutumları	199
B. SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNDE TÜRKİYE, İRAN, IRAK VE SURİYE DEVLETLERİNİN KÜRT POLİTİKALARI	207
1. Uluslararası Ortam	207
2. Soğuk Savaş'ta Ortadoğu ve Kürtler	209
a. <i>1940'lı Yıllar: Mahabad Kürt Cumhuriyeti.....</i>	210
b. <i>1950'li Yıllar: Dört Devletteki Kürt Politikalarının Genel Bir Resmi ve Bu Bağlamda Bağdat Paktı .....</i>	219

<i>c. 1960'lı Yıllar: Türkiye, İran, Irak ve Suriye'nin Kürt Politikaları Bağlamında Baskın Renkler ve Önemli Gelişmeler .....</i>	<i>228</i>
<i>d. 1970'li Yıllar: Kürt Milliyetçi Hareketlerin Yükselişi ve Silahlı Mücadelenin Gündemleşmesi .....</i>	<i>238</i>
<i>e. 1980'li Yıllar: PKK'nin Kürt Milliyetçi Hareketleri Karşısında Hegemonik Güce Dönüşmesi ve Silahlı Mücadele Safhası.....</i>	<i>252</i>
C. SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE TEHDİTLER, FIRSATLAR VE KÜRTLERE YÖNELİK POLİTİKALARIN OLASI İSTİKAMETİ	260
1. Uluslararası Ortam	261
2. Uluslararası Ortamın Ortadoğu Yüzü ve Kürtler: Quo Vadis?	262
SONUÇ	288
KAYNAKÇA.....	300
ÖZET	335
ABSTRACT	336

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: 1514 Öncesi Safevi Devleti'nin Batı Sınırı	79
Harita 2: Osmanlı İdari Yapısında Kürt Emirlikleri	93
Harita 3: Kasr-ı Şirin Antlaşması'na Göre Osmanlı-Safevi Sınırı	109
Harita 4: Sykes-Picot Antlaşması'na Göre Ortadoğu'nun Paylaşılması	154
Harita 5: İran'da Etnik Gruplar ve Yoğunlaştığı Bölgeler	182
Harita 6: Irak'ta Etnik ve Dini Yapı	193
Harita 7: Fransız Manda Yönetiminde Suriye	198
Harita 8: Mahabad Kürt Cumhuriyeti	215
Harita 9: 2021 İtibariyle Suriye İç Savaşı	278

GİRİŞ

“Bizzat kendi söyleminin içine zorla girmekle, bizzat kendi mirasında gedikler açmakla ve oradaki sessizliklere kulak vermekle ben galiba konuştuğum yerin sınır boylarında yere hafifçe basarak yürümeyi öğreniyorum. Sınırların olduğu her yerde bu sınırların ötesinde, kendi sınırlarımın ötesinde başka sesler, başka bedenler ve başka dünyalar olduğunu kavramaya başlıyorum. Arzularımın peşinde böylesi sınırları aşarken, çelişkili bir biçimde hem bizzat beni hapseden sınırlarla hem de sınırlarımı aşan bir diyalogu sürdürme arayışındaki bir taşkınlıkla yüzleşmek zorunda kalıyorum. Öyle ya da böyle bu sınır ülkesine düşmüş birisi olarak hep daha ötede potansiyel bir yeri arıyor gözlerim: Başka bir yer, başka bir dünya, başka bir gelecek ihtimali” (Chambers, 2019: 18).

Tarihsel kapitalizm, birbirinden ayrı düşünülemeyecek toplumsal, ekonomik ve siyasal krizlerle boğuşmaktadır. Bu krizlerin Ortadoğu’ya yansımaları en iyi gösteren örneklerden biri, farklı rejimlere ve toplumsal bileşimlere sahip Türkiye, İran, Irak ve Suriye devletlerinin birbiriyle olan uluslararası sınırlarının iki yakasında kalan, ekseriyetle Kürtlerle meskûn sınır bölgelerinden çıkan güçlü ve inatçı Kürt milliyetçi istemleri karşısında egemen devlet konumlarının sorgulanması ve bununla paralel olarak farklı etnik ve dinsel yapıların “bir arada yaşama” pratiğinden kaynaklı sorunlarını giderememeleridir. 20. yüzyılın ilk yarısında kurulan bu devletler, mirasçısı oldukları Osmanlı ve İran imparatorluklarının¹ halkları dini inançlarına göre sınıflandıran imparatorluk sisteminden ulus-devlet sistemine geçmişlerdir. Kürtlerin adı geçen imparatorlukların mirasçısı devletlerle ilişkileri de bu yeni bağlam içerisinde şekillenmiştir. İlgili devletlerin bu yeni siyasal, toplumsal ve ekonomik formasyonda Kürtlere yönelik politikaları, kendi bütünlüklerini sağlama ve buna dönük tehditleri karşılama amacıyla tek başlarına ve birbirleriyle işbirliği içinde giriştikleri bir faaliyetler yelpazesini gerektirmiştir. Ancak, bu faaliyetler, bölge çapından daha geniş bir

---

¹ İran imparatorlukları ibaresi, bu çalışmada, 16. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına kadar geçen dönemde İran’da siyasi birliği kuran Safevi, Zend, Afşar ve Kaçar hanedanlarının kurdukları imparatorluklar anlamında kullanılmaktadır.

ekonomik ve siyasal alanda örgütlenen ilişkiler ağının kısıtlamaları ve sistem içi düzenlemelerin ihtiyaçları ile yakın bir ilişki içerisinde vuku bulmaktadır. Bu yüzden, ilgili devletlerin Kürt politikaları ancak kendi iç dinamikleri ile beraber Ortadoğu'nun da içinde yer aldığı daha geniş bir alanın, yani kapitalist dünya-sistemin² hesaba katılmasıyla anlaşılabilir.

Dolayısıyla, önümüze koyduğumuz sorunsalın anlaşılabilmesi için, modern devletlerarası sistemin tarihsel gelişiminin incelenmesi zorunludur. Çünkü, ancak bu tarihsel gelişim sayesinde toprağın ulusa aitliği üzerinden ulus-devletin kurgulanması mümkün olabilmıştır. Dünya siyasi haritasının Ortadoğu yüzünün önemli bir bölümünü oluşturan modern Türkiye, İran, Irak ve Suriye devletlerinin birbirleriyle olan sınırlarında bugün yaşanan istikrarsızlıkların ve değişimlerin temel nedeni olarak kapitalist dünya-sistemin dayattığı milliyetçilik ideolojisini gören bu tez, milliyetçiliğin bu devletlere sunduğu siyasal gücün Ortadoğu'da "ortak yaşamı" kurmakta başarısız olduğunu, bu nedenle zikredilen devletlerin uluslararası sınırlarında yaşanan istikrarsızlıkların ve gerginliklerin mahsulünün de yeni sınır oluşumları olup olamayacağını tartışmaya açacaktır.

Diğer bir deyişle, bu tez Türkiye, İran, Irak ve Suriye devletlerinin sınırlarının oluşumunu ve bununla bağlantılı olduğunu düşündüğümüz Kürt politikalarını devletlerin egemenlik alanlarını belirleyen sınır kavramı³ temelinde ele alacaktır. Bunun

---

² Dünya-sistemi, pek çok politik ve kültürel birimi kapsayan bir uzaysal/zamansal alandır. Bu alan, "belirli sistemik kurallara uyan bütünleşmiş bir faaliyetler ve kurumlar alanı" (Wallerstein, 2011: 41) olup modern dönem öncesinde dünya-imparatorluğuyken, günümüzde kapitalist dünya-ekonomi olarak adlandırılır. Çalışmamızda merkeze aldığımız dört devleti, bu tarihsel sistemin içine yerleştirerek ele alıyoruz. Tersine bir yaklaşım, bu devletleri boşluktaymışçasına ve rastlantısal olarak ilişkilendirilmişçasına incelemektir olsa olsa. Bir olguyu açıklama gayreti, örneğin A hakkında bilinenleri ve B hakkında bilinenleri yan yana koyup yapıldığında nakıs kalır. Bunun ötesinde toplumsal, ekonomik, siyasal vb. tüm faktörlerin karmaşık ilişkilennemelerini tanımlamak ve kıyaslamak gerekir.

³ Sosyal bilimlerin çeşitli disiplinlerinde devlet sınırları, cinsiyet sınırları, etnik, dilsel, dinsel ve sınıfsal sınırlar gibi birbirinden az veya çok farklılaşan, örtüşen yahut ilişkilenen olguların araştırılması ve analizinde sınır kavramına başvurulmaktadır (Balibar ve Wallerstein, 2013; Barth, 2001; Anthias ve Yuval-Davis, 1993; Anderson, 1996; Rumley ve Minghi, 2014; Pellow, 1996; Soja, 1971). Bu çalışmada ise, sınır kavramı, modern devletin alametifarikası olarak kabul gören egemenliğin ve uzamsal bütünlüğün çerçevesi olan fiziksel veya teritoryal sınırlar, yani devlet sınırları anlamında

için de, a) Vestfalya ile ortaya çıkan modern devletin Avrupa sömürgeciliği yoluyla dünyanın diğer yerlerine yayılması ve 19. yüzyılda ulus-devlet yapısını kazanması; b) odağa aldığımız dört devletin Birinci Dünya Savaşı ertesinde ulus-devletleşmesi ve sınırlarını netleştirmeleri; c) ilgili devletlerin ulusal sınırları içerisinde kalan halklar arasında “ortak yaşamı” kurmakta başarısız olmalarının toplumsal, ekonomik ve siyasal sonuçları; d) yakın dönemde Suriye’nin ülkesel bütünlüğünün iç ve dış gelişmeler nedeniyle bozulması ve Irak’ta Kürtlerin bağımsızlık referandumuna gitmesi gibi gelişmelerin olası istikameti incelenecektir.

Öyleyse, 1514’ten başlayarak Osmanlı ve Safevi imparatorlukları arasındaki sınır boylarında çoğunluğu Osmanlı’ya bağlı özerk Kürt emirliklerinden, Osmanlı-Safevi ekseninde bölünen emirlikler arasında ilk sınır oluşumunun gerçekleştiği 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması’na; emirliklerin sonuncusu Botan Emirliği’nin özerk statüsüne 1847’de son verilmesinden Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve ertesinde Kürtlerin siyasal statü mücadelelerine; Lozan Antlaşması ile oluşan sınırlardan 1926 Ankara Antlaşması’na; 1937 Sadabad ve 1955 Bağdat Paktlarından 1975 Cezayir Antlaşması’na; 1980’lerle başlayan sınır ötesi operasyonlardan Körfez savaşlarına ve 2005 Irak Federal Anayasası’ndan 2011’de başlayan Suriye’deki iç savaşa kadar uzanan bir izlek oluşturulacaktır. Bu izlek, hem bölgede yeni bir siyasal konfigürasyon için gerekli olan *sınır oluşturmanın (bordering)* olası istikametini belirlemeye yardım edecek, hem de bu türden oluşumların kapitalist sistemin açmazları ile olan ilişkisini tartışmaya açacaktır.

Böylece, odağa aldığımız dört devletin Kürt politikalarını sınır kavramı bağlamında ele alan çalışmamızda, bizi güncel siyasetin dar görüşlülüğünden kurtarabilecek bir çerçeve ortaya çıkacaktır. Ancak bu da yetmeyecektir; zira

---

kullanılmaktadır. Bununla beraber, devlet sınırları ile zikredilen diğer sınırların kapitalist dünya-sistemde birlikte, iç içe yer aldıklarını ve birbirlerinden etkilendiklerini gözden kaçırmamak gerekir.

Avrupa'dan doğup uluslararası ilişkilerin temel dinamiği haline gelen tarihsel kapitalizm, ömrü itibarıyla en nihayetinde son beş yüz yılın öyküsüdür. Öyleyse, sınırın kadim zamanlardan günümüze kadarki dönüşümü ortaya konmalıdır. Bu da, hem mekânsal hem de zamansal ölçekte daha geniş bir açıklama aracına ihtiyaç duyduğumuzu göstermektedir. Kürtler, çalışmamızın merkezindeki dört devletin çeşitli bölgelerine dağılmış olsalar da, Türkiye'nin doğu ve güneydoğusu, İran'ın kuzey ve kuzeybatısı, Irak'ın kuzey ve kuzeydoğusu ile Suriye'nin kuzey ve kuzeydoğusunda çoğunluk oluşturacak şekilde yaşamaktadırlar. İşte bu dört *sınır bölgesinin*⁴ (*border region* ya da *borderland*) terkiibinden oluşan toprak parçasında sınırın tarihsel dönüşümünü ilk kent devletlerinden imparatorluk siyasi biriminin ilk örneği Akadlara, oradan devasa büyüklükteki Romalılara, Perslere, Emevi ve Abbasi imparatorluklarına, Moğollara, Selçuklulara, Osmanlı ve Safevilere ve günümüzün ulus-devletlerine kadar uzanan bir izlek üzerinden takip etmek mümkündür. Tez, bu izlek üzerinde yer alan 16. yüzyılın hemen başlarından günümüze kadar gelen tarihsel süreci odağına alacak, ancak bunu yaparken atıf yaptığımız izlek üzerinde yer alan imparatorluk ve ulus-devlet siyasi birimlerinin sınır anlayışlarına ve sınır anlayışlarında yaşanan dönüşümlere birkaç bin yıllık bir perspektiften eğilerek tarihsel kopuşları ve süreklilikleri de ortaya koyacaktır.

Bahsini ettiğimiz tarihsel sürecin odağında bulunan, bugün dört devletin birbirleriyle olan uluslararası sınırlarının iki yakasındaki arazi sahalarının oluşturduğu toprak parçası, Güneydoğu Toroslar⁵ ile Zagros Dağları'nın oluşturduğu hat ve bu hattın

---

⁴ Sınır bölgesi, ortak bir kültür ve geçmiş tasavvuru üzerinden bugünü ve geleceği paylaştığına inanan bir nüfus olarak özgül bir ulusun iki veya daha fazla devletle ilişkiye geçtiği ya da geçmek zorunda kaldığı arazi sahasıdır (Donnan ve Wilson, 2002: 33). Diğer bir deyişle, sınır bölgesi, uluslararası sınırlara bitişik olan bölgeyi ifade eder (Newman, 2006; Martinez, 1994; Prescott, 1987). Yani sınır bölgesini yaratan şey, ulusal sınırların varlığıdır. Dolayısıyla, ulus-devletlerin sınırlarını gösteren kesin hatların çekilmesiyle sınır bölgeleri ortaya çıkmıştır. Bu anlamda sınırlar ve sınır bölgeleri, modern devletin tüm dünya sathında yayılmasıyla mümkün olabilmektedir. Sınır bölgesi üzerine daha fazla bilgi için bkz. (Baud ve Schendel, 1997; Newman, 2011).

⁵ Anadolu'nun güneybatısındaki Datça yarımadasından başlayan ve Toroslar olarak bilinen sıradağlar, Göller yöresinde güneydoğuya doğru dönerek Akdeniz kıyısı boyunca ilerler ve Güneydoğu Anadolu'nun kuzeyinde içbükey bir yay çizerek İran sınırındaki Zagros Dağları'na kadar uzanır. Çizdiğimiz hat boyunca sıralanan bu dağlar, üç kısma ayrılır: Batı Toroslar, Orta Toroslar ve Güneydoğu Toroslar. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. (Darkot, 1967: 18-21; Şahin, 2002: 26-28).

yakın çevresindeki yerleşim yerlerinden oluşur. Güneydoğu Toroslar, batıda Kahramanmaraş'ın kuzeyindeki Engizek Dağları (2814 m.) ile Nurhak Dağları'nın uzantısı konumundaki Koç Dağı'nın (2562 m.) birleşme alanı olan Ceyhan Irmağı vadisinin doğusunda başlar. Buradan itibaren Gölbaşı'nın (Adıyaman) kuzeyindeki Sarıklı Dağları (1716 m.) üzerinden Sürgü ve Erkenek kasabalarının arasında yer alan Boruk Dağları'nı takip ederek Tucak (2533 m.) ve Yarlıca Dağları (1436 m.) üzerinden Gerger'in (Adıyaman) kuzeyindeki Kur Dağları ile Fırat vadisine ulaşır. Fırat vadisinin doğusunda yer alan Çüngüş-Çermik arasından Ergani'nin kuzeyindeki Sakız Dağı'na (1537 m.), oradan da güney eteklerine yaslanmış Dicle, Hani ve Lice'yi güneyde bırakarak İnceburun Dağları üzerinden Genç'in (Bingöl) güneydoğusundaki Akçakara Dağları'na (2940 m.) kadar uzanır. Bir dağ sırası olan Batı ve Orta Toroslar'ın devamı olan Güneydoğu Toroslar Hakkâri'ye kadar giderek Zagros Dağları'yla buluşur ve İran içlerine uzanır (Yiğit, 2002: 54). Doğu-batı ekseninde uzanan ve Güneydoğu Anadolu Platosu'nun kuzeyini çevreleyecek şekilde bir yay çizen Güneydoğu Toroslar'ın kuzeyindeki ve güneyindeki yerleşimlerde yoğunluk dereceleri farklılaşan önemli oranda bir Kürt nüfusu bulunur. Bu yerleşim yerlerinden Türkiye sınırları içinde kalanlar, kabaca Gaziantep, Kahramanmaraş, Adıyaman, Elazığ, Malatya, Dersim (Tunceli), Şanlıurfa, Sivas, Bingöl, Erzurum, Erzincan, Kars, Siirt, Bitlis, Diyarbakır, Muş, Mardin, Şırnak, Hakkâri, Van ve Ağrı olarak özetlenebilir. Güneydoğu Toroslar'ın çizdiği yayın kuzeyinde Muş Ovası ve Muş Ovası'ndan yüksek dağlarla ayrılan Van Gölü bulunur. Van Gölü, batıdan Nemrut ve Süphan, kuzeyden Tendürek, Aladağ, Mengene, İspiriz ve güneye doğru Vaviran ile çevrelenir. Güneydoğu Toroslar'ın Maraş'tan Siirt'e kadar çizdikleri yayın güneyinde kalan kesimi ise Diyarbakır, Urfa, Antep, Mardin ve Cizre yörelerini kapsar (Aydın, 2012).

Yukarıda isimlerini andığımız Güneydoğu Toroslar'ın güneyinde olup Türkiye sınırlarının içinde kalan yerleşim yerlerinin yanı sıra, Türkiye'nin Suriye ve Irak ile olan

sınırlarına bitişik olan, bu devletlerin kuzey ve kuzeydoğusundaki sınır bölgeleri⁶ de ekseriyetle Kürtlerle mukimdir. Güneydoğu Toroslar nasıl ki Türkiye, Suriye ve Irak devletlerinin kesişim kümelerindeki sınır bölgeleri arasında ve ortasında dikkat çeken coğrafi bir duvar gibi dikilmişse, Zagros Dağları da adeta Irak'ın kuzey ve kuzeydoğusu ile İran'ın kuzey ve kuzeybatısı arasında Kürt nüfusun çoğunluğu oluşturduğu sınır bölgelerini ayıran bir set gibidir. Türkiye'deki Kürt yerleşimlerinin merkezini oluşturan Güneydoğu Toroslar'ın Zagros Dağları ile buluştuğu yerde Cilo Dağları 4170 metre ile en yüksek zirvesine ulaşır. Irak'ı İran platosundan ayıran bir çeper gibi uzanan Zagros Dağları, Türkiye, İran ve Irak sınırının kesiştiği Dalamper Dağı'nda 3748 metre yüksekliğe ulaşır. Bu dağların doğu yakasında Van Gölü'ne kıyasla alçak olan Urmiye Gölü havzası bulunur. Zagros Dağları'nın diğer önemli zirveleri, İran-Irak sınırında 3782 metre ile Kandil, İran kesiminde Gılala (3364 m.), Çel Çeşme (3416 m.), daha güneye doğru 3126 metre yükseklik ile Havramar'dır. Zagrosların Irak kesiminde ise Ser-i Korawa (3603 m.), Dolareş (3449 m.), Huwarepte (3168 m.), Bıradost yöresinde Helgurd Zirvesi (4013 m.), Rewanduz yöresinde Handrin Dağı (2793 m.) ve Süleymaniye yakınında Pira Magrun (3183 m.) başlıca zirvelerdir (Burkay, 2015: 18-22).

Abdulla'a (2010: 38-41) göre, sınırlarında ova, merkezinde dağlar bulunan bu arazi sahasında iktidarın bulunması gereken yer ters yüz olmuş, bu da farklı bir merkez-çevre ilişkisi yaratmıştır. Merkezde nüfus yoksunluğu veya azlığı gözlemlenirken, çevre aşırı nüfus yoğunlukludur. Merkez ve çevrenin bu şekilde konuşlanması, bu topraklarda hem merkezi bir iktidarın yokluğunu hem de çevrede zayıf iktidar yapılarının varlığını açıklar. Merkez böylelikle çevrenin nüfuz alanındadır, tersi geçerli değildir. İşte bu coğrafi konumlanışın dayattığı gerçeklik, İran'da, Anadolu'da, yakın veya uzak

---

⁶ Türkiye, İran, Irak ve Suriye'nin birbirleriyle olan devlet sınırlarıyla ayrılan sınır bölgelerinde mukim Kürtlerin yoğunlaştığı şehirler ve nüfusları hakkında bilgi için sırasıyla bkz. (Aydın, 2012; Yıldız ve Taysi, 2007: 3-9; Marr, 2012: 12-13, 16-17; Yıldız, 2005: 24-26).

çevrelerde kurulup hâkimiyetlerini bu toprak parçasına kadar genişletmiş hiçbir siyasi birimin burayı ne sorunsuz bir şekilde gövdesine dahil edebilmesi, ne de bu gerçekliğin ayrışıklığını reddedebilmesidir. Bölgenin bu kendine özgülüğü, arasında kaldığı topraklardan “ayrı” bir alan oluşturur ve bu alan komşu güçler arasında bir rekabet yaratırken, aynı zamanda “ortak” bir ülkesel birlikteliğin imkânlarını da beraberinde getirmektedir.

Osmanlı ve Safevi imparatorluklarının sınır boylarındaki Kürdistan’ın⁷ konumu bu bağlamda okunmalı ve anlaşılmalıdır. Çalışmamızın ikinci bölümünde ortaya koyacağımız üzere, sınır boylarındaki Kürt yerleşimleri Osmanlı ve İran imparatorluklarının idari yapılarına emirlik statüsü altında iltihak edecek ve 16. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar geçen süreçte merkez-periferi arasındaki

---

⁷ Bu çalışmada, Kürdistan, Osmanlı ve İran imparatorluklarının hâkimiyetindeki Kürt yerleşimlerini kapsayan coğrafi bir ad olarak kullanılmaktadır. Bu toprak parçasının sınırları üzerine mülâhazada bulunan coğrafyacı ve tarihçiler belli bir tanımda uzlaşmasalar da, Kürdistan’ın yukarıda atfı yaptığımız Toros-Zagros hattı ve yakın çevresindeki arazi sahalarını kapsadığı hususunda birleşmektedirler. Örneğin, İlhanlı İmparatorluğu’nun (1256-1336) hizmetinde saymanlık görevi yapmış İranlı coğrafyacı Hamdullah Müstavfi (1919: 105), Nüzhetü’l Kulûb (1340) isimli eserinde, “Kürdistan, Arap Irak’ı, Huzistan, Farsî Irak’ı, Azerbaycan ve Diyarbakır ile sınırdadır” der ve Kürdistan eyaletine bağlı 16 şehir sayar. Evliya Çelebi (2012: 110), Erzurum, Van, Hakkâri, Diyarbakır, Cezire, Amadiye, Musul, Şehrîzor, Erdelan, Bağdat, Derne, Derteng ve Basra’ya kadar Kürtçenin farklı lehçelerini konuşan 6.000 adet Kürt aşiret ve kabilelerinin Osmanlı diyarı ile İran arasında sağlam bir engel olarak durduğunu belirtir. Kürt tarihi üzerine bir Kürt tarafından yazılmış bilinen en eski metin olan Şerefname’de, Şerephan Bitlisi (2016: 63), Kürdistan’ın sınırını Basra Körfezi’nden başlatır, oradan Malatya ve Maraş’a kadar bir hat çizer. Bu hat, İran, Azerbaycan ve Ermenistan tarafından çevrelenir. İlk Türkçe ansiklopedi Kamus-ul Alem’in yazarı Şemseddin Sami (2001: 45), Kürdistan’ı 34 ile 39. kuzey enlemleri ve 37 ile 46. doğu boylamları arasında yer alan arazi sahası olarak tanımlayarak, Bitlisi ve Çelebi’den daha kesin ve net coğrafi sınırları olan bir tanım yapar. Öte yandan, siyasi bir birim olarak Kürdistan adının Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer zamanına dayandığı öne sürülür. Sultan Sencer döneminde (1118-1157) kurulan Kürdistan eyaletinin merkezi Hemedan’ın kuzeydoğusundaki Bahar kenti idi. Eyalet bu dönemde Zagros sıradağlarının doğusundaki Hemedan, Dinavar, Kermanşah, Senendec ile batısındaki Şarezor ve Hufityan’ı da kapsayan Azerbaycan ile Luristan arasında kalan bölgeden meydana geliyordu (Lazarev, 2013: 31). Kürdistan, 1514 Çaldıran Savaşı’ndan sonra tedricen gelişen bir süreçte Osmanlı ve Safevi imparatorluklarının idari yapılarına emirlik statüleri altında dahil olacak, yine de Toros-Zagros hattı ve yakın çevresinin Kürdistan olarak isimlendirilmesine devam edilecektir. Evliya Çelebi’nin Kürdistan’ı tarif ederken Osmanlı hâkimiyetindeki Kürt yerleşimlerinin yanı sıra Safevilerin hâkimiyetindeki Erdelan’ı sayması bu anlamda dikkate değerdir. Yine Kanuni Sultan Süleyman, 1526 yılında Fransa Kralı Fransuva’ya gönderdiği mektupta kendisini Akdeniz, Karadeniz, Rumeli, Anadolu, Karaman, Zülkadriye, Azerbaycan, Şam, Halep, Mısır, Mekke, Medine ve Kudüs ile beraber Kürdistan’ın sultanı olarak takdim eder (Merriman, 1944: 130). Ayrıntılarına bu çalışmanın ikinci bölümünde yer vereceğimiz üzere, bu arazi sahasının Osmanlı hâkimiyetinde kalan parçası, 1847’de Kürdistan Eyaleti altında birleştirilecek, ancak birtakım idari düzenlemeler neticesinde bu eyalete 1867 yılında son verilecektir. Aynı yıllarda Zagros Dağları’nın doğusundaki Erdelan Eyaleti de Kaçar İmparatorluğu’nun merkezileşme ve modernleşme reformları sonrası son bulacak, 20. yüzyılın ilk yarısında Türkiye, İran, Irak ve Suriye devletlerinin kurulması sonrası ise Kürdistan ismi tedavülde kalmayacaktır.

iktidar paylaşımından payına düşeni alacaktır. İmparatorluklar çağında ya da başka bir ifadeyle modern öncesi dönemde çevredeki topluluklar, mukimi oldukları toprak parçalarında kendileri ile imparatorluk merkezleri arasında bir ara tabaka olarak duran yerel seçkinler tarafından yönetiliyordu. Detaylarına çalışmamızın birinci bölümünde yer vereceğimiz imparatorlukların evrensel yönetme iddialarının temelinde işte bu merkez-periferi arasındaki iktidar paylaşımı hususu vardı. Zira, bir imparatorluk dünyaya hükmetmek istiyorsa adem-i merkeziyetçi bir anlayışı tatbik etmek zorundaydı. Bu bağlamda, imparatorların (*emperor*), *imperium* hakkına sahip olarak âleme nizam verme ve tüm dünyayı kapsayan evrensel bir yönetim kurma hedefi bulunuyordu. İmparatorluk tebaasının geçim ve asayiş kaygılarına ise, dayanışmanın egemen olduğu, aidiyet sorunlarına din temelinde çerçevesi belli ve istikrarlı bir düzenin içinde hareket edilerek cevap veriliyordu. İlaveten, imparatorluk gibi çok dilli, çok dinli ve çok etnili bir siyasal birimin evrensellik ülküsü, ancak hâkimiyet altına alınan çevredeki toplulukların farklılıklarına saygı duyması ve yerel yöneticilere bir miktar iktidar devretmesi halinde ete kemiğe bürünebilmekteydi. Bu anlamda, Osmanlı ve Safevi imparatorluklarının Kürtleri emirlikler olarak idari yapılarına katması imparatorluk mantığının gereğidir. Bu sayede hem yapılacak fetihler için bir üs sağlanmış, hem de imparatorluğa karşı yönelebilecek dış tehditlere karşı bir duvar örülmüştür.

Ne var ki, tedricen gelişen bir süreçte söz konusu toprak parçası önce 1639 yılında Osmanlı ve Safeviler arasında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla ikiye; ardından Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması sonrası Irak ve Suriye devletlerinin kurulması neticesinde dört sınır bölgesine bölünmüştür. Dörde bölünen bu toprak parçası, askeri kuleler, dikenli teller, gümrük ve mayınlı alanlarla sınırları netleştirilen ve siyasi rejimleri ile etnik, dilsel ve toplumsal kompozisyonları itibariyle farklılaşan dört devletin ulusal sınırları içinde kalmıştır.

Yeni düzende egemenlik imparatorun şahsından devletin kurumlarına kaymış, merkezi iktidarla çevredeki topluluklar arasında bir ara katman olarak duran yerel seçkinlerin bertaraf edilmesi ise, soyut yurttaşlık nosyonunun gelişmesini beraberinde getirmiştir. Bu da, tek bir merkeze bağlı teritoryal uzamdaki üyeliğe dayalı ulusal bir kimliğin söz konusu toprak parçasında yaşayan herkes için geçerli kılınması anlamına gelmiştir. Evvelinde “tebaa” olanlar belli bir toprak parçasıyla sınırlanan modern devletin “vatandaş”ına dönüştüklerinde, güvenlik kaygıları ile iktisadi ihtiyaçlarının giderilmesi karşılığında onlardan yeni aidiyet/sadakat ilişkisi gereği etnik, dinsel ve varsa başka kimliklerinin politik bir anlamının olmadığını kabul etmeleri ya da bunları kendi özel hayatlarında yaşayıp kamusal alana taşımamaları beklenmiştir. Hiç şüphesiz, bu, “vatan” olarak kutsallaştırılacak olan toprağın kontrolünün ve sınırlarının kesinleştirilmesi ve net bir şekilde çizilmesinin zaruretiyle de örtüşmüştür.

Neocleous’un (2014: 174), vatan fikrinin güvenlik kavramı ile olan bağıını ortaya koyduğu şu tespiti bu anlamda ufuk açıcudur:

“Anavatan fikri, modern devlette içkin olan toprağa bağlılık dürtüsünü baştan kabul eder. ‘Toprak’ (*territory*) düşüncesi *terra*’dan (yerküreden ve dolayısıyla bir nüfuz alanından), fakat aynı zamanda korkutmak anlamına gelen *terrēre* [caydırmak, korkutmak] ve insanların menedildikleri bir yer anlamında *territorium*’dan [özel arazi] türer. Bölge (*region*) nosyonu ise askeri güç çağrışımları olan Latince *regere*’den (yönetmek) türer. Toprak, terör yoluyla zapt edilip muhafaza edilen bir yerdir; bölge, güç yoluyla yönetilen mekândır. Nitekim toprak bütünlüğünün sırrı şiddettir: mekânın üretimi için gerekli olan terör. Egemenlik yalnızca mekânı gerektirmez, aynı zamanda ‘ister örtük ister açık olsun şiddetin yönetildiği bir mekân (şiddet yoluyla kurulan ve oluşturulan bir mekân) gerektirir’...Kurucu bir şiddet ve şiddet araçlarıyla aralıksız oluşum devletin ayırıcı özellikleridir.”

Anlaşılmaktadır ki, ulus-devletlerin dünyasında imparatorluklarda olduğu gibi merkez ve periferideki topluluklar arasında kurulan ortaklığın zemini ortadan kalkmış, siyasal olan artık belli bir etnisite, dil, din ve tarih yorumuna göre belirlenmiş veya bunlara eşitlenmiştir. Belirli fiziksel sınırlar konulması, sınırlar dahilindeki arazi sahasının vatan olarak kodlanmasıyla imparatorluktan çok farklı bir siyasi teşekkül

ortaya çıkmıştır. Ulus-devletin üzerinde yükseldiği siyasi, iktisadi ve toplumsal dokuyu kurgulayan ve inşa eden askeri-bürokratik seçkinler açısından karşı milliyetçi meydan okumalar ve silahlı mücadeleler ise, bir güvenlik açığının ortaya çıkmasına neden olurken, aynı zamanda ilgili siyasi birimin söz konusu güvenlik açığını kapatmak amacıyla güvenlik politikalarına yönelmesine de zemin oluşturmuştur.

İşte 20. yüzyılda somutlaştığı ve katı gerçekliklere dönüştüğü haliyle çalışmamızın odağında bulunan dört devletin sınırlarının iki yakasında yerleşik bulunan Kürtlerin içinden çıkan ve ulusal kurtuluşu hedefleyen örgütlerin silahlı mücadeleyi içeren milliyetçi meydan okuması yeni bir dönemin başlaması anlamına gelmiştir. Varlığını sürdürme derdinde olan söz konusu devletler, kendi aralarında akdettikleri sınır antlaşmalarında, ikili veya çok taraflı sınır ve güvenlik protokollerinde veya kurdukları bölgesel paktlarda “sorunu” güvenlik politikalarına havale etmişlerdir. Bu devletlerin egemenlik alanında kalan, söz konusu siyasi ve sosyo-ekonomik tasarımı reddeden ve kendi merkezini kurma hedefindeki Kürt milliyetçi hareketler ise, çalışmanın merkezindeki devletler açısından artık bir ulusal güvenlik meselesine ve tehdit unsuruna dönüşmüştür.

İfade etmek isteriz ki, çalışmamızın birinci bölümünde ortaya koyacağımız üzere, “güvenikleştirme” (*securitization*) kavramını literatüre kazandıran, güvenliği bir “söz-edim” (*speech act*) olarak tanımlayan ve özgül bir güvenlik meselesinin tarihselliğini, toprak, siyaset ve iktisat ile olan bağına sorunsallaştırmayan Kopenhag Okulu (Buzan, 1983; Buzan vd., 1998; Waever, 1995) ile ayrı düşünüyoruz. Buradaki maksadımız, (insan ve de toplumların) güvenlik algısının ve tedarikinin imparatorluktan ulus-devlete geçişte ontolojik bir dönüşüme uğradığı, bunun Kopenhag Okulu’nun salık verdiği üzere “söz-edim”in yani dilin gerçekliği inşa etme pratiğinin ötesinde bir tarihsel ve sosyo-ekonomik temelini olduğudur. Ancak bu hususun kabulünden

sonradır ki, sınır antlaşmaları ve yer verilen diğer güvenlik belgelerinin ilgili devletlerin Kürt politikalarının şekillenmesinde hayati bir rol oynadığı vurgulanabilecektir.

Tezin temel savını ortaya koyduktan sonra, sınır çalışmaları yazınında “sınır” olgusunu ifade etmek için kullanılan üç farklı kavrama yer vermek gerekir: *border*, *boundary* ve *frontier*. Ne yazık ki hem Türkçedeki sınır çalışmalarında hem de İngilizceden Türkçeye çevrilen eserlerde (Aslan, 2009; Donnan ve Wilson, 2002; Flint ve Taylor, 2014; Giddens, 2008; Karabağ, 2014a ve 2014b; Özcan, 2003; Tekin, 2014) bu kavramların standart bir kullanımının olmadığı göze çarpmaktadır. *Border* ve *boundary* kavramlarının “sınır” olarak çevrilmesi yaygınken; *frontier* kavramının “sınır bölgesi” olarak çevrildiği görülmektedir. Oysa, *frontier* için sınır boyu ya da boyları ibaresinin kullanılması daha yerindedir ve doğrudur. Çünkü, *frontier* modern dönem öncesinin hâkim siyasi formu olan imparatorlukların sınır anlayışıdır ve oldukça eskidir. Dolayısıyla, tezde bundan sonra *border* ve *boundary* kavramlarının karşılığı olarak sınır, *frontier* için sınır boyu ya da boyları ifadeleri kullanılacaktır.

Üç kavramın ihtiva ettiği anlam konusunda bir ihtilafın olmadığı söylenebilir. *Boundary*, bir ülkenin coğrafi sınırını ifade ederken; *border*, *boundary* kavramının anlamını da içermekte, fakat sadece sınır çizgisini değil, aynı zamanda sınır çizgisine bitişik olan toprak parçasını da kapsamaktadır (Prescott, 1987: 12-14; Aslan, 2009: 42). Bu anlamda, *border* ve *boundary*, egemen ulus-devlete referansla anlam kazanan modern döneme ait kavramlardır. Tanımladığımız bu iki kavram ile kıyaslandığında *frontier* daha geniş bir anlamı ifade eder. İmparatorluklarla özdeşleşen *frontier*, sınır çizgisini de kapsayan, siyasi birimlerin sınırlarının geçtiği veya kesiştiği geçiş kuşağı olarak tanımlanır (Prescott, 2015).

Bu nokta, sınır boyları ve sınır bölgesi farkının yattığı yerdir. Sınır bölgeleri ulusal devlet sınırlarının çizilmesi, netleşmesi ve toprak parçalarını kesin hatlarla

ayırması sonrası ortaya çıkmıştır. Sınır bölgelerinin mahiyeti, sınırın ikiye ya da daha fazla parçaya ayırdığı bölgenin, evvelinde az veya çok kültürel ve etnik bir bütünlük arz etmesi durumunda daha da belirgindir. İki veya daha fazla devletin sınırlarıyla ayrılıp iki yakada kalan ve ordu gücüyle birbirinden ayrılan bir etnik grubun üyeleri, çoğu zaman sınırın varlığını ve sınırları içinde kaldığı devletin egemen ulusuyla kendini tanımlamayı reddederek, sınırın öte tarafındaki akrabaları ve soydaşlarıyla kendilerini tanımlama ve kabul etme eğiliminde olur. Türkiye, İran, Irak ve Suriye'nin uluslararası sınırlarının kesişim kümelerindeki sınır bölgelerinde yaşayan Kürtlerin durumu buna örnek olarak gösterilebilir. Adı geçen devletler, sınırlarını netleştirip ülkesel bütünlüklerini ordu gücüyle korurken, sınır ötesi temas imkânlarının ayrılıkçı eğilimlere sebebiyet vereceği korkusuyla sürekli teyakkuz halindedirler. Sınır boyları ise, modern dönem öncesinin aktörleri olan imparatorlukların sınır anlayışıdır. İmparatorluklarda sınırlar açık uçludur, çünkü temel hedef topraksal genişlemedir. Buna bağlı olarak sınırlar genişlemekte ya da daralmaktadır. Bu nedenle hâkimiyet alanlarını kesin hatlarla belirlemenin mantığı yoktur. Öte yandan, modern dönemde imparatorlukların yerini alan ulus-devletlerin sınırları netleştirilmiş, siyasi haritalar üzerinde kesin çizgilerle belirlenmiştir (Longo, 2017). Günümüzde düşman, harekât, dikenli teller, güvenlik duvarı, askeri kuleler, psikolojik savaş ve pasaport gibi kavramlarla özdeşleştirdiğimiz sınır olgusu, ulus-devletin ana dayanaklarından biri olarak karşımızda durmaktadır.

Demek ki geniş ölçekli bir açıklama aracına ihtiyaç duyuyoruz. Gerçekten de, günümüzde sadece işaret ettiğimiz bu sınır bölgelerinde değil, dünyanın çeşitli yerlerinde sınır sorunlarının yol açtığı gerginlikler ve çatışmalar görülmektedir. Sınır anlaşmazlıklarının önemli nedenlerinden biri, toprak üzerinde hak iddiasında bulunan tarafların kendi tarihleriyle irtibatını kurdukları “doğal sınırların” insan eliyle çizilmiş, egemen ulus-devletle özdeşleşen ve onunla beraber önem kazanan çizgisel, katı ve

belirli sınırlara karşılık gelmemesidir. Kapitalizm öncesi dünyanın tamamen coğrafi yapıların oluşturduğu sınırlardan müteşekkil olduğunu iddia etmiyoruz. Avcı-toplayıcı toplumların sınırlarını gösterir biçimde diktikleri kazıklar, şehir devletlerinin insan eliyle yapılmış surları ve imparatorlukların askeri garnizonlarla tahkim edilmiş sınır boyları hiç şüphesiz insan eliyle oluşturulmuştur ve doğal olmaktan uzaktır. Bununla beraber, günümüz devlet sınırları ile kapitalizm öncesi dönemin siyasi birimlerinin sınır boyları arasında radikal bir dönüşümün gerçekleştiğini ifade ediyoruz. Bu dönüşüm, Avrupa’da 1648 ile başlayan ve giderek dünyanın diğer kıtalarına yayılan toplumsal, siyasal, ekonomik, dinsel, bilimsel/düşünsel boyutları olan bir sürecin ürünüdür ve modernleşme⁸ terimi ile ifade edilir.

Öncülüğünü ticari ve sömürge imparatorlukların yaptığı bu süreç, Avrupa merkezli bir küresel sistem⁹ inşa ederek dünyanın geniş kesimlerini Batı’nın siyasi, ekonomik ve ideolojik hegemonyası altına sokmuştur. Öyle ki, çeşitli toplumlar daha önce hiç olmadığı kadar birbirleriyle temasa geçmişlerdir. Fakat bu “temasın” “eşitler” tarafından oluşturulup yürütülmediğini, daha çok Avrupa’nın “ötekileri” sömürgeleştirmesi sonucu olduğunu vurgulamak önemlidir. Batı’nın yükselişi, Batı-dışı dünyanın işgali ve düşüşüyle mümkün olabilmiştir (Warf, 2008: 40-41).

---

⁸ Modernite, genel olarak Avrupa’da kapitalist dönüşüm ile ortaya çıkan ve salt ekonomik ilişkilerdeki derin kırılmalarla ifade edilemeyecek modern çağa işaret eder. Buna göre, modernitenin belli başlı boyutları vardır: Katolikliğin akla uygun bir biçimde yeniden yorumlanması (Reformasyon), dinsel dünya görüşünün yerini bilimin alması, piyasa ekonomisi, kentlerin ön plana çıkması, monarşi ve oligarşilerin “demokratik” yönetimlerce ikame edilmesi ve ulusal ve sınıfsal kimliklerin belirleyici konuma gelmesi (Tuna vd., 2011:3-7; Şaylan, 2002: 57). Dolayısıyla modernite, “bir eylem ve düşünce biçimini anlatır. Değişimi kavrayan, bugüne müdahale eden ve geleceği planlayan bir düşünce biçimidir bu” (Akkaya, 2004: 17).

⁹ Avrupa merkezli bu sistem, son beş yüzyıldaki üç olgunun sonucu olarak ortaya çıktı. İlk olarak, iyi tanımlanmış sınırları ve karşılıklılık esasına dayanan ilişkileriyle Avrupalı güçler ulusal devletlere dönüştüler. Ardından, bu sistem bütün dünyaya yayıldı. Son olarak, “uyumlu” hareket eden devletler, kurulan yeni devletlerin örgütlenme ve topraklarında giderek etkili oldular. Birbiriyle oldukça ilintili bu üç süreçle beraber, Avrupa’nın önde gelen devletleri sistemi sömürgecilik, fetih ve nüfuz yoluyla Avrupa dışına taşıdılar. Önce Milletler Cemiyeti, ardından Birleşmiş Milletler, bütün dünya halklarını tek bir devlet sistemi altında örgütleyerek kurulan uluslararası “işbirliğini” meşrulaştırdı ve makulleştirdi (Tilly, 2001: 303).

Siyasi birimler arasında kurulan eşitsiz siyasi, ekonomik vb. ilişkilere dayanan kapitalist sistemin coğrafi yayılması ise başlıca üç aşamada gerçekleşmiştir:

“Birincisi, 1450 ile 1650 arasındaki başlangıçtaki yaratılma dönemidir; bu dönemde modern dünya-sistem aslen Avrupa’nın çoğu kısmını (ama Rusya ve Osmanlı imparatorluğu hariç) ve bir de Amerika kıtalarının bazı parçalarını içermeye başlamıştı. İkinci uğrak 1750’den 1850’ye kadar süren büyük genişlemeydi; bu dönemde aslen Rus İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu, Güney Asya ve Güneydoğu Asya’nın bazı parçaları, Batı Afrika’nın büyük parçaları ve Amerika kıtalarının geri kalan yerleri sisteme dahil edildi. Üçüncü ve son gelişme 1850-1900 döneminde gerçekleşti; bu dönemde de aslen Doğu Asya ve ayrıca Afrika, Güneydoğu Asya’nın geri kalan kısmı ve Okyanusya’daki çeşitli başka bölgeler işbölümüne dahil edildi. Bu noktada, kapitalist dünya ekonomisi ilk kez olarak gerçekten küreselleşti. Kendi coğrafyasına yerkürenin tamamını dahil eden ilk tarihsel sistem oldu” (Wallerstein, 2012: 70).

İşte hem coğrafi yayılmayı hem de Batı hegemonyasını getiren bu süreci açıklamak için burada bir parantez açmamız gerekmektedir. Esasen bir bütün olarak Avrupa kıtası ya da Avrupa düşüncesi uzun bir zamanda ortaya çıkmıştır. Devletli topluma geçilen M.Ö. 4000’lerden M.S. 1000’lere kadar bir Avrupa toplumu ve onunla bütünleşen bir düşünceden bahsetmek mümkün değildir. Bu düşünce, feodal Avrupa’nın 15. yüzyılda deneyimlediği toplumsal, ekonomik ve siyasi dönüşümlerden doğmuş ve kıtaya kimliğini vermiştir. Bu dönüşümün yaşandığı ekonomik ve sosyo-politik zemin ise Roma İmparatorluğu¹⁰, Kavimler Göçü¹¹ ve feodalizm¹² aşamalarının iç içe geçerek yaşandığı bir süreç tarafından beslenmiştir.

¹⁰ M.Ö. 753 yılında İtalya’nın batı bölgesindeki Latium’da yaşayan çiftçiler olarak tarih sahnesine çıkan Romalılar, yaklaşık 500 yıl sonra tüm İtalya’da ve bunun ardından Pön Savaşlarıyla Akdeniz’de, Makedonyalılarla girişilen mücadeleden sonra Mısır, İsrail, Mezopotamya ve Grek dünyasında hâkimiyet kurarak Arap dünyası ve Sahra Çölleri, Kafkas Dağları, Ren ve Tuna Nehirleri, Büyük İskoç Platoları ve Atlantik Okyanusu ile çevrelenen devasa topraklara hükmettiler. Bu imparatorluğun hayat damarı serbest bir ticaret bölgesi, dinlerin, fikirlerin ve malların taşıyıcısı Akdeniz’di. Roma’yı besleyen Kuzey Afrika buğdayı bu denizle taşıyor, şehirlerarası ticaret bu deniz aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. Doğu’dan ve Uzakdoğu’dan lüks mallar, tahıl, zeytinyağı, şarap, inşaat malzemeleri ve köleler imparatorluğun merkezine bu kanaldan taşınarak Roma’yı zenginliğin toplandığı bir merkez yapıyordu (Gül, 2017: 13-22).

¹¹ İstilalar M.S. 3. yüzyılda Cermen kavimlerinin batıya doğru hareketlenmeleriyle başlayıp, 8. yüzyılda Müslümanların İspanya’dan Sicilya-Adriyatik hattını içine alacak şekilde Akdeniz’de hâkimiyet kurması ile devam etmiş, Macar ve İskandinav istilaları ile son bulmuştur (Bloch, 2015: 29-86).

¹² Barbar kavimlerin yağmalamalarından kaçan halk, senyörlerin surlarla korunan şatolarına sığındı. Sonraları askeri bir üs ve idare merkezi niteliği kazanan şatolar doğdu. Şatolara sığınanlar, kendisi de kralın tebaası olan bir senyörün himayesi altına giriyordu. İşte böyle bir konjonktürde, istila hareketleri

İlk olarak, Roma İmparatorluğu'nun sağladığı siyasi, iktisadi ve hukuksal birlik, Kavimler Göçü ile tepetaklak olmuştur. Ardından Avrupa'yı fetheden barbar kavimler yerleşikleştiklerinde Hristiyanlaşmışlar ve Hristiyanlık tarafından “fethedilmişlerdir”. Zamanla kıtaya yayılan Hristiyanlık, Roma'dan sonra Avrupa coğrafyasını ortak bir şemsiye altında toplamıştır. Fakat bu, sorunsuz bir birliktelik anlamına gelmemiştir.¹³ Roma Kilisesi ile krallıklar arasındaki iktidar mücadelesi ikincilerin lehine sonuçlanınca¹⁴, Avrupa devletleri birbirlerinin var olma haklarını tanıdıkları, karşılıklılık esasına dayanan bir devletlerarası hukuk sistemi inşa etmişlerdir.

Bu dönüşümün başladığı nokta, feodaliteyi yerinden eden kapitalizmi yaratan dinamiklerde aranmalıdır. Avrupa'da merkezi ve yerel aristokrasinin ittifakına dayanan

---

sonrasında, Roma'nın Avrupa toprakları imparatorluğun iktidarına meydan okuyan irili ufaklı Cermen krallıklarınca bölünmüştü. İstilaların en önemli sonucu şehirlerin harap olması, küçülmesi ve çok sayıda yerel güç odaklarının ortaya çıkmasıydı. Esas gayesi istilalardan ve güvensizlikten kaçış olan feodalizm, bir savunma mekanizması olarak bin yıldan fazla sürecek bir dönemde Avrupa tarihine yön ve şekil vermiştir.

¹³ İstilalar sonrası kurulan krallıklardan en önemlisi Merovenj Hanedanından Clovis'in kurduğu Frank Krallığı'ydı. Merovenj kralları genel olarak Franklar olarak bilinen Cermenlerin bir kabilesinden gelir. Bir Cermen kabile lideri olan Clovis, bugün Fransa olarak bilinen Roma topraklarında güçlü bir krallık kurdu. Aynı Clovis, 496 yılında vaftiz edildi ve iktidarını Roma Kilisesinin hizmetine sunarak, ki bu hareketiyle “Roma Kilisesinin Kılıcı” ünvanını almıştır, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun doğuşuna önderlik etti. Merovenj Hanedanı 754 yılında son bulurken Clovis'in krallığı Batı Frank Ülkesi ve Doğu Frank Ülkesi (Doğu Frank Ülkesi daha sonra Almanya olarak tarih sahnesine çıkacak olan devletin öncülüdür) olarak ikiye ayrıldı ve iktidar bu defa Karolenj Hanedanı'na (754-987) geçti. Karolenj Hanedanı'nın en çok bilinen kralı Şarلمان 800 yılında Papa'dan taç giyerek 1054 yılında resmen doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılacak olan Kilise'nin batı kanadının koruyucusu oldu. İmparator ve Papa, 11. yüzyıldan itibaren bir iktidar mücadelesinin içine girdiler. Bu iktidar mücadelesi, Avrupa tarihini belirleyecek önemli sonuçlar doğurmuştur (Gül, 2017: 44-55; Hirst, 2013: 127-146).

¹⁴ Llobera, bu mücadelenin sonucunu şöyle özetliyor: “Dinin ve ulusal siyasetin beraberliği de 14. ve 15. yüzyıllarda açıkça görülebilir bir hale gelmişti. Ama Hristiyanlık ve yurtseverliğin birlikteliği çok daha önce sağlanmıştı. Bir ülke ile Tanrı arasındaki bağlantı, genellikle bir aziz ve ulus arasındaki yakın ilişki ile kuruluyordu. Aziz James'in Hispanya'nın şefaatçisi olması gibi, Aziz Denis ve Aziz Michael da Galya'yı koruyordu. Papa'nın ayrıcalıklarına saldırmaya yönelik (İngiltere'de Wycliffe ve Bohemya'da Huss gibi) girişimler olsun ya da olmasın, Luther ve VIII. Henry'nin tarih sahnesine çıkmasından çok önce, Orta Çağ'ın sonuna doğru Gallikanizm galip gelmişti... Bu yeni mistik yapı uğruna can vermenin, bir Haçlı'nın Tanrı yolunda ölümüyle eşdeğer tutulması ise tesadüf değildi” (Llobera, 2007: 92). Avrupa'da doğan ulus-devlet, Llobera'nın da gösterdiği üzere, dinlerin ulusal mücadelenin hizmetine koşulduğu ve ulusal kimliğin bileşenine dönüştürüldüğü bir sürecin sonunda ortaya çıktı ve gelişti. Bu süreç, 18. yüzyıla gelindiğinde Aydınlanma'nın rengini verdiği bir dönüşümden geçti. Dünyayı farklı ve yeni bir gözle görmenin bu yeni biçiminde, dünya ve ahiret işlerini düzenleyen kuralların koyucusu, varlığı sorgulanamaz ve hikmetinden sual olunamaz bir yaratıcının gönderdiği dinlerin sahibi “Tanrı” bir mercekten geçirilerek tahtından edilmiştir. Bu mercək, akıldır. Böylece din, ulusal dolayısıyla politik olanın bir parçası/bileşeni olmaya indirgenmiş ve dünya ticaretini yürütecek ulus-devletler esas güçler olarak sivrilmiştir. Özetle, ulus-devlet ve kapitalizm arasında simbiyotik bir ilişki gelişirken, ulusal olanın bir parçası haline getirilen din de kapitalizmle uyumlulaştırılmıştır. Kuzey Avrupa ülkelerinin kapitalist yükselişinin nedenlerini, burada, dinin kapitalizmin yeniliklerine karşı muhalif konumunu kaybetmesinde aramak gerekir (Weber, 2001).

feodalite kurumu, 1215 tarihli “Magna Carta Libertatum”un yerel aristokrasiyi görece avantajlı kılması ve iki taraf arasındaki rekabetin 1450’li yıllarda şiddetlenmesiyle sarsılmış, buna bir de yaşanan teknolojik gelişmeler (barutun, pusulanın ve matbaanın icadı) eklenince yeni bir çağa giriş yapılmasıyla sonuçlanmıştır. Merkezi ve yerel aristokrasi arasındaki mücadelenin yanı sıra, nüfus artışı ve iklimsel faktörlerin etkilediği düşük üretim serflerin toprağa bağımlılığını azaltmış ve onları liman kentlerine göçe zorlamıştır (Huberman, 2014: 54-65; Tuna vd., 2011: 11-13). Tüccar sınıfının bu aşamada Avrupa’da Papa ile İmparator ve krallar ile soylular arasındaki iktidar mücadelesinden kazançlı çıkarak geleneksel tarım toplumunun kabuğunu kırdığını ve bunu ilk olarak feodal sistemin görece zayıf olduğu İtalya’da başardığını belirtmemiz gerekir (Moore, 1989: 140; Seignobos, 1960: 434).

Feodal bağların çözülmesi, güçlülük ve inatçılık derecesine bağlı olarak değişen zamanlarda diğer Avrupa ülkelerinde de görüldü. Güçlü donanmaları ve üstün askeri teknolojileriyle şiddetli rekabetin körüklediği bir yarışa giren Avrupalı devletler (Ferro, 2002: 55-92, 97-120 vd.), bu süreçte, “keşfettikleri” topraklardaki insanları köleleştirmiş, altın, gümüş ve hammaddeleri Avrupa’ya taşımış ve işleyerek yüksek fiyattan Avrupa dışındaki dünyaya satmışlardır. Merkantilizm de denen bu politika, ucuza hammadde elde edilmesi ve işlenerek yüksek fiyattan satılması üzerine kuruludur. Merkantilizm böylece sanayi kapitalizminin ihtiyaç duyduğu sermaye birikimini sağlamıştır (Warf, 2008: 217). Avrupa’da çeşitli alanlarda görülen bu dönüşüm, hükümet ve yönetim işlerini yürütecek sınırları belli, bağımsız ve egemen devletlerin¹⁵ ortaya çıkmasının zeminini yaratmış ve zaman içerisinde tüm dünyaya yayılan ulusal devlet inşasına dönüşmüştür (Tilly, 2001: 305).

¹⁵ Egemen ve bağımsız devlet fikri Vestfalya Barışı ile gelişmeye başlamıştır. Otuz Yıl Savaşları sonrasında imzalanan Vestfalya Barış Antlaşmaları ile din savaşları sona ermiş ve devletler birbirlerine karşı isyancı dini grupları desteklememe kararı almışlardır. Böylece içişlerine karışmama ilkesi doğmuştur. Antlaşmayı imzalayan devletler, birbirlerinin toprak bütünlüklerini ve bundan kaynaklı egemenlik haklarını karşılıklı olarak tanımışlardır. Kısacası, bu antlaşmayla, iç işlerinde serbest ve dış müdahaleye karşı bağımsız devlet anlayışı yerleşmeye başlamıştır (Kegley ve Raymond, 2002: 108-125, 129-135).

Gösterdiğimiz üzere, devletin ülkesinin kesin çizgilerle sınırlanması Avrupa yaratımı olup, kıtanın yukarıda özetlenen dönüşüm sürecinin dayattığı bir olgudur. Günümüzde Avrupa dışındaki ülkesel sınırlar, yerel toplumların siyasi düzlemi nasıl düzenleyecekleri konusundaki tasavvurlarından doğmamıştır. Çizgisel sınırların modern devletlerarası sisteme rengini vermesi ve dünya siyasi haritasını baştan başa boyaması, yukarıda ifade ettiğimiz Avrupa sömürgeciliği yoluyla gerçekleşmiştir (Özcan, 2003; Tekin, 2014; Warf, 2008). Avrupalı güçlerin koyduğu sınırlar iki yoldan çağdaş uluslararası sınırlar olmuştur: 1) Avrupalı güçlerin sömürgeleri arasındaki sınırlar devletlerarası sınırlara evrilmiştir. Ortadoğu ve Afrika'daki sınırlar bu şekilde oluşmuştur. 2) Sömürge bölgede hüküm süren sömürgeci gücün idari sınır düzenlemeleri devletlerarası sınırlara dönüşmüştür. İspanya'nın sömürgesi olan Latin Amerika ülkelerinin sınırları bu ikinci duruma örnek verilebilir (Popescu, 2011: 39).

Özetle, Avrupalı devletler kendi aralarında Vestfalyan bir düzen kurup, birbirlerinin ülkesel bütünlüklerini ve egemenliklerini tanıdıktan sonra, daha önce başlayan Avrupa dışı dünyayı sömürgeleştirme yarışına devam etmişlerdir. Bu yarış, çevrede sömürgecilerin rekabet gücü ile belirlenen sınırların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunun bir örneğini, 19. yüzyılda Hindistan ve Hindi-Çini'nin sömürgeleştirilmesinde, merkezi emperyal güçlerin kapitalizm öncesi çevre toplumlarının aleyhine genişlemesinde görürüz. Britanya ve Fransa bu bölgede genişlemelerinin üst noktasına vardıklarında, genişlemeye müsait sınır boyları anlayışından belirli, çizgisel ve katı sınırlara dayanan bir anlayışa geçmişlerdir. Örneğin, Fransız Hindi-Çini ile Britanya Hindistan'ı arasındaki Tayland bu şekilde yaratılmıştır. Bunun altında yatan mantık, rekabetçi alanlarda çatışmaları önlemek için kesin uluslararası sınırların gerekliliğidir (Flint ve Taylor, 2014: 126). Yani emperyal bölüşüm, emperyalistler arası bir uzlaş gerektirmiştir.

Bu sistemin mantığı, sermayenin sürekli akışkanlık içinde olduğu sınırlar üzerine inşa edilmiştir (Akkaya, 2004: 112). Bu amaç doğrultusunda, egemenlik nesnesi toprakların devletler arasında paylaşılması ve sınırların koyduğu çerçevelerce kodlanması uluslararası hukukun bir parçası olarak kabul görmüştür. Çizgisel sınırlar 1648, 1820, 1884, 1919, 1945-1960 ve 1990 uğrak noktalarında şekillenerek tarihsel kapitalizmin serbest ticaret ilkesine uygun olarak tüm dünyaya yayılmıştır. Tarihsel süreç içerisinde, Avrupa'nın Avrupadışı dünya ile kurduğu eşitsiz siyasi, ekonomik vb. ilişkilerin neticesinde vücuda gelen çizgisel sınırlar, Michel Foucher'in de belirttiği gibi, lineer sınır anlayışı, yani herhangi bir coğrafi başlangıç noktası olmaksızın aralıksız süren ve türdeş bir toprak parçasını çevreleyen sınır anlayışı, tek meşru sınır anlayışı haline gelmiştir (Foucher, 1991'den aktaran Erözden, 2013: 148).

Yeni sınır anlayışı, kendinden önce yüzyıllar boyunca hâkim olan sınır boylarının yerini almıştır. İlk kolonyal sınır, 1494 Tordesillas Antlaşması ile Papa'nın dünyanın Avrupa dışında kalan topraklarını İspanya ve Portekiz arasında paylaşırması ile çizilirken; 1600'lerde Hollanda, Britanya ve Fransa yarışa dahil olarak dünyanın paylaşılmasına katılmışlardır (Popescu, 2011: 38-39). Uzamsal olarak bölünmüş bir dünya tasavvuruna canlılık kazandıran bu gelişmeler, Vestfalya Barışı'nın yanı sıra Amerikan ve Fransız Devrimleri'nin yol açtığı sonuçlarla desteklenirken, 20. yüzyılda toprağa ve ulusal sınırlara dayalı devlet düşüncesinin gitgide uluslararası bir hal almasıyla neticelenmiştir. Birliklerini geç tamamlayan Almanya ve İtalya'nın 19. yüzyılın ikinci yarısında yarışa dahil olmasıyla sömürgeci güçler arası bölüşüm mücadelesi Birinci Dünya Savaşı'na götüren süreci başlatmış ve savaş sonunda dünya siyasi haritasını şekillendiren devlet sınırları yaşama geçirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Avusturya-Macaristan ve Osmanlı imparatorluklarının dağılmasıyla bu imparatorlukların hüküm sürdüğü topraklarda ulus-devletler kurulmuştur. Osmanlı'nın Ortadoğu toprakları üzerinde modern Ortadoğu sınırları oluşmuştur.

Devletlerarası sınırların oluşması ve belirginleşmesi İkinci Dünya Savaşı sonrasında da devam etmiştir. İngiltere'nin hegemon pozisyonunu kaybettiği, ABD ve SSCB rekabetine dayanan Soğuk Savaş döneminde, çok sayıda devlet sömürge ya da manda sınırları korunarak bağımsızlık kazandı: Suriye, Ürdün, Lübnan, Hindistan, Pakistan, Burma, (Myanmar) Endonezya ve Afrika devletleri. Soğuk Savaş sonrasında çok-uluslu devletlerden Çekoslovakya, Yugoslavya ve Sovyetler Birliği dağıldı; 2008'de Kosova, 2011'de Güney Sudan bağımsızlıklarını kazandı. Böylece devlet sayısı tüm kıtalarda artarken, devlet sınırları yerküreyi baştan başa kuşatarak uluslararası sistemi bir arada tutan kılcal damarlara dönüştü.

Diğer yandan, sınırlara dönük siyasi hesaplar, geçmişte olduğu gibi bugün de birçok devlet için tehdit oluşturmaktadır. Bunun nedeni, modernitenin bir paradoksu olarak, ulus-devletler içinde yaşayan ve ulus-devlet kuramamış etnik grupların kendilerini özdeşleştirdikleri bir vatanda bağımsızlığa, otonomiye ya da bölgesel yönetimlere ulaşmayı amaçlayan mücadelelere girişmeleridir. Milliyetçiliğin yükselişe geçtiği zamandan bu yana etnik toplulukların çok azı kendi ulusal devletlerini kurabilmiştir. Devlet kuranlar, “siyasal birim ile ulusal birimin çakışmalarını öngören” (Gellner, 2013: 71) ilkeyi esas alarak ve kendi kaderini tayin hakkına dayanarak etnik, dilsel ve dinsel kimliklerini devlet politikalarının belirleyici unsurları kılmışlardır. Kuramayanlar ise, bunun doğrudan sonucu olarak içinde yaşadıkları devletin hukuksal ve siyasal düzenine tâbi hale getirilip “özele” ait kılınmışlardır. Aslında bu paradoksal durumu yaratan dinamik, bizatihi modernite ve onun altyapısal iskeletini oluşturan tarihsel kapitalizmdir. Kapitalizmin temelde sınırsız sermaye birikimine dayanan karakteri (Wallerstein, 2011 ve 2012), sınırları belli bir yurt parçası üzerinde kültürel homojenliğini sağlamış ulus-devletleri zorunlu kılmıştır. Bu da ancak devletin bir ulusa, bir dile, bir dine vs. atıfla/referansla kurulması/tanımlanması demektir. Bu genel/özel ayırımına dayanan devletlerin kurduğu sistem, yine sürekli kâr etmek hırsı ile Avrupa

dışındaki dünyayı da içine alarak genişlemiştir. Bu çerçevede Ortadoğu, sistemin çevre bölgelerinden birisi haline gelmiştir. Sistemin ulus-devletleri gerekli kılan yapısı Ortadoğu’da da ulusal devletlerin kurulmasını beraberinde getirmiştir.

Türk, Arap ve Fars milliyetçiliklerinin kendi ulus-devletlerini kurlmaları esasen bu süreç ve örüntülerin içerisinde Birinci Dünya Savaşı ertesinde gerçekleşmiştir. Bu tarihsel süreci kapitalizmin ortaya çıkmasıyla beraber düşünmek gerekir. Osmanlı ve İran imparatorlukları, Vestfalya Antlaşmaları ile kıta içerisinde ülkesel bütünlüklerini sağlayan ve kıta dışı dünyayı paylaşım mücadelesine giren Avrupalı güçlerin yayılma baskılarıyla karşılaştığında, modernleşme ve merkezileşme sürecini başlatmıştır. Bu süreç ile beraber Kürt emirliklerinin özerk statüsü 19. yüzyılın ilk yarısında son bulmuştur. Osmanlı ve İran imparatorluklarının yıkılması sonrası kurulan Türkiye, İran, Irak ve Suriye devletlerinde Türk, Fars ve Arap kimliği kurucu faktör olarak imparatorluk kimliklerini ikame ettiğinde, Kürt kimliği de buna tepki olarak milliyetçi bir niteliğe bürünmüştür.

Türkiye, İran, Irak ve Suriye devletlerinin, kuruluşlarını takip eden süreçte sınırlarını güvenlik altına almaya yönelik politikaları Kürt milliyetçiliğinin direnişiyle karşılaşmıştır. Bu karşılaşma, devletlerin iç dinamikleri ve uluslararası konjonktüre bağlı olarak geriletilse de, tamamen ortadan kaldırılamayan ve 20. yüzyıla yayılan isyan dalgalarına yol açmıştır. Bu da ilgili devletleri kırılğan bir zemin üzerinde hareket etmeye mecbur bırakarak gerek tek başlarına gerekse birlikte Kürt politikaları icra etmenin gerekliliğiyle yüzleştirmiştir. Ancak, Kürt milliyetçiliğinden kaynaklanan tehdide karşı 1920’lerden 1970’lere kadar gözlemlenen işbirliği ve ortak hareket etme tarzı, bu tarihten itibaren zaman zaman sekteye uğramıştır. Bu da, ilgili devletlerin ihtilafı oldukları birtakım ulusal meselelerde taviz koparmak ya da zayıf düşürerek ödün vermeye zorlamak gibi nedenlerle Kürt milliyetçi hareketlerini birbirlerine karşı “koz” olarak görmelerinden ve desteklemelerinden kaynaklanmıştır. Ancak, bu strateji,

Kürt milliyetçi hareketlerinin hedeflerini gerçekleştirmelerinin ontolojik bir tehdit yaratacağına ve bunun her hâlükârda önlenmesi gerektiğine ilişkin kabulün çerçevesi içinde uygulanagelmıştır. Yani, söz konusu devletler, Kürt milliyetçi hareketlerini birbirlerine karşı bir “koz” olarak görür ve desteklerken, bu hareketlerin ulusal hedeflerinin gerçekleşmesiyle ilgilenmemişler, sadece ihtilafı oldukları konularda kendi lehlerine bir değişimi sağlamakla yetinmişlerdir. Öyle ki, Kürt hareketlerinin ilgili devletlerden birinde siyasi denklemi değiştirecek bir konuma ya da güce erişmesi durumunda, tıpkı 1920’lerden başlayarak yaptıkları gibi, “ortak tehdide” karşı işbirliğinde bulunmaktan da imtina etmemişlerdir. Yakın dönemde adı geçen devletlerde Kürtler bağlamında meydana gelen gelişmeler bunu teyit etmektedir.

Giriş ve sonuç bölümlerinin dışında üç ana bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümü, sınır olgusunun köklerinin izini süren tarihsel kesitin araştırılmasına ayrılmıştır. Kadim zamanlardan günümüze kadar uzanan bu tarihsel kesitte sınır, siyasallık, güvenlik, imparatorluk ve ulus-devlet olgularının kavramsal bir tartışması yapılmakta, güvenlik ve siyasallık olgularının tarihsel süreçteki ontolojik dönüşümüyle paralel olarak imparatorluk ve ulus-devlet siyasi birimlerinin sınır anlayışları mukayese edilmekte, kopuşlar ve süreklilikler ortaya konmaktadır.

İkinci bölümde, siyasi sadakatleri ve tabiiyetleri Osmanlı ve Safevi imparatorlukları arasında bölünmüş Kürt emirliklerinin siyasi statülerinin oluştuğu 16. yüzyılın başlarından bu statülerin son bulduğu 19. yüzyılın ilk yarısına ve oradan bu imparatorlukların son bulduğu 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan dönem ele alınmaktadır. Bu bölümde, adı geçen imparatorlukların Kürt politikaları, kendi aralarında akdettikleri sınır antlaşmaları temelinde incelenirken, bu imparatorlukların sınır boylarının 19. yüzyılın ilk yarısından başlayarak ulus-devletlerin sınırlarına evrilmesini zorunlu kılan iç ve dış gelişmelere değinilmektedir.

Üçüncü bölümde ise, Türkiye, İran, Irak ve Suriye devletlerinin Kürtlere yönelik politikaları, tezin ilk iki bölümünde ele alınan sınır olgusunun tarihsel dönüşümü akılda tutularak eleştirel bir okumayla ve karşılaştırmalı bir şekilde analiz edilmektedir. İlgili devletlerin Kürt milliyetçi hareketlerden kaynaklanan güvenlik açığının onları Kürtleri (potansiyel) bir tehdit unsuru olarak görmelerine yol açtığı, bu maksatla kendi aralarında sınır antlaşmaları, sınır ve güvenlik protokolleri ile deklarasyonları imzaladıkları ve bölgesel paktları kurdukları veya bu oluşumlarda yer aldıkları ortaya konulmaktadır.

I. İMPARATORLUKLARDAN ULUS-DEVLETLERE GÜVENLİK VE SİYASALLIK OLGULARININ DÖNÜŞEN ONTOLOJİSİ BAĞLAMINDA SINIR KAVRAMININ TARİHSEL GELİŞİMİ

“Tanımlamak sınırlamaktır” (Wilde, 2021: 242).

Etrafımızda cereyan eden her türden olay ve algı ilgi alanımıza girmez. Ancak nazarı dikkatimizi celbedenler bile biçimi ve şiddeti “biz”e göre değişen bir tepkiyle karşılaştıktan sonra algı planından kaybolabilir, sonra muhtelif zamanlarda hatırlanmak suretiyle geri gelebilir veya bir daha hatırlanmamak üzere unutulabilir. Gelgelelim, insan olmamız hasebiyle bizi hayvandan farklı kılan özelliğimiz sayesinde, dış dünyamızda olup bitenleri algı alanımızdan uzaklaştıktan sonra bile zihnimizde temsil etmeyi sürdürebilir ve onları kavramlar aracılığıyla yeniden tasarlayıp muhakeme edebiliriz. Dolayısıyla, düşünme süreci sadece algı planındaki somut işaretlere ve uyarılara bağımlı hayvandan farklı olarak, kendi kararlaştırdığımız sembollerle, yani kavramlarla düşünme yeteneğini haiziz. Bu, dış dünyanın bilincinde olduğunun bilincinde olan insandaki dil olgusunun da temelidir. İşte bu özelliğimiz sayesinde somut manzaradaki şeylerin ötesine geçip olayların sebeplerini ve oluş biçimlerini sorgulayarak açıklama gücüne sahip kavramlar oluşturabilir ve kavramsal bir bakış açısı geliştirebiliriz (Özakupınar, 2013: 15-18).

Bir “soyutlama” da olan bu ussal etkinlik sürecinde, bir odak alanı oluşturulup bir tür sınır çizilir ve kimi olgular analizin içine dahil edilirken bazıları da dışarıda bırakılır. Böylece özgül bir sorunsala etki eden ilişkileri sınıflandırmamıza imkân veren bir “kategori listesi”ne veya “açıklama tarzı”na bağlı kalmış oluruz (Ollman, 2015: 47-48). “Kategori listesi” veya “açıklama tarzı” dediğimiz şey ise, soyutlama süreci içinde belirli olgulardan yola çıkarak oluşturduğumuz kavram setimizdir. Bir kavram setinin muhtevası ve sınırları sübjektif bir kararın neticesidir. Çünkü, çeşitli olgular arasında

tercih yapmak, bazılarını analizimizin içine dahil ederken diğerlerini dışarıda bırakmak, olguların seçimi kadar kavram setimizi oluştururkenki keyfiyetimize de işaret eder. Sözü edilen “sınırlama” nedeniyle merakımızı celbeden özgül bir sorunsala ilişkin hakikati bir yerinden de olsa yakalamak imkân dahilinde olur. Dolayısıyla, kavram setimizle oluşturduğumuz tezimiz, sorunsala etki eden çeşitli faktörleri bir araya getirebilmesi sayesinde bir açıklama gücüne sahip olabilecektir. Lâkin, başvurmakta olduğumuz kavramların anlam dünyalarının tarihsel olarak inşa edildiklerini ve belirli zaman-mekânlarda ortaya çıktıklarını da eklememiz gerekir. Bu açıdan bakıldığında, araştırma sorunsalımızı oluşturan olgularla onların temsili için kullanmakta olduğumuz kavramlar arasında belirmesi imkân dahilinde olan bir yarık da ortaya çıkabilecektir.

Bu yarığın önümüze diktiği epistemolojik ve ontolojik engellere karşın, bir meseleyi anlama ve açıklama gücü ancak kavramlar aracılığıyla başarılabilir. Çünkü, Behice Boran’ın (1962: 13) altını çizdiği gibi, “gerçeklere dayanmayan, gerçeklerle beslenmeyen kavramlar boş kalıplar haline gelirler, ama genel kavramlarla sistemleştirilmemiş gerçekler de bir olgular yığını olmaktan öteye geçmez.” Bu sınırlılıkların bilincinde olarak, tezde ele aldığı sorunsala ilişkin hakikati bir yerinden de olsa yakalamanın gayesindeki bu satırların yazarı, alet çantasındaki kavramları kendi zaman-mekânlarında karşılık geldiği “şey”e tekabül etmesi için azami dikkati ve özeni gösterecektir. Zira, somut gerçeklerin labirenti içinde ona kılavuzluk edecek kavram seti olmadan kaybolma, bu gerçeklerin baş döndürücü çeşitliliği ve boyutları karşısında önemli olan(lar)ı gözden kaçırma ve çabasının boşa gitme tehlikesinin her daim mevcut olduğunu bilmektedir.

Bu uyarılar ışığında, şimdi tezimizde kullandığımız kavramları hangi bağlamda ve anlamda kullandığımızı ortaya koyabiliriz. Ama bunun öncesinde, tezin temel iddiasını hatırla(t)makta fayda vardır. Tezde, Osmanlı ve İran imparatorluklarının periferisindeki ve aynı zamanda arasındaki topraklarda yaşayan Kürtlerin “sınır

boyları”nda olmaktan kaynaklı konumlarının, merkez-periferi iktidar paylaşımından paylarına düşeni almalarının ve bu birimlerin topraksal genişlemelerinde bir “üs” olarak görülmelerinin modernleşme girişimlerinin hızlandığı 19. yüzyılla beraber sarsıldığı ve ortadan kalktığı gösterilmekte, 20. yüzyılda adı anılan imparatorlukların küllerinden ulus-devletlerin kurulması ve sınırların çizilmesinin güvenliğin ve birarada yaşamanın kurgulandığı zemini radikal bir biçimde değiştirdiği ve “yeni düzen”de Kürtlerin ulus-devlet projelerine karşı potansiyel bir tehdit unsuru olarak görülmeye başlandıkları savlanmaktadır. İmparatorluktan ulus-devlete doğru bu dönüşümün belli bir kavram setini gerektirdiği açıktır. Bu nedenle alet çantamızın içinde ontolojik güvenlik, siyasal, imparatorluk ve ulus-devlet gibi kavramların bulunması şaşırtıcı gelmemelidir. “Devlet”e siyasal iktidarın biçimlerinden olması ve siyasal kavramına göre daha dar bir anlama tekabül etmesi nedeniyle ayrı bir başlık açma gereği görmüyoruz. İmparatorluk ve ulus-devlet başlıkları altında bu birimlerin sınır anlayışlarını ve farklılıklarını da ortaya koyacağız. Yine ulus ve ulusçuluk kavramlarını ulus-devlet başlığı altında ele alacağız. Ancak tüm bunları yaparken, bu kavramların karşıladığı tarihsel dönemlerin zaman ve mekâna göre değişebildiği ve bunlardan bir(iler)inin çağın ruhuna, zamana ve mekâna göre daha çok öne çıktığı/çıkabildiği unutulmamalıdır.

A. ONTOLOJİK GÜVENLİK

Tezin merkezindeki dört devletin Kürtlere ilişkin politikaları, her şeyden evvel, kendi toprak bütünlüklerini ve ulusal egemenliklerini korumaya ve sürdürmeye yöneliktir. Bu nedenle, tezin kavram setinin en başına ontolojik güvenliğin konulması şaşırtıcı gelmemelidir. Bu sav, yani toprak ve ulusal bütünlük konusundaki kıskançlığı, gözü pekliği ve bunu korumak yönündeki kararlılığı ile devletin de insan gibi güvenlik arayan bir aktör olduğu iddiasını (Wendt, 2004: 289-316; Mitzen, 2006: 341-370) örtük de olsa barındırmaktadır. Bizatihi kendisi güvenlik sağlayan, daha doğrusu güvenlik sağlama iddiasıyla meşruiyet temelini oluşturan devletin, kendisiyle aynı kaygıyı

taşıyan çok sayıda birimin içinde hareket ettiği uluslararası sistemde güvenlik arayışı peşinde olması, bizi güvenliğin gerçekte ne olduğu ve ne şekilde tedarik edildiği konusunu açıklığa kavuşturmaya teşvik etmektedir.

Bu hususta, münhasıran devletlerin güvenliğini gündemleştiren ve bu anlamda “uluslararası düzen” tasarısı olan iki farklı ekol bulunmaktadır: Realistler ve idealistler. Bu iki kutup, sırasıyla klasik felsefenin Hobbesçu ve Kantçı geleneklerinden beslenir. Bunların dışında, muadilleriyle aynı görüşleri paylaşmayan ve Grotiusçu olarak bilinen üçüncü bir yaklaşımı da zikretmek gerekir. Hobbesçu gelenek, savaş ve şiddetle bezenmiş dünyanın ötesinde bir dünya göremiyorken; Kantçı yaklaşım, Hobbesçuların tasvir ettiği şiddete dayalı çatışmaları aşmanın ve “barışçıl” bir uluslararası düzenin inşasının mümkün olduğunu savunur. Buna karşılık üçüncü bir yol olarak Grotiusçu kutup, savaşları ve şiddeti tümüyle bertaraf etmenin mümkün olmadığını kabul etse de, birlikte yaşamanın zeminini oluşturma kapasitesini haiz kural ve normları ihdas etmenin mümkün olduğunu öne sürer. Bu bağlamda, Grotiusçular Hobbesçulardan daha iyimser, Kantçılardansa daha karamsardır¹⁶ (Wight, 1979’dan aktaran Baylis, 2008: 70).

Bahsini ettiğimiz bu yaklaşımların uğraşageldiği barışçıl bir uluslararası düzenin mümkün olup olmadığı, savaşın ve şiddetin uluslararası ilişkilerde başvuru bir enstrüman olmaktan çıkarılıp çıkarılamayacağı sorunsalı, Birinci Dünya Savaşı’nın hemen ertesinde akademik bir disiplin olarak neşet eden uluslararası ilişkiler disiplininin çalışmalarının odak noktasında yer almıştır. Bu çerçevede, yukarıda atıf yaptığımız idealist gelenek, Milletler Cemiyeti’nin (MC) uluslararası barış için umut

---

¹⁶ Uluslararası güvenlik konusunda Baylis’in işaret ettiği Hobbesçu, Kantçı ve Grotiusçu yaklaşımlar sınıflandırması, uluslararası ilişkiler disiplininin geleneksel yazarlar tarafından muhtevası az veya çok değişen farklı adlandırmalar altında sunulmuştur. Örneğin, Holsti (1985), *The Dividing Discipline: Hegemony and Diversity in International Theory* isimli eserinde klasik geleneksel teoriler, global toplum teorileri ve neo-Marksist teoriler ayrımı yaparken; Barry Buzan (1996: 55), realizm, liberalizm, Marksizm ve Grotiusçuluk (İngiliz Okulu) olmak üzere dörtlü bir sınıflandırmaya gitmektedir. İngiliz Okulu’nun kurucularından ve önemli simalarından Hedley Bull, *The Anarchical Society* (1977: 22-50) adlı çalışmada realizm, uluslararası toplum ve kozmopolitizm yaklaşımları ayrımını benimser. Uluslararası ilişkiler disiplininde büyük tartışmalar (*Great Debates*) olarak bilinen bu konuya ilişkin bkz. (Smith, 1996: 11-44); realizm-idealizm tartışması için özellikle bkz. (Eralp, 1996: 57-88).

vadettiği iki savaş arası dönemde etkinken; realizm ABD-SSCB rekabetinin şekillendirdiği Soğuk Savaş dönemi boyunca uluslararası ilişkilerde başat ekol olarak sivrilmiştir. Realist geleneksel güvenlik yaklaşımları, merkeze aldığı devleti güvenliğin başlıca öznesi ve tedarikçisi olarak kodlamıştır.

Öte yandan, Soğuk Savaş'ın geride kalmasıyla 1990'ların başından itibaren artan sayıda çalışma, devlet ve askeri güvenlik odaklı geleneksel yaklaşımın yetersizliğini belirterek kavramın siyasi, ekonomik, toplumsal ve çevresel veçhelerinin de göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgulamışlardır (Buzan vd., 1998: 27). Bu bağlamda, eleştirel güvenlik çalışmalarının içinde önemli bir yer tutan Kopenhag Okulu'nun¹⁷ literatüre kazandırdığı “güvenikleştirme” (*securitization*) kavramı, güvenliği bir “söz-edim” (*speech act*) olarak tanımlamaktadır. Okulun etkili isimlerinden Barry Buzan, Ole Wæver and Jaap De Wilde (1998: 23-26), bir sorunun “objektif” ve “verili” bir tehlike arz edip etmediğinden çok, politikacıların onu ulusal güvenliğe yönelik (*varoluşsal*) bir tehdit olarak tanımlamalarını öne çıkarmakta; bunun da ilgili sorunun olağan siyasi süreçler içinde ele alınmasını engellediğini ve çözüme yönelik izlenen politikaları meşrulaştırdığını öne sürmektedirler. Söylemin, yani dilin çizdiği çerçeveye dikkatimizi çeken bu yazarlar, bir sorunun ulusal güvenlikle ilgili olup olmadığını, bunun nedenlerini ve tarihselliğini söz konusu etmeyerek “söz-edim”in tanımlama pratiğinin “gerçekliği inşa etme” ve izlenen politikalara zemin hazırlama kapasitesine odaklanmaktadırlar. Başka bir deyişle, bir sorunun “güvenikleştirilebilmesi” için, sorunun niteliğinden bağımsız olarak, politikacıların veya karar alıcıların ilgili sorunu acil ve olağanüstü önlemler almayı gerektirecek kadar

---

¹⁷ Kopenhag Okulu, Kopenhag Üniversitesi bünyesinde 1985'te kurulan Barış ve Çatışma Araştırma Merkezi'nde oluşturulan Avrupa Güvenliği Çalışma Grubunun “Avrupa Güvenliği'nin Askeri Olmayan Boyutları” isimli bir proje vesilesiyle kurulmuştur. Avrupa güvenliğinin askeri olmayan boyutları üzerinde çalışmalarıyla tanınan bu okul, 1980'lerin ikinci yarısından bu yana güvenlik tehditlerinin kapsamını genişletmiş ve güvenlik kavramına yönelik eleştirel bakış açısının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Ancak okul, hem belli bir konuda güvensizliği yaratan siyasi, ekonomik ve toplumsal gibi tarihsel koşulları bulup çıkarma yerine söylemin inşa edici rolüne odaklanması hem de “çözümü” devletin daha geniş bir güvenlik vizyonunu benimsemesinde aramasıyla mevcut düzeni yeniden üretmek gibi bir misyon üstlenmektedir.

ciddi ve varoluşa yönelik bir tehdit olarak tanımlaması gerekmektedir (Buzan vd., 1998: 23-24; Wæver, 1995).

Siyasi, ekonomik ve toplumsal olgulardan yola çıkıp sistematik bir analiz yapmak yerine daha ziyade söylemin inşa edici gücüne odaklanan Kopenhag Okulu, tüm eksikliklerine karşın güvenlik kavramının kapsamını genişletmiş ve geleneksel güvenlik yaklaşımının sınırlılığını bir nebze de olsa gösterebilmiştir. Okulun etkili isimlerinden Barry Buzan (1983: 19), güvenliği, her türlü tehlikeden, endişeden azade ve güvende olduğu hissine sahip olmak şeklinde tanımlamaktadır. Ancak, iş güvenliği kimin/neyin temin edeceğine gelince, devletin toplum karşısındaki konumuna bağlı olarak “minimal” ve “maksimal” devlet ayrımı yapmakta (Buzan, 1983: 21-24), bireyin güvenliğinin nihai kerte içinde yaşanan devlet tipine bağlı olarak müspet ya da menfi etkileneceğini ifade etmektedir (Buzan, 1983: 33-34).

Güvenlik konusunda devlete merkezi bir yer veren Kopenhag Okulu’nun açtığı patikayı genişletmek iddiasındaki eleştirel yazarlardan Ken Booth, güvenlik ve “özgürleşmenin” (*emancipation*) madeni bir paranın iki yüzüne denk geldiğini savunmaktadır. Booth (1991: 319), güvenlik konusunda Barry Buzan’ın yukarıda yer verdiğimiz tanımını benimsemekle beraber, *emancipation* kavramı aracılığıyla kapsamı genişletmekte ve insanın onu özgürce hareket etmekten alıkoyan fiziksel ve insani tüm engellerden kurtarılması gerektiğini öne sürmektedir. Booth (1991: 326), bu engellerin belli başlılarını oluşturan savaş ve savaş tehdidi, yoksulluk, eğitimsizlik, politik baskı gibi faktörlerin bertaraf edilmesi görevini ise, devletler, bireyler, uluslararası örgütler ile hükümet dışı örgütlere tevdi etmektedir.

Özcesi, realist ve liberal kuramların önde gelen düşünür ve yazarlarından, bireyin selametini devletin askeri olmayan alanlardaki güvenlik sağlayıcı rolünü de oynamasında mümkün gören Kopenhag Okulu’na ve hatta Ken Booth’a kadar giden

külliyat, güvenlik tedariki konusunda esas güç olarak devleti görmekte ve olumlamaktadır. Ancak, güvenlik olgusunun insanın varoluşu ile ilgili boyutu ve bununla bağlantılı olarak insanın toplumsal (ve tarihsel) gelişiminin her aşamasında (aile, klan, kabile, aşiret, şehir devleti, imparatorluk, feodal yapı, mutlak monarşi, ulus-devlet vb.) öne çıkması ve dolayısıyla farklı toplumsal, ekonomik ve siyasi formasyonlar altında her zaman söz konusu olması bizi birkaç bin yıllık mesafeden ve dünya çapındaki bir perspektiften hareket etmenin gerekliliğiyle yüzleştirmektedir. O halde diyeceğiz ki, yukarıda isimleri zikredilen yazar ve kuramlar en nihayetinde insanlık tarihinin yalnızca modern yüzüne odaklanmakta ve buradan yola çıkarak ulaştıkları sonuçları zaman ve mekân üstü olarak tasavvur etmektedirler. Böylece, son tahlilde miyoplukla malul bir perspektif sunmakta ve ulaştığımız çıkarımların nakıs kalmasına yol açmaktadırlar.

Sözünü ettiğimiz bu sınırlılığı aşmak yönündeki çabalar, 2000’lerde “ontolojik güvenlik yaklaşımı”nın¹⁸ gelişmesini beraberinde getirmiştir. Ontolojik güvenlik kavramı, ilk olarak psikiyatr R. D. Laing tarafından ortaya atılmış ve daha sonra sosyolog Anthony Giddens tarafından modernleşmenin ve küreselleşmenin eriştiği düzeyin insan üzerindeki etkilerini analiz etmek için kullanılmıştır.¹⁹ Laing’e (1965: 39) göre insan, kendini gerçek (*real*), canlı (*alive*) ve bütün (*whole*) olarak hissediyorsa, yani varoluşundan eminse ve bunun sürekliliği konusunda bir kaygısı yoksa, işte ancak o zaman bu bütünsel benlik (*integral selfhood*) ve kişisel kimliği (*personal identity*) sayesinde hayatın türlü riskleri ve tehlikeleriyle başa çıkabilecektir. Buna karşın,

¹⁸ 2000’lerden bu yana ontolojik güvenlik yaklaşımı konusunda oldukça hacimli bir akademik yazın ortaya çıkmıştır. Bu konuda bkz. (Manners, 2002; Kinnvall, 2004 ve 2016; Mitzen, 2006 ve 2018; Rumelili ve Adısonmez 2013; Rumelili, 2015; Steele, 2005 ve 2008; Gustafsson, 2014; Zarakol, 2017).

¹⁹ Güvenlik kavramı, Laing’in sözü edilen çalışmasından önce Amerikalı psikolog Abraham Maslow (1943: 370-396) tarafından oluşturulan “İhtiyaçlar Hiyerarşisi” kuramında ele alınmıştır. Buna göre, insanın psikolojisi, ihtiyaçlarından hareketle şekillenmekte ve bu ihtiyaçlar bir hiyerarşi temelinde bir araya gelmektedir. Bu hiyerarşide insan, bir seviyedeki ihtiyaçlarını karşılamadan bir üst seviyedekileri giderme arayışına giripmemektedir. Zira insan algısı, en temel gereksinimlerin karşılanmasına odaklanmakta ve bir seviyedeki ihtiyaçlar karşılandıktan sonra bir üst seviyedeki ihtiyaçların teminine çabalamaktadır. Güvenlik olgusu, bu hiyerarşide en tabanda yer alan beslenme, barınma, uyku ve sağlık gibi temel fizyolojik ihtiyaçlardan hemen sonra gelmekte ve adeta bu ihtiyaçların garantörlüğünü üstlenmektedir.

ontolojik güvensizlik yaşayan insan varoluşsal kaygılara sürüklenecek ve bu dünyadaki yerini sorgulamaya başlayacaktır.

Hiç şüphesiz, yaşama isteği ve hayatta kalma çabası insan ile bütün canlıların ortaklaştığı bir özelliktir. Bütün canlı varlıklar, içinde yaşadıkları çevrenin belirli birtakım fiziksel ve kimyasal etkileri karşısında duyarlıdırlar. Ancak, insan diğer varlıklardan kendi varoluşunu sorgulama yetisiyle farklılaşmıştır. Şu ya da bu durumun bir yaban domuzu için bir sorunsal kaynağı olmasıyla insan açısından ifade ettiği şey farklıdır. Bunun nedeni, insanın yaban domuzunun olamadığı bir şekilde, kendi varlığının ebedi olmadığının bilincinde olmasıdır. Eagleton'un çarpıcı ifadesiyle (2015: 25), "İnsan daima ölümün gölgesinde yaşayan belki de tek hayvandır."

İşte "ölümün gölgesinde yaşayan insanın" ontolojik güvenlik arayışını toplumsal bir temele oturtan Anthony Giddens'a (2018: 93) göre, "bu deyiş, çoğu insanın kendi öz kimliklerinin sürekliliğine ve çevredeki toplumsal ve nesnel eylem ortamlarının sabitliğine duyduları itimada işaret eder." Eğer bu süreklilik konusunda birey kuşkuya kapılır yahut bu devamlılık şu veya bu sebepten ötürü akamete uğrarsa temel ontolojik sorunların yüzeye çıkması kaçınılmaz olur ve insan sözü edilen "itimadı" kaybedip derin bir kaygı durumuna düşer (Giddens, 2010: 62-68 ve 2018: 99).

Böylece bu tezde, ontolojik güvenlik kavramının dar anlamda fiziki güvenliğin sağlanmasının ötesinde, "ölümün gölgesinde yaşayan insanın" varlığını güven içinde sürdürme ihtiyacı/arayışı şeklinde kullanıldığı çok net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Giddens'tan hareketle denebilir ki, insan dediğimiz varlığın güvenlik algısı ve tedariki, tarihsel süreçte gelişen devlet ve toplum biçimine (şehir devleti, imparatorluk, ulus-devlet, aile, klan vs.) ve içinde bulunulan zamana ve mekâna göre değişmektedir. İşte insanın temel fizyolojik ihtiyaçlarından, bu ihtiyaçların içinde güdülendiği ve tedarik edildiği sosyo-ekonomik yapıdan ve kurallardan (yasa) müteşekkil siyasi düzlemler,

tarikh boyunca ortaya çıkan en küçük toplumsal yapıdan dinsel düzenlere, devletlerden küresel ölçekli örgütlenmelere kadar her siyasi birimin üzerinde yükseldiği zemindir (Özbilgen, 1976: 3). Bu zemin, her bir köşesi insanın şitli ihtiyaçlarının giderilmesine ilişkin kaygıların tamamını karşılayan ontolojik güvenliğe, sosyo-ekonomik yapıya ve kurallara/yasaya denk gelen bir üçgen olarak düşünülebilir. Bu üç farklı noktanın iki boyutlu bir düzlemden üç boyutlu bir siyasi yapıya dönüşmesi, ancak bu n “rıza” (söylem veya ideoloji) ve “şiddet araçlarını” bir tepe noktası olarak işleten siyasi iradenin varlığında mümkündür.

Tarihsel süreçte şitli görünümler altında ortaya çıkan bu siyasi düzlemler, ancak insanın siyasi amaçlar gderecek bir toprak parçasını çitle çevirmesi ve sınır koymasıyla mümkün olabilmıştir. Diğer bir deyişle, insanın kendi eylemliliği yoluyla toprak üzerinde örgütlenmesi “mekânın siyasallaşması” dediğimiz olguyu yaratmıştır. Günümüzün gittikçe küreselleşen dünyasında bizatihi kendisi esas değeri oluşturan toprağın farklı uluslarca parsellenmesi ve sahiplenilmesiyle yerküre üzerinde ulusal sınırlarla çevrilmemiş bir toprak parçası neredeyse kalmamış gibidir. Oysa bize ezel-ebet gibi görünen bu küresel manzara, en nihayetinde son beş yüz yıllık uluslararası ilişkilerin ürünü yahut çıktısıdır. Evvelinde evrensel yönetme iddiası olan imparatorlukların sınır anlayışı günümüzdekinden çok daha farklıydı. O halde, siyasal düzenler olarak imparatorluk ve ulus-devlet birimlerinden ne anladığımızı ve bu birimlerin sınır anlayışlarının ne olduğunu ortaya koymalıyız. Ancak bunun öncesinde, siyasal düzenler ibaresindeki “siyasal” kavramının açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

B. SİYASAL

Toplum biçiminde örgütlenmek, yasaların ve yönetimin meşruiyet kaynağı ne olursa olsun, bizatihi toplum olmanın gereği olarak birtakım temel kuralları ve bu

kuralların ihlali durumunda yaptırım uygulayacak bir odağı gerektirdiğinden, acil bir görev olarak iktidar kavramının tanımlanması gerekmektedir. İktidar, yaygın olarak, toplumsal bir ilişki içindeki aktörlerden birinin diğerine kendi istencini dayatabilmesi ve ona bir şey yaptırabilme kapasitesi olarak tanımlanmaktadır (Weber, 2014: 96; Dahl, 1957: 204; Lukes, 2005: 16; Kurtz, 2001: 22). Ancak bu tanım, tek başına iktidarın kaba kuvvetten farkını vermez. Eğer iktidar güç unsurunun yanı sıra “rıza” unsurunu içermiyorsa, onu iktidar olarak değil kaba kuvvet olarak adlandırmak gerekecektir. İktidar, bu anlamıyla, toplumsal bir ilişkide vücuda geldiği haliyle normatif bir kavramdır ve meşruiyetini toplumun değerler sisteminden ve hukuk düzeninden almaktadır. Özcesi, Duverger’nin tanımlaıyla (1982: 194), “iktidar, ancak ona sahip olan kişinin emirler vermek, buyurmak ve kendisine boyun eğilmesini talep etmek hakkına sahip olması halinde vardır. O halde, iktidarın var olabilmesi için herhangi bir topluluğun kültür sisteminde, ‘otoriteler’ diye nitelenen bazı kişilere boyun eğme zorunluluğunun yüklenmiş olması ve böylece eşitlikçi olmayan ilişkilerin resmen kurulmuş olması gerekir.”

Bu şekilde tanımlanan iktidar ilişkisi, kapsamı ve etkinliği bakımından birçok şekilde ortaya çıkabilmektedir. En genel hatlarıyla iktidarı, siyasal iktidar ve siyasal olmayan iktidar olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür (Duverger, 1982: 195). Siyasal iktidar, onu diğer iktidar türlerinden ayıran birtakım temel özelliklere sahip olup en büyük toplum ölçeğinde tesis edilen iktidardır ve siyasal olmayan muadillerinden bazı temel noktalarda ayrılmaktadır. Öncelikle, dernek veya şirket gibi kurumlarda ortaya çıkan diğer tüm toplumsal iktidarlardan üstündür ve bu iktidarlara siyasal iktidara tâbidirler. Bir başka ayırıcı niteliği, ekonomik ve dinsel iktidar gibi belli konularda değil, tüm konularda yekili olmasıdır. Eş deyişle, siyasal iktidarın yetkisi topyekûndür. Saydığımız bu özelliklerin doğal bir sonucu olarak, bir toplumda birden çok dini veya ekonomik iktidar olabilir, ama siyasal iktidar “tek”tir. Ve nihayet, siyasal iktidarın

fiziksel şiddet kullanması ve aldığı kararları zor gücüyle uygulaması en azından toplumun çoğunluğu tarafından meşru görülür (Uygun, 2015: 7).

Buraya kadar siyasal iktidarın ayırıcı nitelikleri belirtildiği halde “siyasal”ın ne olduğu hâlâ ortaya konmuş değil. Siyaset ile siyasal arasındaki farkı ortaya koymak bir başlangıç noktası oluşturabilir. Siyaset ve siyasal ayrımı, Mouffe’nin (2015: 16) şu sözlerinde net bir şekilde ortaya çıkmaktadır:

“Bu ayrım iki farklı yaklaşıma işaret ediyor: Ampirik ‘siyaset’ alanıyla uğraşan siyaset bilimi ve ‘siyaset’in gerçeklerini değil, ‘siyasal’ın özünü araştıran felsefecilerin alanı olarak siyasal kuram. Bu ayrımı felsefi olarak ifade etmek istersek, Heidegger’in söz dağarcığından hareketle, siyasetin ‘ontik’ [varlıksal] düzeye, ‘siyasal’ın da ‘ontolojik’ düzeye gönderme yaptığını söyleyebiliriz. Bu da, ontik olanın geleneksel siyasetin envaiçeşit icraatıyla, ontolojik olanın ise toplumun kuruluşuyla ilgili olduğu anlamına gelir... Daha açık bir şekilde ifade edecek olursam, ben ‘siyasal’ ve ‘siyaset’ arasındaki ayrımı şöyle yapıyorum: ‘Siyasal’la insan toplumlarının kurucu unsuru olarak gördüğüm antagonizma boyutunu, ‘siyaset’le de insanların, siyasalın sebep olduğu çatışmalar bağlamında, birlikte yaşamalarını sağlayan pratikler ve kurumlar kümesinin yarattığı bir düzeni kastediyorum.”

Siyaset ve siyasalın ayrımından hareketle, bu tezde vurgulamak istediğimiz iktidar türü, toplumun bütünü düzeyinde çıkan siyasal iktidardır. Siyasal iktidar derken, Schmittyen bir kavrayışla, kavramın toplumsal düzenin temeline işaret eden “siyasal” yönünü belirtmek istiyoruz. Schmitt için (2007: 26-27), bazı alanların tanımlanması özgül kategorilerin keşfi ve saptanmasıyla mümkündür. Nasıl ki ahlak alanında iyi ve kötüyü, estetikte güzel ve çirkini ve ekonomide kâr getiren ve kâr getirmeyen şeklinde ayrımlara gidiliyorsa, siyasalın kıstası, siyasalın özgül farklılığıdır: dost-düşman ayrımı. Dost-düşman ayrımı da tamamen özerktir. Bu bağlamda, siyasal anlamda düşmanın ahlaki açıdan kötü, estetik açıdan çirkin ve ekonomik açıdan zararlı ve kâr getirmeyen şeklinde tanımlanmasına ihtiyaç yoktur. Schmitt için tek geçerli ölçüt düşmanın “yabancı” olmasıdır.

Schmitt'e (2007: 19) göre, "siyasal kavramı devlet kavramından önce gelir". Bu anlamıyla hem "siyasal olan" devletten ayrılarak ikisinin özdeş kavramlar olmadığı ifade edilmekte, hem de ilki ikincisine öncelenerek onun varoluşunun gereği olduğu vurgulanmaktadır. Böylece tarihsel gelişmenin belli bir noktasında ortaya çıkan bir siyasal örgütlenme biçimi olarak devlete ezeliliği ve ebediliği atfetmenin ve siyasal devletle eşitlemenin doğru olmadığı yönündeki kabulümüz de desteklenmektedir. Fakat içinde yaşadığımız modern çağda "belirli bir toprak parçası üzerinde örgütlenmiş bir halkın siyasal statüsü" (Schmitt, 2007: 19) olarak devlet, bu aygıtın doğası sorunsalını söz konusu etmeyen Schmitt için en önemli statüdür ve sadece siyasal kavramının nitelikleriyle kavranabilir. Schmitt'e (2007: 53) göre, siyasallığın doğasından devletler dünyasındaki çoğulculuk doğmaktadır. Ona göre, bir siyasal birlik olarak devleti mümkün kılan şey, bir başka siyasi birliğin (devletin) varlığıdır. Bu haliyle, tek olası ve meşru çoğulculuk, siyasal olarak çoğul bir dünyadır, bu da devletlerin çoğulculuğuna tekabül etmektedir. Bu tez açısından önemli olan ise, Schmitt'in siyasal olanın sadece devletler arasında sınırlı kalmayacak şekilde çeşitli toplumsal ilişki biçimlerinin ortaya çıkarabileceği dost-düşman karşıtlığından oluştuğu ve hatta bundan ibaret olduğu yönündeki tespitidir. İlaveten bu tezde, siyasal kolektivitelerin oluşmasının şartı olan biz-onlar ayrımının Schmitt'in savunduğu üzere her zaman bir antagonizma konumu olduğu/olabileceği fikri paylaşılmamaktadır. Son tahlilde, bütün siyasal kimliklerin bir biz-onlar ayrımına dayanması, antagonizmanın bir olasılık olarak bertaraf edilemeyeceği anlamına gelmez. Mouffe (2015: 27-29) ile paralel bir çizgiden hareketle, dost-düşman düzeyine çıkma/yükselme ihtimali her zaman baki olan biz-onlar ayrımının (ve antagonizma boyutunun) "ehlileştirilebileceği", aşılabileceği ve farklı bir şekilde kurgulanıp "demokratik çoğulculuk"la bağdaşan evrensel bir tasarımın mümkün olabileceği de teslim edilmektedir.²⁰

---

²⁰ Kimsenin kimsenin kurdu olmadığı bir dünya tahayyülü, dünyayı bir ahtapot gibi saran tüm kurum,

Siyasal kavramından ne anladığımızı ifade ettikten sonra, yukarıda işaret ettiğimiz “en büyük toplum ölçeği” ibaresinden, üç belirleyici özelliğe sahip insan topluluğunu kastediyoruz. Buna göre toplum, ilk olarak, aile, sendika, dernek, parti, kilise, zümre ve çete gibi çok sayıda grubu daha kapsayıcı bir kategori içinde bir araya getirmektedir. İkincisi, toplum üyeleri arasında derin bir dayanışma duygusunun var olmasıdır. Ve son olarak, toplum üyeleri arasında tesis edilen ilişkiler ve dayanışma, dışarıyla kurulan ilişki ve dayanışmadan çok daha yüksek bir yoğunluğu ihtiva etmektedir (Duverger, 1982: 39-40).

Duverger’nin bu tanımında, toplumsal düzenin temelini (ve siyasal iktidarın kökenini) oluşturan unsura da yer verilmektedir: “dayanışma duygusu”. Kuşkusuz insan belirli etnik, kültürel, siyasal, ekonomik, dinsel, cinsel vb. kategorilerin çizdiği sınırlar

---

kuruluş ve normlarıyla kapitalist sistemin (ulus-devletlerin yanı sıra, ulusüstü kurum, şirket ve sivil toplum kuruluşlarını da içeren ve dünya sathında her yere yayılan emperyal ağı kastediyoruz) yaşamakta olduğu sistemik kriz koşullarında gitgide daha çok dillendirilmektedir. Özellikle ABD-SSCB rekabetine dayanan “dehşet dengesi”nin ilkinin lehine değişmesi ve “özgür dünya”nın “demir perde” karşısında galebe çalması sonrası artan sayıda çalışma, işçi sınıfının kapitalizm karşısında yegâne karşı-iktidar odağı olma eğilimini sorunsallaştırarak dönemin “ruhuna” uygun formülasyonlara gitmişlerdir. Hardt ve Negri (2011), yeni dönemde kapitalizme karşı direnişin öznesi olarak “çokluğu” önermektedir. Çokluk, tek bir özneyi merkeze koymayan, farklı toplumsal sınıfların, kimliklerin ve hareketlerin demokratik birliği olarak tanımlanmaktadır. İşçi sınıfını tarihin yegâne yapıcısı olarak gören Ortodoks Marksizminin eleştirisini yapan Laclau ve Mouffe (2017) ise, işçi sınıfının yanı sıra farklı kimlikleri, çevre ve kadın hareketlerini de içeren karşı-hegemonya kurucu özne olarak halk kavramını kullanmaktadırlar. Diğer yandan bu kutbun karşısında yer alanlar, sınıf savaşının nihayete ermiş olmasından dolayı yeni dönem savaşlarının ekonomik temelli değil medeniyet farklılığı nedeniyle ortaya çıkacağı tezi (Huntington, 1993: 22-49) ile liberalizmin nihai zaferinin tüm dünya devletlerinin liberal iktisadın ilkelerini benimsemesine yol açacak bir süreci başlattığını savunan çizgi (Fukuyama, 1992) arasında ve etrafında kümelenmektedir. Böylece bir mücadele alanı olan, ancak biricik toplumsal mücadele alanı olmayan sosyal bilimler disiplinlerinde “kalem oynatanların” “hem toplumsal gerçekliği yansıtan, hem de bu gerçekliği etkileyen ve aynı anda hem güçlünün hem de ezilenin aracı olan bir toplumsal gerçeklik yorumu inşa etmesi”ne (Wallerstein, 2013: 44) dikkat çekmek gerekmektedir. Hatırdan çıkarılmaması gereken bir şey de, “yeninin inşası”nı hedeflemekle beraber “emperyal ağ” içinde verilen mücadelelerin mevcut güç/iktidar ilişkilerini üretme tehlikesinin her daim var olmasıdır. Denk (2013: 140) bu noktaya dikkatimizi çekmekte ve “yeni toplumsal dayanışma arayışı”nın nereden kurgulandığının önemli olduğunu hatırlatmaktadır. Zira siyasetin her yerde olması nedeniyle tarafsızlık ve nesnellik alanına kaçmak mümkün değildir (Said, 2015: 38). Üstelik ekseriyetle ulus-devletlerden müteşekkil bir dünyada yaşayan biz “vatandaşların” kendimizi “nötr” bir alanda konumlandırmamız da pek imkân dahilinde görünmemektedir. Zira, ulus-devlet dediğimiz siyasal örgütlenme aygıtı içinde ve onunla beraber hareket edilerek emperyalizme ve kapitalizme karşı mücadele verilemez. Çünkü emperyalizme karşı mücadele ettiğini öne süren bir ulus-devletin anti-kapitalist olduğu/olabileceği varsayımı en başından sorgulanmaya açık vaziyettedir. “Ne de olsa belirlenen küresel yasa ve standartlar yürütme uzvu gerektirmektedir. Bunun için en ideal aday da en küçük köye kadar uzanan elleriyle toplumlarını denetleyip yönlendirebilen devletlerdir” (Denk, 2019: 6). Tarihsel kapitalizmin yapısal krizine ve yeni bir sistemin inşasının olanaklılığına vurgu yapan bir çalışma için bkz. (Wallerstein, 2005). Mevcut sistemin içine sürüklediği dar boğazdan çıkışın ve daha adil bir dünyanın yaratılmasının imkânları üzerine mülâhazalar için bkz. (Badiou, 2016: 95-136; Mouffe, 2015: 27-43; Rancière, 2016: 124-135).

içine doğar; içine doğduğu topluma ve toprağa bağlılık vasıtasıyla hayatını anlamlandırır ve idama eder. İnsanın toplum içinde kendisine benzeyenlerle kaynaşmak, böylece daha güçlü olmak ve kendini güvende hissetmek biçiminde duyduğu bu gereksinmeyi sistemli bir kuram şeklinde ortaya koyan İbn Haldun'un "asabiyye"²¹ kavramı Duverger sayesinde açtığımız patikayı daha da genişletir. Haldun, *Mukaddime* isimli eserinde, bir toplumun fertlerinin birleşmesini, yardımlaşmasını, dayanışmasını, birbirlerini ve mensubu oldukları grubu başkalarına karşı korumalarını ve onları boyunduruk altına almasını temin eden his için "asabiyye" kavramını kullanır. Bu öyle bir histir ki, insanlar bu hissin şevkiyle ölür ve öldürürler. Haldun'un kavramsallaştırmasında doğuştan gelen ve irade dışı olan aynı sondan gelmek ve kandaş olmak anlamına gelen "nesep asabiyyesi" önemli bir yer tutarken, bir köle ile efendisi arasındaki ilişki (*velâ*), bir ittifak antlaşmasına veya samimi dostluğa dayanan mütteliklik (*hilf*) ve bir devletin idari veya askeri işlerinde istihdam edilen ve maaşa bağlanan kimseler ile devlet arasındaki ilişki "sebeup asabiyyesi"nin çeşitlerini oluşturur ve ilki kadar önem taşır (Haldun, Cilt I, II. Bölüm).

Haldun'a (2013: 350-351) göre, asabiyyenin gayesi ve ulaşmak istediği nihai hedef, mülk yani iktidardır. Diğer bir deyişle, devletin oluşumundaki itici güç, mülkü hedefleyen asabiyyedir. Dolayısıyla Haldunyen kavrayış, siyasal iktidarın (ve de devletin) kökeninde asabiyyenin yattığını savlamaktadır. Devletleşme olgusu, bu anlamda asabiyye için bir "nihai amaç" ya da "varoluş nedeni" olarak kodlanırken, saha çalışmalarına dayanan bazı antropolojik çalışmalar, örneğin Clastres (2011) ve Scott

²¹ Asabiyye teorisi, İbn Haldun'un ortaya koyduğu üzere, maddi yaşamları farklı temellere dayanan iki farklı toplumsal örgütlenme biçiminin varlığında anlaşılabilir. Toplumsal örgütlenmenin ilk biçimi, doğal yollarla yaşam sürdürmeye, yani tarım ve hayvancılığa dayanan bedevî (göçebe ve yarı göçebe) toplum; ikinci biçimi ise, kent yaşamına dayanan hadarî, yani yerleşik toplumdur. Bedevî toplum, çalışmanın faziletine inanan, güvenliğini kendi öz gücüne dayanarak sağlayan, yüksek bir asabiyye duygusuna sahip ve otoritesine saygı duyulan bir şefin idaresindeki toplumdur. Buna karşılık, hadarî toplum, kent yaşamının etkisiyle cesaret, yiğitlik, çalışkanlık ve cömertlik özelliklerini yitiren göçebe toplumun devletleştikten sonra evrildiği toplumdur. Devletleşme, topluluk asabiyyesini ortadan kaldırarak devletin asabiyye sahibi bir başka toplum tarafından yıkılmasıyla sonuçlanır. Muzaffer yeni topluluk, son verdiği hadarî toplumun kaderini izler ve zamanla asabiyyesini yitirerek yok olur. Bu, adeta, "yinelene bir yeniden yaratılış"tır (Haldun, 2013; Lacoste, 2012; Lindholm, 2004: 97-107; Öncü, 1993).

(2009), devlet kurmamış toplumların eşitlikçi toplumsal ve siyasal düzen(ek)leriyle iktisadi bölüşüm ağlarının devletleşmeye karşı “bilinçli” bir pozisyon alma olduğunu öne sürmüşlerdir. Dahası, antropolog Marshall Sahlins (1972: 1-39), avcı ve toplayıcı toplumların tarıma ve devlete ihtiyaç duymadıklarını, tüketimleri için günde birkaç saatlik işgücüyle yetindiklerini ve bolluk ve zenginlik içinde yaşadıklarını net bir şekilde ortaya koymuştur. İster toplum dediğimiz olgu devlet denilen iktidar aygıtına karşı direniş içinde olsun, isterse toplumu bir arada tutan bağ olarak asabiyyenin yöneldiği ve kurmaya çalıştığı bir mekanizma olsun, devletli toplumun son birkaç bin yıllık insanlık tarihinin hâkim siyasal formu olduğu gerçeğini göz ardı etmeyi gerektirmez. Devlet, siyasal iktidarın tanımında verdiğimiz özelliklere sahip olsa da ikisi özdeş kavramlar değildir. Daha önce belirttiğimiz üzere, devletli olmayan siyasal iktidarlar²² da vardır. Bu anlamıyla devlet, siyasal iktidarın tiplerinden biridir. Bu tezde devlet, Hall ve Ikenberry’nin (2000: 11) tanımladığı biçimiyle üç ögeyi içeren bir siyasal iktidar biçimi olarak tanımlanmaktadır. Birincisi, devlet, şiddet ve zorlama araçlarına sahip, askeri-bürokratik kadrolarca yönetilen bir kurumlar bütünüdür. İkincisi, sözü edilen bu kurumlar genellikle bir toplumla özdeşleştirilen coğrafi olarak

---

²² Sözleşme kuramcılarının (Rousseau, 2012; Locke, 2012; Hobbes, 2007) iddia ettiğinin aksine, siyasal bağ sadece sözleşmeden doğan uygar topluma içkin değildir. İktidarın meşruiyetini Tanrı’ya dayandıran *İlâhi Adalet* öğretisine yönelik eleştirilerinde billurlaştığı haliyle sözleşme kuramcıları sivil bir kurum olarak gördükleri iktidarın kaynağını Tanrı’da değil “sözleşme”de bulurlar. Buna göre, siyasal toplum ve ona eşitledikleri devlet kurumu, insanların özgürlüklerinin bir kısmını gönüllü bir şekilde bir sözleşme aracılığıyla üçüncü bir şahsa ya da bir meclise devretmesinden doğmaktadır. Devlet kurmamış avcı-toplayıcı toplumu ya da en çok dillendirilen haliyle “ilkel toplum”u onu doğa haline hapsederek ve iktidarsızlığı ona içkin kılarak tanımlayan toplum sözleşmecisi kuramcılar bu sayede “ilkel toplumu” “sivil topluma”, devletsizliği devletli topluma, “akılsızlığı” “akla”, “barbarı” “medeni” olana karşı konumlandırmaktadır. Ancak bu sava karşın, sözleşme kuramcılarının iddia ettiğinin aksine siyasallığın ilkel toplumda içkin olduğu ve bir topluluğun siyasi faaliyetlerini mümkün kılan ilk temel olarak kan bağının siyasi düşünceler tarihinin başlangıç noktasına kaynaklık ettiği (Maine, 1908: 114) hatırd tutulmalıdır. Şöyle ki, devlet kurmamış toplumlarda toplumsal yaşamı kuran ve düzenleyen temel yasalar toplum dışında bir yerde bulunur. Buna göre toplum, çok eski zamanlarda tanrılar, kurucu atalar veya kahramanlar tarafından bölünmez bir bütün olarak kurulmuştur. Toplumun temel yasaları dışsal bir odak olarak kurucu atalar tarafından belirlenmiştir (Akal, 2014). Bunun da iki önemli sonucu vardır: Birincisi, yasaların dışsallığı onu sorgulanamaz yapmakta ve toplumsal düzenin sürekliliğini sağlamaktadır. İkincisi, bu yasalar karşısında herkes eşit haklara sahip olmaktadır. Kimse yasa adına yetkili kılınmadığından, yani yasanın uygulanması toplumun geneli tarafından icra edildiğinden, hiyerarşik ve eşitsiz temelde örgütlenmiş bir toplumdaki bahsedilemez (Gauchet, 2013: 48) Eşitsizliğin kabul görmediği bu toplumlar öndersiz de değildir. Henüz toplumsal sınıfların ve özel mülkiyetin görülmediği bu toplumlardaki önder figürü günümüzün siyasetçilerine benzemez. O, yalnızca bir arabulucu, bir hakemdir, fakat bu pozisyonunu da iktidar devşirmek için kullanamaz. Önderin görevi atalarından bu yana sürdürülegelen bir geleneği devam ettirmektir. Söz/yasayı tekrarlamak (Clastres, 2011: 125).

sınırlanmış bir toprak parçasının merkezinde yer alır. Ve son olarak, devlet sınırları içinde kalan toprak parçasında ve burada yaşayanlar üzerinde yönetim tekeli söz konusudur. Bu yönetim tekeli, tüm vatandaşlarca paylaşılan ortak bir politik kültürün yaratılmasını amaçlar.

Devletin kökeni²³ ve ne'liği üzerine bir tartışma yapmak bu tezin kapsamının dışındadır. Bununla beraber, devlet denen mekanizma tarih sahnesine bir kez adımını attıktan sonra, sınırlarla parsellenmiş bir dünyanın, özel mülkiyetin ve bunun doğal sonucu olarak toplumsal sınıfların temelini atmış, üretim araçları ile güvenlik araçlarının belli ellerde toplanmasına neden olmuştur. Devletin icadıyla insan, efendi karşısında köle, Brahman karşısında parya, derebeyi karşısında serf, toprak ağası karşısında karın tokluğuna çalışan kiracı, patron karşısında işçi ve egemen ulusun üyesi karşısında statüsüz ulusun üyesi olmuştur.

Denk'in (2013: 130-131) bu konudaki tespitlerini takiben şu kadarını söylemekle yetineceğiz: Devlet denen siyasi örgütlenme biçiminin tarihsel gelişimi açısından üç ayaklı bir denklem söz konusudur. Denklemin bir ayağında sosyo-

---

²³ Devletin kökeni sorunsalına eğilen zengin külliyata bakıldığında, insanları doğa halinde resmederken kanıtlara başvurmaman ve fiktif bir kurgu olarak doğa hali/sözleşme toplumu dikotomisine dayanarak "siyasal bağ"ı (dolayısıyla devlet olgusunu) açıklayan toplum sözleşmecî kuramlarını aşan yaklaşımların başında Karl Wittfogel'in "Hidrolik Toplum" tezinin geldiği görülmektedir. Wittfogel'in ekolojik karakterdeki tezine (1963: 11-21, 49-100, 101-136) göre, alüvyal tarım ile devletleşme arasında doğrudan bir bağlantı vardır. Tarımsal üretim için geniş çaplı sulama sistemlerinin inşası, korunması ve devamlılığı devlet denen aygıtı yaratmıştır. Wittfogel, sulamalı tarımsal işlerin ve onlarla ilgili diğer şeylerin aşırı derecede güçlü bir hükümet gerektirdiği; bunun da ister istemez bir "Doğu Despotizmi"ne yol açtığı görüşündedir. Bu yapıdaki devlet mutlak güç sahibidir; kendi iktidarına yönelebilecek herhangi bir sivil odağı ezmek için gerekli donanımına da sahiptir. Ne ki, Wittfogel'in tezini örneklemek için verdiği Mezopotamya, Çin ve Meksika'da devletin eksiksiz oluşumunun geniş çaplı sulama sistemlerinin inşasının öncesine kadar gittiği kanıtlanmış ve böylelikle "Hidrolik Toplum" tezi çürütülmüştür (Carneiro, 1970: 734 ve özellikle dipnot 6). Devletin kökenini açıklama iddiasındaki diğer kuramlar, içsel etkenlere odaklanan ve tarımın keşfi ile devlet oluşumu arasında nedensel bir bağ kuranlar olduğu kadar (Childe, 2003 ve 2014), "ilkel" toplumun kendi iç dinamikleriyle eşitsizliğin kaynağı ve sürdürücüsü devleti ortaya çıkarmasının mümkün olmadığını ve savaşın devlet oluşumundaki esas güç olduğunu savunanlar (Oppenheimer, 1984) arasında kümelenmektedir. Childe'a (2003: 114-116 ve 2014: 105-127) göre, tarımın keşfi ürün fazlalığına, ürün fazlalılığı da toplumda bazı kesimlerin kendilerini üretim sürecinden bağımsızlaştırarak çeşitli zanaatlarda uzmanlaşmasına yol açmıştır. Bu işbölümü, siyasal entegrasyona yol açarak toplumun çeşitli kesimlerini devlet denen aygıtın altında bir araya getirmiştir. Oppenheimer'a (1984: 69) göre ise, devletin oluşumundaki esas etken, köylüler ile çobanlar, çalışanlar ile soyguncular ve alçak vadilerdeki topraklarla yüksekteki yaylalar arasındaki zıtlıktır. Devletin doğasını (ve kökenini) açıklamak iddiasındaki kuramları özetleyen ve inceleyen bir çalışma için bkz. (Carneiro, 1970: 733-738).

ekonomik kaynakların üretilmesi, bölüşümü ve kullanımı meselesi, bir diğer ayağında bunu kuracak, kurgulayacak ve kotaracak bir siyasi iktidar odağı bulunmaktadır. Son olarak, söylem/ideoloji düzlemi, bu iki alanın oluşturduğu “sistemin”/“düzenin” meşruiyet açığını gideren (daha doğrusu gidermek iddiasında olan), pekiştiren ve yeniden üreten bir işleve sahiptir. Birincisi, bu denklemin maddi boyutuna tekabül etmekteyken, ikincisi belli bir zaman-mekândaki iktidar ilişkilerini düzenleyen belirli bir toplumsal örgütlenme biçimine karşılık gelmektedir. Üçüncüsü, sınıflı toplumu ve sınıfsal eşitsizlikleri meşruiyet maskesiyle gizlemekte/örtmektedir. Özcesi, “ekonomi-iktidar-aidiyet/sadakat” formülasyonu, siyasi örgütlenme biçimlerinin temelini oluşturmaktadır. Bu üçlü sacayağının niteliğini belirleyen son ve çok önemli bir unsur da mekânla/toprakla içine girdiği ilişki biçimidir. Bu ilişkinin nasıl kurgulandığı siyasi birimin tarihsel gelişim çizgisi üzerindeki yerini ve niteliğini belirlemektedir: kent devleti, feodal birim, imparatorluk ya da ulus-devlet.

Tarihsel süreçte günümüzün ulus-devletine varıncaya değin hâkim olmuş siyasal örgütlenme biçimleri üzerinde bir mülâhazada bulunduğumuzda, Marx ve Engels (2013), tarih boyunca beş toplum tipinin birbirini takip ettiğini savlamaktadır: ilkel komünal, köleci, feodal, kapitalist ve komünist toplum. Bir başka tarihsel modelin sahipliğini yapan Ernest Gellner’e (2013) göre, insanlık tarih boyunca üç temel aşamadan geçmiştir: Tarım öncesi, tarım ve sanayi dönemi. Gellner’in tarihsel modeli dünya tarihinin günümüze kadarki gelişimini üç aşama ile ortaya koyarken, Marx’ın beşlemesinin son aşaması olan üretim fazlasının olduğu fakat sömürünün olmadığı komünist dönem henüz yaşanmamıştır. Bu modeller, insanlık tarihinin aşamalarının ekonomi politik bağlamda çok net bir resmini ortaya koymakla beraber, tezde Osmanlı ve İran menşeli imparatorluklar ile bu imparatorlukların mirasçısı Türkiye, İran, Irak ve Suriye devletlerinin Kürtlere yönelik politikalarını odağa aldığımızdan “siyasi birim” üzerinden yapılacak bir sınıflandırmanın daha faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Bu bağlamda, Duverger'nin kabile, ilkçağ kenti, imparatorluk, feodal beylik ve ulus-devlet beşlemesi yararlı bir çerçeve sunmaktadır. Duverger'nin sınıflandırmasının ilk biçimi olan kabile (*tribu*), küçük boyutlu, kırsal nitelikte bir topluluk olup aile bağılıklarının büyük önem taşıdığı az sayıda aileden meydana gelmektedir. Sınırlı bir iş bölümünün olduğu bu tipte, mülkiyet ortak olup henüz toplumsal sınıflar yoktur. Zaman içerisinde sağlanan teknik ilerlemeler kabileleri, toplayıcılık, avcılık ve balıkçılıktan tarım ve çobanlığa sevketmiştir. İkinci tip olan kentte, tarım aşamasına geçmiş birkaç kabile bir araya gelmektedir. Burada iş bölümü ilerlemiş, sanat ve ticaret gelişmeye başlamış, nüfus artışı daha karmaşık bir örgütlenme yaratmış ve tüm bunlar bir iktidar aygıtını doğurmuştur. İktidarın olduğu yerde zor aygıtının olmaması beklenemeyeceğinden kentte yoğunlaşan serveti başkalarına karşı korumak, bu serveti artırmak için yeni topraklar kazanmak ve ele geçirilen topraklar üzerindeki halkı köleleştirmek için ordu gücüne dayanılmaktadır. Bir başka tür olan imparatorluk birimlerinde ise, kabile ve kent toplumlarındaki gibi ortak özelliklere rastlanmaz. Bu tipin örnekleri büyük bir çeşitlilik gösterdiğinden imparatorluğun geçerli bir modelini sunmak mümkün değildir. Örneğin, ne Mısır ne de Roma İmparatorluğu diğer imparatorluklarla karşılaştırılabilecek türdedir.²⁴ Bir sonraki toplum tipinin örnekleri olarak Roma İmparatorluğu'nun yıkılışını takip eden dönemde Avrupa'da kurulan feodal beylikler gösterilmektedir. Kent hayatının gerilediğinin göstergesi, toprağın büyük malikâne sahiplerinin eline geçmesinde ve insanların büyük bir kesiminin toprağa bağlı serfler halini almasında görülmektedir. Feodal beylikte, büyük toprak sahipleri, malikâneleri ile üzerindeki insanların ve mahsullerin koruyucusu, güvenliği sağlayan ve adaleti dağıtan şef konumundadır. Feodal beyler birbirlerine karmaşık bir alt-üst (süzeren-vasal) hiyerarşisiyle bağlı durumdadırlar. Son olarak, günümüz uluslararası ilişkilerinin hâkim formu olarak ulus-devlet, kent ve feodal beylikten çok

---

²⁴ Duverger'nin imparatorluk birimi hakkındaki bu saptamasına katılmakla beraber, imparatorlukların sınır anlayışları bakımından ortaklaştığını ilerleyen sayfalarda göstermeye çalışacağız.

daha kapsamlıdır. Feodal beylikler döneminde gerileyen kentsel uygarlık yeniden doğarken sanayi ve ticaretin gelişmesini de beraberinde getirmiştir. Ulus-devlet dünyasında burjuvazi, üretim araçlarının sahipliğini yaparken elinde tuttuğu ekonomik güç sayesinde siyasal hayatı ve katılımı denetleme olanağını eline geçirmiştir. Haliyle, demokrasi biçimsel olmaktan öteye gitmez (Duverger, 1982: 40-44).

Bu ortak özelliklere karşın, günümüz devletlerinin birbirlerinden son derece farklılaştıklarını da eklemek gerekir. Örneğin, Uganda, ABD, Fransa ve Suudi Arabistan gibi devletlerin aynı sosyolojik kategoriye sokulması düşünülemez. Aradaki farkların önemine binaen ulus-devlet kavramı içerisinde birtakım ayrımlar yapmak ihtiyacı hâsıl olmaktadır. Marksistler, kapitalist ve sosyalist devletler ayrımına giderken; liberaller, liberal özgürlükçü devletler ile otoriter devletleri ayırma yoluna giderler (Duverger, 1982: 49). Tezde benimsediğimiz sınıflandırmamızda, devlet kurmamış avcı-toplayıcı toplumlar ile kent devleti ve feodal beyliğe yer vermeyi uygun görmüyoruz. Tezde ele aldığımız sorunsalı içine yerleştirdiğimiz zaman dilimi (kabaca 16. yüzyılın başlarından günümüze) nedeniyle bu kavramsal tartışma bölümünde sadece imparatorluk ve ulus-devlet birimlerini tanımlamakla ve bu birimlerin sınır anlayışlarını mukayeseli bir açıdan vermekle yetineceğiz.

C. İMPARATORLUK

Devlet aygıtının henüz zuhur etmediği kadim zamanlarda, “kendi şamanlarının aracısı olduğu doğanın kozmik düzeni içinde farklı ‘biz’ler halinde yaşayan” (Denk, 2019: 2) insanlar, kabaca M.Ö. 4000’lerde Fırat, Dicle ve Nil nehri kıyılarında, İndus ve Meksika vadilerinde, Amazonların ormanlık alanlarıyla Peru’nun kıyı ile dağlık alanların arasında kalan topraklarda tarihin ilk devlet oluşumlarının ortaya çıkmasından (Carneiro, 1970) sonra bu siyasal örgütlenmelerin içerisinde avcı, balıkçı, ya da çoban olarak belli alanlarda uzmanlaşmaya başlayacak ve kendilerini ilgili alanda faaliyet

gösterip onun dışına (kolaylıkla) çıkamayacakları (Marks ve Engels, 2013: 59) bir “düzen(ek)in” içinde bulacaklardır.

Bu gidişatta Mezopotamya’nın payına düşen, ilk örneğini Uruk kent devletinin (M.Ö. 4000-2900) oluşturduğu bu yeni siyasi örgütlenme biçiminin adı anılan coğrafyanın tamamına yayılması (Polk, 2007: 20), toplamda 35 kadar şehir devleti ve kasaba (Köroğlu, 2016: 65) arasındaki güç dengesinin (ya da “denkler”in dengesinin) aşkın bir gücün varlığında korunduğu ve sürdürüldüğü bir metafizik düzlemin bu yayılmaya eşlik etmesiydi. Her şehir devletinin bir tanrısının ve şehri tanrısı adına yöneten bir kralın olduğu, bir şehrin tanrısına diğer şehirlerde de tapıldığı (İplikçioğlu, 1990: 65) bu “evren”in selameti ve bekası Mezopotamya’nın en büyük tanrısı Enlil’in egemenliği altında güvenlik altına alınmıştı (Çığ, 2017: 19).

Bu “tanrısız düzen”in ilk kurgulandığı ve oradan tekâmül ettiği “ilksel an” a gidilemese de, meşruiyetini kentin tanrısından alan siyasal ögeler ortaya çıkmış ve bunlar iktidarın devrini kendi sülalelerinin yönetimini sürdürecektir ve berkiten şekilde kurumsallaştırmışlardır. Bu devletlerin birbirleriyle ve kendilerini çevreleyen dünyayla ne tür bir ilişki kurduğu, arkeolojik belgelerin azlığı nedeniyle yeterince aydınlatılmamış (Kuhrt, 2017: 52-57, Cilt I) olsa da, bu döneme (M.Ö. 2900-2350) ilişkin yazıtlarda sınır anlaşmazlıkları nedeniyle kentler arasında sık sık çatışmaların yaşandığı aktarılmaktadır (Köroğlu, 2016: 67). O kadar ki, bu şehir devletlerinin sınırlarında yer alan tarımsal toprakların kontrolü için süregelen savaflara girişmeleri (Strauss, 2015: 52), bu dönemin “birbirleriyle çekişen kent devletleri dönemi” olarak adlandırılmasını (Nissen, 2015: 147-190) beraberinde getirmiştir. Kronik savaflarla şekillenen bu dönemde, Umma ve Lagaş kentleri arasında konumu ihtilaflı bir toprak parçası²⁵, Kiş kralı Mesalim’in arabuluculuğunda²⁶ tarihin bilinen en eski yazılı

---

²⁵ Umma ve Lagaş kentlerinin birbirleriyle olan sınırlarında yer alan, 10 kilometre uzunluk ve 4 kilometre genişlikte hububat ekiminin yapıldığı *Gu’edena* adı verilen toprak parçasının mülkiyeti üzerinde çıkan bu

antlaşmasının M.Ö. 2550 yılında imzalanmasıyla çözülmüştür (Sand, 2018). Böylece Sümer tanrılar panteonunun kudretinden sual olunmaz egemeni Enlil ile onun “yardımcıları” konumundaki Umma ve Lagaş kentlerinin tanrılarının himayesi altında, Mesalim’in arabuluculuğunda sınır ihtilafının çözüldüğü belgeyi, “MÖ 3500-2500 arasına damga vuran Sümer kent-devletlerinin sınırları ve sınırların değişmezliğini kabul eden ülkesel(cı)-devlet tipolojisinin ilksel örneği” (Denk, 2019: 4) olarak görmek yanlış olmayacaktır.

Ne var ki, hazinesinin gelirini artırmak istediğinde önündeki seçenek ya komşu bir kenti haraca bağlamak ya da tarım alanlarını ele geçirmek olan kralların açgözlülüğü ve zafer kazanma hırsı, Sümer kent-devletlerini sürekli bir savaş hali içine sokacaktır. Sonunda, Kiş Kralı Sargon, komşu kent devletlerini siyasi bir birlik altında toplayacak askeri güce ve motivasyona sahip olarak ülkesel(cı) devletler arası sistemi²⁷ yıkacak, tarihin ilk “evrenselci” devletini yani Akad İmparatorluğu’nu kuracak ve torunu Naramsin’in kendisini “dört köşenin kralı”²⁸ (Maeda, 1981: 5), “evrenin kralı” (Kuhrt, 2017: 66, Cilt I) olarak takdim edeceği zemini yaratan kişi olacaktır. Bu bağlamda Naramsin, imparatorluğunun evrensellik iddiasını panteonun baştanrısı Enlil’i Kiş’teki tapınağına taşıyarak perçinleyecektir (Lindholm, 2004: 92). Böylece tüm krallardan daha “yüce” bir konuma erişen, hepsine “yüceliğini” kabul ettiren Naramsin, evrensellik iddiasının meşruiyetini de Enlil’i kurduğu imparatorluğun merkezine taşıyarak

---

mesele, Mesalim’in hakemliğinde akdedilen antlaşmayla sözü edilen bölgenin iki devlet arasında paylaşılmasıyla çözülmüş gibi göründü. Ne var ki, antlaşmanın akdinden sonra bu bölge üzerindeki ihtilaf çeşitli zamanlarda 150 yıl boyunca tekrar ve tekrar yüzeye çıktı (Kuhrt, 2017: 54, Cilt I; Strauss, 2015: 52-54; Sand, 2018).

²⁶ “Bütün ülkelerin kralı, tanrılarının babası Enlil (Sümer panteonunun baş tanrısı), otoritesini kullanarak Ningirsu (Lagaş’ın koruyucu tanrısı) ile Şara (Umma’nın koruyucu tanrısı) arasındaki sınırı çizdi. Kiş kralı Mesalim, İştaran’ın (Mesalim’in tanrısı, Dicle’nin doğusundaki Der kentiyle ilişkili) buyruğuyla bunu ölçtü ve oraya bir anıt dikti” (Kuhrt, 2017: 54, Cilt I).

²⁷ Akad İmparatorluğu’nun çöküşünden sonra yeniden çok sayıda devletten oluşan güç dengesine dönecektir. Böylece imparatorluk niteliği kazanmamış devletler ile imparatorluklar arasındaki bu mücadele dünyanın çeşitli yerlerinde Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar sürecek bir dönemi başlatacaktır.

²⁸ “Dört köşenin kralı” ibaresi, imparatorluğun hâkimiyet kurduğu “bilinen dünya”nın sınırlarına tekabül etmekteydi: Doğuda Elam, kuzeyde Subartu, batıda Amurru (bugünkü Suriye toprakları) ve güneyde Akad (Hallo, 1980: 189).

sağlamaya çalışacaktır. Hatta bununla yetinmeyerek kendini Tanrı²⁹ olarak da görecektir, bunu, bir zaferi sonrası onuruna dikilmiş bir taşta tanrısallığın simgesi olan boynuzlu taçı giyerek gösterecektir (Nissen, 2015: 199).

Akad İmparatorluğu'nda şehir devletlerinin yerelliğini aşan uygulamalar ve yenilikler evvelinde rastlanılmayan emperyal aklın devreye girmesini de gerektirmişti. Bu minvalde, Akad'dan sonra gelecek imparatorlukların örnek aldığı birtakım kurumlar inşa edilmiştir: standartlaştırılmış bir takvim sistemi, dilin (Akadçanın) standartlaştırılması, ortak ağırlık ölçüleri, arşivcilik, emperyal bürokrasi, düzenli ordu, garnizonlar, hanedan mensuplarını yönetici olarak tayin etmek ve tımar olarak bilinecek sistemin tohumlarını atan uygulamalar (Kuhrt, 1995'ten aktaran Ünlü, 2011: 122-123).

Bu uygulamalar ile “dört köşenin kralı” ve “evrenin kralı” ibareleri birlikte düşünüldüğünde, imparatorluk siyasi biriminin dünya hâkimiyetinin (*imperium mundi*) gerçekleştirilmesini en temel motivasyon kaynağı olarak gördüğünü belirtmek yanlış olmayacaktır. İmparatorluk kelimesinin türediği *imperium*, “düzen” veya “yönetmek”/ “komuta etmek” (sırasıyla *order* ve *command*) anlamına gelmektedir. Bu bağlamda *imparator* (*emperor*), *imperium* yetkisini/hakkını haiz kişi olarak “çokluğun” karşısında “tek”tir (Akad imparatorunun baş eğdirilmiş ülke kralları karşısında; panteondaki baştanrının diğer ülkelerin tanrıları karşısında tek ve en yüce konumda olması gibi) (Pagden, 1995: 14). Kuşku yok ki bu iddia, âleme nizam verme ülküsünden başka bir şey olmayıp “dünya fatihi” olma hayalindeki imparator(luğ)un temel motivasyonuna

²⁹ Naramsin'in (ve ardıllarının) “bildiği tüm zaman-mekânı kapsama kabiliyetini askeri, ekonomik ve/ya ideolojik olarak destekleyememesi” (Denk, 2019: 4) sorunu, bir ölçüde “evrenin kralı” olma iddiasındakilerin bu alanlardaki sınırlılıklarından kaynaklanmakla birlikte, merkezkaç güçlerin özerkliklerini (ve dolayısıyla siyasallıklarını) koruma yönündeki inatçılıklarından da etkilenmiş olmalıdır. Bu hususta, arkeolog Hans J. Nissen (2015: 201), döneme ışık tutan birçok kutsama ve bağlılık yazıtında Naramsin'den “Akad Tanrısı” diye söz edilmesinin iki sorunun birden çözümüne yönelik girişim olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. İlk olarak, bu sayede Naramsin, en azından başkentte (daha sonra belki de imparatorluğun genelinde) merkezi devletin desteklediği dinselikle ilgili bunların dışında kalan dinsel eğilimler arasındaki ayrımları/farklılıkları ve çatışmaları kendi kişiliğinde eritmek istemiştir. Diğer yandan, toprağa sahip olmayan bir kent tanrısı düşünölemeyeceğinden “Akad Tanrısı” olarak aynı zamanda toprağın da sahibi olacaktır. Naramsin bu girişimiyle, adeta evvelinde gölgesi olarak hareket ettiği kentin tanrısını kendi gölgesi konumuna düşürecektir.

işaret etmektedir. Dolayısıyla, imparatorluklar için topraksal genişleme hayati bir öneme sahiptir. Hükmedilen topraklar dışında “başkalarının” denetiminde toprakların bulunması ise, teoride kendini sınırların yokluğu, yönetiminin ucu bucağının olmaması (*imperium sine fine dedi*) ve uzamsal bütünlüğü kuşatması ile tanımlayan imparatorluğun (*orbis terrarum*) (Ünlü, 2010: 247) evrensellik iddiasına hanel getirmez, zira, sadece hâkimiyet altındaki topraklar “uygar dünya”nın içindedir. Örneğin, Romalılar için imparatorlukları tüm dünyayı kuşatan evrensel bir monarşiydi. Henüz fethetmedikleri topraklar ise, “uygar” dünyanın parçası değildi ve ancak “barbarlık”la nitelendirilebilirdi (Lieven, 2001: 9).

Bu doğrultuda, imparatorluklar çağında sınırların çağımızdaki gibi net ve kesin çizil(e)mediğinden hareketle “muğlak uçlar” olarak tarif edilmesi yanlış olmayacaktır. Lâkin bu durum, imparatorlukların modern devletlararası sistemi birbirine bağlayan kılcal damarlar olarak tarif edebileceğimiz doğrusal sınırları (*linear borders*) bilmedikleri ve uygulamadıkları anlamına da gelmez. Fakat esas olarak, çizgisel sınırlar ve geçiş kuşakları olarak sınır boyları imparatorluklarda iç içedir ve hâkim olan form ikincisidir (Popescu, 2011: 30).

İmparatorlukların sınır anlayışlarını ifade eden *frontier*³⁰ kavramı, biraz sonra yer vereceğimiz merkez ve çevrenin özel ilişkilenme biçiminin niteliğini gösterir. *Front*

---

³⁰ İngilizce konuşulan dünyada sınır kavramını karşılamaya yönelik kullanılan kelimelerde bir uzlaşmanın olduğu söylenemez. ABD’li akademisyenler Türkçeye sınır boyları olarak çevirebileceğimiz *frontier* sözcüğünü kullanmaya eğilimliken, İngilizler genellikle *border* ve *boundary* sözcüklerini kullanırlar (Baud ve Schendel, 1997: 213). Örneğin, Amerikalı tarihçi Frederick Jackson Turner (1861-1932) *frontier* terimini Amerika Birleşik Devletleri’nin batıya doğru genişleme tarihi ile bağlantılı ele alır ve “vahşet”le “medeniyet”in karşılaşma alanı olarak tanımlar (Turner, 1920: 3). Gerçekten de Avrupalılar, Amerika kıtasına ayak bastıklarında önlerinde “keşfedilmeyi” bekleyen devasa topraklar bulmuşlardı ve yerlilerin aleyhine genişlemelerini durduracak sınırlar da yoktu. Bu nedenle, daha esnek, geçirgen ve kendi nüfuslarını yayabilecekleri bir sınır anlayışı geliştirdiler (Belleza, 2013: 2). Öte yandan, “anavatan” kalanlar, egemenliğin çerçevesini kesin hatlarla belirleyen sınır anlayışına (*border*) uzun savaşların sonunda eşitlik temelinde bir devletlerarası sistem inşa ederek ulaştılar. Böylece Amerikalıların *frontier*, Avrupalılarınsa *border* ve *boundary* kavramlarını benimsemeleri anlaşılır olmaktadır. Ruslar ise, Amerikalılarla kıyaslandıklarında, *frontier* ile benzer çağrışımları olan *ukraina* sözcüğünü benimserler. *Ukraina* kavramı Rusça’da Hristiyan olmayan Tatar ve Kazakların konuşlandığı sınır boylarına atfen anlam kazanmıştır. Aynı kavram Ukraynacada toprak, ülke, sınır (*border*) veya uç (*margin*) anlamlarına gelmektedir (Kristof, 1959: 269-270, dipnot 7 ve 10). Yine İtalyancada *la frontiera*, İspanyolcada

kelimesinden türetilen (Febvre, 1973: 208) ve Türkçeye “sınır boyları” olarak çevirebileceğimiz *frontier*, İngiliz Coğrafya Birliği Sözlük Komitesi tarafından 1) siyasi birimleri ayırmasının yanı sıra temas ve geçiş de imkân sağlayan kuşak, bölge veya alan, 2) devletler arasında belirlenen hat veya çizgi olarak tanımlanmaktadır (Kristof, 1959: 269, dipnot 5). *Imperium mundi*’nin hedeflendiği imparatorluklarda yeryüzü sathındaki herkes ve her şey, en azından teoride, ulaşılması amaçlanan evrensel devletin potansiyel unsurlarıdır. Bu anlamıyla da sınır boyları, ihtilaflı veya sorunlu olup olmamasından bağımsız olarak günümüzün belirlenmiş ve çizilmiş ulus-devlet sınırlarından oldukça farklıdır ve kesin bir “hat”a veya politik bir birimin sonuna işaret etmez.

Sınır boyları, etimolojik olarak “uygarlığın öncüsü” ve “önde olmak” (*in front*) anlamlarına geldiğinden dışa dönüktür, yani *evrenselcidir*. Kristof (1959: 270-271), bu noktadan hareketle, sınır boylarının bir devletin kuyruğu (*tail*) olarak değil “alın” (*forehead*) olarak anlaşılması gerektiğini öne sürmekte ve kavramı, “öncü ışık ve bilginin ‘karanlık ve belirsizlik âlemine’ yayılması” olarak tarif etmektedir. Bir temas alanı olarak sınır boyları (Flint ve Taylor, 2014: 126), imparatorlukların yönetim anlayışıyla da uyum halindedir. Bu da şöyle izah edilebilir: İmparatorlukların fetihlerden sağlanan ganimetler ve bağımlı çevrelerde bulunan üreticilerden alınan aynı ve nakdi vergiler olmak üzere iki gelir kaynağı vardır. Sistemin sürdürülebilirliği, içte emek gücüne, dışta ise sınırların genişletilmesi ve korunmasına bağlıdır. Başkaya (2014: 98) bu iki kalemi, sırasıyla iç haraç ve dış haraç olarak adlandırır. Örneğin Çin, Mısır ve Roma imparatorluklarının ekonomileri çevre alanlardan merkeze doğru akan haraç/vergi zincirine dayanmaktaydı ve bu akışın selameti de politik kontrolün sürekliliğinde yatmaktaydı (Bottomore, 2001: 94). Dolayısıyla, askeri kapasitenin yayılma alanında bulunan kentsel alanların ve tarımsal artığın mümkün olduğu tarım

---

frontera ve Almancada *mark* sözcükleri sınır çizgisinden ziyade iki topluluğu ayıran bölge veya toprak parçasıdır (Febvre, 1973: 216-217).

alanlarının tümüne yayılmak ve işgal etmek, imparatorluklar için faydalı ve hatta zorunludur. Hatta şartlar oluştuğunda imparatorluklar birbirlerini yutarak genişlemek isterler. Ters bir tavır, “başkası” tarafından fethedilmek demektir: Yut ya da yutul yahut *carthago delanda est*.³¹ “Ya genişlemek ya da düşmanın elinde ölmek” (O’Leary, 2001: 18) durumun özlü ifadesi olsa da, genişlemenin sınır(lar)ı vardır. Dağlar ve okyanuslar gibi aşılması zor doğal bariyerler genişlemenin önüne set çekebildiği gibi, devlet denetimini sağlamanın zor olduğu dağlık alanlarda yaşayan toplumlar da imparatorluğun genişlemesini durdurabilir. Güvenli bir vergi sisteminin uygulanmanın zor olduğu bu tür durumlarda, imparatorluk yönetimine dahil edilemeyen ya da gevşek bağlarla dahil edilen toplumlar, imparatorluğun sınır boylarında rakip komşu imparatorluklara veya güçlere karşı tampon bölge görevini üstlenebilir.

Bu anlamda imparatorlukların sınır boyları, bir sonraki başlık altında ele alacağımız “ulusal egemenliğin sınırlarına tekabül etmez, daha ziyade ‘derinlemesine’ bir savunma sisteminin dış uzantısını oluştururdu” (Giddens, 2008: 74). Bu “derinlemesine” savunma sistemi, ya Romalılarda olduğu gibi imparatorluğun etrafında (barbarlara karşı kurulan) bent ve kalelerle sağlanıyor (Abdulla, 2010: 161) ya da Osmanlı’da olduğu gibi, Arap ve Kuzey Afrika çölleri, Kafkas sıradağları, Akdeniz ve kuzeydeki bozkırlar benzeri genişlemenin önündeki coğrafi engellerle oluşuyordu (Kasaba, 2004: 47).

Duvarlar, sütunlar ve askeri tesisler imparatorlukları baştan başa kuşatmazdı. Bir imparatorluk sınır boylarının bir bölgesinde savunma amaçlı bir duvar inşa ettiğinde, sınır boylarının diğer noktalarını açık tutardı. Bu anlamda, Romalılardaki kaleler ve bentler ve Çin İmparatorluğu’ndaki Çin Seddi aralıksız bir bariyer olmayıp yer yer

---

³¹ “Kartaca yıkılmalıdır” anlamına gelen söz. Mezkûr sözün Romalı senatör Marcus Porcius Cato’a ait olduğu ve konuşmalarının sonunda hep bu sözü zikrettiği rivayet edilir. Sözün esas önemi, Roma’nın Kartaca ile M.Ö. 146’da yaptığı Kartaca’yı ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra ele geçirdiği savaşın öncesinde söylenmesinden gelir.

temasa izin veren açıklıktaydı (Whittaker, 2004: 191-192). Popescu (2011: 30), bunu, savunmanın yanı sıra “dışarıda kalanlar”la ticaretin yapılması üzerinden açıklamaktadır.

Bununla beraber, imparatorluk siyasi biriminin evrensel yönetme iddiasının önündeki bariyer olarak genişlemenin sınırlarının olması bu iddiadan vazgeçilmesini gerektirmez. Günümüzün sınırlarından çok da farklı olmayan sınır pratiklerini (örneğin duvar, kale, garnizon, gümrük) geçici olarak görmeleri ve şartlar el verdiğinde genişlemeleri bunu göstermektedir. Buna karşın, bir imparatorluğun dünya sathında egemenliğini gerçekleştirmesi ise, asimetrik güç ilişkisine dayanarak “bağımlı” çevrelerden alınan vergi, güvenlik tedariki karşılığında tebaadan yapılan ödemeler ile fetihlerden sağlanan ganimetlerin oluşturduğu girdilerle, zikredilen bu akışı sürekli bir şekilde sağlamak için beslenen bürokratik yapının gerektirdiği maliyetler (Şeker, 2020: 31) arasındaki dengesizlik nedeniyle aşılması zor engellerle karşılaşmaktadır. *Inner Asian Frontiers of China* isimli klasik eseriyle bilinen Owen Lattimore (1951: 238-240), bahsi edilen bu zorluğun farkında olarak, sadece Çin değil, genel olarak imparatorlukların genişlemelerinin sınırına vardıklarında “*orbis terrarum*”ları ile “*dıştaki karanlık*” (*outer darkness*) arasında çizgisel sınırlar inşa etmeye yöneldiklerini³², bunun da iki amaca birden hizmet ettiğini ifade etmektedir. Birincisi, bu sayede “barbarlar”ın içeri sızması engellenmekte; ikincisi, “içeridekilerin” dışarı çıkmalarının ve bu sayede *orbis terrarum*’a hâlel gelmesinin önüne geçilmektedir.

Bunu da şu şekilde izah etmek mümkündür: Daha önce belirttiğimiz gibi, imparatorluk gelirlerinin iki önemli ve büyük kaleminden birinin sınırlar dahilindeki

---

³² Lattimore (1951: 238-239), Romalıların yayılmalarının sınırlarına vardıklarında Avrupa kıtasının imparatorluk merkeziyle bütünleşmiş parçalarını görece gelişmemiş diğer kısımlarından; İngilizlerin Hindistan’ı kuzeydoğuda Tibet Platosu, kuzeybatıda *The Durand Line* akdiyle (1893 yılında İngilizler ile Afganistan emiri arasında akdedilen antlaşmayla çizilen, bugünkü Afganistan ve Pakistan arasındaki 2670 kilometreye tekabül eden uluslararası sınırlar) yönetilen (*administered*) ve yönetilmeyen (*unadministered*) kabile topraklarına böldüğünü ifade etmektedir. Lucien Febvre de (1973: 211), imparatorlukların genişleme güzergâhları üzerinde bulunup onların düzen (*pax*), barış, maddi ve manevi uygarlık değerlerini kabul etmeyen topluluklarla karşılaştıklarında duvar, hendek veya sur yapımına başvurdukları ya da bir yolla bağlantılı tahkim edilmiş alanlar oluşturdukları konusunda Lattimore ile hemfikirdir.

Üreticilerden alınan aynı ve nakdi vergiler olduğu hatırlandığında, sınır boylarının yanı sıra gclendirilmiş sınırlara neden ihtiyaç duyulduğu açık bir ŗekilde ortaya çıkacaktır. Bu durum, yani bir imparatorluğun “tebaasını” baŗka imparatorluklara veya baŗka odaklara kaptırması vergi kaynaklarını yitirmesi anlamına gelecektir, ki bu da, toprağı kaçak biçimde terk etmenin ölüm cezasıyla müeyyide altına alınmasını (Dönmez, 2010: 35) anlaŗılır kılacaktır.

İmparatorluk, bu anlamda, egemen ve görece askeri-siyasi üstünlüğe sahip metropolün (merkezin) zayıf ve bağımlı periferik alanların i ve dıŗ politikası üzerindeki politik kontrolünün sağlandığı bir sistem olarak tanımlanmaktadır (Doyle, 1986: 30). Diğer bir deyiŗle, kültürel, etnik, ekonomik ve toplumsal açıdan eŗitlilik gösteren farklı halkları çatısı altında toplayan politik ve teritoryal bir gövde olarak imparatorluk (Howe, 2002’den aktaran ünlü, 2010: 238), birbirine bağımlı iki siyasal birimi iŗaret eder: egemen bir merkez ve bağımlı çevreler. İmparatorluk merkezi gücü, çevrede bir miktar askeri ve mali kontrol uygulamasına karŗın dolaylı yönetimin iki önemli biçimini de tolere eder: 1) Nüfuz alanlarında belli ve farklı yönetimlerin kurulması veya devam ettirilmesi, 2) Merkeze itaat, haraç verme ve askeri iŗbirlięine gitme karŗılıęında hatırı sayılır otonomiyle donatılan kiŗi veya kurumlar aracılığıyla yönetim (Tilly, 1997: 3).

İmparatorluk sisteminin iŗleyiŗi ise ŗyle gerekleŗir: Merkez ve evre, coğrafi olarak sınırlandırılmış alanlarda yerleŗmiŗ ve kültürel olarak farklılaŗmiŗ elitlerden ve nfuslardan oluŗur. “Kültürel olarak farklılaŗmiŗ” söz öbeğinden kasıt, merkezde konuŗlanmış elit ve nüfusun belirli kültürel özellikleri paylaŗması ve bu özellikler bağlamında çevrede bulunan mevkidaŗlarından farklı olmasıdır. Bu bağlamda, çekirdek elit çekirdek organizasyonları, evre eliti ise evre organizasyonları yönetir. İlki aynı zamanda dıŗ ve savunma politikalarının icra edilmesi, paranın basılması, sınır

kontrolleri gibi genel politikaların yanında çevre maliyesinin düzenlenmesi ve buralara vali atanması gibi icraatlarda da bulunur (Motyl, 1997: 20-22).

Motyl'in bu tespitine katılsak da, imparatorluklarda adem-i merkeziyetçiliğin derecesinin farklılaşabileceğini, birörnek oluşturmanın zorluğuyla yüzleşilmesinin gerekli olduğunu vurgulamamız gerekir. Bununla beraber, adem-i merkeziyetçiliğin derecesi ne olursa olsun, imparatorluk siyasi biriminde merkez ve çevre arasındaki ilişkiler yukarıdan aşağı gerçekleşen tek taraflı ilişkiler olarak tanımlanamaz. Zira imparatorluk gibi farklı halkları ve toprak parçalarının birleştiren bir siyasal birimin evrensellik iddiası ancak çevrenin farklılıklarına saygı duyması ve yerel önderlere bir miktar iktidar devretmesi halinde geçerli olabilmektedir. Bir başka deyişle, merkez ve çevre arasındaki pazarlıklar imparatorluğun temelini oluşturmaktadır. Bu doğrultuda, çevredeki siyasi birimler çok dilli, çok etnili ve çok dinli yapılar olmalarına karşın, imparatorluk “tek” olmak zorundadır. Çevrede yer alanlar boyun eğdikleri ve imparatorluk iktidarını tanıdıkları müddetçe sorun yoktur. Barkey (2011: 24-25), bu emperyal hâkimiyetin muhafazası ve uzun ömürlü olmasını, üç koşulun bir arada bulunmasına bağlamaktadır. Birincisi, imparatorluklar nüfusları üzerinde çoğu zaman evrensel bir dini yaymak ve “barbarlara” uygarlık götürmek (*medenileştirme misyonu*) gibi iddialarla hareket ederler. İkincisi, çok dinli ve çok etnili çeşitliliği bir arada yaşatmanın çözümü olarak “hoşgörü”den zor araçlarının kullanılmasına varıncaya değin çeşitli politikalara başvurabilirler. Son olarak, merkez ve çevre birimleri arasındaki ilişkiler siyasi ve ekonomik gerekçelere dayanır. Siyasi açıdan, çevre elitleri iktidar alanlarının yönetimi açısından çekirdek elite karşı sorumludur, bu da devletle dikey bir bütünleşmeyi beraberinde getirmektedir. Ekonomik açıdan ise, merkezi devletin mali ve askeri ihtiyaçlarının temini doğrultusunda düzenlemelere gidilmektedir.

Bu anlamıyla imparatorluk, ekonomik olmaktan ziyade politik bir birim olarak anlaşılmalıdır. Hiç şüphesiz imparatorluğun kurduğu düzen (*pax*) sayesinde ekonomik

faaliyetler yürütölmektedir, ancak bu faaliyetler çoğunlukla siyaset kurumuna tâbidir. Bankacılar, tüccarlar, simsarlar ve kâr peşinde koşan insanlar, iki sebepten ötürü imparatorluklar içinde bağımsız ve güçlü bir toplumsal sınıf olarak ortaya çıkamayacaklardı. Birincisi, yönetenlere hizmet etmekle yükümlüydüler. İkincisi, ekonomik fırsatlar çoğunlukla devasa bir gövdeyi andıran imparatorluğun bürokratik ve askeri taleplerini karşılamaya yönelikti. Diğer bir deyişle, kâr elde etmek tabii ki önemli bir motivasyon kaynağıydı ancak kârı maksimize etmek, yani sınırsız sermaye birikimi söz konusu değildi (Ünlü, 2010: 245 ve 2011: 112-114).

Bu noktada vurgulamak gerekir ki, ulaştığı toprakların boyutu bakımından yaygınlığı ve yoğunluğu ne kadar büyük olursa olsun modern dönem öncesindeki imparatorluklar bölgesel veya en iyi ihtimalle kıtalar arası bir mevcudiyete sahipti (Wallerstein, 1974; 1992 ve 2011). Genel bir resim çizmek adına denebilir ki, 18. yüzyılın sonlarına dek modern bir dünya ekonomisinden bahsetmek pek olası değildir. Avrupa kıtası, Braudel'in (2013: 75-108) çizdiği çerçeveden ilerlersek, tıpkı Çin, Japonya, Hindistan ve Osmanlı gibi bir "ekonomi dünyası"dır. Diğer bir deyişle dünya, belli bir coğrafi mekânla sınırlı ve birlikte var olan birçok ekonomi dünyasına ayrılmıştı. Avrupa'dan doğacak olan kapitalizm, henüz tüm ekonomik yaşamı küresel düzeyde kuşatacak durumda da değildi. Ancak, Avrupa ekonomi dünyası, 1492 ile beraber Atlantik'e, Amerika kıtasına yayılacak; Hindistan, Çin, Endonezya ve Filipinler gibi diğer ekonomi dünyalarıyla ilişkilerini yoğunlaştıracaktır. 1750'li yıllardan başlayarak Osmanlı, İran ve Rus imparatorlukları da Avrupa ekonomisinin nüfuz ettiği bölgelere eklenecektir. 1400'lerden 1750'ye kadar Venedik, Anvers, Cenova ve Amsterdam gibi önemli kentler çevresinde dönen Avrupa ekonomisi, 1750-1815 yılları arasında ekonomik liderliğin Londra'ya geçmesiyle önemli bir dönüşüme uğrayacaktır. İngiltere'de gümrükler ve iç geçiş ücretleri erken dönemde kalktığından İngiliz eyaletleri ihracatlarını Londra aracılığıyla yapmaya başlayacaklardır. Böylece İngiltere,

Avrupa’da ulusal ekonomilerin kurulmasına öncülük edecek, diğer Avrupa devletleri aynı modeli takip edecektir. İşte bu dönüşümle beraber Avrupa ekonomisi dünya ekonomisine egemen olacak ve onunla özdeşleşecektir.³³

Bu sürecin itici gücü olarak sömürgecilik olgusu, ulaştığı yaygınlık ve yoğunluk düzeyiyle imparatorlukların “bölgesel” özelliğinin ötesine geçerek tüm dünyayı yeni ve oldukça farklı bağımlılık pratiklerinin içine çekerek dönüştürecektir. Modern sömürgeciliği geçmişteki muadillerinden farklılaştıran nokta işte burasıdır. Yani, Batı Avrupa’da gelişen kapitalizm ile içine girdiği simbiyotik ilişkidir. Kapitalizmin bağrından çıktığı Batı sömürgeciliği sömürge alanlarını yeniden yapılandırarak ve onu merkez ülke ekonomisiyle eşitsiz bir ilişki ağı içerisine sokarak, imparatorlukların yaptığı gibi haraç ve zenginlik toplamaktan daha fazlasını yapmıştır. Sömürge teknikleri ve denetim kurma şekli ne olursa olsun, bu uygulama, sömüren ve sömürülen ülkeler arasında ekonomik bir dengesizlik yaratarak Avrupa’nın sanayileşmesi için gerekli maddi zemini de sağlamıştır (Loomba, 2005: 8-9). Bununla birlikte, “sömürgecilik deneyimi tarihsel bir olgu, yaşanmış, geride kalmış bir hadise değildir. Çağdaş bir olgu olarak müesseseleriyle, uygulamalarıyla, Batı’nın kendi dışında olan her şeye ve herkese karşı takındığı tutum ve yürüttüğü siyasetinde çeşitli biçimlerdeki etkileriyle varlığını sürdürmektedir” (Coşkun, 2012: 72). Bu sistemin uluslararası siyasi, ekonomik ve her türden ilişkilere bu denli derin boyutlarda sirayet edebilmesi, onun içsel boyutuyla da ilgili olmalıdır. Yani, bir yanda Batı’nın zor gücüne dayanan teritoryal genişlemesi vakıa iken, diğer yanda tehdit altındaki görece “geri” bir düzeyi temsil eden devlet ve toplumların Batı’nın çeşitli alanlarda eriştiği düzeyi onu taklit ederek, onun kurumsal örgütlenmesini kendisinininkine intibak ederek yakalama hedefi tarihsel bir

---

³³ Avrupa’nın dünya ekonomisinde merkezi bir konum kazanmasıyla çevrede kalan ve önemli toprak kayıplarıyla “ekonomi dünyaları” da ticaret kapitalizmi ve ardından sanayi kapitalizminin darbeleriyle tahrip olan Osmanlı ve İran imparatorluklarının merkezileşme ve modernleşme hamlelerini bu bağlamda ikinci bölümde ele alacağız.

olgu olarak önümüzde durmaktadır. Bu “çifte hareketin”³⁴ yarattığı sonuç, Batılı kurumların ve değerlerin dünya çapında yaygınlaşması ve Batı’nın bölgesel bir uygarlık olmaktan çıkarak küreselleşmesidir.

Böylece evvelinde feodal Avrupa’yı şekillendiren sosyo-ekonomik yapının dışına çıkma olanağı pek olmayan “Avrupalı”, 1492’den başlayarak peyderpey zincirlerini kırarak, 17. yüzyılda efendisi Don Quijote’a “Saygıdeğer efendim, gezgin şövalye, bana vaat ettiğiniz cezireyi sakın unutmayın; büyük olsa bile, ben yönetmeyi beceririm” (Cervantes, 1996: 82) diyen “utangaç” Sancho Panza, 18. yüzyılda yerini “talihini döndürmek, imkânlar denizinde boğulmak isteyen kulağı kirişte” maceraperest Robinson Cruose’a (Coşkun, 2012: 74) bırakmaya başlayacaktır. Bu “birey”, ulusal çıkarları doğrultusunda birbirilerini eşit ve egemen birimler olarak tanıyan Avrupalı devletlerin Avrupa Kamu Hukuku’nu uluslararası hukuk haline getirmesi (Atalay, 1997: 11) sürecinde ve akabinde coğrafi keşiflerin sağladığı uzak mesafe ticaretinin ve sömürge pratiklerinin insan prototipini oluşturacaktır.

Buraya kadar ortaya koyduğumuz üzere, çeşitli “ekonomi dünyaları”yla bölünmüş dünya yerini 1500’lerden başlayarak Avrupa’dan neşet eden ve tedricen tüm dünyaya yayılan toplumsal, siyasal, ekonomik, dinsel ve bilimsel dönüşümler neticesinde mottosu sınırsız sermaye birikimi olan tarihsel kapitalizme bırakacaktır. Bu sistem içerisinde politik ve kültürel bir homojenlikten bahsetmek mümkün değilse de, Avrupa’dan doğan kapitalist üretim tarzının ve ulus-devletin bu sistemin tanımlayıcı unsurları olarak ekonomik ve siyasal yaşamı küresel düzeyde kuşattıkları vurgulanabilecektir (Wallerstein, 1992, 2011 ve 2012). Dolayısıyla, bağımlı hale

---

³⁴ Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri* isimli kitabında “çifte hareket” ibaresini, piyasa ekonomisinin 19. yüzyıldaki gelişim ve dünyaya yayılma serüvenini açıklamak için kullanmaktadır. Polanyi (2001: 79, 136-157), bir yandan piyasanın genişlerken, diğer yandan toplumun piyasanın yıkıcı etkilerine karşı kendini korumak için direniş içerisinde bulunduğunu ve modern toplumun dinamiğinin bu iki hareket tarafından yönetildiğini savunmaktadır. Bu tezde ise, “çifte hareket”, Batı’nın zora dayalı genişlemesi ile Batı dışı toplumların modernleşme hamlelerinin iç içe geçen süreçler olması ve ikisinin de Batı’nın temsil ettiği iktisadi, siyasi ve toplumsal değerlerin yayılmasına yol açması anlamında kullanılmaktadır.

getirilen topraklar artık sadece soyulan ve zenginliklerine el konulan yerler değil, bir düzenin kurulduğu, üretimin örgütlendiği alanlara dönüşecektir (Coşkun, 2012: 73). Kapitalizm öncesi dönemde, bölgesel ve/ya kıtasal ölçekteki iktisadi ve siyasi varlığıyla küreselleşemeyen imparatorluklar, yukarıda yer verdiğimiz sebepler nedeniyle yıkılacak ve yerlerini sınırları belli bir toprak parçası üzerinde egemenlik iddiasında olan merkezi devletlerin zamanla evrileceği ulus-devletlerden müteşekkil bir yapıya bırakacaktır.

D. ULUS-DEVLET

Ulus, ulus-devlet, ulusçuluk ve ulus-devletin sınırları kavramları, uluslararası ilişkiler (Albert vd., 2001; Ruggie, 1993; Rumford, 2008), siyaset bilimi (Agamben, 2006 ve 2017; Anderson, 1996; Brunet-Jailly, 2005; Kristof, 1959), coğrafya (Paasi vd., 2018; Kolossov, 2005; Knight, 1982; Agnew, 2007), sosyoloji (Giddens, 2008; Delanty, 2006), antropoloji (Donnan ve Wilson, 2002; Michaelsen ve Johnson, 1997), tarih (Sahlins, 1989; Martinez, 1994) ve felsefe (Balibar, 2002; Foucault, 2016) gibi çeşitli disiplinlerin uğraşageldiği kavramlardandır. Bu başlık altında bu kavramların birden fazla akademik disiplinin ilgi alanına girdiği gerçeği göz ardı edilmeden tanımları ve birbirleriyle nasıl ilişkilendikleri gösterilmeye çalışılacaktır.

Bu doğrultuda, “çok kaba olarak, ulus-devlet, kurumsallaşmış siyasi iktidarın belli bir tarihsel aşamada büründüğü yapısal biçim; ulus, bu yapılanmanın meşruiyet kaynağı olan kurgu; ulusçuluk da, bu meşruiyet kaynağını tek geçerli siyasi değer olarak kabul ettirmeyi hedefleyen bir siyasi akım” (Erözden, 2013: 54) olarak tanımlanacaktır. Bu üç kavram arasında, tarifi en zor olan daha ziyade bir kurgu olarak kavranan ve ulus-devletin meşruiyet temelini oluşturan ulustur. Benedict Anderson (2017: 20), bu konuda, milliyetçilik üzerine liberal ya da Marksist devasa literatürün ulus hakkında bilimsel bir tanım ortaya koymakta nakıs kaldığını itiraf ettikten sonra, kendi tarifini sunmakta ve şöyle demektedir: “Antropolojik bir ruhla, ulus hakkında şu tanımı

öneriyorum: Ulus hayal edilmiş bir siyasal topluluktur – kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık içkin olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir.” Fakat yaptığı tanımın yetersiz kaldığını düşünmüş olmalıdır ki, şunu eklemeyi gerekli görmektedir: “Aslında yüz yüze temasın geçerli olduğu ilkel köyler dışındaki bütün cemaatler (ve hatta belki onlar da) hayal edilmiştir” (Anderson, 2013: 21). Şu halde şayet ulus denen şey, “hayal edilmiş olmak” yoluyla tanımlanıyorsa, esasında bu noktada, örneğin bir köy toplumu ile ulus “hayal edilmiş olmaklık” noktasında eşitlenebilecektir. Bunun farkında olan Anderson (2013: 23-62), vurguyu “hayal ediliş” üzerine değil “hayal ediliş biçimi ve araçları”na yapmaktadır. Buna göre, modern çağla beraber her şeyin tanrı tarafından önceden belirlendiği geçmiş, bugün ve gelecek tasavvurlarının olmadığı Ortaçağ’ın statik zaman anlayışı yerini saat ve takvimle ölçülebilen geçmiş, bugün ve gelecek ayrımlarının yapılabildiği bir anlayışa terk etmiştir. Bu yeni zaman algısının daha sonra ulusal dillere dönüşecek olan yerel dillerde yayın yapan kapitalist yayıncılık ile birleşimi, köy, kasaba ya da bir şehrin kapsamının çok ötesinde toplumların hayal edilebilmesini mümkün hale getirmiştir. Tam da bu nedenle, insanlar yüzlerini dahi görmedikleri aynı gazete ve kitapları okuyan diğerleriyle kendilerini aynı siyasi birimin mensubu olarak görmeye başlamışlardır. Böylelikle, tarihsel gelişimi içinde geçmişten gelerek geleceğe uzanan bir topluluk hayal etmek mümkün hale gelmiş ve modern ulusların ortaya çıkacağı zemin zuhur edebilmiştir.

Anderson’un yaptığı şey, hakikatte, ulus denen olgunun ne olduğunu tanımlamaktan ziyade nasıl ve hangi koşullar altında kurgulandığını ortaya koymak olmuştur. Ancak, bu koşulları sunarken de, tanımının içerisine serpiştirdiği “siyasallık” boyutunu merkeze almamış ve olguyu bu yönüyle yeterince irdedilememiştir. Anderson’un tanımındaki bu açık, Gellner’in (2013: 71) ulus kavramsallaştırmasıyla bir ölçüde giderilmektedir: “Ulusçuluk, öncelikle siyasal birim ile ulusal birimin çakışmalarını öngören siyasal bir

ilkedir”. Gellner bu tanımıyla ulusu ulusçuluk tarifi üzerinden kavramakta ve bir kurgu olarak ulusu ulusçuluğun kaçınılmaz bir sonucu ve yaratımı olarak görmektedir. Gellner için mühim olan, “ulusal birim”in nasıl tanımlandığı yani içeriğinin nasıl belirlendiği değil, ulus(al) olanın siyasal olan ile özdeşleşmesidir. Veleve ki “ulusal” denen birim, özgül bir etnik kimliğe yahut bir toprak parçasına göre tanımlansın, bu, düşünür açısından önemli görünmemektedir. Bu ilkenin nasıl olup da modern çağa rengini verdiğini ise, uluslaşma ile endüstrileşme arasında kurduğu doğrudan bağlantı yoluyla açıklamakta; ilerleme, devamlılık ve kültürel türdeşlik üzerinde örgütlenen endüstri toplumunun çeşitli uzmanlaşma alanlarını doğurduğunu, bu uzmanlaşmanın da standart bir eğitim sistemini gerektirdiğini öne sürmektedir. Ulusçuluk, bu anlamda, piyasanın ve modern toplumun ihtiyaçları doğrultusunda standart bir eğitim sistemiyle kültürel türdeşliği sağlamayı amaç edinen ve bunu siyasi bir projeye dönüştüren siyasi bir akım; ulus ise, bu kültürel türdeşliği ifade etmek üzere ulusçuluk tarafından icat edilen bir olgu olarak tarif edilmektedir (Gellner, 2013: 71-78, 93-98).

Ulusun yoktan var edilen bir olgu olduğu konusunda Gellner ile hemfikir olan Hobsbawm (2005: 19-50) ise, modern ulus-devletin meşruiyetini sağlamak ve berkitmek için ulusu (ve ulusçuluğu) icat ettiği görüşündedir. Hobsbawm’a (2010: 125-227) göre, bu icat, hızlı toplumsal dönüşümlerin yaşandığı dönemlerde sınıfsal bölünmüşlükleri aşmak amacındaki ulusal burjuvazinin kendi sınıfsal çıkarlarını korumak ve bu çerçevede “toplumsal bütünlüğü” sağlamak için oluşturduğu bir kurgudur.

Buraya kadar ortaya koyduğumuz üzere, Anderson, Gellner ve Hobsbawm gibi ulusun ve ulusçuluğun 18. ve 19. yüzyıllarda kimi toplumsal ve ekonomik gelişmeler sonucu ortaya çıktığını öne sürenler, bu kavramları icat, kurgu ve yoktan var edilen (*ex nihilo*) olgular olarak görürler. Ancak, ulusçunun ve/ya ulusçuluğun siyasi bir proje olarak ulusu nasıl tarif ettiğini ortaya koymak, ulusun gerçekte ne olduğuna tekabül

etmez. Ulusçunun şu veya bu ölçüte göre ulus olarak tanımladığı şeyi ulusun tanımı olarak ortaya koymak ne kadar doğrudur? Elbette, ulusu modernliği bağlamında kavrayan ve onu ulusçu projenin ürünü olarak görenler, modern çağın gelişimini ortaya koymakta bir ölçüde başarılıdırlar. Fakat, ulusçunun ulus dediği şeyi ulus olarak görmek yanlıştır. Çünkü Marx'ın (1976: 26) belirttiği gibi, nasıl ki bir kimse hakkında, kendisi için taşıdığı fikirden yola çıkarak bir değerlendirmede bulunulamayacaksa, aynı şekilde ulusçunun ulus tanımından hareketle de ulusun tutarlı bir kavranışına ulaşamaz.

Hâsılı, bir kurgu olduğu noktasında şüphemiz yoksa da, hâlâ ulusun tatmin edici bir tanımına ulaşmış değiliz. Devam edersek, ulusu kurgu olarak konumlandıran ve modern bir olgu olduğu tezini dillendirenlerin karşı kutbunda yer alan Walker Connor, John Armstrong, Clifford Geertz ve Van den Berghe gibi yazarlar kavramın “doğallığına” ve “tarihdışılığına” vurgu yapmakta ve ulusu eskiçağlardan beri var olan yapılar olarak sunmaktadırlar. Bu anlamıyla ulusçuluğun kökleri de tıpkı ulusta olduğu gibi kadim zamanlara kadar gitmektedir. Bu minvalde, günümüzün ulusları ile eski zamanların etnik grupları arasında bir fark yoktur ve bir etnik grubun tarihini en eski zamanlardan itibaren ele almak ve günümüze kadar getirmek mümkündür (Özkırımlı, 2013: 79-91).

Bahsedegeldiğimiz bu iki kutbu uzlaştırmaya yönelik bir kuram geliştiren Smith (1994: 42), etnik grubu, kolektif özel bir adı olan, ortak bir soy mitiyle bir arada bulunduklarına ilişkin bir inancı, ortak anıları ve kültürel özellikleri paylaşan, vatan olarak gördükleri ya da tarihsel açıdan kendilerine ait olduğuna inandıkları bir toprak parçasına bağlılık duyan ve aralarında belli bir dayanışma bulunan topluluk olarak tanımlamaktadır. Smith (1994: 157-190), modern bir oluşum olarak gördüğü ulus ile etnik grup arasındaki bağlantının ulusçuluk vasıtasıyla kurulduğunu, ulusçuluğun etnik gruptan ulus yarattığını savlamaktadır. Bu tasarım gerçekleştirilirken, sınırlar dahilindeki kültürel ve toplumsal heterojenite ile “dışarıdaki” diğer ulusal gruplarla

farklılığı belirginleştirme sorunsalları, etnik gruba mal olmuş mitler, kültürel değerler, semboller, belli bir toprak parçasına bağlılık duygusu gibi birtakım psikolojik unsurlar devreye sokulmak suretiyle giderilmeye çalışılmaktadır. Bu noktada, ulusun bir icat olduğu hususunda Hobsbawm ile hemfikir olsa da, ulusçuların ulus inşa ederken Hobsbawm'ın iddia ettiğinin aksine çok da “özgür” olmadıkları noktasında ondan ayrılmaktadır. Smith'e göre, nihai kertede, ulus inşasında başvurulan “araçların” mevcut etnik mitler, semboller ve gelenekler arasından seçilmesi söz konusudur.

Bu tezde takip edilen çizgiye göre ise, zikredilen ve ana hatları verilen ulusçuluk kuramları birbirlerine karşıt olsalar ve çoğu noktada ayrışsalar da, aslında tek bir sürecin farklı boyutlarını vurgularlar ve açıklama gücünü haiz olmadıkları noktalarda birbirlerini tamamlarlar. Örneğin Gellner, endüstri kapitalizminin ulusçulukla nedensel bir bağ içinde olduğunu ortaya koyarken haklıdır. Yine Hobsbawm, ulusçuluğu sınıf sömürsünü perdelemek için burjuvazi tarafından ortaya atılmış bir ideoloji olarak tanımlarken esasında tarihin önemli parametrelerinden biri olan sınıf savaşının ideolojik düzeydeki yansımasına dair yerinde bir tespitte bulunmaktadır. Keza Anderson, ulusu tahayyül edilebilir kılan kapitalist yayıncılığın rolüne yer verirken, esasında maddi yapılarıdaki dönüşümlerin yanında düşünsel dönüşümlerin de göz önünde bulundurulması gerektiğini bize hatırlatmaktadır. Ancak, moderniteyi merkeze alan bu yazarların salık verdiği üzere, ulusun yoktan var edilmiş bir gerçeklik olarak sunulması, Ortaçağ'da da toplumların (yahut cemaatlerin) maddi ve manevi alanlarda toplumsal yaşantılarını düzenleme biçimlerinin onları az ya da çok farklı kültürler şeklinde ayırmaya yetecek kadar farklılaştığını göz ardı etmektedir (Llobera, 2007: 3-5). Örneğin Ortaçağ'da dil ögesi, bugünkü ulusların eriştiği düzeyin çok uzağında olsa da farklı olarak görülmenin işaretlerinden biriydi. Yine farklı zaman ve mekânlardaki toplumlarla az ya da çok özdeşleşmiş bölgesel sınırlar, meşrulaştırılan soy efsaneleri, kandaşlık, bayrak, kalkan ve mihrap gibi ortak kimlik simgeleri, savaş anıları, ülkeler ile etnik

grupların isimleri gibi unsurlar belli bir topluluğun tamamı tarafından paylaşılmasa da bir farkındalık duygusunun var olduğunun kanıtıydı. Dolayısıyla Gellner, Hobsbawm ve Anderson'un ulus, ulusçuluk ve ulus-devlet hakkında bütüncül bir resim sunmakta takatsiz kaldığı yerde Smith onların açıklarını kapatmaktadır. Bu nedenle, tarihi salt kesintilerle ve kopuşlarla açıklamak yerine tarihsel süreklilikleri, iç içelikleri ve dönüşümleri de göz önünde bulunduran bir yaklaşımı benimsemek elzemdir.

Buradan ilerlendiğinde, tanımını yaptığımız ulus-devletin ve onun tamamlayıcı unsurlarının döl yatağının Avrupa olduğu görülecektir. Bu kavramlar, Avrupa'da yüzyıllara yayılan maddi ve düşünsel yapılardaki (iktisadi, siyasi, ideolojik, toplumsal vb.) gelişmeler göz önünde bulundurulmadan anlaşılamaz. Bu gelişmelerin önemi, ulus(al) devlete giden yolu açmalarında yatar. “Egemen eşitlik” varsayımına dayalı modern dönem, çoğunlukla 1648 Vestfalya Antlaşmaları'yla başlatılır. Buna göre, 1648 ile başlayan dönem uluslararası ilişkiler tarihinde belirleyici/tayin edici bir dönüm noktasıdır. Bu tarihle beraber modern egemen devletler arasındaki ilişkiler, hiyerarşi temelinde kurulmuş feodal birimler arasındaki çapraz ilişkilerin yerini almıştır. İçte şiddet tekeline sahip devletler dış politika yapımında artık yegâne güç olarak sivrilmişlerdir (Teschke, 2003: 2-3). Ancak, toplumsal ilişkilerin hukuksuz olamayacağı (*ubi societas ibi ius* / nerede toplum, orada hukuk) hatırlanırsa, Mezopotamya'da kurulan ilk şehir devletlerinden Roma İmparatorluğu'na kadar devletlerarası ilişkileri düzenleyen kuralların/kaidelerin hep var olduğu görülür. Dolayısıyla, 1648 öncesinde eşitlik varsayımıyla donatılmış egemen birimler yoksa da, siyasi birimler arası ilişkiler hep var olduğundan “uluslararası hukuk” ezel-ebet mevcuttur. Diğer bir deyişle, ne kadar “ilkel” olursa olsun bir “uluslararası hukuk düzeni” hep varolagelmıştır (Denk, 2008: 100).

Öte yandan, 1648'in getirdiği yenilik, farklı siyasal sistemlere ve iktisadi gelişmişlik seviyelerine sahip devletleri kâğıt üzerinde “eşit” ve “egemen” olarak

tanımasıdır. Popescu'nun (2011: 34) da belirttiği gibi, "egemen eşitlik ilkesi" merkezi teritoryal devletin dış müdahaleden bağımsız olmasını beraberinde getirmiş; bu da Ortaçağ boyunca Avrupa ile özdeşleşen kronik istikrarsızlığa (savaşlara) bir çözüm olarak düşünülmüştür. Zikredilen bu istikrarsızlık, Denk'in şu ifadelerinde sistemik bir değerlendirmeye kavuşur:

"Gerçi 1648 ekonomik dönüşüm açısından akla gelen ilk tarihlerden biri değildir, ama kabaca 1492'de başlayıp 19. yy.'da iyice yerleşen sömürgecilik-sanayileşme-emperyalizm sürecinin taşıyıcıları ve temel aktörleri olan ulusal devletler bu tarihte ortaya çıkmıştır. Orta Çağ Avrupasında feodal 'kısır' çatışmalarla boğuşan siyasi birimler, özellikle sömürgecilik dönemiyle ekonomik ihtiyaçlarını dışarıdan tedarik etmeye başlamışlardır. Böylece, özellikle deniz-aşırı toprakları sömüren devletler açısından ekonomik kaynakları zaten kısıtlı olan Avrupa kıtasında girişilecek her (iç) çatışma ziyadesiyle 'anlamsız'/'yararsız' hale gelmiştir. Gizli ya da açık, üzerinde uzlaşılan statüko 'yeni dünya'nın ve bol kaynaklarının paylaşılması, sömürülen yerler dahil içinde yani Avrupalı devletler arasında çatışmadan özenle kaçınılmasıdır. Nitekim, dışta sistem devletlerinin birbirinin ayağına basmamalarını sağlayacak kadar ('herkese yetecek kadar?') kaynak vardır. Artı değer kavgasının yani *eşitsizlik* anlayışını doğuracak, besleyecek gerginliğin dışarıya aktarılmasını sağlayan bu 'ihraç ikameci' durum da içeride (Avrupa'da) bir denge/statüko ('eşitlik') yaratmıştır. Bu sistem, geçiş dönemlerindeki 'rant kavgası' ve zirvesini I. ve II. Dünya Savaşlarında göreceğimiz 'sistem-içi' 'yeniden paylaşım' çatışmaları dışında her daim ayakta kalmıştır. Kısacası, Batı'da coğrafi 'keşifler'le başlayan ekonomi kaynaklı dönüşüm özellikle Batı ve Orta Avrupa'daki (ulusal) devletlerin birbirilerinin varlığını kabul etmesi, çatışma nedenini dışarıya aktararak kendi aralarında bir denge kurması ve bunu 'eşitlik' postülasıyla 'uluslararası' hukukun merkezine yerleştirmesiyle sonuçlanmıştır. Ya da, daha doğru bir ifadeyle, 'eşitlik' postülası böyle bir yapısal dönüşüm sonucu ortaya çıkmıştır, çıkabilmiştir" (Denk, 2008: 101-102).

Denk'in ortaya koyduğu bu sürecin ürünü olan modern devletin Avrupa'da doğup serpilmesi ve dünyanın geri kalanına yayılması ise, krallıklar, Kutsal Roma İmparatorluğu, feodal güçler ve Kilise arasındaki mücadeleden ilkinin muzaffer ayrılmasıyla mümkün olmuştur. Kralların bağımsız ve müstakil güçler olarak sivrilme yönündeki çabaları, 12. yüzyıldan beri topraklarını yabancı işgaline karşı koruyacağı inancıyla dualar okutmak üzere Kiliseye ödedikleri vergiyi (*pro defensione regni*) 13. yüzyılın sonlarından başlayarak ödememeleri, bu vergiyi krallık adına toplayıp

“savunma” işini aşkın güçten kendi uhdelerine almalarıyla (Kantorowicz, 2013: 114) sonuç vermeye başlayacaktır. Bunun yanı sıra, evrensel otorite iddiasındaki İmparatorlardan bağımsızlaşma konusunda da adımlar atılacak, 12. ve 13. yüzyıllardan itibaren çeşitli İspanyol, İngiliz ve Fransız hukukçular, krallarının kendi yönetimleri altındaki topraklarda İmparatorlardan bağımsız oldukları savunusunu (*rex imperator in regno suo*) geliştireceklerdir. Bu çabalar, kralların İmparatorun vassalı olmadığı görüşünün yerleşmesine katkıda bulunacak ve krallar gitgide bağımsız güçler olarak sivrileceklerdir (Post, 1953: 303).

Bu gelişmelere “vatan” kavramının muhtevasında esaslı bir değişimin meydana gelmesi eşlik edecektir. Şöyle ki, dünyevi anlamıyla Antik Çağ’dan Ortaçağ’a kadar doğulan yeri yahut yerel ölçekte bir bölgeyi, uhrevi anlamıyla Hristiyanların ebedi yurdunu (öte dünya, ebedi istirahatgâh) ifade eden “patria” yani “vatan” kavramı (Kantorowicz, 2013: 111-112), siyasi bir içerik kazanacak ve kralın egemen olduğu sınırları az çok belirlenmiş coğrafi alana tekabül edecek şekilde modern devleti oluşturan paketin içindeki yerini alacaktır. Ortaçağ boyunca sadakatini feodal beylerine yönelten ve zorunda kaldıklarında onurları için savaşa tutuşan insanlar, 16. yüzyıldan itibaren kralları ve dolayısıyla “vatanları” için savaşmaya başlayacaklardır (Contamine, 1986’dan aktaran Erözden, 2013: 61). Özcesi, iktidarın temeli artık kralın kişiliğinde bulunmaktadır. Üstelik Bodin, Suarez ve Hobbes’un geliştirdiği süreklilik, toplumsal sözleşme ve egemenlik kavramlarıyla iktidar soyut bir temele de oturmuştur. Yani devletin ömrü kralın fani oluşuyla sınırlı değildir, kralın somut kişiliğinin yanı sıra soyut düzlemde krallık kurumu oluşmuştur. İlave olarak, bu iktidar somut bir toprak parçası yani “vatan” üzerinde uygulanmaktadır (Akal, 2014: 74-76, 88-91, 92-109).

Bu hususta önemli bir gelişme, kralın sınırları belli ülkesinde ölümlü bedeninden sıyrılmış ve zamandan azade olan soyut krallık kurumunun yerine ulusu yerleştiren Fransız Devrimi ile yaşanacaktır. Popescu’nun (2011: 34-35) ortaya koyduğu üzere,

devlet sınırları da, ulusçuluğun ve ulus-devletin doğması nedeniyle büyük önem kazanacaktır. Devrim, ulus ve ülke arasındaki bağı güçlendirerek ulusun “vatan”la özdeşleşmesini, diğer bir ifadeyle toprağın ulusa atıf yapılarak tanımlanmasının zeminini yaratmıştır. Bu paketi bir arada tutma görevini ise sınırlar üstlenmiştir.

Böylece, genel olarak modern devletin oluşumunu sağlayan hususlardan biri olan sınırları belli bir toprak parçasının (Pazarcı, 2013: 144), 1648 ile beraber egemenliğin tanımlayıcısı olup bu egemenliğin uzanacağı alanları belirlemeye başlaması önemli bir dönüm noktasını teşkil edecektir.

Sınırlar bağlamında Vestfalya Antlaşmaları ve 1789 Fransız Devrimi iki önemli sonuç doğurmuştur. Öncelikle, örtüşen egemenlik iddialarını engellemek amacıyla kes(k)in sınır çizgileri devletlerin fiziksel hatlarını belirlemeye başlamış ve devletleri birbirinden kesin hatlarla ayırarak, siyasi düşüncede ve uluslararası hukukta teritoryal egemenliğin keskin çizgileri haline dönüşmüştür. Diğer bir deyişle, devletin uzamsal sınırları doğrusal/çizgisel bir boyut kazanmıştır. İkincisi, teritoryal sınır çizgileri, dünyaya yayılarak genişlemiş ve sistemleşmiştir (Agnew, 2007: 398-403; Albert, 1998: 53-68; Storey, 2012: 31-67). Vestfalya ile kurulan içişlerine karışmama ilkesi ve karşılıklı tanımaya/tanınmaya dayanan uluslararası sistem ise çizgisel sınırların önemini artırmıştır. Şöyle ki,

“Egemenliğin neredeyse somut göstergeleri olan sınırların bir işlevi, kendisini dış tehditlere karşı görünür kılmaksa, diğer işlevi iç tehditlere karşı ceberrut olabileceği izlenimini vermektir. Ceberrutluk modern devlete mündemiç olmakla birlikte, sınırların dışında bu niteliği her zaman işe yaramaz. Ama sınırların içerisinde bu, o kadar da kolay söylenemez. Sınırların varlığı, bir yandan ordunun varlığını daimi kılarken, öte yandan polisin mevcudiyetini meşrulaştırır. Bu yüzden, modern devletin sınırları, ordunun ve polis teşkilatının tescil edilmesini sağlar. Milli güvenlik, devletin âli menfaatleri, kamu sağlığı ve düzeni gibi ne kadar hukuki oldukları tartışma götürülen kavramlar, ancak ve ancak sınırların varlığıyla anlam kazanırlar. İç ve dış düşmanların tespiti, sınırları var olan bir devletle mümkündür ancak. Çünkü egemenlik dediğimiz şey, gerçekte, bir haritayla çizilmiş sınırlardan başka bir şey değildir. Bu yüzden, modern devlet, sınırları belirginleştirilmiş bir devlettir. Hareket kabiliyeti belirginleştirilmiş bu devlet, fiziksel özellikleriyle görünür olur ya da başka bir ifadeyle kendini görünür kılar” (Saygılı, 2010: 85).

Devletin modern dönemdeki bu teritoryal tanımlanmasında,

“...Artık önemli olan bir hükümdarın toprak üzerindeki meşruluk sorunlarından ziyade, bir devletin kuvvetlerinin bilinmesi ve gelişmesidir... İlk olarak, bir ittifaklar ağı ve silahlı gücün örgütlenmesi sayesinde devletin kuvvetlerini sağlamlaştırıp geliştiren bir diplomatik-askerî teknoloji söz konusudur. Westphalya Antlaşması’nın esas yönelimlerinden biri olan Avrupa dengesi arayışı da bu politik teknolojinin sonucuydu. İkinci olarak, o zamanlarda kelimeye yüklenen anlamda “polis”: Yani devletin kuvvetlerini içeriden arttırmak için gereken araçların bütünü. Bu iki büyük teknolojinin kesişim noktasına, onların ortak aracı olarak ticareti ve devletlerarası para dolaşımını koymak gerekir” (Foucault, 2016: 317).

Foucault’nun bu ifadeleri, modern bağlam içerisinde, önce merkezi devlet ve sonrasında gelişen ulus-devlet sisteminin üretim ihtiyaçlarına binaen eşgüdüm, bütünleşme ve yönetimin istikrarını sağlamak amacıyla toplumun tanımlanmış sınırlar içinde olduğu katı ve açıkça çizilmiş siyasi birimlere neden ihtiyaç duyulduğunu tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir. Artık teritorya üzerindeki kontrol kadar uyruklar üzerindeki denetim de önem kazanmıştır. Tebaanın vatandaşa dönüştüğü tarihsel uğrak noktası burasıdır. Bu uğrak noktasının modern çağa rengini verdiği yerde, yukarıda atıf yaptığımız Denk’in ifadeleri hatırlanırsa, Avrupa’ya özgü bir zorunluluk söz konusudur. Ortaçağın sonlarında ve erken modern dönemde Avrupalı devletler siyasal, iktisadi ve toplumsal altüst oluşlara ayak uydurmak ve ayakta kalmak için merkezileşmek zorunda kalmışlardır. Bu zorunluluğun meyvesi de ulus-devlettir.

Ulus-devlet, “çizgisel sınır” olarak çevirdiğimiz *border* ve *boundary* kavramları ile özdeşleşmiş olup geleneksel devletlerden sınır anlayışı bakımından farklılaşmaktadır. Egemen ulus-devlete referansla daha çok kullanılan bu kavramlar daha önce geçiş bölgesi ya da kuşağı olarak tanımladığımız *frontier* kavramına kıyasla çok daha dar bir anlamı ifade etmektedir (Prescott, 1987 ve 2015; Newman, 2006 ve 2011; Martinez, 1994). Şöyle ki,

“Modern olmayan devletlerde surlarla çevrili sınırlar, merkezi otoritelerinin düzenli denetiminin çok dışında kalan sınır boylarıdır; devlet büyüdükçe, bu durum daha da belirginlik kazanır. Surlar, ne Roma’da ne de Çin’de terimin bugün kullanıldığı anlamıyla ‘ulusal egemenlik’in sınırlarına tekabül etmez, daha ziyade ‘derinlemesine’ bir savunma sisteminin dış uzantısını oluştururdu. Modern devletin sınırları doğal savunma sınırları ile çakışabilir, fakat bu, savaştaki bir devletin kaderi açısından önemli olsa da sınırların karakteri ile ilgili değildir. Sınırlar devletin egemenliğini belirlemek için çizilen çizgilerden başka bir şey değildir” (Giddens, 2008: 74-75).

İşte ulus-devlet sınırlarının ortaya çıkması ve dünya geneline yayılması da Avrupa’da 17. ve 18. yüzyıllardaki rasyonalist düşünceden büyük ölçüde etkilenmiştir. Descartes (2016: 69-83), *Aklın Yönetimi İçin Kurallar* kitabının XII. kuralında şeylerin bilgisi söz konusu olduğunda “bilen biz” ve “bilinmesi gereken şeyler” olmak üzere iki noktanın altını çizer. Descartes’ın kartezyen ikiciliği, zihni (özne) ve bedeni (nesne) birbirinden ayırır. Buna göre insan, düşünen töz (*res cogitans*) ile uzayda yer kaplayan maddi tözün (*res extensa*) etkileşmesiyle oluşan bir varlıktır. *Cogitans* (düşünce) *corporea*’dan (beden) ayrılarak beden nesneleştirilir. Bu nesneleştirme sadece bedenle sınırlı kalmayarak dış dünyanın *cogitans*’tan ayrılmasını da beraberinde getirir. *Res extensa* haline getirilen dış dünya *res cogitans*’ın nesnesi olur. Böylece *res cogitans res extensa*’nın bilgisini de üretmeye başlar. Bu dünya görüşü, modern Avrupa düşüncesinin çerçevesini çizer. Düşüncemize göre, kendini özne olarak kurgulayan Avrupa’nın Avrupa-dışı dünya ile ilişkileri de *res cogitans-res extensa* (özne-nesne) ikililiğinde cereyan eder. Bu, ekonomik, siyasi ve toplumsal alanlarda görülen kapitalist dönüşümün felsefi/düşünümsel boyutudur. İşte bu dönüşüme, “rasyonelliğin” modern devletin Tanrı’yla bağını kopardığı, mekânın çok boyutlu ve akışkan kavranışından tek boyutlu, sabit ve tekdüze kavranışına geçilmesi eşlik etmiştir (Warf, 2008: 52-53). Çizgisel devlet sınırları da mekânın kartezyen kavramlaştırılmasıyla uyumludur.

Fakat eklememiz gerekir ki, Vestfalyan devletlerarası sisteme geçiş bir gecede gerçekleşmemiş, ülkesel egemenlik anlayışının eski yapıları yerinden etmesi yüzyıllar

almıştır. Modern devletlerin sınırları yavaş yavaş doğrusal bir boyut kazanmaya başlarken, sınır çizgileri ve sınır boyları bir süre daha bir arada olmaya devam etmiştir. Üstelik, devletlerin birbirlerinin egemenliklerini ihlal etmeleri, 1648’den sonra da görülmüş ve hâlâ da görülmektedir. Bununla birlikte, “ülkesel egemenlik” politik uzamı düzenleyen temel ilke olmaklığını sürdürmektedir.

Lâkin, günümüzün ulus-devlet sınırları, bir önceki başlık altında ele aldığımız imparatorlukların sınır boylarından oldukça farklı bir sınır anlayışının doğmasına yol açsa da, jilette kesilir gibi kes(k)in bir kopuşun gerçekleştiğini söylemek güçtür. Çünkü Chatterjee’nin (2008: 35) de belirttiği gibi, reel hayatta olgular, modern tarih düşüncesinin “modernitenin toplumsal uzamını türdeş, içi boş zamana yayılmış olarak tahayyül eden hâkim çizgi”sinde olduğu gibi gerçekleşmezler. Savaş, harita çizimi, kurumsal örgütlenme, ittifaklar, yasa yapımı gibi oldukça geniş bir dizi yerel faktörler ve uygulamalar da “Batı müdahalesi”nin yanı sıra ulus-devlet sınırlarının oluşum sürecinde rol oynamıştır (Agnew, 2007: 398). Bu bağlamda, denebilir ki, herhangi bir coğrafi başlangıç noktası olmaksızın aralıksız süren ve türdeş bir toprak parçasını çevreleyen ulus-devlet sınırları tüm küreyi kapsayacak duruma gelse de, sınırlar devlet-devlet ve devlet-devlet dışı aktörler arasında sorun olmaya devam etmektedir. Burada vurgulanmak istenen ise, çizgisel sınırların yaygınlığı ölçüsünde günümüzde hâkim formu oluşturduğudur.

Bu formun Avrupa’dan neşet edip dünyaya yayılma sürecine, Denk’in (2019: 131-132) ortaya koyduğu üzere, imparatorluk “tebaa”sının “vatandaş”a dönüşmesine yol açan sosyo-ekonomik ve siyasal değişimler eşlik etmiştir. Evvelinde, cihan sathında egemenlik tesis edemese de, meşruiyetini metafizik yahut fizikötesi düzlemde kurgulaması itibariyle evrensellik iddiasında bulunan imparatorluk, hâkimiyet altında bulundurduğu topraklarda sosyo-ekonomik hayatın kurucusu, koruyucusu, karar vericisi, dağıtıcısı ve biricik kurumuydu. İmparatorluğun bünyesinde tesis edilen

kurumsal örgütlenmeyle çevreden merkeze ürün ve vergi akışı sağlanmakta, toprağa (ve dolayısıyla toprak sahibi bir bey ya da ağaya) bağlı olan insanlar/kitleler yerelden imparatorluk merkezine kadar ulaşan hiyerarşik bir iktidar zinciriyle bir arada tutulmaktaydı. Bu geniş insan kitlelerinin en temel gereksinimleri olan geçim ve güvenlik kaygılarına “dayanışma”nın egemen olduğu, toplumsal aidiyet sorunlarına din temelinde sabit, durağan ve istikrarlı bir düzenin içinde hareket edilmesiyle yanıt üretiliyordu. İşte bu “düzen”i tepetaklak edecek olan gelişme, 17. yüzyılın ortalarına doğru yaşanacaktı. Neden bir kırılma noktası olduğuna daha önce yer verdiğimiz 1648’den günümüze kadar gelinen süreçte “uluslar” arasına çizilen çizgisel sınırlar tüm dünya sathına yayılarak, evvelinde bey, ağa, kral ya da imparatorun yahut aynı anda bunların birkaçı ya da tamamının “tebaa”sı olan insan yerini “imparatorlukların aksine kendisini toprakla-mekânla sınırlayan (ülke) ama toprağa-mekâna bağımlı olmayan modern devlet”in (Denk, 2019: 132) “vatandaş”ına bırakacaktır. Güvenlik kaygısı ve iktisadi ihtiyaçları bu yeni sosyo-ekonomik ve siyasal formasyonda karşılanacak olan insandan beklenen taviz ise, yeni aidiyet/sadakat ilişkisi gereği, etnik, dinsel ve varsa başka kimliklerini unutması, daha doğrusu bunları “özel hayatı”nda yaşaması, kamusal alana çıktığında “vatandaş” olarak kendisinden beklenen “görev ve sorumlulukları” yerine getirmesiydi (Denk, 2019: 133). Başka bir deyişle, sınırları içinde yaşadığı, hareket ettiği, vatandaş olması hasebiyle “semerelerinden” faydalandığı devletin ondan beklediği “fedakârlık”, evvelinde saklaması ya da unutması icap etmeyen aidiyet/kimlik göstergelerinin “yeni düzen”de “özele ait kılınması”, yani devlet iktidarına erişim imkânının tümünden ortadan kaldırılmasıydı. Çünkü nihai kertede her ulusal kimlik çoğunlukla belirli bir etnik kimliğin devlet iktidarının kurucu ve yürütücü gücü olmasıyla, daha net bir ifadeyle söylersek egemenlikle donatılmasıyla ortaya çıkmaktadır.

Dolayısıyla “geleneksel toplum” yapısından “modern devlet”e geçişin sınır, güvenlik ve geçim kaygıları ile aidiyetlerin/kimliklerin birbirleriyle kurdukları ilişkinin niteliğini (ve doğasını) değiştirdiği açıktır. Tüm bu değişimleri göz ardı etmeden, günümüzde insan dendiğinde üç kavramın önerildiği savlanmaktadır. Denk’e (2008: 134) bu hususta kulak vermekte fayda vardır:

“Malum, günümüzde insan dendiği zaman temel olarak üç kavram önerilmekte, dayatılmaktadır. Kabaca ele alındığında, bir yanda, ekonomi merkezli düşünen, davranan ve tepki veren ‘liberal birey’, yani *homo economicus*. Diğer yanda, ulusal kimliğiyle öne çıkan, milliyetçi tepkiler veren, sınırlarının ötesinde düşman ya da rakiplerinin beklediğine inanan, ‘ulusal çıkar’ın yön verdiği devletlerarası güç mücadelesine aktif ya da pasif katılarak stratejik hesaplar peşinde koşan ‘yurttaş’, yani ‘*homo askerus*’. Nihayet, dini / etnik / ırki kimliğiyle ön plana çık(arıl)an, yüzyılların ezilmişliğini, dışlanmışlığını, horlanmışlığını aynı yoldan yani (yeni) ‘öteki’ler yaratarak geriye çevirmeye çalışan ‘*homo cemaatus*’. Bunlardan birincisi insanı her şeye kâr / kazanç penceresinden bakmaya ve neredeyse mali piyasalar merkezli yaşama sevk ederken, ikincisi en iyi ihtimalle devletlerarası (‘uluslar’arası?) rekabete dayalı, ama son tahlilde de şovenist / militer anlayışlara ve dolayısıyla küresel gerginliklere ve hatta savaşımlara kapıyı aralamakta, üçüncüsüye mevcut toplumsal gerginlikleri besleyerek ve tersinden yeniden üretmek mevcut bölgesel (özellikle ulus devlet düzeyinde) ayrışmalara ve çatışmalara hayat öpücüğü vermektedir.”

Yukarıdaki pasajda atıf yapılan *homo economicus*, *homo askerus* ve *homo cemaatus*’un devlet içi ve devletlerarası “normun”/“normal”in ne olduğu/olması gerektiği yönündeki tasavvurları ve kendilerini avantajlı kılacak koşulları yaratmak yönündeki çabaları ancak ve ancak bir devletin vatandaşı olmaları hasebiyle ete kemiğe bürünmektedir. Bu anlamıyla, bu üç “varoluş tarzı” da mevcut devlet sınırlarını, ayrışmaları ve eşitsizlikleri yaratmakla maluldür.

Özetle, ulusal devletlerin fiziksel çerçeveleri olan sınırlar egemenliğin sınırlarına işaret eder. Bu yönüyle sınırların içinde kalanlar arasında (kamusal alan / özel alan ayrımı) eşitsiz bir ilişki kurar ve bu anlamda “hayali cemaat”in temel göstergesi olurken, onu hem dış dünyadan ayırmakta hem de dış dünya ile bütünleştirmektedir. Migdal’in (2004: 9-10) belirttiği üzere, sınır “biz”i “onlar”dan ayırırken aynı zamanda “içeride” kalan bizleri birbirine bağlar. Bu anlamıyla da hem bir köprü hem de bir engel olarak değerlendirilebilir.

Kafka (2018: 245-247), “Yasa Önünde” isimli meselinde, sınırın bu hem köprü hem de engel olma niteliği üzerine oldukça sarsıcı bir örnek sunmaktadır. Mesel şöyledir:

“ ‘Bana çok iyi daraniyorsun,’ dedi K., karanlık yan nefte yan yana gidip geliyorlardı. ‘Mahkeme görevlileri arasında bir istisnasın sen. Sana hepsinden çok güveniyorum, çoğunu da tanıyorum zaten. Seninle açık konuşabilirim.’ ‘Yanılıyor olmayasın,’ dedi rahip. Neden yanılacakmışım? diye sordu K. ‘Mahkeme hakkında yanıliyorsun,’ dedi rahip, ‘Yasaların giriş metninde bu yanılgı şöyle anlatılıyor: Yasanın kapısında bir nöbetçi durur. Nöbetçinin yanına bir taşralı gelir, yasaya giriş izni ister. Ama nöbetçi ona izin veremeyeceğini söyler. Adam durup düşünür, daha sonra girip giremeyeceğini sorar. ‘Olabilir,’ der nöbetçi, ‘Ama şimdi olmaz.’ Yasanın kapısı açık olduğu ve nöbetçi kenara çekildiği için adam eğilip bakar, içerisini görmeye çalışır. Nöbetçi bunu fark edince güler, der ki: ‘Madem seni bu kadar çekiyor, koyduğum yasağa rağmen istersen bir dene girmeyi. Ama bil ki ben güçlüyüm. Ve ben en alt düzeydeki nöbetçiyim. Salondan salona geçerken hep bir nöbetçi vardır, hepsi de bir öncekinden daha güçlüdür. Üçüncünün heybetine ben bile dayanmam.’ Taşralı adam böyle zorluklarla karşılaşmayı beklememiştir, yasa herkese her zaman açık olmalı, diye düşünür; ama şimdi kürk paltosu, koca sivri burnu, Tatar tarzı uzun, seyrek ve kara sakallıyla karşısında duran nöbetçiye dikkatle bakınca giriş için izin almayı beklemenin daha uygun olacağına karar verir. Nöbetçi ona bir tabure verir, kapının yanına oturmasını söyler. Adam orada günlerce, yıllarca oturur. İçeri girmeyi defalarca dener, ricalarıyla nöbetçiye bıktırır. Nöbetçi onu sık sık kısaca sorgulamaktadır, memleketini ve daha birçok şeyi sorar ama bunlar hep büyük beyefendilerin yaptığı gibi kayıtsızca sorulmuş sorulardır; her konuşmanın sonunda taşralıya onu henüz içeri alamayacağını söyler. Yola hazırlanırken yanına pek çok şey almış olan adam, nöbetçiye rüşvet vermek için ne kadar değerli olduğuna bakmadan her şeyi elden çıkarır. Nöbetçi hepsini alır ama bir yandan da der ki: ‘Sırf bir şey kaçırdığını sanmayasın diye alıyorum.’ Yıllar boyunca adam neredeyse ara vermeden nöbetçiye gözlemiştir. Diğer nöbetçileri unuttur, bu ilk nöbetçiye yasayla arasındaki tek engel gibi görmeye başlar. İlk yıllarda talihsizliğini bağıra çağıra lanetlemiştir, sonraları, yaşlandıkça kendi kendine homurdanır. Giderek çocuklaşır; nöbetçiye yıllarca incelediği için kürk yakasındaki pireleri de fark etmiştir, nöbetçiye razı etmeye yardımcı olsunlar diye onlara da yalvarır. Sonunda gözleri zayıflar, etraf gerçekten mi karardı, yoksa gözleri mi onu yanıltıyor, bilemez olur. Ama sonra karanlığın ortasında yasanın kapısından fırlayan sönmez bir ışıltı görür. Artık hayatı sona ermek üzeredir. Ölümünden önce bütün o zaman içinde edindiği deneyimler kafasında tek bir soru hâlinde toplanır, şimdiye kadar nöbetçiye sormadığı bir sorudur bu. Katılaştan bedenini doğrultamadığı için onu işaretle yanına çağırır. Nöbetçinin iyice eğilmesi gerekir, çünkü aralarındaki boy farkı adamın aleyhine çok değişmiştir. ‘Yine neyi öğrenmek istiyorsun?’ diye soran nöbetçi, ‘Doymak bilmiyorsun.’ ‘Herkes yasaya ulaşmaya çalışıyor,’ der taşralı, ‘Nasıl oluyor da bunca yıldır benden başka kimse içeri girmek istemedi?’ Nöbetçi adamın artık ölmekte olduğunu anlamıştır, duyabilsin diye bağırarak yanıtlar: ‘Başka kimse buradan giremezdi, çünkü bu kapı sadece senin içindi. Şimdi gidip kapatacağım onu.’ ”

Bu meseli, günümüz ulus-devletlerinin deneyimlediği krizler bağlamında ele aldığımızda iki açıdan değerlendirilebileceğini düşünüyoruz. Birincisi, Schmittyen bir ruhla denebilir ki, “egemen”, vatandaş konumundaki taşralı adama normal şartlarda tatbik edilecek hukuk kurallarını karşılaştığı krizi öne sürerek askıya almakta, yani olağanüstü hali uygulamakta ve onu yukarıdaki meseldeki gibi bir “belirsizlik” ve “bekleme hâli”ne sokmaktadır. Çünkü en nihayetinde, olağanüstü hale karar vermenin bizatihi kendisi egemenlik alametidir, zira buna karar veren egemendir. Bu anlamıyla olağanüstü hal, bir dışlanma hali olup anarşi ve kaostan farklıdır ve hukuk tarafından da tanımlanmaktadır (Schmitt, 2010: 13-22). Schmitt ile benzer bir patikadan ilerleyen Agamben (2017: 66) ise, yer verdiğimiz bu mesele ilişkin, “egemen istisna tablosuna göre, hukuk, taşralı adam için geçersizliğiyle geçerlidir ve taşralı adamı, kendisinin dışına terk ederek yasak altında tutuyor. Sadece taşralı adamın mukadderatı olan bu açık kapı, bu adamı dışlayarak içliyor ve içleyerek dışlıyor” demektedir. İstisna hali ister Schmittyen bir kavrayışla yasaların temel fonksiyonlarını ve geçerliliğini yitirdiği anda, düzeni yeniden sağlamanın bir aracı olarak geçici bir süre ortaya çıksın, isterse Agamben’in (2005) salık verdiği üzere, günümüzdeki uygulamalarda görüldüğü gibi bir kaide halini alsın, bu tez açısından önemli olan, bu halin kendisine karar verme gücü ve iradesine sahip olanın “egemen” olmasıdır. Dolayısıyla, günün sonunda egemenliğin kesin delili normun iptali/askıya alınması, “normal”in ne olduğunun egemen tarafından belirlenmesidir. Bu bağlamda iktidarın egemenliğini tanımlayan şey, bir normu bağlayıcı kılma yetkisinden ziyade tercihte bulunma gücü, yasayı askıya alma ve norma istisna getirme yeteneğidir.

Daha önce belirttiğimiz üzere, meşruiyetini metafizik (ve evrensel) bir iktidar kaynağından alan imparatorlukların sabit, durağan ve istikrarlı düzenleri içinde yaşayan insanların güvenlik ve kimlik sorunları “yasayı” uygulamakla mükellef imparatorun siyasi iradesi altında sağlanıyordu. Fakat bu metafizik “bağ” ne zaman sorgulansa ve

ondan kuşku duyulsa, yasayı uygulamak ile ona istisnalar getirmek kudretine sahip hükümdarın iktidarını borçlu olduğu “metafizik güç” devreye giriyordu. Örneğin, Tevrat’ın ikinci kitabı olan Mısır’dan Çıkış’ta, “Fırvun’a misyonla gönderilen Musa taşıdığı mesajın ilahi kökenini onun inkâr edeceğinden korktuğu zaman Tanrı, elçisine ‘elini uzatacağını ve aralarında şaşılasi işler yaparak Mısır’ı cezalandıracağı’nı vaat etti” denilmektedir (Mısır’dan Çıkış, 20-21’den aktaran Bauman ve Bordoni, 2018: 52).

İşte evvelinde her şeye kadir olan Tanrı, yerini modern çağda yasa koyucuya bırakmıştır. Tanrı’nın mucize yaratma ediminin yerini istisna hali almıştır. Bu anlamıyla, “modern devlet kuramının bütün önemli kavramları, dünyevileştirilmiş ilahiyat kavramlarıdır” (Schmitt, 2010: 41). Dolayısıyla, modern devletle beraber yeryüzüne inen iktidar eğer kendisini egemen olarak kodluyorsa kendi buyruklarını değişebilir kılma kapasitesini kanıtlamak zorundadır. Egemenin gücünü ortaya çıkaran normun olağan hallerdeki uygulanması değildir. Zaten modern öncesi dönemde değişmez ilahi buyrukları uygulayarak bunu yapıyordu. Modern dönemde ise, normu göz ardı etmek becerisi egemenliğin göstergesidir. Tıpkı Tanrının mucize yaratması gibi egemenin yasaları askıya alma ve yasanın uygulanmasına istisnalar getirme yeteneği olmalıdır. Zira, ancak o zaman iktidarı sürekli, baskın ve etkisizleştirici belirsizlik kaynağı haline gelmektedir.

Bu zaviye, bize, Kafka’nın yukarıda yer verdiğimiz meselini bir başka açıdan değerlendirme imkânı sunmaktadır. Sözü edilen meseli sınırlar bağlamında inceleyen bir araştırmaya imza atan Houtum (2010), “sınırlamak” (*border*) yoluyla hem “kendimizi” hem de “başkaları”nı inşa ettiğimizi (*order*) öne sürmektedir. Yasanın önünde bekleyen taşralı adam metaforunu “sınırın önünde bekleyen yabancı” şeklinde yeniden formüle eden Houtum’a (2010: 287 vd.) göre, sınırda beklemek, “durmayı”, “askıya alınmayı”, mekâna sabitlenmeyi ve geçen zamana teslimiyeti gerektirir. Çünkü bir toprağın etrafını sınırlamak ile içine girmek/içinde bulunmak “bekleme” halidir. Bu

bekleme halinin ise iki yönü vardır. Sınırdan içeri girmek için sadece yabancı beklememekte, bekleme işinde eğitilen, bunun eğitimini ve inceliklerini öğrenmiş olan sınır bekçisi de beklemektedir. Devlet egemenliğinin uygulayıcısı olarak sınır bekçisi kimin girip kimin giremeyeceğine karar vermekte, yani yasayı uygulamaktadır. Yabancı ise, sınıra bitişik ve sınırın hemen dışındaki toprak parçasında volta atmakta, kendisine sunulan tabureye oturmakta ve “içeri alınmak” için davet beklemektedir. Ancak, meselde anlatılandan farklı olarak, sınır bekçisi sadece belirli bir kişiyi beklememekte, çeşitli kategorilerden insanlarla muhatap olmaktadır: vatandaş, göçmen, mülteci, turist, işçi, iş adamı vb. Dolayısıyla, sınırdan içeri alınıncaya dek bekletilen “yabancı” için hukukun uygulanması ya da tatbiki askıya alınmaktadır, ta ki “egemen” kimlerin yasal olarak sınırdan içeri alınmasına karar verinceye dek.

Diğer yandan, ulus-devletin sınırları üzerindeki kontrolünün küreselleşmenin etkileri nedeniyle “aşınması”, kimi yazarları serbest piyasa ekonomisi ile tüketim kültürünün girmediği ülke kalmamasının liberal demokrasi ve iktisadının evrenselleşmesi anlamında “tarihin sonu”na tanıklık edildiği (Fukuyama, 1992) yönünde yorumlarda bulunmaya sevk etmiştir. Hatta bu görüş, idealize edilmiş bir küreselleşme manzarasını sunan “sınırsız dünya” tasavvurunun yerkürenin bazı yerlerinde, örneğin Avrupa Birliği’nde “bölgesel ölçekte” olsa da hayata geçirilmesi anlamında desteklenmektedir de. Ancak fiziksel sınırlar esnetilse bile Avrupalılık düşüncesinin (İngiltere’nin yakın zamanda ayrılması birliğin geleceğine dair kuşkuları artırmıştır) var olmasını mümkün kılan, bu birliği dünyanın geri kalanından ayıran sınırlarının olmasıdır. Bakışımızı Avrupa’dan dünya siyasi haritasının diğer bölgelerine çevirdiğimizde, 1989 sonrası dönemde sınırların aşılması olarak tanımlanabilecek pratiklerin aksine sınırların daha da önem kazandığı, insan hareketliliğinin daha ziyade mülteci akınları şeklinde yaşandığı ve sınırların yeniden çizilmesiyle yeni ulus-devletlerin ortaya çıktığı görülmektedir.

Hülasa, sınırların aşıldığı ve sınırlar arası dolaşımın özgürce gerçekleştiğine ya da gerçekleşeceğine yönelik fantezi, iç savaşlardan, daha iyi bir gelecek umuduyla ekonomik sıkıntılardan kaçan başarısız devlet (*failed states*) vatandaşlarının, mültecilerin ve haymatlosların sınır kapılarındaki görüntüleriyle örtüşmemektedir. Dolayısıyla, sınırların gitgide bulanıklaştığı iddia edilse de bunun bir yanılsama olduğu açıktır. Diğer bir deyişle, devletlerin kendi içsel bütünlüklerini korumak ile sınırlarını muhafaza etme ve sürekliliğini garantiye almak yönündeki politikaları hiç olmadığı kadar revaçtadır.

Bu uyarı ışığında, takip eden bölümlerde, güvenlik ve siyasallık olgularının tarihsel dönüşümü bağlamında açıkladığımız sınır kavramını merkeze alarak 16. yüzyıldan günümüze kadar gelen devletlerin Kürt politikalarını ve bu politikaların zaman içerisinde yeniden formüle edilmesinin siyasi, ekonomik ve toplumsal nedenlerini ortaya koyacağız. Bunun için iki aşamadan oluşan bir açıklama denemesine başvuracağız. Bu aşamaların ilki olan tezin ikinci bölümünde, Osmanlı ve İran merkezli imparatorlukların yüzyıllara yayılan mücadelesinde bu siyasi birimlerin sınır boylarında (*frontier*) yaşayan Kürtlerin konumları ve bu devletlerin Kürtlere yönelik izlediği politikalar incelenecektir. Dünya hâkimiyetini (*imperium mundi*) sağlamayı temel hedefi olarak ortaya koyan imparatorluk yapıları için topraksal genişlemenin hayati öneme sahip olması durumunun, Osmanlı ve İran imparatorluklarının birbirlerine karşı genişleme güzergâhı üzerinde bulunan topraklarda yaşayan Kürtler ile bu imparatorluk yapıları arasında merkez-periferi arasında bir iktidar paylaşımına dayanan bir ortaklığın zeminini yarattığı savlanacaktır. Ne ki bu durum, sınır boylarındaki konumlarıyla Osmanlı ve İran imparatorluklarına yerel yönetici aileler üzerinden dikey bir şekilde bağlanan Kürtlerin özerk konumlarının ortadan kaldırıldığı 19. yüzyılda değişecektir. Takip eden bölümde, Osmanlı ve İran imparatorluklarının merkezileşme ve modernleşme hamleleri bu değişimi sağlayan tarihsel uğrak noktaları olarak ele

alınacaktır. Artık gitgide zayıflayan ve önemli toprak kayıplarına uğrayan bu imparatorlukların hâkimiyetindeki toprakları bir arada tutmak ve daha fazla küçülmenin önüne geçmek yönündeki bu politikaları, sınır boylarından (*frontier*) ulus-devlet sınırlarına (*border* ve *boundary*) doğru bir dönüşümün ağır ancak kararlı ilk adımlarını oluşturacaktır.

Tezin üçüncü bölümü ise, bahsi edilen bu dönüşümün ete kemiğe büründüğü 20. yüzyıla ve oradan günümüze kadar gelen metnin merkezindeki Türkiye, İran, Irak ve Suriye'nin Kürtlere yönelik politikalarını sınır antlaşmaları, sınır ve güvenlik protokolleri, deklarasyonlar ve bölgesel paktlar temelinde ele alacaktır. Evvelinde imparatorluk birimlerinin idari yapısında yerel yönetimleri tanınan Kürtler, yerel yönetici ailelerin “aracı” konumlarının tasfiye edilmesi sonrası devlet iktidarıyla herhangi bir odağın aracılığı olmadan karşı karşıya gelmişler ve bu yapıların ulus-inşa pratiklerinin nesnesi konumuna indirgenmişlerdir. Yeni düzende ortaya çıkan isyanlar ve milliyetçi temeldeki itirazlar ise, sorunlu bir “birlikteliğin” zeminini yaratmış ve günümüze kadar bu şekilde gelinmiştir. Yeni dönemde artık imparatorluklar çağındaki gibi bir “ortaklığın” imkân ve zemini ortadan kalkmıştır. Kürtler artık sınır antlaşmalarında, güvenlik protokolleri ile deklarasyonlarında ve bölgesel paktlarda (potansiyel) bir tehdit unsuru olarak yer alacaktır. Tezin gayesi, bahsi edilen imparatorluk yapısından ulus-devlete geçişin sınırlar bağlamında ne tür düzenlemeleri ve mutabakatları gerektirdiğini ve Kürtlere yönelik izlenen politikaları ne şekilde değiştirdiğini ortaya koymak olacaktır. Tezin takip eden ikinci ve üçüncü bölümleri bu amacı gerçekleştirmeye çalışacaktır.

II. 1514 AMASYA ANTLAŞMASI'NDAN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA: OSMANLI VE İRAN İMPARATORLUKLARININ GENİŞLEYEN VE YONTULAN UÇLARI ARASINDA KÜRTLER

“Dinya li dinyê, çavê gur li mihê” (Kürt Atasözü).³⁵

“Akıllı köylü, büyük efendinin karşısında yerlere kadar eğilir; ama sessizce osurur” (Etiyopya Atasözü).

Tezin bu bölümü, sırasıyla Anadolu ve İran coğrafyasında kurulan Osmanlı ve Safevi imparatorluklarının gelişimlerini büyük ölçüde tamamladığı ve birbirleriyle karşı karşıya geldikleri 16. yüzyılın başından Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan dönemi adı anılan imparatorlukların sınır sorunları çerçevesinde ve bununla doğrudan bağlantılı olduğunu düşündüğümüz Kürt politikaları bağlamında inceleyecektir. Bu dönemde, Osmanlı-Safevi hâkimiyet mücadelesinde tam da sınır boylarında yaşamalarından dolayı tarafı konumunda kalan Kürtler, Osmanlı ve İran imparatorlukları ile ittifak kurarak emirlik statüsünde bu imparatorlukların idari yapılarına katılmışlardır. Bu ittifak, Osmanlı imparatorluğu'nun hem doğuya ve güneye yönelik fetih hareketlerinin başlangıcını oluşturmuş, hem de Safevilerin batıya doğru genişlemesinin önüne bir duvar örmüştür. Safeviler açısından bakıldığında, Osmanlı'nın doğuya daha fazla genişlemesinin önünde müstahkem bir mevki görevi görmüştür. Kürt yerel yönetici aileler ise, birbirlerine karşı genişleme iddiasındaki bu iki imparatorluğun sınır boylarında yer alan konumlarıyla pazarlık güçlerini kullanarak yerel iktidar alanlarını kurmuşlar ve bunu yüzyıllarca devam ettirmişlerdir. Ancak, 19. yüzyılın ilk yarısında bu imparatorlukların giriştiği merkezileşme politikaları geleneksel emirliklerin tasfiyesine yol açacaktır. Bu bölümde, dört yüz yıla yayılan zaman boyunca Osmanlı ile Safevi ve onların devamı niteliğindeki Afşar, Zend ve Kaçar hanedanlıklarının Kürtlere

³⁵ “Dünya dünya oldukça, kurdun gözü kuzudadır/koyundadır.”

yönelik politikalarını, aralarında imzaladıkları sınır antlaşmaları temelinde inceleyeceğiz. Bunun için de 16. yüzyıldan 20. yüzyıla yayılan dönemde yaşanan ekonomik, siyasi ve toplumsal dönüşümlerin Osmanlı ve İran imparatorluklarına yansımalarına, bunun Kürtlerle ilişkilerde yol açtığı kırılmalara ve bu kırılmaların yarıklarından ilerleyerek Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde gün yüzüne çıkacak olan Kürt milliyetçiliğine açılan bir patikayı izlemek gerekecektir.

A. OSMANLI-SAFEVİ ÇATIŞMASI EKSENİNDE OSMANLI-KÜRT VE SAFEVİ-KÜRT İTTİFAKLARININ OLUŞMASI

16. yüzyılın başında kurulan Safevi İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki siyasi, ekonomik ve dinsel rekabetin yansımalarının gerçekleştiği yer olarak iki güç arasındaki sınır boylarına odaklanılmalıdır. Bundaki gaye açıktır: Hem Osmanlı hem de Safevilerin ekseriyetle sınır boylarında mukim Kürtlere yönelik politikalarını ve Kürtleri iki tarafla da ittifak kurmaya yönelten zemini billurlaştırmak. Ancak, bu çabaya, iki imparatorluğun çalkantılı ilişkilerini, bunları yaratan ekonomik, siyasi ve dinsel zeminin ortaya konması eşlik etmelidir.

Fakat, bu çabaya girişmeden evvel, Safevi Devleti'nin kuruluşuna giden zemin kısaca resmedilmelidir. Bu minvalde, Sasani İmparatorluğu'nun yıkılışından bu yana siyasi birliğin kurulmadığı İran'da 1256 yılında Moğol ve 1370'te Timur'un istilalarının yol açtığı gelişmelerin Şiilik temelinde bir devlet inşasının zeminini hazırladığını ifade etmemiz gerekir. Moğol hükümdarı Olcaytu Han'ın 1309-1310 yıllarında Şiiliğe geçmesi ve devlet dini ilan etmesi (Moazzen, 2018: 1) sonrası, müritlerinin düzenlediği şecerde seyit³⁶ olarak kaydedilen ve halk tarafından keramet sahibi biri olarak görülen Safiyüddin İshak, Moğolların desteğini almıştı.³⁷

---

³⁶ İslam Peygamberi Muhammed'in kızı Fatıma ve torunları Hasan, Hüseyin, Zeynep, Rukiye ve Ümmü Gülsüm'ün soyundan geldiğine inanılan kimse.

³⁷ Moğol idarecilerinin Şeyh Safiyüddin'in Erdebil'deki tekkesine yaptığı ayni ve nakdi yardımın bir senetteki dökümü şöyle verilmektedir: 1.500 kg buğday, 30.000 kg pirinç, 1.600 kg yağ, 3.200 kg bal,

Safiyüddin ailesinin iktidar talebi zaman içerisinde daha da belirginleşmiştir. Öyle ki, 1370'teki işgalden sonra Timur da aynı ailenin nüfuzundan faydalanma yoluna gitmiş, 1402'deki Ankara Savaşı'ndan sonra Anadolu'dan İran'a getirdiği Tekelu, Şamlu, Ustaclu, Kaçar, Afşar, Rumlu ve Zülkadir gibi Türkmen boylarından binlerce kişiyi Şeyh Safiyüddin'in torunu Hoca Ali'ye teslim etmiştir (Karadeniz, 2014: 63). Hoca Ali bunlardan bir ordu yaratmış, art arda gelen İbrahim, Cüneyd, Haydar, Ali ve İsmail'in liderlikleri altında tarikat, devletleşmeye doğru yürümüştür. Saydığımız bu halkanın son zinciri Şah İsmail, 1502 yılında Safevi Devleti'nin kuruluşunu ilan etmiştir (Çetin, 2011: 19; Saray, 1999: 20).

İran'da Safevi iktidarının teşkil etmesi ise, Osmanlı Devleti'nin kurumsallaşmasına yön veren iskân ve batıya doğru genişleme siyasetinin değişmesine yol açmıştır. Osmanlı'nın iskân politikasının merkezinde yer alan göçebe toplulukların Safevi propagandası neticesinde İran'a meyletmesi (Sümer, 1976), Osmanlı'nın evveliden atf yaptığımız hedeflerinin altının oyulması anlamına gelmiştir. Bu durum, Osmanlı'nın doğu sınırlarının şekillenmesine yol açacak bir süreci başlatmıştır (Fener, 2015: 5).

Hiç şüphesiz, Osmanlı-Safevi mücadelesini Karadeniz'den Basra Körfezi'ne kadar giden ve Doğu Anadolu, Kafkasya, Irak ve Batı İran'ı kapsayan 2.000 kilometrelik genişlikteki sınır hattı boyunca verdikleri siyasi, ekonomik ve askeri üstünlük sağlama çabası şeklinde okumak en doğrusudur (Küpeli, 2018: 323). Çünkü, doğudan gelen her türlü ticari emtianın Avrupa'ya geçiş kapısı niteliğindeki Tebriz-Erzurum-Tokat-Bursa güzergâhında ilerleyen İpek Yolu ile Basra-Bağdat-Halep

---

400 kg mısır, 30 tane erkek dana, 130 tane koyun, 190 adet kaz, 600 adet tavuk, 30 kın gülsuyu ve 10.000 dinar (Fazlullah, 1945'ten aktaran Karadeniz, 2014: 62). Böylece Moğol idarecileri, Şeyh Safiyüddin'in yakınlığını ve teveccühünü kazanırken, aynı zamanda bizzat onlar tarafından da güçlendirilmiştir. Şeyhin Erdebil'e gelmesini müteakip üç ay içerisinde mürit sayısının 13.000'i bulması (Karadeniz, 2014: 59) manidardır. Şeyh, hem Moğol işgaline karşı gelişebilecek tepkileri yatıştırmış hem de dinsel karizması ve kendisine sağlanan ekonomik güçle etrafında binlerce mürit toplayarak ciddi bir taraftar kitlesi de kazanmıştır. Bu anlamda, zaman içerisinde giderek güçlenen tarikatın Safiyüddin'in zürriyetinden Şah İsmail döneminde devletleşmiş olması vurgulanmaya değer bir husustur.

istikametini takip eden Baharat Yolu'nun kontrolünü elde tutmak iki komşu güç için de hayatiydi.

Osmanlı İmparatorluğu, 1517 yılındaki Mısır'ın fethiyle Portekizlilerin Kızıldeniz üzerindeki tehditlerini ortadan kaldırmış, 1534 yılında Bağdat'ın, 1546'da Basra'nın fethiyle de Basra-Bağdat-Halep hattı ile Akdeniz'e bağlanan Baharat Yolu'nun kontrolünü sağlamıştı. Ancak, Baharat Yolu'nun işlerliği Hindistan'dan gelen gemilerin güvenli bir şekilde Osmanlı limanlarına ulaşmasıyla mümkündü. Ne var ki, Hint Okyanusu'ndaki ticareti güvence altına almak amacıyla 1538 ve 1550'de iki sefer düzenleyen Osmanlılar Portekizlileri buradan uzaklaştıramadı ve kontrolü sağlayamadılar (Küpeli, 2018: 325). Öte yandan, Portekizliler 1507 yılında Hürmüz Boğazı'nı ele geçirerek Safevilerin Hint Okyanusu'na açılan kapısını kontrolleri altına aldılar. Bu, Safevilerin ticari ilişkilerini olumsuz etkiledi. Zira Safeviler, Hürmüz Boğazı'nı kontrollerinde tutarak doğudan gelen malların batıya aktarılmasında yüklü bir kazanç elde ediyorlardı (Alihüseynov, 2019: 28). Hindistan mallarının Avrupa'ya ulaştırılması için uzun ve tehlikeli olması nedeniyle pek tercih edilmese de 1501'den beri Ümit Burnu'nu kullanan ve Afrika ile Arabistan yarımadasındaki ticareti ele geçirmek için seferlerde bulunan Portekizlilerin (Küpeli, 2018: 325) Osmanlı'ya karşı bir rakip olarak sivrilen ve savaş hazırlığı yapan Safeviler ile yakınlaşması şaşırtıcı değildi. Osmanlı ile savaş hazırlığında olduğu bir dönemde Safeviler, Portekizlilerin Hürmüz Boğazı'na yerleşmesini kendilerine ateşli silahlar ve silah uzmanları sağlanması koşuluyla kabul ettiler. Askeri işbirliğinde anlaşmış olsalar da Portekizliler, Hürmüz'ün çevresindeki adalarda denetimi sağlayarak Safevi topraklarına daha da yaklaştılar ve kendi şartlarını dayatabileceklerini düşündüler. Sonuçta, Safeviler

Çaldıran Savaşı öncesi Portekizlilerin askeri desteğini alamadılar³⁸ (Alihüseynov, 2019: 29-30).

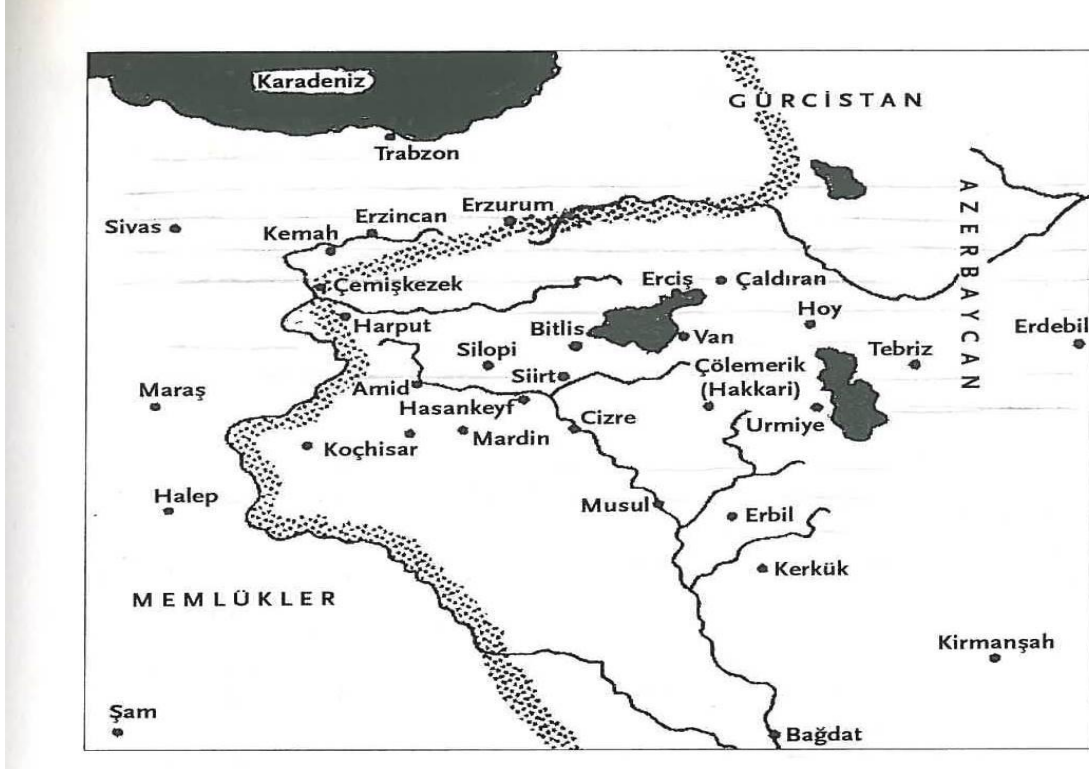
Ticaret yolları üzerindeki mücadelenin yanı sıra, Osmanlı-Safevi mücadelesinin Sünnilik-Şiilik temelindeki karşıtlıktan beslendiği açıktır. Şah İsmail'in Şiiliği kurduğu devletin dini olarak ilan etmesi, Osmanlıların Sünni İslam'ın temsilcisi olarak sivilmesinin esas nedenini oluşturur. Zira çok öncesine giden Sünnilik-Şiilik karşıtlığı, Osmanlı-Safevi mücadelesinin şiddetlenmesiyle teolojik boyuttan ontolojik boyuta evrildi (Ocak, 2002: 503). Bu yeni konjonktürde, başlangıçta Sünni İslam yorumunda ısrarcı olmayan Osmanlı, Sünniliğin savunuculuğuna soyundu. Anageldiğimiz bu rekabetin Osmanlı'nın klasik devrinde yaşandığı vurgulanmalıdır. Osmanlı'nın kuruluşundan 16. yüzyılın sonuna dek süren klasik dönemin son yüzyılı, Osmanlı-Safevi mücadelesine sahne olurken, Sünnilik ve Şiilik bu devletlerin devlet, siyaset ve cemiyet anlayışlarının teşkilinde belirleyici olmuştur (Çetin, 2011: 12-28).

İslam dünyasının iki önemli gücünün siyasi, askeri, ekonomik ve dinsel açıdan karşı karşıya gelmesi, Türkmen konar-göçer toplulukların İran'a meyletmeleri ve İran'a göçleri, Safevilerin hâkimiyet altına aldıkları toprakların genişlemesiyle şiddetlendi. Safevilerin topraklarını genişletmeleri Kürt beylerinin yönetimindeki toprakları da kapsıyordu. Uzun Hasan'ın ölümüyle Akkoyunlular zayıflamaya başlayınca Kürt emirlikleri bağımsızlıklarını ilan ettilerse de çok geçmeden Şah İsmail, Kürdistan dahil Akkoyunluların yönetimindeki topraklarda hâkimiyet kurdu (Hinz, 1992: 39). Şah İsmail, Akkoyunluların içerisinde bulunduğu karışıklıklardan faydalanarak henüz 13

---

³⁸ Safevi şahlarının Osmanlı'ya karşı Avrupalı devletlerin askeri ve ekonomik desteğini kazanmak yönündeki girişimleri (Naki, 2016: 115-129) Şah İsmail'den sonra da devam etti. Şah Abbas (1587-1629) Çaldıran Savaşı'ndan sonra seleflerinin Osmanlı devletine karşı izledikleri politikayı tümenden değiştirerek savunmacı ve çekingen politikanın yerine yayılmacı ve saldırgan bir politika izlemeye başladı. Şah Abbas, İngiliz donanmasının desteğiyle Portekizlileri 1622 yılında Hürmüz'den uzaklaştırıp İran ipeğinin doğrudan Avrupa'ya ulaştırılmasında önce İngilizlerle, ardından Hollandalılarla anlaştı. Basra, Bağdat ve Halep dünya ticaretindeki önemli konumlarını kaybederken, İngiliz ve Hollandalılar 17. yüzyılda Hint Okyanusu, Basra Körfezi ve Kızıldeniz'deki ulaşım ve ticaret üzerinde hegemonya kurdular (Küpeli, 2018: 336).

yaşındayken dedesi Uzun Hasan'ın tahtına çıkmış ve Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Tekelu, Dulkadir, Afşar ve Kaçar gibi Türkmen boylarının desteğini alarak Tebriz'de 1502 yılında Safevi devletini ilan etmişti (Çetin, 2011: 19; Saray, 1999: 20).

Harita 1: 1514 Öncesi Safevi Devleti'nin Batı Sınırı (Özoğlu, 2005:67)

Şah İsmail'den önce, gerek Moğol tazyiki gerekse Şah İsmail'in mensubu olduğu Erdebil şeyhlerinin görevlendirmesiyle Anadolu'ya geçen müritler, yaptıkları propagandayla çok sayıda insanı kendi itikatlarına bağlamışlardı (Karadeniz, 2014). Şah İsmail, iktidar alanının sınırlarının içinde olduğu düşüncesiyle 1505 yılında yönünü batıya doğru çevirerek 1507'de Diyarbakır ve Maraş'a, 1508'de Musul ve Bağdat'a kadar ilerlemiş ve Kürtleri de etkisi altına alarak Osmanlılara karşı ciddi bir rakip ve tehlike olarak belirmişti (McDowall, 2004: 53). Kermanşah'tan Sivas ve Erzincan'a; Van, Bitlis, Musul, Cizre, Hasankeyf, Diyarbakır, Harput ve Dersim'e kadar Kürtlerin üzerinde yaşadıkları tüm topraklar Şah İsmail'in iktidarının ilk 13-14 yılında

fethedilmişti (Ciwan, 2015: 152). Bunun üzerine, Kürt mirlerinden bazıları Şah İsmail'e bağlılıklarını sundular:

“İkinci defasında Şah İsmail kışı geçirmek üzere Hoy şehrine geldiği sırada yine Emir Şeref, Kürdistan'ın öteki beyleri ve hükümdarlarından Hasankeyf Hükümdarı Melik Halil, Cezire [Cizre] Valisi Bohtanlı Şah Ali Bey, Hizanlı Mir Davud, Sasonlu Ali Bey ve 11 civarında beyle birlikte, Şah İsmail'in huzuruna çıkmak üzere Hoy'a gittiler. Orada başlangıçta, layık oldukları ağırlama ve ilgiyi gördüler. Fakat o sırada Diyarbekir Valisi Muhammed Han'ın, Kürt beylerine yönelttiği itham ve iftiraları, kendisine hakaret ve eziyet ettikleri yolundaki iddiaları Şah'a arz edildi... Bu talep üzerine Şah o pervasız kâfir valinin isteğine uydu ve Emir Şah Muhammed Şirevî ile Sasonlu Ali Bey hariç, hazır bulunan bütün beyleri tutuklatarak her birini Kızılbaş komutanlarından birine teslim etti. Emir Şeref, Emir Han Musullu'ya verildi ve Çapan Sultan, Bitlis vilayetini istila etmekle görevlendirildi. Div Sultan Rumlu Hakkârî vilayetinin fethiyle ve Tekelu Korucubaşı Yegân Bey de Cezire'yi ele geçirmekle görevlendirildiler. Bunların emrinde, sayısı bilinemeyen büyük ordular vardı” (Bitlisi, 2016: 441-442).

Şerefname'de anlatılan Kürt beylerinin Şah İsmail ile anlaşmak üzere Hoy'a gitmeleri hadisesi, Safevilerin Kürdistan'ın fethini önemli ölçüde tamamladıkları 1510 yılı civarında gerçekleşti (Bruinessen, 2013a: 211). Ancak Şerefname'de Kürt beylerinin Şah İsmail'e bağlılıklarını neden bildirmek istediklerine dair bir bilgiye ulaşamıyoruz. Bununla beraber, Hoy'a gittikleri 1510 yılında Safevilerin Kürdistan'ın önemli bir bölümünde hâkimiyet kurduğu düşünülürse, boyunduruğu altında olacaklarını düşündükleri Şah İsmail'in teveccühünü kazanmak ve atadan kalma toprakları, şehir ve kaleleri, hülasa beyliklerini kendilerine bırakacağını ummaları kuvvetle muhtemeldir. Konunun uzmanlarından Ciwan, bu konuda şunları yazmaktadır: “Şah İsmail'in 14 yıl gibi çok kısa bir sürede toprakları fethetmesine yol açan savaççılığı, cesareti, kahramanlığı, merhametsizliği, terör ve şiddete dayanarak yaydığı korku nedeniyle Kürt beyleri genellikle savaşmadan Şah İsmail'e bağlılıklarını bildirme eğilimindeydiler” (Ciwan, 2015: 152).

Gerçekten de Akkoyunlular döneminde merkezden atanan komutanlarla yönetilip baskı altında tutulan ve yaşadıkları topraklarda geleneksel iktidarları tanınmayan bazı Kürt beyleri, Şah İsmail’le anlaşarak bölgede tekrar etkin olabileceklerini düşünmüşlerdi (Özcoşar, 2017: 11). Fakat Şah, Kürt beylerini tutuklayarak iktidarını onlarla paylaşmayacağını açıkça ortaya koymuştu. Şah’ın neden böyle bir politika izlediğine dair ipucu, yukarıda Şerefname’den alıntıladığımız cümlelerde yer almaktadır. O da Diyarbakır valisinin Kürt beylerinin kendisine tâbi olmadıkları yönünde Şah’a arz edilen şikâyetidir. Dolayısıyla, Şah’ın sadakatsizlikleri ve kendi başlarına buyruk olmalarından dolayı Kürt beylerini cezalandırdığı kanaatine varıyoruz.

Şah’ın geleneksel Kürt siyasi yapılarına karşı izlediği bu “merkeziyetçi” politikanın bir boyutu Kürt beylerine olan güvensizliği ise, diğer boyutu da “Şiilik” dayatmasıydı. Bu konuda, Şah’ın kahir ekseriyeti Sünni olan Kürtleri zorla Şiiliğe geçirmeye çalıştığı iddiası (Ciwan, 2015: 140) birçok yazarca desteklenmektedir. Bidlîsî (2016: 154-163), Kürtler üzerindeki Şiilik baskısını *Selim Şah-Nâme* isimli eserinde açıkça ortaya koymaktadır.

Bir başka husus, Kürtlerin Safeviler karşısında yekpare bir topluluk olarak hareket etmemeleridir. İdrîs-i Bidlîsî’nin (2016: 285-286) değerlendirmesinden anlaşıldığı kadarıyla, Safevilerle ilişkileri bağlamında Kürtler parçalı bir topluluk görüntüsü arz etmişlerdir. Geleneksel yönetimlerinin tanınması karşılığında Şah İsmail’e bağlılıklarını sunan beyler olduğu gibi; Bradost, Soran ve İmadiye mirleri gibi Safevilerden yüz çeviren ve uzlaşma yanlısı olmayanlar ve Buhti (Cizre) beyleri gibi Safevi hâkimiyetine karşı baştan beri mücadele içinde olanlar da vardı. Dolayısıyla, Safevilerle ne tür ilişkiler kurulması gerektiği konusunda Kürtler kendi aralarında ayrışıyorlardı.

İşte Kürt beylerinin Osmanlı-Safevi tahterevallisindeki salınımı, tam da sınırda olmaklığın getirdiği bir durumdur. Bir yandan kudretinden ve merhametsizliğinden çekindikleri Şah'a bağılılıklarını bildirirlerken, diğer yandan Şah'ın boyunduruğundan çıkmanın çarelerini arıyorlardı. Bu durum da siyasi iktidarlarını tekrar kazanmaları için onları müttefik arayışına itmişti. Bu arayış, Kürtlerin Osmanlı ile ittifak kuracağı bir zemine giden taşları döşedi ve Osmanlı-Kürt ittifakı oluştu. Yavuz Sultan Selim'in doğu seferinin Kürtlerde ciddi bir destek bulması bu ittifak arayışının göstergesidir. Zaman içerisinde bu ittifak imparatorluk çatısı altında ortak bir siyasal yapıda birleşti. İşte bu ittifakın mimarı dönemin deneyimli siyasetçisi İdrîs-i Bidlîsî'dir.

1. Kürtlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Yapısına Katılması

a. İdrîs-i Bidlîsî'nin Tarihsel Rolü ve 1514 Amasya Antlaşması

Safevi yayılcılığına karşı oluşturulan Osmanlı-Kürt ittifakının mimarının İdrîs-i Bidlîsî olduğu literatürde sıklıkla vurgulanan bir husustur (Bajalan, 2009; Doğan, 2011; Kavak, 2013; Özoğlu, 2005; Ünal, 2014). Bidlîsî, Akkoyunluların sarayında Uzun Hasan'ın oğlu Yakub Bey'in maiyetinde kâtip olarak çalışmıştır. Safeviler eliyle Akkoyunlu devletine son verilince (1501) Tebriz'i terk ederek İstanbul'a gitmiş ve Osmanlı Sarayı'nda padişahın maiyetine girmiştir (Babinger, 1992: 51).

Osmanlı-Kürt ittifakını ele aldığı *Çaldıran Savaşı'nda Osmanlılar, Safeviler ve Kürtler: İlk Kürt-Osmanlı İttifakı* isimli kapsamlı çalışmasında Murad Ciwan (2015: 279), ittifakın oluşmasını, 20 Kürt beyini temsilen Bidlîsî'nin başkanlığındaki bir heyetin Sultan Selim'i Safeviler üzerine sefer yapmaya ikna etmiş olmasının sonucu olarak değerlendirir. Bunun yanı sıra, Safevi zulmünden şikâyetçi olan Sünni halkların gönderdiği heyetler ve mektuplar da etkili olmuştur. Ciwan, Bidlîsî'nin eğer yardım çağrılarına karşılık verilirse Kürtlerin Safevilere karşı Osmanlı ordusunun saflarında savaşacakları ve Kürdistan'ın Osmanlı'ya dahil olacağı sözünü verdiğini de ileri sürer.

Bunun karşılığında da Kürt beylerinin beylik ve idari statüleri miras yoluyla geçecek şekilde tanınacaktı.

Bidlîsî'nin Osmanlı ve Kürt beyleri arasında köprü olması talebinin Kürt beylerinden mi geldiği yoksa Bidlîsî'nin mi onları bu konuda ikna ettiği açık olmamakla beraber, Bidlîsî'nin Yavuz'un selefi II. Beyazıt döneminde başlayan Osmanlı Sarayı'ndaki hizmetleri ve tanınırlığı ile Kürtlerin Safevilere yönelik olumsuz tutumları birlikte düşünüldüğünde karşılıklı bir uzlaşımın olduğu görülür. Bidlîsî'nin Kürt beylerinin onayıyla yardım talep etmek için İstanbul'a gitmesi³⁹ Şerefname'de şöyle anlatılır:

“Emir Şeref Bitlis vilayetini ele geçirip Kızılbaşlar'ı oradan çıkaramadı. Bu esnada Sultan Selim Han'ın bütün İran diyarını ele geçirmek niyetinde olduğunu öğrendi. Bilim alanının süvarisi, başarı kervanının reisi, usul ve fûru ilimlerinin uzmanı, kutsi medresenin müderrisi, Bitlis ariflerinin sülalesinden Hekîm İdris⁴⁰ ve Diyaüddin ailesinin yücelmesi, iyiliği, ikbal ve devletini arzulayanların başında gelen Muhammed Ağa Kelhokî⁴¹ ile Osmanlı sarayına itaat ve sadakatlerini sunmak konusunda anlaştı. Bunlar, Kürdistan beylerinden ve hükümdarlarından 20 kişiyi de bu konuda ikna ettiler ve bir itaat mektubu yazarak Mevlana (Hekim) İdris'e ve Muhammed Ağa'ya verdiler; onlar da bunu yüce eşiklere sunmak üzere hemen Asitane'ye [İstanbul] hareket ettiler” (Bitlisi, 2013: 445-446).

Bu ifadelerden iki çıkarımda bulunulabilir: Birincisi, Kürt ileri gelenlerinin Safevilere düşmanlık besledikleri ve Osmanlılara yakınlık duydukları; ikincisi, Yavuz Sultan Selim'in Safevi tehlikesini bertaraf etmek niyetinde olduğu. Gerçekten de 16. yüzyılda Sünniliği devlet siyaseti haline getiren Osmanlı için Anadolu'da pek çok taraftar edinen Şah İsmail'in Şiiliği büyük bir tehlike arz etmekteydi (Emecen, 1999: 29). Şehzade Selim, daha Trabzon sancak beyi iken Safevi tehlikesini fark etmiş ve babasını bu konuda uyarmıştı. Fakat, II. Bayezid Safevi tehlikesine karşı edilgen

³⁹ Şerefname'den anladığımız kadarıyla, Bidlîsî ve beraberindeki heyet, Kürdistan'ın büyük bir bölümünü topraklarına katan Safevilere karşı Osmanlı desteğini sağlamak için Kürdistan'dan İstanbul'a gitmiştir. Oysa Bidlîsî'nin, 1501 yılında Safevi Devleti'nin kuruluşuyla Tebriz'i terk ederek İstanbul'a gittiğini belirtmiştik. Yine Şerefname'den anladığımız kadarıyla, iki olayın cereyan etmesi arasında yıllar bulunmaktadır. Dolayısıyla, heyetin teşkil edildiği ve yola çıktığı tarihte Bidlîsî'nin Bitlis'te olduğu sonucu çıkmaktadır. Ancak ne maksatla Bitlis'te bulunduğu malumatına ne yazık ki sahip değiliz.

⁴⁰ İdris-i Bidlîsî.

⁴¹ Şerefname'ye göre, Bitlis'te mukim Rojkî aşiretinin ileri gelenlerinden.

davranmış⁴² ve Şah İsmail'in müritlerinden Şahkulu Baba Tekeli'nin 1511'de Antalya'daki isyanını önleyememişti. Bir başka ayaklanma, 1512'de Safevilerin Çemişkezek beyi olan Nur Ali Halife'nin teşviki ve önderliğinde Tokat, Amasya ve Sivas yörelerindeki Safevi taraftarlarınca çıkarılmış, Osmanlı sınır şehirlerine saldırısıyla devam etmiş, ancak Osmanlı'nın büyük kayıpları sonrası bastırılabilmişti (Ciwan, 2015: 41). Bu anlatılanlardan çıkaracağımız sonuç, Osmanlı'nın doğu seferlerinin salt Kürtlerin ve Safevi baskısı altındaki diğer Sünni halkların ve Bidlîsî'nin Osmanlı yanlısı tutumuyla açıklanamayacağıdır.

Safevilerin Osmanlı'nın hemen doğusundaki topraklara ek olarak, hâlihazırda egemen olduğu topraklar için de ciddi bir tehdit oluşturması söz konusuydu. Trabzon'u takip ederek Sivas, Kayseri, Niğde ve Tarsus'tan Akdeniz'e ulaşan hat Osmanlı'nın Safevilerle sınırını oluşturuyordu. Şahkulu İsyanı'nın Antalya'da, Nur Halife isyanının Erzincan, Tokat, Amasya ve Sivas yörelerinde gerçekleştiği düşünüldüğünde, Osmanlı'nın büyük tehlike altında olduğu görülecektir. Dolayısıyla, Safeviler Osmanlı'nın karşısına bir iç ve dış tehdit olarak dikilmiştir. Şah İsmail'in daha önce yer verdiğimiz Osmanlı'ya karşı Avrupalı güçlerle kurmaya giriştiği ittifaklar da tehdidin büyüklüğünü ve ciddiyetini ortaya koymaktadır.

Selim Şah-Name isimli eserinden, doğu seferi öncesi Edirne'de padişahın yanında olduğu bilgisini edindiğimiz Bidlîsî (2016: 163), orada bulunduğu süre içerisinde Acem memleketlerinden çok sayıda şikâyetin ve mektubun Selim'in dergâhına ulaştığını anlatır. Bidlîsî'nin (2016: 162-163) değerlendirmesi, Şiiliğin Osmanlı varlığına ciddi bir tehdit olduğu yönündedir:

---

⁴² Bu hususta II. Bayezid'in yeniçerilere güvenmemesi rol oynamış olabilir. Çünkü, yeniçeriler için dar-ul harbe karşı yapılan savaş, cihad ve gaza anlamına gelmesinin yanında ganimet de demektir. Buna karşın, İslam memleketlerine yapılan savaş cihad ve gaza sayılmayacağından ganimet de olmayacaktır.

“İman ehlinin İslam memleketlerinde mülk hâricîlerinden ve din düşmanlarından biri ortaya çıktığı, nassla belirlenmiş haramları helal kılıp helalleri haram kılmak yoluna çaba gösterip ısrar ettiği, yol gösterici imamların üzerinde ittifak edilmiş yollarından saparak Allah’ın kelâmına ve Allah Rasulü’nün (sav) sünnetlerine uyma konusunda mezheplerin ve dinlerin cumhuruna muhâlefeti başlattığı ve zulüm, kusur ve günah sancağını açtığı zaman, bütün Müslümanlara, özellikle zamanın sultanlarından güç ve kudret sahibi olanlara böyle fesat ve ilhat ehline karşı cihat etmek, mülk ve din sınırlarına kastetmekten ellerini çeken, hatta İslam sınır muhafızlarına yaranmaya çalışan çevredeki kâfirlere ve kötülük sahibi müşriklere karşı savaştan daha önceliklidir.”

Bidlîsî’nin bu sözlerinden, Osmanlı’nın dini ve toplumsal temellerini sarsacak bir tehlike ile karşı karşıya olduğunu anlıyoruz. Bu tehlikeye ek olarak, kutsal yerleri koruyamayan ve üstelik Osmanlı’ya karşı ittifaklar kuran Memlûklerin güçsüz varlığı da cabasıdır. Fakat tehdit ve tehlike beraberinde fırsatları da getirmektedir. Safevi tehlikesi, Osmanlı’ya, İslam dünyasının önderliği için kaçınılmaz bir fırsat sunacaktır.

Tam da bu fırsatla beraber, kuruluşundan bu yana fetihlerini hep batıya yapmış olan Osmanlı’nın doğuya doğru genişlemesi başladı. Bidlîsî, bu noktada Osmanlı İmparatorluğu’nu ve Kürtleri, Sünnilik temelinde Safevilere karşı birleştiren kişi olarak sıvrıldı. Bidlîsî’nin köprü olma durumu, ortak düşmana karşı Osmanlı-Kürt ilişkilerinin ittifak temelinde gelişmesi sürecini başlattı. Kürt mirleri, geleneksel hanedanlık haklarını yeniden tesis etmek için Safevilere karşı tek başlarına savaşmalarının imkânsız olduğunun farkındaydılar. Döneme ışık tutan Şerefname ve Selim Şah-Name gibi iki önemli kaynak, Kürtlerin Safeviler karşısındaki zayıflıklarını ve çaresizliklerini anlatan çok sayıda örneklerle doludur. Aynı zamanda, yeniçerilerin ve vezirlerin Çaldıran Savaşı’nın (1514) öncesinde ve sonrasında doğuya yönelik seferlere muhalefetleri nedeniyle Yavuz Sultan Selim de Kürtlerin müttefikliği olmadan Safevi tehlikesini bertaraf edemeyeceğinin farkındaydı. Bu bağlamda, Yavuz’un Kürtler ile kurduğu ittifak, iç muhalefeti dengeleme amacı da taşıyordu. Buradan hareketle, Osmanlı-Kürt ittifakının karşılıklı bir ihtiyaçtan doğduğunu ifade etmek gerekir (Agoston ve Masters, 2009: 319; Pitcher, 2007: 151).

Böyle bir denklemdede, Yavuz Sultan Selim, Bidlîsî'nin çabaları ve Kürtlerin de davetleriyle Şah İsmail'in üzerine bir sefer düzenlemeye karar verdi. 1514 yılında Çaldıran'da yapılan savaşta Safevi orduları yenilgiye uğratılıp Safevilerin başkenti Tebriz ele geçirilse de kış şartları, yeniçerilerin isteksizliği ve kimi vezirlerin muhalefeti orduyu kışlamak üzere Tebriz'den Amasya'ya dönmek zorunda bıraktı. Tebriz'den ayrılmak üzereyken Sultan Selim Bidlîsî'yi Kürt beylerini Osmanlı devletine katılmalarını ve Kızılbaş komutanlarca el konulmuş şehir ve kaleleri geri almalarını teşvik etmek maksadıyla görevlendirdi (Agoston ve Masters, 2009: 319; Gündüz, 2013: 145). Bidlîsî, bu görevin kendisine verilmesini ve sonrasında Kürt beyleriyle gerçekleştirdiği görüşmeleri Selim Şah-Name'de detaylarıyla anlatmaktadır. Bidlîsî'nin tanıklığından, Kürt beylerinin Osmanlı padişahı ile anlaştıkları, Bidlîsî'nin Yavuz Sultan Selim'in temsilcisi olarak Kürdistan'da kaldığı ve tüm beldeleri dolaşarak Kürtler ve Osmanlı Sultanı arasında köprü oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bidlîsî ile yaptıkları akit gereğince, Bradost beylerinin tasarrufundaki Urmiye'den başlayarak Soran, İmadiye, Botan, Bitlis, Hasankeyf ve Siirt şehirleri ve kaleleri bir bir Safevilerden kurtarıldı (Bidlîsî, 2016: 285-288). Bidlîsî'nin çağrısına Diyarbakır Kürtleri de uydu ve Safevi Kızılbaşlara karşı direnişe geçtiler. Ancak güçleri yetersiz olduğundan Osmanlı ordusunun yardımına bel bağlamışlardı. Fakat, Osmanlı'nın yardımı gecikti. Yavuz'un aklında ilkbaharın gelişiyle İran'a geri dönüp seferi tamamlama ve Safevi tehdidini tümenden ortadan kaldırma düşüncesi vardıysa da Amasya'da vezirlerden ve yeniçerilerden beklediği desteği göremeyince İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştı (Ciwan, 2015: 207). Buna karşın, bazı Kürt beyleri Kızılbaş valileri yenilgiye uğratarak geleneksel olarak kendilerinin yönettikleri topraklara yeniden hükmetmeye başladılar. Bitlis, Çemişkezek, Hazzo, Şirvan, Derzini, Atak (Lice), Tercil, Siwêdi ve Silemani bunların bazılarıdır.

Sultanla varılan anlaşmaya rağmen sözü verilen yardım gecikince, Kürt beyleri yazdıkları mektubu Bidlîsî aracılığıyla Osmanlı Sultanına gönderdiler. Bidlîsî'nin eserinde (2016: 312-313) yer verilen mektupta şunlar yazılıdır:

“İslam sultanı bu sadık itikatli kulları hizmetkârlığa ve kulluğa seçtiğine göre ümitlilik bakışının beklediği şudur ki kendi ihlaslı kullarını güçlendirme ve onlara destek verip yardım etme düşüncesini gerçekleştirmelidir. Çünkü bizim beldelerimiz ve meskenlerimiz Kızılbaş beldelerinin yakınında, hatta hemen bitişiğindedir. Zira Diyarbakır'ın, Azerbaycan'ın ve Bağdat'ın ortasında kalmıştır. Yıllardır bu ilhat şiarlı taife Kürtlerin kökünü ve damarını zulüm kılıcıyla kesmiştir. On dört yıldır onların bu temiz itikatlı taifeye karşı dini ve dünyevi olarak büyük bir düşmanlıkları vardır. Kızılbaşlar İslam sultanının bu tarafa yönelişinin en büyük nedeni olarak da Kürtlerin çağrısını görmektedirler. Mücahitler sultanı, bu cihadı tamamlama ve bu beldelerin halkını güçlendirip refaha ulaştırma konusunda padişahça bir merhamet gösterse... Yıllarca zulüm ve baskı yüzünden zayıflayıp güçsüzleşen bu taife, kendi başına o sapkın topluluğa ve orduya karşı koyma gücüne sahip değildir.”

Aynı mektupta, “...Kürt beldelerinde çeşitli taife krallıkları ile çeşitli kavimler ve aşiretler bulunmaktadır. Allah'ın sünneti, tevhit kelimesinde ortak bulunmak ve yüce peygamberin ümmeti olmak dışında onların hiçbir işte ittifak etmeleri konusunda cari değildir” (Bidlîsî, 2016: 313) denilerek, Safevilere karşı yürütülecek savaşta Kürt beyleri arasında birliği ve düzeni sağlayacak bir Osmanlı görevlisinin gönderilmesi istenir. Bir Osmanlı paşasının savaşta başa geçmesi talebi Bidlîsî'den mi yoksa Kürt beylerinden mi gelmiştir konusu tartışmalıdır. Ancak talebin Kürt beylerinden gelmiş olabileceği ifade edilmektedir (Bidlîsî, 2016; Ciwan, 2013). Bundan da anlıyoruz ki, Kürtler Osmanlı'nın desteği olmadan Safeviler karşısında tutunamayacaktır. Kürt beylerini Safeviler karşısında birleştirecek bir Osmanlı paşasının talep edilmesinde, esas neden ancak bir beylerbeyinin tayini ile ittifakın resmileşecek olmasıdır. Safeviler karşısında Osmanlı'nın desteğine şiddetle ihtiyaç duyan Kürt beyleri ancak bu şekilde ittifaktan emin olacaklardı. Zira Diyarbakır'a bir beylerbeyinin atanması, Osmanlı-Kürt ittifakının resmileşmesi ve geleneksel Kürt hanedanlarının tanınması anlamına gelecekti. Tam da bu talep üzerine Yavuz Sultan Selim, Kürdistan'da Osmanlı

hâkimiyetini gerçekleştirmek için Bıyıklı Mehmet Paşa'yı Diyarbakır beylerbeyi olarak atadı (Doğan, 2011: 33).

Bıyıklı Mehmet Paşa Diyarbakır beylerbeyi olarak atandıktan sonra, Osmanlı-Kürt ittifakı resmen kuruldu diyebiliriz. Bundan sonraki süreç, birleşik Osmanlı-Kürt ordusunun Safevileri Diyarbakır, Mardin ve çevre bölgelerden çıkarmasıyla ilerledi ve Osmanlı Sultanı Safevilerin bölgeden çıkarılmasıyla sonuçlanan zafer üzerine Diyarbakır'a boş beratlar gönderdi. Beratlarla gelen mektuptan anlaşıldığı kadarıyla Kürdistan'ın Osmanlı idari sistemine ne şekilde dahil edileceği Bidlîsî'ye bırakılmıştı (Göyünç, 1969a). Tarihe Amasya Antlaşması (1514) olarak geçen bu antlaşmaya göre, Kürt emirliklerinin geleneksel yönetimleri korunacak; emirlikler miras yoluyla Kürt beylerinin tasarrufunda olacak; Kürtler bütün savaşlarda Osmanlılara yardım edecek ve dış saldırılar karşısında Osmanlılar Kürtleri koruyacaktı (Beg, 2018: 167).

Özetlersek, Osmanlı'nın İdrîs-i Bidlîsî aracılığıyla Kürt egemen sınıflarıyla kurduğu ilişki şu anlama gelmektedir: Bir yandan Kürt geleneksel yönetici sınıfının egemenliği hukuken ve pratikte kabul edilecek, öte yandan bu yönetici sınıf da Kürdistan'daki toplumsal yapıyı Osmanlı iktidarı adına yönetecek ve imparatorluğun doğu sınırlarını koruyacaktı. Pitcher'in cümleleriyle, "Anadolu'yla İran arasında, siyasî düzlemde sık sık ateş altında kalan, kültürel düzlemde ise bütün iletişimi kesen düşmanca bir sınırın çizilmesiyle birlikte daimi bir duvar örülmüştü" (Pitcher, 2007: 148). Bu duvarın çizilmesi ise, tarihsel kökleri ve mevcudiyetleri Osmanlı devletinden yüzyıllar öncesine dayanan emirlik yönetimlerinin yeniden kurulmasıyla gerçekleşmişti.

Bu noktada, konunun anakronik düzleme hapsolmaması için Kürtlerin geleneksel yönetim yapılarını⁴³ ortaya koymak gerekmektedir. Kürtlerin sosyo-politik

---

⁴³ Kürtlerdeki emirlik ya da beylik sisteminin Osmanlı ve Safevi imparatorluklarının çok öncesine kadar giden tarihinin genel bir resmi için bkz. (James, 2021: 25-36). Emirlik sistemini devletleşme ve egemenlik kavramları bağlamında tartışan bir çalışma için bkz. (Hassanpour, 2001).

örgütlenmesini açıklama iddiasındaki çalışmaların “aşiret” kavramına odaklanması (Gökalp, 2013) ya da Osmanlı-Kürt ilişkilerinin kaba sömürgecilik ile açıklanması (Kalman, 1994) tam da sakınmaya çalıştığımız anakronizm tehlikesini beraberinde getirmektedir. Örneğin, konuyla ilgili ilk çalışmaları yapanlardan Ziya Gökalp (2013), “aşireti” Kürtlerin biricik sosyo-politik yapısı olarak ortaya koymakta ve bu sosyolojik yapıyı da “ilkellik” sözcüğüyle tanımlamaktadır. İlkellik malul “aşiret” geleneksel bir hukuka da sahip değildir. Diğer bir deyişle, siyasi örgütlenmenin biricik formu olarak ortaya konan aşiret ve aşiret yapısında yaşayan Kürtler, Gökalp’in siyaset felsefesinde siyasi iradede yoksun, hukuksuz ve ilkeldir.

Bu yapı ve onunla özdeşleşen Kürtler tanımlandığı haliyle özne olamayan ve sömürülmeye hazır sosyal yapılar olarak sunulur. Gökalp’in sosyolojik olmaktan ziyade ideolojik olduğu izlenimini uyandıran “tetkikleri” orta ve uzun erimli tarihsel dönemi dışlayan özelliğiyle bilimsel olmaktan uzaktır. Aşiret, “akrabalık temelinde örgütlenmiş, mensuplarının kendilerini kültürel açıdan (gelenek, dil ve köken anlamında) farklı tanımladığı yerelleşmiş grup” (Khoury ve Kostiner, 1990: 8) olarak tanımlanabilir. Bu tanımı Ortadoğu kapsamında düşündüğümüzde, modernite karşısında aşınmış olmakla beraber hâlâ aşiret yapısını koruyan Kürtlerin, Türklerin, Berberilerin, Peştunların ve Beluçların “ilkel” toplumlar olarak sunulamayacağı ifade edilmelidir. Kürt siyasi örgütlenmesini aşiret kavramı etrafında açıklayan özcü yaklaşım olsa olsa tarihin tahrif edilmesidir. Çünkü Osmanlı öncesi dönemde var olan ve Osmanlı’da da korunan Kürt siyasi örgütlenmesi yalnız aşiret kavramı ile açıklayamayacağımız, daha karmaşık ve sofistike bir durum arz etmektedir. Kürt siyasi örgütlenmesinin uzun bir dönem boyunca etkin formu emirlik dediğimiz yapıdır. Bu yapı, antik çağa kadar uzanan kökleriyle Kürtlerin en yüksek siyasal ve toplumsal örgütüdür ve etkin oldukları dönemdeki diğer siyasal yapılarla örgütlenme açısından benzerlikler gösterir. Politik düzenleri Osmanlı öncesi ittifak ve/veya vasallık ilişkisi içindeki oldukları Karakoyunlu ve Akkoyunlularla

büyük ölçüde benzeşmektedir (Bruinessen, 2013b: 183). Birden fazla şehir merkezi olan emirliklerde emir, en önemli şehirde oturur, burası emirliğin başkenti olurdu. Merkez şehrin dışındaki yerlerde, yöneticiler, emirin yakın akrabalarından atanırdı. Bu yöneticiler, atandıkları şehirlerde askeri, mali ve adli davalara bakar, diğer işleyişleri aşiret reislerine bırakırlardı. Emirlikler bir konfederasyon oluşturan birkaç aşiretten meydana gelirdi. Aşiret reisleri emirin sarayında bulunur ve ona danışmanlık yaparlardı ve birçok durumda takip edilecek politikayı onlar belirlerlerdi (Bruinessen, 2013b: 186). En tepede mirin, mirin altında aşiret reislerinin olduğu bu hiyerarşinin diğer parçaları aşiret kökenli olmayan zanaatkâr, âlim ve din adamlarından oluşuyordu. Kentte yaşayan Kürtler kadar dağlık ve kırsal kesimlerde yaşayan köylü Kürtler de vardı. Bunlara ek olarak, göçerlerce icra edilen hayvancılık dışındaki ekonomik faaliyetleri elinde bulunduran Hristiyan reaya (Ermeniler ve Süryaniler) gibi önemli bir kesimi de anmak gerekir (Bruinessen, 2013a: 259-260).

Bu uyarı ışığında şimdi Kürt emirliklerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun idari yapısındaki yerini ortaya koyabiliriz.

b. Kürt Emirliklerinin Osmanlı İdari Yapısı İçindeki Yeri

Akkoyunlu sarayında hizmetlerde bulunan, Safevileri, Osmanlıları ve bölgedeki bilumum siyasi oluşumları ve bunların potansiyel güçlerini çok iyi bilen, Yavuz'un İran ve Mısır seferlerine bizzat katılan İdrîs-i Bidlîsî, Kürdistan'ın Osmanlı hâkimiyeti için taşıdığı önemi en iyi kavrayan kişiydi. Çaldıran Savaşı'ndan sonra Tebriz'den dönüşünde Sultan onu Kürtleri Safevilere karşı birleştirmesi için görevlendirmiş, o da Kürdistan beyleri ile Osmanlı devleti arasında kurulan ittifakın mimarı olmuştu. Yavuz Sultan Selim'e gönderdiği mektupta, "Buranın fethi İstanbul'un fethini tamamlayacak, Arab ve Acem memleketlerinin fetihlerinin başlangıcını teşkil edecektir" demişti (Genç, 2016: 190). Gerçekten de nasıl ki İstanbul'un fethi Avrupa'nın kapısını Osmanlı'ya

açmışsa, Kürdistan'ın iltihakı da doğuya ve güneye doğru yapılacak fetihlerde müstahkem bir kale işlevi görecekti.

Nitekim, Kürt beylerinin Osmanlı'nın idari yapısına eklemelenmesinin önemli sonuçları oldu. Bölgenin Osmanlı'ya katılmasının ilk önemli sonucu, doğudan gelecek saldırılara karşı Anadolu topraklarının güvence altına alınmasıydı. Ayrıca, bugün Suriye ve Irak olarak bilinen topraklar ile İran içlerine gerçekleştirilecek seferler için bir üs elde edilmiş oluyordu (Allouche, 1983: 101). Ekonomik olarak da Tebriz-Halep ve Tebriz-Bursa ipek yolunun kontrolü Osmanlı'ya geçiyordu. Bu iki yol üzerindeki zengin şehirlerden Mezopotamya, İran, Anadolu ve Halep ticaret yollarının birleştiği Diyarbakır'ın alınması Osmanlı hazinesine büyük bir gelir kaynağı demektir. Diyarbakır eyaletinin geliri, 1528 yılında 25 milyon akça ile bütün Balkanlar'dan elde edilen gelirin sekizde birine denk geliyordu (İnalcık ve Renda, 2003: 102).

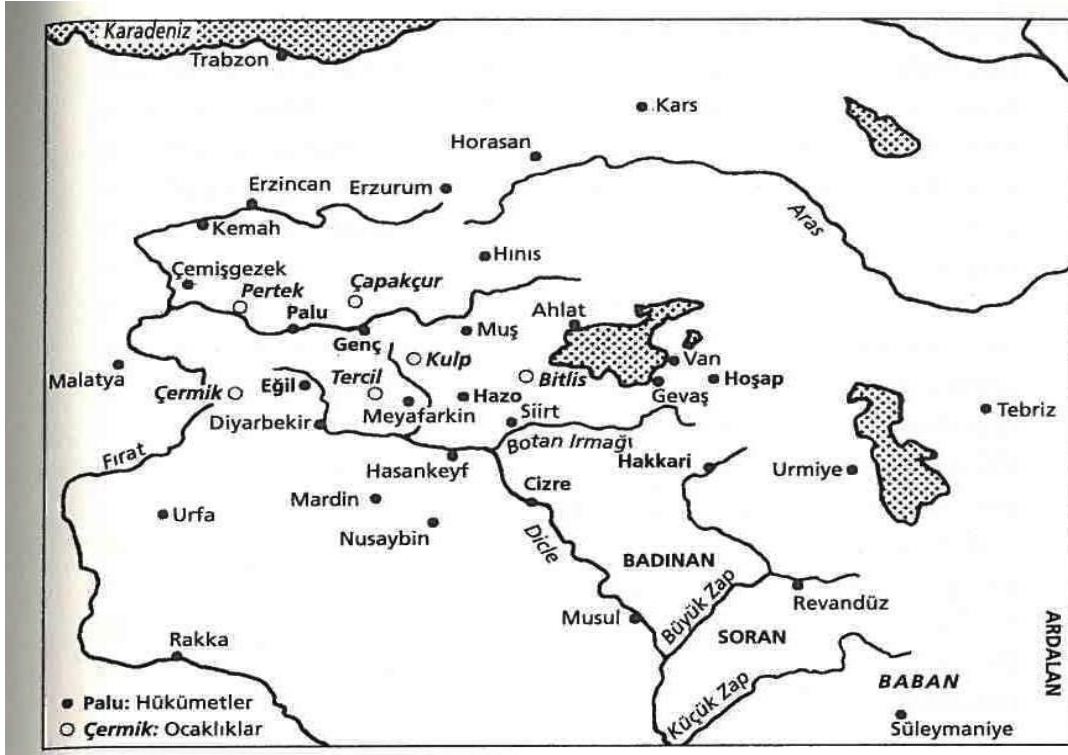
Gerçekten de Osmanlı'nın doğuya doğru genişlemesi devam etti. 1516 yılında Halep yakınlarında Memlüklerle yapılan Mercidabık Savaşı sonunda Halep, Şam, Beyrut ve Kudüs dahil olmak üzere tüm Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün Osmanlı topraklarına katıldı. Mısır, 1517 yılındaki tayin edici Ridaniye Savaşı'ndan sonra Osmanlı'nın eline geçti. Kısa bir süre sonra Hicaz ve Bağdat'ta da Osmanlı hâkimiyeti sağlandı. Bütün bu savaflara Osmanlı ile yaptıkları antlaşma gereği Kürt beyleri askeri kuvvetleriyle katıldılar. Kısacası, 1514 yılına kadar Adana'dan doğuya ve güneye geçemeyen Osmanlı, Kürt ittifakının sağlanması ve Kürdistan'ın imparatorluğa katılmasından sonra tüm Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın hâkimi oldu (Tan, 2009: 83). Bidlîsî'nin öngörülerini doğrultusunda doğuya ve güneye yönelen Osmanlı, Kürtlerle kurulan ittifaktan sonra bir Balkan ve Avrupa devletinden dünya imparatorluğuna dönüştü (Ciwan, 2015: 289).

Kürtler, Osmanlı İmparatorluğu'nun idari yapısına emirlik statüsünde katıldılar. Sultan Selim, Osmanlı-Kürt ittifakı sayesinde Diyarbakır'ın Safevilerden kurtarılması dolayısıyla Kasım 1515'te İdrîs-i Bidlîsî'ye Edirne'den gönderdiği mektupta, Bıyıklı Mehmet Paşa'ya padişah tuğrası ile damgalı boş ahkâm kâğıtları yollandığını, bunların doldurulup rütbe sırasına göre sancak verilen Kürt beylerine gönderileceğini belirtmişti (Göyünç, 1969b: 26). Dolayısıyla, İdrîs-i Bidlîsî ve Diyarbakır Beylerbeyi Bıyıklı Mehmet Paşa'ya Kürdistan'da Osmanlı hâkimiyetini tesis etme görevi verilmişti. Diyarbakır'ın Safevilerden kurtarılmasında Bıyıklı Mehmet Paşa'nın hizmetleri olmuşsa da Kürt beyleriyle yakın ilişkisi sayesinde bölgeyi ve bölgede etkin ailelerin varlığını en iyi bilen İdrîs-i Bidlîsî'nin bu görevde ağırlıklı bir rol oynadığı ileri sürülebilir. Toplamda otuz tane olan ahkâm kâğıtlarından yirmi ikisi berat, bir tanesi beylerbeyi beratı, geriye kalanları da istimâletname⁴⁴ idi (Ünal, 2014: 145).

Bu şekilde oluşturulan ittifak, iki tarafın da ihtiyacını karşılamaya dönüktü. Osmanlı gibi geniş ve güçlü bir siyasal yapının idari yapısına katılan Kürt beyleri geleneksel yönetimleri altındaki yerlerde kendi iktidarlarını güvence altına alıp pekiştirirken, Osmanlı devleti de Safevilere karşı tampon bir bölge ve yeni bir vergi kaynağı kazanmış oluyordu (Özoğlu, 2005: 66). Dolayısıyla, Kürt emirlikleri 16. yüzyılın ilk çeyreğinde, Osmanlı devlet teşkilatının bir parçası haline geldiler. İdrîs-i Bidlîsî'nin tasarrufuyla Erzurum ve Sivas'ın güneyinde kalan tüm topraklar büyük ve küçük Kürt emirliklerinin yönetiminde Diyarbakır beylerbeyliği çatısı altında birleştirildi. Ancak, Safeviler ile ittifak kurmayı yeğleyen ya da bağımsız kalmayı seçen Zagrosların doğusunda yer alan Erdelan, Kelhor, Baban, Şehrîzor ve Mukri gibi Kürtlerle meskûn diğer yerler bu sürece dahil değildir (Özoğlu, 2005: 67).

---

⁴⁴ İstimâlet, hoşgörü ile bağlılık sağlama anlamındadır. Osmanlı'da fetholunan yerlerin sakinleri istimâlet politikası ile yerlerinde bırakılıp korunmuştur. Bu politika Osmanlı fetihlerinde ve devletin yayılışında önemli bir rol oynamıştır (İnalçık, 2017: 12). Bajalan (2009: 241), bu politikayı bir *soft power* olarak tanımlamaktadır.

Harita 2: Osmanlı İdari Yapısında Kürt Emirlikleri (Bruinessen, 2013a: 241)

Kürt beylerinin Osmanlı devlet teşkilatına ne şekilde dahil olduğu Osmanlı-Kürt ilişkilerini anlamak açısından bilhassa önemlidir. Kanuni Sultan Süleyman döneminin (1520-1566) ilk yıllarında düzenlendiği anlaşılan ve Ömer Lütfü Barkan'ın 1520 yılına ait olduğu bilgisini verdiği Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan D. 9772 sayılı defter, Diyarbakır vilayetinin ilk idari taksimatını⁴⁵ teferruatlı bir şekilde ortaya koymaktadır. Barkan, bu defteri, *H. 933-934 (M. 1527-1528) malî yılına ait bir bütçe örneği* adıyla yayınlamıştır. Defterin Vilayet-i Diyarbakır başlığı altında, Diyarbakır vilayetinin şu sancakları kapsadığı ifade edilmektedir: Amid (Diyarbakır, merkez sancak), Ruha (Urfa), İspir, Çemişgezek, Süleymaniye, Eğil, Çapakçur, Bitlis, Hizan,

⁴⁵ İdrîs-i Bidlîsî'nin tasarrufunda gerçekleşen ilk idari taksimat 1515 yılında yapılmıştır (Yılmazçelik, 1996: 219). Ömer Lütfü Barkan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı eyaletlerin 1520 yılı itibariyle gelirlerini ayrıntılı açıklamalarla ortaya koyduğu bahsi geçen çalışmada yer verilen Kürt sancaklarının 1515 yılında taksimatı yapılmış sancaklar olduğu anlaşılmaktadır. İmparatorluğa bağlı eyaletlerin 1520 yılı itibariyle gelirlerinin kaydedildiği defterde, Diyarbakır vilayetine bağlı yalnızca Kemah, Harput, Ruha (Urfa) ve Arabkir (Arapgir) sancaklarının gelirleri kaydedilmiştir. Buna karşın, aynı defterde, Diyarbakır beylerbeyliğinin altında *Cemaat-ı Kürdân* başlığı altında yer verilen 28 Kürt sancağının hiçbirisinin geliri gösterilmemiştir (Barkan, 1953: 306-307). Bundan da Kürt beylerinin yönetimindeki sancaklarda 1520 yılı itibariyle tahrir yapılmadığı ya da devlet sisteminin buralarda daha oturmadığı sonucuna varılabilir.

Heytan, Hâcuk, Aşiret ve Ulus, Kemah, Arapgir, Bayburd, Hızı (Hazo), Palu, Çermik, Cere, Sason, Siverek, Musul, Sincar, Harput, Ergani, Kığı, Atak, Birecik, Hasankeyf, Fusul, Cezire (Cizre), Berdinç, Posadi, Genç (Barkan, 1953: 306-307).

Söz konusu defterde önce, Amid (Amed), Kemah, Harput, Ruha (Urfa), Arapgir, Ergani, İspir, Bayburd ve Kığı olmak üzere dokuz sancak sıralanmakta, ardından Cemaat-ı Kürdân başlığı altında yukarıda yer verilen 28 sancak sayılmaktadır. *Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı* adlı makalesinde Nejat Göyünç, Bayburd ve Kemah'ın idari taksimattan önce sırasıyla Bıyıklı Mehmet Paşa ve Karaçin oğlu Ahmet Bey'in sancakbeyliğinde olduğunu, Sultan'ın emriyle bu paşaların askeri kuvvetleriyle Safevilere karşı savaşta Diyarbakır'a gelmelerinden ve savaşta büyük yararlılık göstermelerinden sonra taksimatın bu şekilde gerçekleşmiş olabileceğini ifade etmektedir (Göyünç, 1969b: 34).

Sultan Süleyman'ın Kürt emirliklerine yönelik fermanı, selefinin Kürt politikasını devam ettirdiği bilgisini verir. Fermanda, Kürt beylerinin yönetimleri altındaki eyaletlerin kendilerine babadan oğula geçmek üzere “temlik” olarak verildiği belirtilmektedir (Çelebi, 2012: 33). Osmanlı devleti doğuya doğru genişlemesini sürdürdükçe yeni eyaletler kurulmuştur. Bu genişleme neticesinde Diyarbakır eyaletinden bazı sancaklar Van, Erzurum, Rakka ve Bağdat eyaletlerine taşınmıştır (Yılmazçelik, 1996: 221). Safevilerle çatışmaların, sınır ve toprak anlaşmazlıklarının devam ettiği 16. yüzyılda kurulan yeni eyaletlerle Osmanlı'nın doğudaki iktidarının derinleştiği, güçlendiği ve idari sisteminin iyice oturduğu anlaşılmaktadır. Kısmen ya da tamamen Kürt bölgelerinden oluşturulan bu yeni eyaletler şunlardı: Dulkadir (1522), Erzurum (1533), Musul (1535), Van (1548), Şehrizer (1554) (Özoğlu, 2005: 77). Kürt sancak sayılarının ve bağlı bulundukları eyaletlerin zaman içinde değişiklik göstermesi, tüm hızıyla devam eden Osmanlı-İran savaşları sebebiyledir. Özerk sancakların doğuda çok sayıda bulunması, bu bölgenin devamlı surette bir savaş durumunda olmasının ve

Osmanlı'nın İran ile savaşırken yerel beylerin devlete bağlılıklarını sağlamak istemesinin göstergesidir (Kılıç, 1999: 124).

Devam edersek, Diyarbakır eyaletinin teşkil edilmesinden sonra imparatorluğun sınırları genişlemeye devam etti ve diğer Kürt yerleşimlerinin de iltihakı sağlandı. Örneğin, Diyarbakır'a nazaran kayıtlara çok daha az geçirilen Erbil, Süleymaniye ve Kerkük bölgelerinde hüküm sürmüş Soran ve Baban emirlikleri de bu "iltihak" sürecine dahil oldular (Bruinessen, 2013a: 242).

Zaman içerisinde Kürt emirliklerinin sayısını ve bağlı bulundukları eyaletlerin değişimini gösteren önemli tarihi belgelerden biri, padişah I. Ahmet (1603-1617) döneminin hazine kethüdâsı iken Osmanlı'nın taşra teşkilatı hakkında teferruatlı bir çalışma yapan Ayn Eli Efendi'nin *Kavânîn-i Âl-i Osman Der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divan* isimli risalesidir. 1607 tarihli bu belge üzerinden Osmanlı tımar sistemini değerlendiren tarihçi İlhan Şahin'in çalışmasında, Diyarbakır eyaletinin dışında, doğuda kurulmuş diğer eyaletlere ve onlara bağlı sancaklara isim isim yer verilmektedir. Şahin'in verdiği malumata göre, ilk idari taksimatta Diyarbakır'a bağlı bulunan Musul, Ayn Ali Efendi'nin risalesinde yeni bir eyalet olarak öne çıkmaktadır. Diyarbakır eyaletine bağlı Kürt sancaklarının sayısı önce 28 iken, Ayn Ali Efendi'nin verdiği bilgilere göre 17. yüzyılın başları itibarıyla 22'ye düşmüştü.⁴⁶ Eksilen sancakların Van, Rakka, Erzurum ve Bağdat eyaletlerinin idari yapısına taşındıkları anlaşılmaktadır (Şahin, 1979: 905-935).

⁴⁶ 18. yüzyıla gelindiğinde Diyarbakır eyaletine bağlı sancakların sayısı 20 ila 35 arasında değişmektedir. Bu dönemde bazı sancaklar Diyarbakır eyaletinden ayrılmasına rağmen, bazı yeni idari birimlerin kurulduğu da dikkati çekmektedir. 16. ve 17. yüzyılda henüz birer köy durumunda olan Telbisime, Çıska, Salat, Birazî ve Bakos-boşat 18. yüzyılda sancak haline gelmişlerdir (Yılmazçelik, 1996: 223). 19. yüzyılın ilk çeyreğinde bu taksimatta önemli bir değişiklik göze çarpmamaktadır. Ancak II. Mahmut dönemi ile başlayan ve Tanzimat ve Islahat reformlarıyla zirveye çıkan merkezileşme hamlelerinden sonra Kürt beylerinin miras yoluyla yüzyıllardır yönettikleri emirliklerine son verilerek yerlerine merkezden valiler atanmaya başlanacaktır.

Kürtlerin Osmanlı'nın idari yapısına intibakının imparatorluğun diğer kısımlarında rastlanmayan bir imtiyazla sağlandığı belirtilmelidir (Ünal, 2014: 147). Kürt vilayetlerinin çoğu, merkezden atanmış valiler yerine, kendilerine Osmanlı unvanları verilmiş hâkim Kürt aileleri tarafından yönetilmiştir (Bruinessen, 2013b: 110). Böylece, Kürt emirlikleri daha güçlü ve geniş bir siyasal yapının parçası olarak Moğollar, Akkoyunlu ve Safevilerin merkeziyetçi politikalarının zayıflatıldığı siyasi yapılar olmaktan çıkmıştır. 1515 yılında yapılan ilk idari düzenleme ile varlıklarını 19. yüzyılın ortalarına kadar devam ettirecek üç sancak tipi oluşturuldu: Klasik Osmanlı sancakları, yurtluk-ocaklık sancakları ve hükümet sancakları (Doğan, 2011; Kılıç, 1999; Pitcher, 2007; Ünal, 1992 ve 2014; Yılmazçelik, 1996).

i. Klasik Osmanlı Sancakları

Klasik Osmanlı sancakları, imparatorlukta tımar sisteminin uygulandığı yerlerde görülmektedir. Bu tip sancaklarda, sancakbeyi merkezden atanır ve istendiği zaman görevden alınabilirdi. Dolayısıyla, bir imtiyaza sahip oldukları söylenemez. Buralarda tahrir yapılır ve vergi gelirleri Osmanlı memurları tarafından toplanırdı. Vergi geliri yüksek olan araziler has adı altında padişah, beylerbeyi, vezir vs. gibi önemli kişilere ayrılır, daha düşük gelirli araziler zeamet ve tımar olarak geri kalan görevlilere tahsis edilirdi (Doğan, 2011; Ünal, 1997).

Kürdistan'da bu sancaklar genellikle aşiret yapısının kuvvetli olmadığı, özellikle şehirleşmenin, yerleşik hayatın ve tarımın hâkim olduğu yerlerde bulunurdu. Bunların sayıları fazla olmamakla beraber, merkezi coğrafi konumları nedeniyle önemliydiler. Diyarbakır paşalık (merkez) sancağı, Harput, Mardin, Ergani, Akçakale, Siverek, Siirt ve Nusaybin sancakları klasik tipteki sancaklardı (Doğan, 2011: 35). Ancak klasik Osmanlı sancaklarından farklı olarak bu sancaklara atanan sancakbeyleri çoğunlukla bölgede tanınmış, önde gelen beyler arasından seçilirdi (Torî, 2005: 102).

ii. Yurtluk-Ocaklık (Ekrad) Sancakları

Yurtluk-ocaklık sancaklarının klasik sancaklardan farkı, sancağın idaresinin belli bir ailenin elinde olmasıydı. Öteden beri bölgeye egemen olan yerel beylerin idaresindeki bu sancaklarda yönetim miras yoluyla belli bir aileye bırakılırdı. Sancakbeyleri ancak ölüm ve ihanet nedeniyle değiştirilebilirdi. Fakat, bu iki durumda bile yerine oğlu veya akrabalarından birisi geçerdi. Bu sancaklarda da tahrir yapılır, has, zeamet ve tımar gibi dirlikler bulunur ve vergi gelirleri yukarıdan aşağıya doğru azalan miktarlarda dağıtılırdı (Doğan, 2011: 35; Torî, 2005: 102-103, Ünal, 2014: 148).

Ekrad sancakları hakkında bilgi veren tarihi bir belge, Ayn Ali Efendi'den 44 yıl sonra bir risale yazan Sofyalı Ali Çavuş'a aittir. Sofyalı Ali Çavuş, bilindiği kadarıyla, padişah IV. Mehmet (1648-1687) döneminde, Defter-i hâkanî emanetinde (bugünkü muadili Tapu ve Kadastro Müdürlüğü olan kurum) çalışan bir Osmanlı memuruydu. Dolayısıyla, eserinde Osmanlı'nın toprak sisteminin ayrıntılı ve uzun açıklamalarını yaparken imparatorluğun Kürdistan topraklarında kurulan idari sistemin resmi kayıtlarına erişebiliyordu. Buradan da bu belgenin güvenilir bir belge olduğu söylenebilir. Sofyalı Ali Çavuş, risalesinde⁴⁷, *Eyâlet-i Diyâr-ı Bekir* başlığı altında ele aldığı Ekrad sancaklarının sayısını yirmi iki olarak belirttikten sonra bu sancakların bir beylik alameti olarak davul ve bayrak sahibi olduklarını, tımar uygulanmasına dahil edildiklerini, dolayısıyla merkezi iktidarın mali denetimine tâbi olsalar da beylerin ellerindeki beratların onların görevlerinden azledilemeyeceklerini gösterdiğini ifade etmektedir (Çavuş, 1992: 32). Kürdistan'da Sağman, Kulp, Mihrani, Atak, Pertek, Çapakçur (Bingöl), Çermik, Görgil, Ahakis, Mazgird, Si'ird (Siirt), Meyyafarikin (Silvan), Hemkerdekân, Zediki, Şırvî, Müküs, Keşâb, Şıtak, Albak, Kotur, Espayrit, Bargiri ve Oltu gibi sancaklar tesis edilmişti (Kılıç, 1999: 125).

⁴⁷ Tarihçi ve gazeteci Midhat Sertoğlu, Sofyalı Ali Çavuş'un adı geçen risalesini, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi: Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sistemi'nin Hukukî ve Mâlî Müeyyede ve Mükellefiyetleri* adıyla yayınlamıştır (Çavuş, 1992).

iii. Hükümet Sancakları

Kürt beylerinin bazılarının idari yapıdaki yeri, imparatorluğun diğer hiçbir bölgesinde rastlanmayan bir durum arz etmektedir. Şöyle ki, Kürt beylerinin yönetimindeki hükümet olarak adlandırılan sancaklar, Ekrad sancakları gibi belli bir ailenin mülkiyetindedir, ancak onlardan farklı olarak bu tür sancaklarda tahrir yapılamamaktadır (mefrûzü'l-kalem) (Çavuş, 1992: 19).

Mefrûzü'l kalem olmasının yanı sıra, hükümet sancakları, *maktûü'l kalem* olup Osmanlı yöneticilerinden ve kul taifesinden kimse burada bulunmazdı. Sancağın gelirlerinin tamamı Kürt beylerine aitti. Ancak bağlı bulundukları beylerbeyi ile seferlere katılmak zorundaydılar (Gencer, 2011: 77; Kılıç, 1999: 130-131). Kürdistan'daki bu sancaklara, Cezire (Cizre), Eğil, Tercil, Genç, Palu, Hazo, Bitlis, Hizan, Hakkâri, Mahmûdî, Pünyanişi gibi örnekler verilebilir (Kılıç, 1999: 125).

Klasik Osmanlı sancaklarından farklı olarak ve imparatorluğun diğer kısımlarında rastlanmayan bir şekilde Ekrad ve hükümet adı altında birtakım imtiyazlarla donatılmış Kürt sancaklarının varlığı dönemin konjonktürü ve ihtiyaçlarından kaynaklanmış olmalıdır. Bu tür sancaklara yer verilmesinin başlıca nedeni beylerin nüfuzundan faydalanarak oldukça hareketli olan sınır boylarında merkezi otoriteyi tesis etmektir (Kılıç, 1999: 122). Kürt geleneksel yönetimlerinin altındaki topraklar merkezi otoriteye bu yolla bağlanmak istenmiştir.

2. Zagros'un Doğusundaki Kürdistan: Erdelan Emirliği

Şah İsmail'in, Büyük Kyros gibi Küçük Asya'dan Hindistan'a, Kafkasya'dan Suriye, Makedonya, Mısır ve Libya'ya kadar uzanan devasa büyüklükte bir imparatorluk kuramadığı ve bu anlamda, Büyük Kyros kadar şan ve şöhrat elde edemediği doğrudur. Ancak bu durum, onun doğudaki komşusu Özbek Han'a

gönderdiği mektupta belirttiği gibi kendisini antik dönem İran'ına atıfta bulunarak bütün İran coğrafyasının mutlak hâkimi ve kadim “İran Sultanları” geleneğinin bir devamı olarak ileri sürmesine (Gündüz, 2013: 109) engel değildi.

İran'da siyasi birliği kuran güçlerin ilki olan Ahamenişlerin yayıldıkları topraklar düşünüldüğünde, krallarının kendilerini evrenin efendisi (*master of the universe*) olarak görmelerini (Matthee, 2015: 431) şaşırtıcı bulmamak gerekir.⁴⁸ Benzer bir iddiada bulunmak istese de Şah İsmail'i bundan alıkoyan ya da böylesi bir iddiayı gerçekleştirmesini engelleyen unsur, rakiplerinin görece üstün askeri ve iktisadi güçleriydi. Çaldıran Savaşı, Şah'a, batıdaki komşusu Osmanlı ile kendi ordusunun ve devletinin kudretini karşılıklı tartmak için bir fırsat sunmuştu. İlerleyen sayfalarda değineceğimiz üzere, Safevilerin Çaldıran sonrası dönemde Osmanlı ile tüm güçleriyle karşı karşıya gelmemesi ve daha ziyade vurkaç taktiğine dayalı, küçük ama yıpratıcı savaşları tercih etmesi reelpolitiğin sınırlarını göstermesi açısından önemliydi.

Nedenlerine daha önce yer verdiğimiz Çaldıran Savaşı, aynı zamanda Osmanlı ve Safevilerin Kürdistan'daki ilk karşılaşmalarıydı. Bu ilk karşılaşmadan sonra, çatışma alanı Kürdistan'ı kapsayarak Basra Körfezi'ne kadar uzanan geniş bir hat boyunca genişleyecektir. Bu noktada, önemli bir kısmı Osmanlı'ya iltihak eden Kürdistan'ın Zagrosların doğusunda kalan parçasının Safevilerin idari yapısına ne şekilde eklemlendiği önem arz etmektedir.

16. yüzyılın başlarında Kürdistan'ın büyük bölümü Osmanlı idaresine geçerken, Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Rum, Van, Hakkâri, Diyarbekir, Cezire, İmadiye, Musul, Şehrizar ile beraber Kürdistan'ı oluşturan dokuz eyaletten biri olarak yer verdiği Zagros'un doğusundaki Erdelan (Çelebi, 2012: 110) Safevilerde kaldı. Zagros'un diğer

⁴⁸ Bu lider tipi, kendisini “kralların kralı, her türlü insan barındıran ülkelerin kralı, bu uçsuz bucaksız yeryüzünün kralı” olarak takdim eden I. Darius'un (Kuhrt, 2017: 395, II. Cilt) şahsında tanımlanabilir. Dünyanın diğer yerlerinde ve imparatorluklarında olduğu gibi İran'da da Darius'un ardılları aynı siyasal ufuk ve maksatla hareket ettiler. Şah İsmail, dünyaya düzen ve adalet getirmek iddiasındaki “Büyük Adamlar” silsilesinin 16. yüzyıl İran'ındaki halkasıdır.

yakasındaki Kürt emirlikleriyle benzer politik örgütlenmeye sahip Erdelan beyleri, İran'ın sınır bölgelerinde yaşayan Jaf, Mukri, Bilbas, Hewrami ve Kelhor gibi aşiret konfederasyonlarının İran'a sadakatini sağlamak ve davranışlarını düzenlemekten sorumluydular (McDowall, 2004: 63). Erdelanlar, Safevilerin bir vilayet⁴⁹ olarak tesis ettikleri Kürdistan'ın yönetici hanedanıydı.⁵⁰

Osmanlı-Safevi mücadelesine bağlı olarak emirliğin toprakları gitgide küçülmüş, bir taraftan Hemedan ve Loristan bölgeleri Kürdistan'dan koparılmış, diğer taraftan Zagros Dağları'nın batı yakasında kalan bölge de Osmanlıların hâkimiyeti altına girmişti. Böylece başkenti Senendec olan Kürdistan denince Erdelan bölgesi anlaşılmaya başlanmıştır (Bois, 1996: 14; Penahi, 2017: 77-78).

Osmanlı-Safevi mücadelesinin şiddetlendiği, savaşlarla geçen 125 yıl gibi bir süreden sonra Erdelanların yönettiği topraklar 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla paylaşılmıştır. Buna göre, Erdelan Emirliği'ne bağlı bulunan Şehrizar ve ona bağlı Karadağ, Kızılçe, Seruçek ve Kerkük nahiyeleri ile bu nahiyelerdeki vadileri ve ovaları da içine alan geniş bir bölge Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Erdelan Emirliği'nin toprakları artık Sine (Senendec), Hasanabad, Merivan, Hewreman, Bane, Sakız, Siyah-kuh ve Cewanrud ile sınırlandırılmış ve bu bölge Safevilerde kalmıştır (Penahi, 2017: 89).

Şah İsmail'in merkezîyetçi politikası sonrası gelişen olaylarla beraber geniş bir coğrafi satıh üzerinde Osmanlı-Kürt ittifakının kurulması ve Kürdistan'ın büyük bir

⁴⁹ Safevilerin idari yapısı altındaki vilayetler şunlardan oluşuyordu: Huzistan, Loristan, Gürcistan, Kürdistan ve Bahtiyari (Matthee, 2015: 443).

⁵⁰ Erdelan Hanedanı, Mervanilerin (985-1085) soyundan gelmektedir. Mervanilerin torunlarından Baba Erdelan, Erdelan Emirliği'ni 1169 yılında Musul'da kurmuştu (Bitlisi, 2016: 131) ve 1867 yılındaki yıkılışına kadar 37 emir başa geçmişti (Kiani, 2014:76-77). Emirliğin merkezi bugünkü Hemedan eyaletinin "Behar" ilçesi olup coğrafi olarak Kürdistan'ın dağlık Zagros bölgesini kapsamaktaydı (Penahi, 2017: 77). Zamanla Şehrizar, Hemedan, Kermanşah ve Loristan'ın bazı parçalarını kapsayacak şekilde genişlemişti (Kiani, 2014: 76). Erdelanların, Safeviler öncesinde Zagros'un batısındaki Musul, Kerkük ve Süleymaniye'yi de içine alacak kadar geniş topraklarda hâkimiyet sağladığı göz önünde bulundurulursa, belli bir dönem için Kürdistan'ın büyük bir kısmına hükmettiği sonucuna varılabilir.

bölümünün Osmanlı idari yapısına katılması, Şah İsmail'in halefi Tahmasp'ın (1524-1576) Kürtleri yeniden kazanmak ve kaybedilen toprakları geri almak amacıyla Kürt politikasında değişime gitmesine yol açmıştır. Tahmasp döneminde, Erdelan Emirliği, Osmanlı'ya bağlı Kürt hanedanlarına tanınan hakların aynısına kavuşmuştur. Emirliğin hüküm sürdüğü toprakların idaresi babadan oğula geçecek şekilde yönetici aileye bırakılmıştır (Atmaca, 2013: 37).

Erdelan Emirliği'nin Osmanlı-Safevi denge oyunundaki pozisyonunu belirleyen esas etmen, bu iki imparatorluk arasındaki güç dengesidir. Tam da bu nedenle güç dengesi kimden yana dönerse emirliğin tercihi de o yönde olmuştur. Bu da Osmanlı ve İran arasında olmaklığın getirdiği coğrafi konumun, Erdelan Emirliği'ne çıkarları doğrultusunda taraf değiştirme imkânı sağladığını göstermektedir. Öte yandan, emirliğin iç iktidarının zayıfladığı dönemlerde bile Erdelanlar iktidar alanlarını koruyarak başka güçlere tâbi olmayı asgari seviyeye çekme çabası içinde olmuşlardır (Penahi, 2017: 92).

Erdelan Emirliği, 1578-1592 yılları arasında Safevilere karşı Osmanlı ile ittifak kurmuşsa da (Penahi, 2017: 82), son bulduğu 1867 yılına kadar Safevi, Zend, Afşar ve Kaçar hanedanlıklarına bağlı bir bölge olarak varlığını sürdürmüştür.⁵¹ İran'da 19. yüzyılın ilk yarısında başlayan merkezileşme ve modernleşme hareketi sonrası Erdelan Emirliği'nin varlığına son verilmiş ve Zagros'un doğusundaki Kürdistan bölgesi merkezden atanan valilerce yönetilmeye başlanmıştır. Buna rağmen, Kürdistan bölgesi idari ve coğrafi bir birim olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

---

⁵¹ Erdelan Emirliği'nin Osmanlı-Safevi mücadelesindeki pozisyonunu kuruluşundan yıkılışına kadar ele alan oldukça kapsamlı bir çalışma için bkz. (Ardalan, 2001).

B. OSMANLI VE İRAN İMPARATORLUKLARI ARASINDAKİ SINIR BOYLARINDA HÂKİMİYET MÜCADELESİ

1514-1914 yılları arasındaki dönemi incelediğimiz bu bölümde, Osmanlı ve İran imparatorluklarının sınır boylarında yer alan Kürt Emirlikleri'ne yönelik politikalarının evrimini üç tarihsel dönem olarak incelemenin yararlı bir çerçeve sunacağını düşünüyoruz. Bu dönemler “savaş”, “barış girişimleri” ve “paylaşım” başlıkları altında incelenmiştir.

Bu tarihsel dönemlerden ilki, Safevi İmparatorluğu'nun Safevi Hanedanı tarafından 1501 yılında kurulmasıyla başlayıp İran'da hanedanın el değiştirdiği 1736 yılına kadar uzanır. Öncesinde temel siyaseti batıya doğru genişlemek olan Osmanlı İmparatorluğu, varlığına yönelik bir tehdidin ortaya çıkmasıyla doğuya doğru genişlemeye başlamış ve bugün Ortadoğu olarak bilinen toprakların önemli bir bölümünü hâkimiyeti altına almıştır. Dini boyuttan siyasi boyuta dönüşen Sünnilik-Şiilik karşıtlığında şekillenen bu dönem, iki taraf arasındaki mezhepsel farklılığın siyasi, toplumsal ve dinsel bağlamda Osmanlı ve İran devlet ve toplumlarını tanımlaması ve bu anlayışın kurumsal olarak kemikleşmesi ile nitelenebilir. Dolayısıyla, bu ilk dönem, iki devlet arasında savaş ve seferberlik hâlinin süregittiği bir dönemdir. Savaşların sonunda imzalanan barış antlaşmaları bu dönemin çatışma ve seferberlik halini değiştirmese de 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması ile bir statükoya ulaşılmıştır.

İkinci dönemde, İran'da Afşar (1736-1747) hanedanlığının iktidara gelmesiyle iki devlet arasında sınır sorununu çözmeye yönelik barış girişimleri başlamıştır. Fakat bu girişimler, devlet ve toplum sistemlerine iyice yerleşmiş ve kemikleşmiş dinsel anlayışların da etkisiyle sonuçsuz kalmıştır.

Üçüncü dönem, İran'da Kaçar Hanedanı'nın (1796-1925) yönetimi ele aldığı 18. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarında hanedanın son bulmasına,

oradan da günümüze kadar uzanır. Bu dönemde, daha önce başlatılmış barış girişimleri devam ettiği gibi, 19. yüzyılın ilk yarısıyla beraber İngiltere ve Rusya gibi iki büyük güç bu görüşmelere dahil olarak müdahalede bulunmuşlardır. İki devlet arasında dört yüz yıllık uzun sürece yayılan savaşların esas nedeni olan sınır sorununa (Soofizadeh, 2017: 439) iki haricî gücün karışması ve kendi çıkarları doğrultusunda müdahale etmeleri, bu dönemi, “paylaşım dönemi” olarak adlandırmamıza neden olmuştur. Sınır sorununa üçüncü tarafların karışması, çıkarları farklılaşan devletlerin sayısını artırmakla kalmamış, aynı zamanda sorunun çözümünü daha da karmaşıktırış ve zorlaştırmıştır. Sınır sorunundan ayrı ele alınamayacak Kürt politikaları da bu yeni konjonktürde uluslararası bir boyut kazanmış ve ilgili devletlerin dış politikalarında önemli bir unsur olarak kendine yer bulmuştur.

1. Savaş ve Seferberlik Dönemi (1514-1736)

a. 1555 Amasya Antlaşması'ndan 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması'na: Statükonun Kurulması

Osmanlı İmparatorluğu, Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde 1521 yılında Belgrat ve 1522 yılında Rodos'u hâkimiyeti altına alarak, Avrupa'ya karşı Balkanlar ve Akdeniz'den iki cephele bir harekât yürütüyordu (Emecen, 1999: 34). Diğer taraftan Suriye ve Mısır'ın fethiyle doğuda da genişlemesini sürdürüyor ve Kızıldeniz kıyılarına kadar ulaşıyordu. Avrupa, Akdeniz, İran ve Hint Okyanusu olmak üzere dört cephede genişlemesini sürdüren imparatorluk, Hristiyan güçlerle mücadeleye öncelik veriyordu. İran ile mücadele ise, işgalden ziyade izole etme ve kuşatma politikasına dayanıyordu. Bu politikanın esaslarını iki temel ilke belirliyordu. Bunlardan ilki, Safevi akınlarına karşı koymak amacıyla Kürdistan'da ve Ermenistan'da, özellikle Van Gölü civarındaki kalelerde kontrolün sağlanmasıydı. İkincisi, Fırat Nehrinin Safevilerle doğal sınır haline getirilmesi idi. Bu iki temel ilke, Sultan Süleyman

döneminde Osmanlı'nın İran politikasını belirleyen esaslar oldu (Allouche, 1983: 102-103).

Esasında bu mücadele, daha önce belirttiğimiz üzere, ticaret yollarına kimin egemen olacağıyla ilgiliydi ve doğal olarak Kürtlerle meskûn sınır boylarının ötesine de geçerek bütün bir Ortadoğu sathına yayılmaya başlayacaktı. Bu hâkimiyet mücadelesinde, ticaret yolları üzerindeki mücadelenin yanı sıra başka faktörlerin de rol oynadığı vurgulanmalıdır. Bu minvalde, Şah İsmail'in Osmanlı'ya karşı Avrupalı güçlerle kurmaya giriştiği ittifaklar (Alihüseynov, 2019; Naki, 2016), Anadolu'da 1526-1528 yılları arasında meydana gelen Celali isyanları (Emecen, 1999: 37-38) ve Bitlis Emiri Şerefhan'ın Osmanlı'dan yüz çevirip İran Şah'ına bağlılığını bildirmesi⁵² (Bitlisi, 2016) gibi nedenler Osmanlı devletinin Mezopotamya'nın güneyinin fethiyle sonuçlanacak Irak Seferi'ni (1533-1535) gerçekleştirmesine zemin hazırladı. Bu sefer sonucunda Bağdat fethedildi; güneydeki Cezire, Katif, Hüveyze ve Bahreyn'in daha önce Safevilere tâbi liderleri Osmanlı padişahına biat ettiler (Küpeli, 2010: 230). Ayrıca, bu seferle Bağdat'ın kuzeyindeki şehirlerde de Osmanlı hâkimiyeti sağlandı, bağlılığı sağlanan Kürt beylerinin sayısı arttı (Parmaksızoğlu, 1973).

Ancak sınır boylarında sükûnetin sağlanması uzak bir ihtimaldi, zira Safeviler toprak kayıplarını telafi etmek için Osmanlı'nın batı cephesinde Avusturya ile meşgul

⁵² Şah Tahmasp (1524-1576) döneminde Azerbaycan beylerbeyliği görevine tayin edilen Ulame Tekelu, Tebriz'de isyan ederek şehrin hazinesini ele geçirdi ve Van'a geldikten sonra güvendiği bir adamını İstanbul'a göndererek Sultan Süleyman'a itaatini sundu. Bunun üzerine Sultan, Ulame'yi, ailesini ve adamlarını İstanbul'a güvenli bir şekilde getirmesi görevini Şerefhan'a verdi. Şerefhan, aldığı emir üzerine, Bitlis'ten yola çıkarak Herkom denilen yerde Ulame'yi karşıladı. Ulame, Van'a gitmeleri, orada dinlenip Bitlis'e ondan sonra gitmeleri konusunda diretince, Şerefhan kendisine bir pusu kurulduğunu düşünüp Ulame'yi de alarak Bitlis'e götürdü ve oradan İstanbul'a gönderdi. Ulame, Sultan'ın huzuruna çıkınca, Şerefhan'ın kendisine çok eziyet ettiğini ve Şah Tahmasp'ın güvenini kazanmak için kendisini öldürmeye bile teşebbüs ettiğini anlattı. Şerefhan'ın yerine Bitlis emiri tayin edilmesi durumunda Azerbaycan'ın tamamını Osmanlı hâkimiyetine kısa sürede sokacağını sözünü de verdi. Bunun üzerine Sultan, Bitlis yönetiminin Ulame'ye verilmesi ve yeniçerilerden müteşekkil bir ordunun Bitlis'i ele geçirmek üzere harekete geçmesi için bir emirname çıkardı. Şerefhan emrindeki kuvvetleri Bitlis'i savunması için kalelere yerleştirdikten ve başlarına güvendiği adamları getirdikten sonra, o sırada Tebriz'de bulunan Şah Tahmasp'a sığındı ve ondan yardım istedi. Ulame, Bitlis'i üç ay boyunca kuşatmasına rağmen alamadı ve Şah Tahmasp'ın büyük bir orduyla Tebriz'den Bitlis'e gelmekte olduğu haberleri yayılınca kuşatmayı kaldırmak ve kaçmak zorunda kaldı. Şah'la geliştirilen iyi ilişkiler bir süre devam etse de Şerefhan'dan sonra oğlu Şemseddin'in Osmanlı'ya bağlılığını bildirmesi sonrası bozuldu (Bitlisi, 2016: 448-474).

olmasını fırsat bilerek sınır ihlalleri yapıyordu (Saray, 1999: 35-36). Kanuni, bu duruma son vermek için 1548'deki ikinci ve 1554'teki son doğu seferini gerçekleştirdi, bu seferlerin ardından 1555 yılında Amasya Antlaşması imzalandı. Antlaşma, Safevi Şahı'nın barış isteyen mektubuna karşılık Kanuni'nin bu talebe olumlu bakarak yazdığı mektupta yer alan şartları içermektedir. Şah Tahmasp'ın 1576'daki ölümüne kadar geçerliliğini koruyan antlaşmaya göre; 1) İran'da sadece Hz. Ali'yi meşru halife sayan, diğer üç halifeyi, sahabeyi ve Hz. Ayşe'yi lanetleyen Teberrailiğin yasaklanmasına dair İran elçisinin verdiği teminatın uygulanacağı kayda geçirildi. 2) İran tarafından bir saldırı olmadıkça Osmanlı sınır beylerinin İran'a karşı saldırıya geçmeyecekleri taahhüt edildi. 3) İranlı hacıların kutsal yerleri ziyaret için Osmanlı topraklarından geçmelerine izin verileceği güvence altına alındı (Şahin ve Emecen, 1991).

Amasya Antlaşması, Basra, Bağdat, Şehrizar, Van, Bitlis, Erzurum ve Kars dahil olmak üzere aşağı ve yukarı Mezopotamya'da Osmanlı hâkimiyetinin kabul edilmesi açısından önem taşımaktadır (Şahin ve Emecen, 1991). İlgili antlaşma her ne kadar Şah Tahmasp'ın 1576'daki ölümüne kadar geçen yirmi beş yıllık zaman zarfında yürürlükte kalsa da Osmanlı-İran çekişmesini ve bunun yansımasının en net görüldüğü sınır sorunlarını ortadan kaldırmadı. İki devletin de sınır bölgesindeki Kürt emirlerini kendi tarafında tutma/kendi tarafına çekme konusunda sergilediği ittifak oyunları⁵³ ve iki

---

⁵³ İttifak oyunları, Osmanlı'ya karşı mücadelesinde Kürt emirliklerinin önemini farkına varan Şah Tahmasp'ın selefi Şah İsmail'in Kürt politikasını terk etmesiyle giderek arttı. Şah Tahmasp, Kürt politikasında değişikliğe giderek Zagros'un batısındaki Kürt emirliklerinde uygulanan idari sistemin bir benzerini hâkimiyeti altında bulunan Zagros'un doğusundaki Erdelan'da (Kürdistan Eyaleti) uygulamaya başladı (Yamaguchi, 2012: 101-132). Bu durum, hiç şüphesiz, Kürt yönetimlerinin sınır boylarında olmaktan kaynaklı pazarlık güçlerinin olmasından ileri gelmişti. Hele de iki imparatorluğun birbirine karşı sağlamaya çalıştıkları üstünlük mücadelesinin sınır boyundaki yerel güçler üzerinden yürütmesi, Kürt yönetimlerini konjonktürel ve pragmatist bir tavır geliştirmeye yöneltti. Kürt yönetimleri için hem iktidar alanlarının daraltılması hem de rakip güçlerden birinin daha fazla imtiyaz tanınması durumunda taraf değiştirmek her zaman imkân kabilindeydi. Sınırların yerel güçlere sağladığı bu avantajı bertaraf etmek amacındaki Osmanlılar ve Safeviler, rehine siyaseti denen bir uygulamaya başvurdu. Rehine uygulaması, Osmanlıların topraklarını Bizans ve Avrupa aleyhine genişletirken sınır boylarındaki bölgelerde yerel güçleri kontrol altına almak için Safevi İmparatorluğu ortaya çıkmadan çok önce başvurduğu bir siyaset aracıydı. Bu uygulama gereği, sınır boylarındaki bölgelerde iktidar alanlarını paylaşma noktasında kıskanç olan yerel seçkinlerin çocukları rehine alınarak başkente gönderiliyor ve böylelikle yerel topluluklar merkezi sisteme bağlanmak isteniyordu. Aynı uygulama, Şah Tahmasp

tarafın varlığında iktidarlarını sürdürme iddiasındaki emirlerin de bir tarafa karşı diğerinin desteğini sağlama gibi pazarlık güçlerinin olması, bölgede uzun süreli istikrarın sağlanamaması sonucunu beraberinde getirdi (Abdulla, 2010: 170).

Bununla birlikte, Amasya Antlaşması'yla Osmanlı'nın Mezopotamya'daki hâkimiyetinin kabul edilmesi, sınırın İran tarafındaki Kürtlerin yerel iktidarlarının Safevilerce tanınması ve iki devletin birbirinin hâkimiyet bölgelerini onaylamasıyla sınırlar peyderpey belirginleşti. Fakat Osmanlı-İran ilişkilerinin genel tarihi seyrine bakıldığında, bir taraftaki taht kavgalarının veya yönetim zafiyetlerinin diğer tarafça rakibinin hâkimiyet alanlarına yönelik genişleme fırsatı olarak değerlendirildiği görülmektedir. Şah Tahmasp'ın 1576 yılında ölümüyle gerçekleşen tam olarak budur. Şah'ın ölümüyle İran'da baş gösteren iktidar krizi, Osmanlı'nın doğu sınırlarını genişletmesi için uygun bir fırsat sundu.

İran'daki iktidar kavgasından faydalanan Osmanlı'nın doğuda topraklarını genişletmesiyle sınır boylarındaki 25 yıllık göreceli barış dönemi son buldu. Kanuni döneminde İran aleyhine güneybatıda genişleyen ve Güney Mezopotamya'da hâkimiyet sağlayan Osmanlı Devleti, bu defa Zagros'un doğusunda ve Kafkaslar'da genişlemesini sürdürdü. Bağdat valisinin komutasındaki ordu, Şehrizor'da Kürtlerden meydana gelen bir ordunun yardımıyla Nehavend ve Loristan'ı ele geçirdi (Abdulla, 2010: 171). Osmanlı kuvvetlerinin kuzeyden de ilerlemesi karşısında İran barış istemek zorunda kaldı ve iki devlet arasındaki sınır 1590 tarihli İstanbul Antlaşması ile yeniden çizildi. Amasya Antlaşması'nda kayıt altına alınan ilk üç halifeye hürmet gösterilmesini yineleyen İstanbul Antlaşması'yla İran, Osmanlı'nın Kafkaslar'da ele geçirdiği yerlerdeki hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. Sınırlara saygı duyulacağı ve ihlal edilmeyeceği vurgulanarak yeni durumda değişen sınırların korunacağı maddesi

---

döneminde icra edilmeye başladığı haliyle 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar İran'da da uygulanmıştı (Dinç, 2017: 97-134).

antlaşmaya eklendi. Son olarak hangi tarafa iltica ederse etsin “ası” ve “serkeşlerin” himaye edilmeyeceği hükme bağlandı (Kütükoğlu, 1962: 195-196).

16. yüzyılın ilk çeyreği sona ererken Baharat Yolu’nun, yüzyılın sonlarında ise Kafkasların Osmanlı’ya geçmesi İran için telafisi güç güvenlik sorunlarının ortaya çıkması demektir. Nehavend ve Loristan’ın ele geçirilmesi, dolayısıyla Zagros’un doğusuna da yerleşmesi devletin kalbine yapılabilecek doğrudan saldırılara üs sağlanması anlamına geliyordu. Bu nedenle, İran, onaylanan İstanbul Antlaşması’nı geçici bir antlaşma olarak gördü (Abdulla, 2010: 171).

Safeviler için beklenen fırsat gecikmedi. Osmanlı, batıda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile savaş halindeyken, Anadolu’da Celali isyanları ile boğuşmaktaydı. Osmanlı’nın bu güç durumundan faydalanan Safeviler saldırıya geçerek İstanbul Antlaşması ile kaybettikleri yerleri geri aldılar. Yapılan savaşlar sonunda imzalanan 1612 Nasuhpaşa ve 1618 Sarab Antlaşmaları ile Kafkaslardaki ve batısındaki hâkimiyetlerini yeniden sağladılar ve Osmanlı’yı Zagros’un batısına geriletmeyi başardılar (Abdulla, 2010: 172). Ayrıca, Bağdat eyaletinde çıkan iktidar kavgasından faydalanarak 1624 yılında Bağdat, Musul ve Kerkük’ü yeniden topraklarına kattılar (Sarıkcıoğlu, 2013: 5). Böylece, Osmanlı İmparatorluğu’na bağlı Kürt emirliklerinin yönetimindeki toprakların güney uçları ve Baharat Yolu yeniden hâkimiyet altına alındıysa da Safeviler ele geçirdiği bu yerleri koruyamadı. Osmanlı, 1625 yılında, Kerkük’ün de içinde yer aldığı Şehrizar eyaletini Kürt beylerinin Osmanlı’yla birlikte hareket etmeleri sonucunda çatışmasız geri aldı. Bağdat, 1638’de kuşatılarak yeniden Osmanlı topraklarına katıldı.

Osmanlılar Bağdat’ı aldıktan sonra İran içlerine saldırılarına devam edince Safeviler barış talebinde bulundu. Bunun üzerine taraflar Kasr-ı Şirin kasabasında bir araya gelerek barış antlaşmasını imzaladı (Somel, 2003: 306). Böylece, 1514’ten 1638’e

kadar sınır boylarında savaşın yol açtığı istikrarsızlık, 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması ile bir süreliğine donduruldu. İki devlet arasındaki savaş ve seferberlik hali, 125 yıl sonra imzalanan antlaşmayla yerini 80 yıl sürecek barış dönemine bıraktı. Esasında, 1555 Amasya Antlaşması'yla Osmanlı'nın Kuzey ve Güney Mezopotamya'daki varlığı resmen tanınmıştı. Kasr-ı Şirin bunu bir kez daha teyit ediyordu. İlginç olan, antlaşmada Kafkas topraklarının durumuna hiç yer verilmemesiydi. Söz konusu edilmeyen Kafkas topraklarının Mezopotamya topraklarına karşılık İran'a bırakıldığı anlaşılmaktadır (Faroqhi, 2004: 49).

Antlaşmanın maddeleri dikkatle incelendiğinde 1555, 1590, 1612 ve 1618 antlaşmalarında yer verilen mezhep farklılığından kaynaklanan sorunların çözüme kavuşturulamadığı görülür. Buna karşın, antlaşmayla Osmanlı-İran sınırı ayrıntılı bir biçimde çizilmiştir. Ancak, tarihin akışı içerisinde iki devletin sınır boylarındaki topraklara yönelik hak iddiaları devam etmiş ve mezhepsel gerginlikler zaman zaman yüzeye çıktıkları haliyle ilişkilerin kötüleşmesine yol açmıştır.

Harita 3: Kasr-ı Şirin Antlaşması'na Göre Osmanlı-Safevi Sınırı (Ateş, 2019: 400).

Osmanlı-İran sınırını netleştirmesi nedeniyle Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın aslında bir sınırname protokolü⁵⁴ olduğu ileri sürülebilir (Küpel, 2010: 239). Buna göre, Erivan

⁵⁴ Kasr-ı Şirin Antlaşması şu düzenlemeleri getiriyordu: 1) Bağdat Eyaleti'nde Cessan, Badrah, Mendelcin, Derne ve Derteng'i kapsayan bölgeler ve ayrıca Mendelcin ve Derteng arasındaki düzlük alanlar Osmanlı'da kalacaktı. Derne ve Derteng arasındaki dağlık alan İran'da kalıp sınırı belirleyecekti. 2) Caf ve Ziyaüddin aşiretlerinin bulunduğu Haruniya (Haruniya) bölgesi Osmanlı'da; Pezai ve Zerdüvi aşiretlerinin bulunduğu daha doğudaki bölge İran'da kalacaktı. 3) Sınırın üzerinden geçtiği dağın tepesinde bulunan Safevilere ait Zencir (Zindjir) Kalesi yıkılacak, batısındaki köyler Osmanlılara, doğusundakiler ise Safevilere bırakılacaktı. 4) Şehrizar'daki Zalim Ali Kalesi'nin arkasındaki dağın kaleye bakan bölümü Osmanlılarda, Orman Kalesi ve civarındaki köyler Safevilerde kalacak ve Şehrizar'a giden yolda bulunan dar geçit sınır olacaktı. 5) Kızılca Kale ve etrafı Osmanlılarda, Mihriban Kalesi ve civarı Safevilerde kalacaktı. 6) Van yakınlarında Osmanlı'ya ait Kotur ve Makû kaleleri ile

ve Tebriz İran’da; Kars, Van, Kerkük, Bağdat ve Basra Osmanlı’da kalacaktır (Somel, 2003: 306). Daha önce anlaşmazlık konusu olan Kafkas toprakları ise mevzubahis olmamıştır. Güneydeki düzenlemeye ek olarak kuzeyde sadece Van ve Kars’taki kaleler söz konusu edilmiştir. Bir yüzyıldan fazla devam eden Osmanlı-Safevi mücadelesi sonucunda, Azerbaycan ve Erivan başta olmak üzere Kafkaslarda İran hâkimiyeti kabul görürken, Bağdat ile Bağdat’ın güneyindeki Arap bölgesi ile kuzeydeki Kürt bölgesi Osmanlı’da kalıyordu.

Özetle, Osmanlı’nın çok sayıda prenslik ve etnik grubun yan yana yaşadığı Kafkaslar’daki hâkimiyeti kısa ömürlü oldu. Osmanlı’nın bu alanlardan geri çekilmesi, Osmanlı-İran sınırının istikrar kazanacağı bir dönemi başlattı. Sünni bağlılıklarıyla Kürt mirlerinin sınırların korunması ve tampon bölgedeki görevleriyle önemleri daha da arttı (Faroqhi, 2004: 49).

Öte yandan, Kasrı Şirin Antlaşması tampon bir bölgede yaşayan Kürtler açısından “sınır” sorununu gündeme getirmiştir. Antlaşmanın imzalanmasından 53 yıl sonra Ehmedê Xanî (2010: 155) Kurmanci lehçesiyle yazdığı manzum eseri *Mem û Zîn*’de bu durumu Kürt bakış açısıyla şu şekilde dile getirmektedir:

Düşün Arap diyarından Gürcülere kadar
Burçlar gibi kullanılır Kürde ait topraklar

Bu iki cephe Kürtlerin karşısına geçmişler
Onları imha etme oklarına hedef etmişler

Kürtler sınırların üzerinde sanki kilittirler
Kürt aşiretleri orada sağlam birer settirler

Şu Rom Kızıldenizi ve derya gibi Farslar
Ne zaman ortaya çıkıp harekât başlatsalar

Kürtler her seferinde kana bulanıyorlar
Berzah misali birbirlerinden ayrılıyorlar.

Kars yakınlarındaki Safevi kalesi Mağazberd yıkılacaktı (Hurewitz, 1956a: 21-23; Küpeli, 2010: 239-240).

Xanî'ye bu dizeleri yazdıran halet-i ruhiye, Kasr-ı Şirin'in Kürtleri ve dolayısıyla Kürdistan'ı Osmanlı ve Safeviler arasında paylaştırmasıydı. Üstelik, Osmanlı ve Safeviler arasında 1639 sonrası akdedilen tüm sınır antlaşmalarının Kasr-ı Şirin'in getirdiği düzenlemeleri tasdik etmesi anlamında bir yenilik de söz konusudur. Kasr-ı Şirin sınır hususunda öyle sağlam bir temel atmıştır ki, getirdiği düzenlemeler 1639'dan bu yana kendini dayatmış, 20. yüzyılda kurulan Türkiye, İran ve Irak devletlerinin birbirleriyle olan sınırlarına temel oluşturmuştur (Matthee, 2012: 119).

Sınırın bölgede bulunan aşiretlerin Osmanlı ya da Safevi devletlerine olan sadakatine göre çizildiği (Abdulla, 2010: 176) göz önünde bulundurulursa, sınır çiziminde bölgedeki sosyo-politik ve sosyo-ekonomik yapının dikkate alınmadığı da söylenebilir. Aşiretlerin dinamik yapıları, yaylak ve kışlakları arasındaki hareketleri ve bu alanların sınırın iki tarafında bulunduğu düşünülürse, antlaşmanın iki imparatorluğun Kürtlerle ilişkilerini kırılğan bir zemine çektiği görülür. Bu yeni zeminde, Kürtlerin tabiiyeti ve onunla doğrudan bağlantılı toprak sorunu Osmanlı-İran ilişkilerinde zaman içerisinde müzmin bir anlaşmazlığa dönüşecektir. Hele ki, aşiretlerden alınan vergilerin düzenli arşiv ve belgelerden yoksun olduğu koşullarda hem aşiretlerin tabiiyetleri hem de üzerinde yaşadıkları toprakların hangi devlete ait olduğu sorunu ortaya çıkacaktır. Sınır çiziminde son rötuşun yapıldığı 1932 yılına kadar Kürtler ve bununla doğrudan bağlantılı toprak meselesi iki devlet arasında sorun olmaya devam edecektir.

Özetlersek, 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması Osmanlı-Safevi ilişkilerinde yeni bir dönemi başlattı. 17. yüzyıl boyunca ve 18. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına kadar Osmanlı ve İran devletleri arasında görece bir barış dönemi yaşandı. Bu dönem boyunca Osmanlı'nın batı komşularıyla yaşadığı sorunlar ve İran'ın yaşadığı iç karışıklıklar, her iki devletin antlaşmaya sadık kalmasında etkili oldu (Sarıkcıoğlu, 2013: 6).

b. İran'da Taht Kavgaları ve Bozulan Barış: Zagros'un Doğusunda Hâkimiyet Mücadelesi

17. yüzyılın başından itibaren savaşlarda eski başarıları kazanamayan, idari ve mali sistemi bozulan ve toplumsal huzursuzlukların arttığı Osmanlı İmparatorluğu, 18. ve 19. yüzyıllarda devleti bir arada tutma çabalarının yoğunlaştığı bir döneme girdi. Devlet batıda toprak kayıplarına uğrayıp gerilerken, doğuda toprak kazanımlarıyla bunu telafi etmek istedi.

Osmanlı devlet adamları, batıda Macaristan (1683) ve Avusturya (1718) cephesinde kaybettiği toprakları doğuda İran aleyhine genişleyerek telafi etmek amacındaydı (Sarıkcıoğlu, 2013: 6; Kashani-Sabet, 2018: 22). İran'da Safevi hanedanlığının zayıflaması ve devletin zor durumda olması bu amaca yönelik uygun bir zemin de sunuyordu. Fakat, Safevilerin zayıflığından sadece Osmanlı devleti yararlanmak istemiyordu. Afganlar da doğudan İran içlerine gerçekleştirdikleri seferler sonrası başkent İsfahan'ı ele geçirmişlerdi (Saray, 1999: 67). 1722'deki Afgan saldırısını Rus işgali takip etti. Ruslar, Safevi devletinin kuzeybatısındaki toprakların büyük bir kısmını ele geçirdiler. Bu koşullarda İran'ın doğusundaki şehirlere yönelen Osmanlı devleti, 1723'te Zagros'un doğusundaki Kermanşah, Erdelan, Salmas, Hoy, Çors, Tasuç şehirlerini aldı; 1724'te Tebriz'e kadar geldi. Kafkasya'nın güneyinde ise Gence ve Nahçıvan yörelerini ele geçirdi. İran'ın kuzeybatısında karşı karşıya gelen Osmanlı ve Rus devletleri masaya oturdular ve 1724'te varılan uzlaşma ile Rusya, Derbend, Bakü ve Dağıstan'ı alarak Hazar kıyılarına yerleşti. Osmanlı ise, ele geçirdiği topraklara ek olarak Gürcistan'ı aldı (Saray, 1999: 66; Sarıkçıoğlu, 2013: 7-8). Osmanlı ve Safeviler arasında 1732 yılında imzalanan İstanbul İncili Köşk Antlaşması'yla da Osmanlı'nın Batı İran'daki toprak kazanımları kabul edildi.

Batıya doğru genişleme siyasetini sürdürmenin zorlukları ile karşılaşan ve önemli toprak kayıplarına uğrayan Osmanlı devleti, bu kayıplarını, kendi iç sorunları ile uğraşan İran'ın egemenliğindeki bölgeleri ele geçirerek karşılayabileceğini düşünmüştür. Öyle ki Osmanlı'nın ilk matbaacısı İbrahim Müteferrika, 1729'da, Osmanlı'nın İran'dan ele geçirdiği Tebriz, Kermanşah, Luristan ve Hemedan gibi yerlerin Osmanlı'ya ait olduğunu gösteren bir harita çizmiştir.⁵⁵ Batıdaki toprak kayıplarının telafi edilmek istendiği bu yeni fiili durumda, Müteferrika'nın haritası, toprak egemenliğine dair görsel kanıt bulma ihtiyacının ürünüdür (Kashani-Sabet, 2018: 22). İlk kez 1729 yılında kullanılmaya başlanan matbaanın ilk basımlarından birinin Osmanlı'nın doğu sınırlarındaki değişiklikleri gösteren bir harita olması, devletin batıdaki yenilgilerinin doğudaki bir oldubittiyle telafi edilmek istendiğinin işaretidir.

İran'ı parçalanma ve yıkımla karşı karşıya kaldığı bu zor durumdan kurtaracak kişi, Afşar Nadir Şah'tır. Doğudan, batıdan ve kuzeyden işgale uğrayan devleti bir arada tutamayan II. Tahmasp'ın (1722-1732) ülkenin işgallere karşı korunması için yardım talep ettiği Nadir Şah, Osmanlı ile imzalanan İncili Köşk Antlaşması'nı tanımayarak ve Şah'ı tahttan indirerek kısa sürede doğu ve batıdaki işgalleri durduracak ve elden çıkan toprakları geri almayı başaracaktır. Bu durum aynı zamanda İran'da Safevi hanedanlığının sonunu getiren süreci de başlatmıştır.

2. Uzlaşma Arayışı Dönemi (1736-1796): Sağlanamayan Barış

1722'de başlayan Afgan işgali ve ardından Safevi Hanedanının son bulması, devleti siyasi ve toplumsal bir karmaşanın içine sürüklemişti. Bahtiyariler, Kaşkaylar, Afşarlar ve Zendler merkez İran'da; Araplar ve Kürtler batıda; Türkmenler Kuzey Horasan'da ve Kaçarlar Hazar Gölü'nün güney kıyısındaki Mazandaran'da bölgesel hâkimiyet mücadelesi veriyorlardı (Abrahamian, 1982: 37).

⁵⁵ Müteferrika'nın haritasının bir kopyası Yale Map Collection'da bulunmaktadır. İlgili harita için bkz. <https://collections.library.yale.edu/pdfs/15509666.pdf> (Erişim Tarihi: 22.09.2021)

İran'ı bu kaos ortamından kısa bir zaman dilimi için çıkaracak olan Nadir Şah, kuzeyde Ruslara, batıda Osmanlılara ve doğuda Özbeklere karşı kazandığı zaferler sonrası konumunu güçlendirmiş, özellikle doğuya yaptığı seferler sonrası Hint-Babür devletinin çöküşünü hızlandırmış, bu da İngilizlerin Hindistan'a yerleşmesini kolaylaştırmıştı. İran'da siyasi birliği sağlayan Nadir Şah'ın 1747'de ölümünden sonra ülke yeniden iktidar savaşlarına sahne olmuştur. Bu durum Kaçar Hanedanı'nın 1796 yılında iktidarı ele geçirmesine kadar sürecektir (Metin, 2006: 88).

Safevi ve Kaçar hanedanları arasındaki bu çalkantılı dönemi önemli kılan, Sünni-Şii uzlaşmasına⁵⁶ yönelik önemli bir girişimin yaşanmasıdır. Nadir Şah, Şah İsmail ve seleflerinin ortaya koydukları Şii akidesinin İran'da terk edilmesini ve Ehl-i Sünnet mezhebi sayılan Caferiliğin kabul edilmesini ulema, eyalet valileri ve diğer ileri gelenlerin katıldığı bir toplantıda kabul ettirmişti (Saray, 1999: 68-69). Bunun ardından, Sünni-Şii barışının sağlanması için, 1736 yılında İstanbul'a elçiler göndermiş, fakat Osmanlı hükümetinin danıştığı ulema, Caferiliğin beşinci mezhep olarak kabul edilmesinin şer'i hükümlere göre mümkün olmadığını bildirmiş ve Osmanlı hükümeti Şah'a bu yöndeki kararını ulaştırmıştı (Ateş, 2001). Ancak, Nadir Şah yılmadı, bir davet yaparak 1743 yılında Necef'de Afganistan, Belh, Buhara, Necef, Hille ve Bağdat'tan gelen din adamlarını topladı ve İslam dünyası içindeki mezhepsel ihtilafların nasıl ortadan kaldırılabileceğini tartıştırdı. Din adamlarının uzun tartışmalar sonucu üzerinde uzlaştıkları noktalar kaydedilerek taraflarca imzalandı ve Nadir Şah'a sunuldu. Bu vesikada, İran halkının Safevi akidesini terk ettiği ve hak mezheplerden Caferiliği kabul ettiği kayıt altına alındı. Osmanlı ulemasının da Caferiliği beşinci mezhep olarak kabul edeceği umulmuştu (Saray, 1999: 69-70). Ancak, Osmanlı'nın olumsuz tavrı karşısında

---

⁵⁶ Bir yoruma göre, Nadir Şah'ın seferleriyle ele geçirilen Sünni nüfusun yoğun olduğu Kafkaslar, Horasan, Afganistan ve Batı Hindistan topraklarında egemenlik tesis edebilmek ve böylece Sünni dünya ile birlikte yaşayabilecek bir zemin oluşturmak, Sünni-Şii uzlaşmasını gerektirmiştir. Bu, aynı zamanda, geniş topraklara sahip olan ve devletin merkezileşmesine karşı çıkan Şii ulemanın kaldırılması ihtiyacıyla çakışmıştır (Metin, 2006:89). Bir başka görüş, bu girişimiyle Safevi Hanedanından gelmeyen Nadir Şah'ın kendi konumunu sağlamlaştırmak amacıyla olduğunu öne sürmektedir (Ateş, 2001: 75-83).

Nadir Şah harekete geçti ve Kars'ı işgal etti. İşgal iç karışıklıklardan ötürü kalıcı olmadı ve Şah, mezhep önerisinden vazgeçtiğini Osmanlı'ya bildirdi (Ateş, 2001).

Şah'ın Sünni ve Şii mezhepleri arasında uzlaşmayı amaçlayan bu girişimi, İran'ın Şii yapısını sarsan bir etkide bulunduyorsa da daha sonraki zamanlarda Şii ulema gücünü yeniden pekiştirdi ve öncekinden daha bağımsız bir konuma geldi (Metin, 2006: 77). Bununla birlikte, bu girişim ilişkilerde yumuşamaya yol açtı ve Osmanlı-İran sınır ve toprak sorunları bir süreliğine donduruldu. Nitekim, Afgan kralı Ahmed Şah Dürrâni 1762 yılında Osmanlı Sultanına gönderdiği mektupta, İran'a karşı ortak hareket etmeyi teklif ettiğinde, Osmanlı Padişahı III. Mustafa (1757-1774) verdiği cevapta bu teklifi kabul etmedi ve gerekçesini, "Bu keyfiyyet iki devlet arasında kuvvetli olan dostluk antlaşmasının sebepsiz yere bozulması ve yok olmasından başka bir netice vermez" olarak açıkladı⁵⁷ (Saray, 1999: 74).

1514'ten bu yana, iki imparatorluğun sınır boylarındaki Kürtler ile beraber Osmanlı-İran ilişkilerinde temel konulardan biri olan mezhep sorununda bu başarısız girişimin ardından 1746 yılında Kurdan Antlaşması imzalandı. Kurdan Antlaşması, Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın çizdiği sınırları teyit etti (Hurewitz, 1956a: 51-52). Antlaşma, sınırın 1639'daki haliyle geçerli olup ihlal edilmeyeceğini ve taraflar arasında fitne ve husumetin terk olunacağını kayıt altına aldı (Ateş, 2019: 409). Aslında bu antlaşma, 1639'da varılan mutabakata atıf yaparak, 107 yıl önce varılan statükoya geri dönüldüğünü göstermektedir. Buna karşın, 1746 sonrasında yaşanan gelişmeler, antlaşmanın sınır sorunlarını çözmediğini ve iki imparatorluğun Kürtlere yönelik politikalarını yeni koşullar altında revize etmek zorunda kaldıklarını gösterecektir.

---

⁵⁷ Saray (1999: 74), belgenin aslının Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Nâme-i Hümayûn Defteri, Nr. 8, s. 485-487'de yer aldığı bilgisini paylaşmaktadır.

3. 19. Yüzyılın Başlarından Birinci Dünya Savaşına: Paylaşım Döneminde Kürt Politikaları

19. yüzyıl, Batılı büyük güçlerin Osmanlı ve İran imparatorluklarının Kürtlere yönelik politikalarının şekillenmesinde önemli bir rol oynadığı dinamikleri beraberinde getirdi. Osmanlı'nın Balkanlar'da, Doğu Avrupa'da ve Ortadoğu'daki topraklardan geri çekilmesiyle ortaya çıkan boşluğun nasıl doldurulacağı bu yüzyılı şekillendiren mücadelelerin esas nedenlerinden birini oluşturdu. Bu bağlamda, irili ufaklı birçok Kürt emirliğinin üzerinde bulunduğu toprakların ihtilaflı konumunun, hem Osmanlı-İran sınır anlaşmazlıklarının temel nedenlerinden biri olması hem de işaret ettiğimiz “boşluğu” oluşturan alanlardan birinde, Ortadoğu'da meydana gelmesi anlamında uluslararası “ilgiye” “mazhar” oldu. Batılı güçler, bilhassa 19. yüzyılın ortalarından itibaren, Kürtleri de ilgilendiren gelişmelere müdahil olarak imparatorluk sınırlarının ulusal devlet sınırlarına evrileceği süreçte etkin bir rol oynadılar.

Buradan hareketle, bu tezin sorunsalının bir boyutu onu uluslararası ilişkilerdeki bağlamına oturtmaksa, diğer boyutu, Osmanlı ve İran devletlerinin gerilemenin önüne geçmek için giriştikleri modernleşme girişimleri açısından konuyu ele almak olmalıdır. Bu bağlamda, Osmanlı'da Tanzimat ve Islahat Fermanları ve bu kadar köklü bir devlet girişimine dönüşemese de İran modernleşmesi, sınır boylarındaki yerel güç odaklarının iktidarlarının törpülenmesi, mümkünse ortadan kaldırılması ve aracı güçlerin aradan çıkarılmasıyla tebaanın vatandaşa dönüşmesi yönündeki önemli adımlar olarak anlaşılmalıdır.

Bununla beraber, söz konusu modernleşme çabaları, Osmanlı-İran sınır boylarının ulusal devlet sınırlarına dönüşmesi (*frontier*'dan *border*'a doğru bir dönüşüm) yönündeki girişimleri göstermesi açısından da önemlidir. Osmanlı-İran sınırı, 1639'da tafsilatlı bir belirlenmeden geçtiyse de toprak anlaşmazlıklarının neden olduğu sınır ihlalleri, askeri ve teknolojik imkânların yetersizliği, imparatorluk mantığının

belirli sınırları gerektirmeyen doğası gibi nedenlerle 19. yüzyıla gelindiğinde hâlâ bir sınır boyu olarak tanımlanabilirdi. Kasr-ı Şirin, hatırlanacağı üzere, yerel grupların Osmanlı ya da Safevilere sadakatine göre belirlenmişti. Ancak, bu grupların sadakatlerini yönelttikleri tarafı zaman içerisinde değiştirmesi, sınır boylarının belirsiz kalmasına yol açıyordu. Bu durum, hiç şüphesiz merkezi güçlerin sınır boylarındaki denetim ve otoritelerinin sınırlı olmasıyla ilişkiliydi. Bu bağlamda, bu iki imparatorluk için birbirleriyle olan sınırlarında merkezi devlet iktidarını berkitmek ve sınırlarını netleştirmek hayati bir önemi haizdi.

Bu netleştirme çabaları, 19. yüzyıldan Birinci Dünya Savaşı'na kadar uzanan süreçte, Osmanlı ve İran devletleri arasındaki sınır görüşmelerine İngiltere ve Rusya'nın müdahale etmesiyle şekillendi. Osmanlı ve İran devletleri modernleşme hamleleriyle merkezileştikçe sınır boylarındaki güvenliğin yerel gruplara tevdi edilmesi bir zafiyet olarak görülmeye başlandı. Sınır boyları, oldukça yavaş ilerleyen bir süreçte, egemenlik alanlarını net şekilde gösteren keskin sınır çizgilerine dönüştü.

a. Yabancı Devletlerin Osmanlı, İran ve Kürt Politikaları

Kürdistan, Karadeniz, İskenderun Körfezi ve Basra Körfezi arasında yer alan konumuyla ticaret yollarının üzerinde bulunuyordu. Özellikle Delhi-Tahran hattını Avrupa'ya bağlayan yollar bu topraklar üzerinden geçiyordu. Bu ticaret hattı hem görece kısaydı, hem de uluslararası ticaretin güvenliğine hanel geldiğinde askeri sevkıyat bu hat üzerinden hızlıca gerçekleştirilebilirdi (Karademir, 2017: 18). Rusya açısından bakıldığında, burası Basra Körfezi'ne giden yolda önemli bir duraktı. Stratejik konumunun yanında, Fırat ve Dicle havzaları ve civarında 1835'te İngilizler tarafından yeraltı kaynaklarına dönük araştırmalar (Halfin, 2008: 44) ve 19. yüzyılın son çeyreğinde Fransız, Alman ve Amerikalıların Mezopotamya petrolleriyle ilgili

çalışmaları (Ahmed, 1992: 17) bu bölgedeki hammadde kaynaklarının büyük güçler açısından önem arz ettiğini gösteriyordu.

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı-Safevi rekabetinin alanı olan bu topraklar, 19. yüzyılla beraber büyük güçlerin rakebetine de sahne oldu. 19. yüzyılda Rusya, İngiltere, Fransa ve Almanya, işaret ettiğimiz bu bölgede egemen olan Osmanlı ve İran devletleri üzerinde nüfuz sahibi olmak için kendi aralarında büyük bir rekabete giriştiler. Rekabetin maliyetli olduğu ve onları hedeflerinden uzaklaştırdığı dönemlerde “uzlaşma” yoluna gittiler. Doğal olarak, Osmanlı ve İran imparatorlukları ile sınır boylarındaki topraklar ve bu topraklar üzerinde yaşayan Kürtler de bu rekabetten önemli ölçüde etkilendi.

19. yüzyıldan Birinci Dünya Savaşı’nın başlarına kadar Osmanlı-İran ilişkilerine en çok etkide bulunan devletler Rusya ve İngiltere’dir. Rusya’nın temel hedefi, İstanbul ve Çanakkale Boğazları rejiminin kendi lehine olacak şekilde düzenlenmesiydi (Uçarol, 1995: 406). Çünkü Boğazlar, hem askeri (Armaoğlu, 2010: 312) hem de ekonomik açıdan (Çavdar, 1970: 18) önemliydi. Diğer yandan İran, Ermenistan ve Kürdistan da Basra Körfezi’ne çıkış sağladıkları için Rusya’nın hedefleri açısından büyük öneme sahipti. Hülasa, Osmanlı’nın hâkimiyetindeki Boğazlar ve doğudaki toprakları dünya ticaret yollarının yoğunlaştığı yerler olmasının yanında, Rusya’nın güvenliği için de hayatiydi.

Bu nedenle, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu’na yönelik en ciddi tehdidin Rusya’dan gelmesi şaşırtıcı değildir. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması’yla Osmanlı’nın Ortodoks tebaası üzerinde koruyucu vasfına erişen Rusya, bir yandan Balkanlar’da siyasi nüfuzunu artırır ve Balkan uluslarının bağımsızlıklarını kazanmalarını hızlandırırken, diğer yandan Osmanlı’nın doğusundaki topraklarda

mukim Ermeniler üzerinden nüfuzunu yaymaya ve artırmaya çalıştı.⁵⁸ İran'ı kendi doğal nüfuz alanı olarak gören Rusya, daha önce Hazar kıyılarını ele geçirmiş, 1881'de imzalanan Ahal Sözleşmesi ile İran'ın Orta Asya'daki Maverâünnehir, Buhara, Hive ve Taşkent bölgelerini kendi topraklarına katmıştı (Sarıkcıoğlu, 2013: 22). Zaman içinde Rusya'nın Osmanlı ve İran imparatorluklarının aleyhine bu bölgelere yayılması onu Kürtlerle komşu yaptı. Bu nedenle, üç yüzyıldır Osmanlı-İran rekabetinin yaşandığı sınır boylarındaki Kürdistan'ın 19. yüzyılda Osmanlı-Rus rekabetine de sahne olması kaçınılmazdı. Sınır boylarındaki bu mücadele tüm hızıyla sürerken, Rusya, Kürtler arasında müttefik bulma arayışından hiç vazgeçmedi. Ne var ki, Rusya'nın bu dönem boyunca Kürtlere yönelik kapsamlı resmi bir politikasının⁵⁹ olduğu söylenemez. Rusya, Kürtlerle ilişkilerinde genellikle belirli hedeflere ulaşmak için geçici antlaşmalarla yetinmiştir (Jwaideh, 2009:244).

Rusya, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı'ya karşı kullanmak için bir Kürt alayı bile kurdu. Bu savaşta, Rus-Kürt ilişkileri iyi olduğu için Kürtler Ruslara yardım ettiler; Botan, Soran, Baban ve Hakkâri emirleri de Bab-ı Ali'nin yardım çağrısına kayıtsız kaldılar (Eppel, 2008: 246-247). Yine 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında Kürtlerin Rusya'ya desteği devam etti (Halfin, 2008: 70-77). Ancak, Rusya'nın takip eden yıllarda Kürtlerle olan ilişkileri stratejik bir müttefikliğe dönüşmeyerek geçici antlaşmalarla sınırlı kaldı.

Öte yandan, İngiltere'nin Osmanlı ve İran politikasını belirleyen en temel ilke, Rusya'nın ve daha sonraki dönemlerde Almanya'nın Hindistan'ın güvenliğini tehdit etmesinin önüne geçmektir.⁶⁰ Bahsi edilen bu temel ilke, Süveyş Kanalı'nı,

⁵⁸ Rus-Ermeni ilişkilerinin Osmanlı-Rus savaşları bağlamında 19. yüzyıldan Birinci Dünya Savaşı'na kadar izini süren tafsilatlı bir okuma için bkz. (Arkun, 2005: 65-88, özellikle 76 vd.).

⁵⁹ Rusya'nın 19. yüzyıldaki Kürt politikasını bir Rus subayının cephedeki notları ve gözlemleri üzerinden ortaya koyan bir çalışma için bkz. (Averyanov, 2010).

⁶⁰ Bu politika bağlamında Osmanlı ve Kaçar hanedanlıklarını istikrarsızlaştırarak yıkılmalarına yol açabilecek her türlü girişim Basra Körfezi, Hindistan ve Akdeniz'de Rus yayılmacılığına davetiye çıkarmak anlamına geldiğinden, İngiltere için Osmanlı ve İran devletlerinin desteklenmesi ve Rusya'ya

Mezopotamya'yı ve Basra Körfezi'ni "Hindistan'ın deniz sınırları" olarak gören İngiliz politikasıyla (Eskander, 1999: 23) uyumluydu. 93 Harbi'ne kadar Osmanlı'nın ve İran'ın toprak bütünlüğünü savunan İngiltere, savaştan sonra bu politikasını terk etti ve takip eden bölümde göstereceğimiz üzere Kürtlerin geleceğini tayin eden süreçte en önemli oyuncularından biri olarak sivrilmeye başladı.

İngiltere ve Rusya'nın bölgedeki rakiplerinin başında gelen, ancak 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı ve İran üzerindeki nüfuzunu kaybeden Fransa⁶¹ ise, Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında savaşa giren ve kaybeden tarafta yer alan Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğu topraklarının paylaşılması gündeme geldiğinde, Kürtlerin geleceğinin belirlenmesinde rol oynayan bir konuma erişti. Bilhassa Suriye ve Irak'a olan ilgisi Fransa'yı Kürtler ile ilgilenmek zorunda bıraktı.

Osmanlı ve İran devletleri, 19. yüzyılda gittikçe artan İngiliz-Rus baskısını hafifletmek için, 1871'de birliğini sağladıktan sonra "Büyükler Kulübüne" giren Almanya'yla yakınlaşma politikası izlediler. Almanya'nın Ortadoğu'ya olan yoğun

---

karşı ittifaklarının sağlanması önem taşıyordu. Rus yayılcılığın Ortadoğu'yu da tehdit eder hale gelmesi İngilizleri bölgedeki denetimini artırma yönünde tedbirler almaya zorladı. Bu bağlamda, 1793 yılında Basra Körfezi'ne yerleşti (Sarıkçıoğlu, 2013: 19), 1806 yılında Doğu Hindistan Şirketi'nin bir şubesi Bağdat'ta açıldı (Halfin, 2008: 38) ve 1838 yılında Balta Limanı Antlaşması'yla Osmanlı'dan birçok önemli ticari imtiyazlar elde edildi (Uçarol, 1995: 176). İngilizlerin Kürtlere olan ilgisi ise, 1806 yılında Doğu Hindistan Şirketi'nin Bağdat şubesinin açılmasından sonra başladı. İngiltere bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'ndeki ve İran'daki Kürtlerle diplomatlar, casuslar ve arkeologlar aracılığıyla temas kurarak Kürtlerin üzerinde yaşadığı coğrafya ile sosyal ve ekonomik hayatları üzerine araştırmalar yaptırdı (Halfin, 2008: 38-42). Özellikle 1830 yılında Trabzon'da bir konsolosluk açarak, ticaret yollarının keşfinden sonra önemini kaybeden Trabzon-Erzurum-Beyazıt hattının tekrar işlerlik kazanmasını sağladı. Böylece İstanbul, Trabzon, Erzurum ve İran arasında bir ticari "hat" oluşturuldu, bu hatta 1830'lu yıllarda Diyarbakır ve Arapgir de dahil edilerek genişletildi. Ticaret yollarının güvenliğini sağlamayı hedef edinen İngiltere, bölgeye, bir tüccar sınıfının olmaması nedeniyle (Pamuk, 2007: 196) Osmanlı bürokrasisi ile geliştirilen ilişkiler üzerinden sızabilmişti. İngiliz çıkarlarıyla uyumlu merkezi bir devletin varlığı bu anlamda rasyonel görülmüş ve Osmanlı'nın 19. yüzyıl merkezileşme ve modernleşme faaliyetleri desteklenmişti. Bu amaçla, İngiltere, Osmanlı-İran sınır görüşmelerine dahil olarak toplanan konferanslarda ve komisyonlarda aktif bir rol oynadı.

⁶¹ İngilizlerden çok daha önce Fransızlar, Hristiyan dünyasının temsilcilerinden biri olarak Osmanlı nezdinde itibar görüyordu. Fransa'nın İran ile ilişkilerinin yoğunlaşması için ise 19. yüzyılı beklemek gerekecekti. 1802 yılında iki devlet arasında bir antlaşma imzalandı. Buna göre, Fransa askeri konularda İran'ı desteklemeyi taahhüt ederken, İran limanlarını Fransız ticaret ve savaş gemilerine açmayı kabul etti. Fakat bu işbirliği uzun sürmedi ve Fransa'nın İngiltere'ye karşı Rusya ile işbirliği yapmasından sonra bozuldu (Sarıkçıoğlu, 2013: 23). 19. yüzyılın sonraki dönemlerinde, Fransa, Osmanlı ve İran nezdindeki nüfuzunu İngiltere ve Rusya lehine kaybetti. Bu, emperyalist bölüşüm kavgasının şiddetlendiği ve Birinci Dünya Savaşı'na yol açan gelişmelerin ardı ardına yaşanmaya başladığı 19. yüzyılın son çeyreğiyle beraber daha da görünür bir hal aldı.

ilgisi⁶², Kürtlerle meskûn topraklardan da geçecek olan Bağdat Demiryolu projesiyle zirveye çıktı. Bu proje bölgenin önemini daha da artırmış ve yabancı güçlerin bölge üzerindeki rekabetini sertleştirmişti. Bununla beraber, sonuna kadar güçlü ve merkezîyetçi bir Osmanlı ve İran'dan yana olan Almanya, İngiliz ve Ruslar kadar Kürtlerle ilişki kurmadılar ve onların politik arayışlarıyla ilgilenmediler.

b. Osmanlı ve İran İmparatorluklarında Modernleşme ve Kürtler

19. yüzyılda bürokrasisinin gücü ve sömürgeci güçler arası rekabet sayesinde herhangi bir emperyal gücün sömürgesi olmayan, öte yandan kapitalizme açılmaktan da kurtulamayan Osmanlı ve İran imparatorlukları (Pamuk, 2007: 196), yayıldıkları alanlardan çekilip hâkimiyet sahaları daraldıkça, Batı uygarlığına üstünlük kazandıran maddi ve manevi unsurları kendi sistemlerine dahil etmek amacıyla belli başlı alanlarda reform hareketlerine giriştiler.

Her iki imparatorlukta da daha öncesine dayanan reform hareketleri, “gerilemenin” çoğunlukla ordu gücünün yetersizliğinden kaynaklandığı kabulünden hareketle askeri alanda yoğunlaşmıştı. Ancak, siyasal, ekonomik, dinsel, bilimsel, felsefi birçok boyutu olan modernleşmenin Batı Avrupa’da ortaya çıkması ve “serbest ticaretin” yükselişinden sonra yaygınlık kazanması, onu çoktan modern dünya-sisteminin tanımlayıcı bir unsuruna dönüştürmüştü (Eisenstadt, 2014). Dolayısıyla, askeri alanla sınırlı kalınarak girişilen reformlarla varlığını muhafaza etmek mümkün değildi. Bu yeni uluslararası durum içinde, Batı uygarlığı karşısında bir zamanlar sahip

---

⁶² Almanya ulusal birliğini sağladıktan sonra Prusya Kralı I. Wilhelm “Almanya İmparatoru”, Bismarck da “Şansölye” ünvanını aldı (Armaoğlu, 2010: 474). Kısa sürede askeri ve ekonomik alanlarda gerçekleştirdiği atılımlarla İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük güçlerle amansız bir rekabetin içerisine giren Almanya’da İmparator II. Wilhelm tahta çıktıktan sonra dünya politikası (*weltpolitik*) izlemeye başladı. Osmanlı ile yoğun askeri, ekonomik, diplomatik vs. ilişkiler geliştirerek, Avrupa kamuoyunda Hristiyanlara katliam yapıldığı yönünde mahkûm edildiği bir dönemde Osmanlı’nın elini güçlendirdi (Karademir, 2017: 54). Böylece 19. yüzyılın ilk üç çeyreği boyunca Osmanlı’nın dayandığı güç olan İngiltere’nin yerini Almanya aldı. İngiliz-Rus baskısından kurtulmak isteyen İran da Almanya’ya yakınlaşma politikası izledi. Bu politika doğrultusunda Hamburg ve Basra Körfezi arasında deniz taşımacılığı yapılmaya ve İran’da Alman bankalarının şubeleri açılmaya başlandı (Ortaylı, 1981; Sarıkçıoğlu, 2013: 24).

oldukları ihtişamlı günlerine geri dönmek şöyle dursun, Osmanlı ve İran imparatorluklarının varlıkları dahi tehdit altındaydı.

Dolayısıyla, Osmanlı ve İran modernleşmesi, Batı'ya benzemek suretiyle kendi varlığını koruyabilmenin ve ona karşı direnebilmenin mümkün olduğu varsayımına dayanır. Bu noktada, tezin sorunsalını Osmanlı ve İran modernleşmesi bağlamına oturtmak için, dünya-sistemi olarak kapitalizm, Osmanlı ve İran devletlerinin modernleşme hamleleri ve sınır boylarındaki Kürt aktörlerin oynadıkları eş zamanlı ve birbirinden farklı roller birlikte düşünülmelidir. Bu sebeple, ilerleyen sayfalarda, Osmanlı ve İran imparatorluklarının modernleşme girişimlerini, bu süreçte aldıkları önlemleri ve Kürtlerin bu denklemdeki pozisyonunu ortaya koyacağız.

i. Osmanlı Modernleşmesinde Kürtler

Fetihlerin durması ve daha önce fethedilen toprakların bir bir elden çıkmasıyla giderek küçülen Osmanlı İmparatorluğu, çareyi modernleşme ve merkezileşme politikalarında aradı. Yeni toprak kazanımları olmadığından devlete parasal kaynak sağlanamıyor, hâkimiyet altındaki toprakların kaybedilmesi ise gelir kaynaklarının küçülmesi anlamına geliyordu. Toprak kayıplarının önüne nasıl geçileceği, Basra Körfezi'nden Bosna'ya, Kafkaslardan Yemen'e, Cezayir'e, Tunus'a ve Trablusgarp'a kadar uzanan imparatorluğun yeni konjonktürde nasıl bir arada tutulacağı kaygısı, Osmanlı modernleşmesinin ve merkezileşme çabalarının odak noktasını oluşturuyordu.

18. yüzyılda III. Selim saltanatında başlayan ve ardıllarının devam ettirdiği Osmanlı modernleşme girişimlerinin zirvesi olarak Tanzimat dönemi, 3 Kasım 1839 tarihinde İstanbul'da Gülhane Parkı'nda Mustafa Reşit Paşa tarafından okunarak ilan edilen "Gülhane Hattı Hümayunu" ile başladı. Bununla birlikte, II. Mahmut'un ön ayak olduğu reform dizisinin devamından öte bir şey olmayan bu dönem, Islahat Fermanı'nı kapsayarak Birinci Meşrutiyet'in ilan edildiği 1876 yılına kadar sürdü. Gülhane

Parkı’nda okunduğu için “Gülhane Hattı Hümayunu” olarak da adlandırılan bu belgeyle padişah, dinine bakılmaksızın bütün tebaanın eşit hak, mal, onur ve yaşam güvencesine sahip olduğunu, vergilerin herkesin gelirine göre adil bir biçimde toplanacağını, askerlik işlemlerinin devlet tarafından yeniden düzenleneceğini ve bunun için gerekli yasal düzenlemelerin en kısa zamanda yapılacağını beyan etti (Armaoğlu, 2010: 330-333).

Bu hedefler doğrultusunda, devleti yeniden canlandıracağı düşüncesiyle Avrupalı devletlerin örnek alındığı birtakım idari ve hukuki düzenlemeler hayata geçirildi (Köksal, 2006: 471). Ancak, bugünkü Ortadoğu’nun da içinde yer aldığı Osmanlı hâkimiyet sahasını mercek altına aldığımızda, bu düzenlemelerle sağlanmaya çalışılan hedeflerin gerçekleşmesi noktasında üç farklı güzergâhın olduğunu görürüz. Bu güzergâhların farklı modernleşme yollarını takip ettiklerini, her birinin nevi şahsına münhasır bir düzeni temsil ettiğini ve günümüz Ortadoğu’su açısından önemli sonuçlara yol açtığını (Emrence, 2016: 2) vurgulamamız gerekir.

Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz liman kentlerini ve ticari hinterlandlarını kapsayan kıyı hattı, Osmanlı İmparatorluğu’nu küresel ekonominin ana merkezlerine bağlayan ve güçlü bir orta sınıfı barındıran coğrafi mekân olarak; İç Anadolu, Suriye ve Filistin’i kapsayan bölgeler devletin kendi önceliklerine göre dönüştürdüğü, ekonomik fırsatların devlete bağımlı olduğu ve bunun Sünni Müslüman bloku güçlendirdiği mekânlar olarak (Emrence, 2016: 33-49, 51-69) merkezileşme çabalarının büyük oranda başarıya ulaştığı yerlerdir.

Tanzimat uygulamalarının başarısız olduğu sınır boylarında⁶³ ise, merkezileşme politikaları pan-İslamcılık çerçevesi üzerinden hayata geçirildi. Merkezi hükümet ile sınır boylarındaki toplumların ilişkisi tarafların görelî gücüne, Batılı güçlerden

---

⁶³ Emrence (2016: 71-93), sınır boyları yerine hudut kelimesini kullanmayı tercih etmektedir. Çalışmamızda benimsediğimiz kavram setine sadık kalarak hudut yerine sınır boyları kavramını kullanmayı uygun gördük.

kaynaklanan tehdidin boyutuna ve ilgili bölgenin mezhepsel terkiğine bağı olarak biçimlendi ve bu süreçte üç ayrı bölgesel güzergâh ortaya çıktı. Kürtleri de kapsayan yakın sınır boylarında merkezileşme politikaları başarıya ulaşırken, buralarda siyasal hiyerarşileri yeniden şekillendirdi. Irak'ın ve Suriye'nin güneyi gibi bölgeleri kapsayan orta kuşakta, merkezi hükümet yerel topluluklara nüfuz etmesine karşın onları kendi amaçları doğrultusunda dönüştüremedi. Daha güneyde, emperyalist rekabetin yoğun ancak devlet varlığının zayıf olduğu uzak sınır boylarında ise, yerel liderler merkezi devlete karşı pazarlık gücüne sahip olarak özerk iktidar alanlarını berkiterek imkânlarla sahip oldu (Emrence, 2016: 77).

(a) Kürt Emirliklerinin Tasfiyesi

İmparatorluğun merkezi gücünü artırma çabaları II. Mahmut döneminde yoğunlaştı. Bu doğrultuda, siyasal ve ekonomik güç temerküzü için merkezi devletin gücünün taşraya ulaşması ve 1808 yılında imzalanan Sened-i İttifak ile gücünün doruğuna ulaşan yerel seçkinlerin güçlerinin sınırlanması gerekiyordu (Pamuk, 2007: 198, 200). Modernleşme ve merkezileşme süreçlerinin iç içe geçtiği bu dönemde, imparatorluğun genelinde uygulanan reformların Kürtlerin payına düşeni emirliklerinin özerkliklerine son verilmesi oldu. Bu reformlarla amaçlanan uygulamaların başında, idari örgütlenmede reforma gidilerek eyalet, sancak ve kaza sınırlarının yeniden düzenlenmesi, her valinin yanına bölgedeki kuvvetlere komuta edecek bir muhafız ve maliye işleri için bir defterdar verilmesi, eyalet ve sancaklarda yerel meclislerin teşekkülü, Hristiyan ve Müslümanların nüfusları nispetinde bu meclislerde temsil edilmeleri gibi yenilikler geliyordu (Hakan, 2011: 121).

Tanzimat Fermanı'nın bu uygulamalarının Kürdistan'daki geleneksel yapıyı tümenden ortadan kaldırmaya yöneldiği anlaşılmaktadır. Zira, Kürt emirliklerinin veraset yoluyla yüzyıllardır sürdürdükleri geleneksel yapıları merkezi hükümet tarafından

yeniden düzenlenmişti. Bunun yanında, gayrimüslim tebaadan alınan cizye dahil tüm vergilerin toplanmasının devletin memurlarına tevdi edilmesi, emirlerin mali özerkliğini ortadan kaldırmaya yönelikti. Eyalet ve sancak meclislerinin oluşturulması, emirin meclis işlevi gören divanının etkisizleştirilmesi; askeri bir görevlinin atanması ise emirin askeri iktidarının lağvedilmek istenmesi anlamına geliyordu (Hakan, 2011).

Bu politikanın altında yatan motivasyonu anlamak zor değildir. Osmanlı devlet adamları, küçülen “vatan”ın kurtuluşunun “kırsalın boyun eğdirilmesine bağlı olduğunu” (Kashani-Sabet, 2018: 62) fark etmişlerdi. Tam da bu amaçla, merkezileşme hedefleriyle paralel olarak taşradaki yerel iktidar odaklarını ortadan kaldırmaya yönelindi (Pamuk, 2007: 2000). Süleymaniye merkezli Baban Emirliği, bu emirliğin kuzeyindeki Soran Emirliği, batısındaki Bahdınan Emirliği, daha kuzeydeki Hakkâri Emirliği ve Cizre’de Botan Emirliği, 19. yüzyılın ilk yarısı sona ermeden tasfiye edildi.

İmparatorluğun yönetim anlayışındaki bu köklü değişimle, devlet ve tebaası arasındaki aracılar ortadan kaldırılarak, vergi gelirleri üzerinde doğrudan kontrol kuruldu (Özok-Gündoğan, 2014: 162). Bu durum, toprak rejiminin yeniden düzenlenmesini ve bölgenin kaynaklarının doğrudan kontrol altına alınmasını da sağlıyordu.

Bu süreçle beraber Kürdistan’da önemli toplumsal dönüşümler de yaşandı. Beyliklerin çökmesiyle beraber daha önce aşiretler arası düzeni sağlayan mirlerin yerini dini tarikatlar aldı. Kürdistan’da kökleri çok gerilere gitmesine karşın, Nakşibendilik ve Kadirilik 19. yüzyılın başlarında hızla yayılmıştı (Strohmeier ve Yalçın-Heckman, 2013: 51) ve o zamana dek sadakatlerini mirlere gösteren aşiretler yeni otorite olarak şeyhleri görmeye başladılar. Emirliklerin sosyo-politik örgütlenmeden dışlanmasıysa Kürtlerde toplumsal evrimi adeta tersine çevirdi. Şöyle ki:

“Son beş yüz yılda Kürt toplumu, genellikle toplumsal evrimin başlıca evreleri olarak kabul edilen aşamalardan geçmiştir: Aşiret, reislik ve (yarı-) devlet – ama Kürt toplumu bu aşamaları geriye doğru, yani tam ters yönde yaşamıştır. Kürt siyasal kurumlarının bu gerileyişi, Kürdistan’ın parçalarının yer aldığı devletlerdeki siyasal kurumların gelişmesinin doğrudan bir sonucudur” (Bruinessen, 2013a: 300).

Bruinessen’in “atomlaşma” süreci olarak tanımladığı bu süreç şöyle ilerledi: Yarı-devlet durumundaki Kürt emirliklerinin yıkılması sonrası birkaç aşiretin oluşturduğu aşiret konfederasyonları aşaması başladı. Hamidiye Alayları örneğinde de görüldüğü gibi, bu konfederasyonlar sosyo-politik yapılar olarak bizzat devlet tarafından tanınıyordu. Ancak merkezileşmenin şiddeti artarken, zamanla bu yapıların da gücü kırıldı ve gittikçe atomize olarak sınırlı bir bölgeye dayanan klan, sülale vb. küçük birimlere yerini bıraktı.

Atomlaşma sürecinin bir sonucu olarak, devlet olgusunun karmaşık yapısına yakın olan emirliğin işleyişinden daha az karmaşık ve basit bir işleyişe geçildiği not edilmelidir. Fakat, iktidarın boşluk kabul etmediğinden hareketle, emirliğin yokluğunda iktidar boşluğunu, yukarıda ifade ettiğimiz üzere, dinsel karizmalarıyla “şeyhler” doldurdu. Birden fazla aşireti etrafında toplayabilen ve yönlendiren otorite konumundaki şeyh, 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinin genelinde Kürt toplumunda siyasal otorite olmak iddiasıyla ortaya çıktı.

Diğer yandan, Osmanlı İmparatorluğu’nun 19. yüzyılda ekonomide dışa bağımlılığı gittikçe artarken, devletin hâkimiyetindeki topraklar milliyetçi hareketlerin yükselişi sonrası küçülmeye devam ediyordu. 93 Harbi sonrası imzalanan Berlin Antlaşması’yla Balkanlar’da önemli toprak kayıpları yaşanmış ve “Vilayet-i Sitte” adı verilen Erzurum, Van, Diyarbakır, Elazığ, Sivas ve Bitlis’te Ermeniler lehine reform yapılması kabul edilmişti (Hurewitz, 1956a: 190). Böylece, Balkanlar’daki önemli çekilmelerden sonra Kürdistan’ı da kapsayan Anadolu’nun doğusunda Ermeni milliyetçiliği de su yüzüne çıkmış ve elde kalan son dayanak noktası da tehlike altına

girmişti. Osmanlı hükümeti ve Kürtlere göre, reformlar bağımsız Ermeni devletinin kurulmasına giden yolda önemli bir adımdı (McDowall, 2004: 94). Bu nedenle, Osmanlı hükümeti Ermeni milliyetçiliğine karşı Müslüman Kürtleri destekledi ve onları Hamidiye Alayları altında silahlandırdı. Böylece, hem Kürtlerin bağlılığını sağlama yoluna gidildi hem de ayrılıkçı Ermenilere karşı caydırıcı bir güç oluşturulmuş oldu (Klein, 2017: 17-18). Aynı toprak parçasını kendi anayurtları olarak gören Ermeni ve Kürt milliyetçiliklerinin karşılaşması, daha 19. yüzyıl bitmeden Kürt ve Ermeni sorunlarını bölgesel olmaktan çıkararak uluslararası düzleme taşıdı.

İşte bu koşullarda, Nakşibendi şeyhi Ubeydullah (Hakkârî yöresinde kendisine ait 200 köyü ve çok sayıda silahlı müridinin olduğu bilinmektedir) 1880’de bir isyan⁶⁴ hareketi başlattı. Berlin Antlaşması’na dayanarak Ermenilerin bir devlet kuracağından şüphelenen Şeyh Ubeydullah tepkisini, “Bu duyduklarım da ne, Ermeniler Van’da bağımsız bir devlet kuracaklarmış ve Nasturiler de kendilerini İngiliz tebası ilan edip İngiliz bayrağını yükselteceklermiş. Kadınları silahlandırmak zorunda kalsam da buna asla izin vermeyeceğim” (Jwaideh, 2009: 167) diyerek gösterdi. Aynı şeyh, Hakkârî bölgesindeki bir Amerikan misyoneri olan Mr. Cochran’a yazdığı mektupta şöyle diyordu:

“500.000’den fazla aileden müteşekkil olan Kürt milleti ayrı bir halktır. Dinleri diğerlerinin dininden farklıdır ve yasaları ve gelenekleri ayrıdır... Biz de farklı bir milletiz. Biz de kendi işlerimizin bizim elimizde olmasını istiyoruz; ki böylece kendi suçlarımızın cezalandırılmasında güçlü ve bağımsız olabilelim ve diğer milletler gibi imtiyazlara sahip olalım... Bizim isyandaki amacımız budur... Aksi takdirde, Kürdistan’ın tamamı, Fars ve Osmanlı hükümetlerinin ellerinde çektikleri sürüp giden kötü fiillere ve baskıya son veremedikleri için meseleyi kendileri ele alacaklardır” (Safrastian, 1948’den aktaran Özoğlu, 2005: 99).

Şeyhin bu mektubu, Kürtlerin etnik bir grup olarak kendi kaderini tayin etme arzusunun dinsel karizmasıyla öne çıkan bir Kürt Nakşibendi şeyhinin ağzından ifade

---

⁶⁴ 1880’deki bu isyanla ilgili oldukça tafsilatlı bir çalışma için bkz. (Celîl, 1998).

edilmesi anlamında çarpıcıdır. Daha da çarpıcı olan, bu mektubun bir Batılı devletin temsilcisine yazılmış olmasıdır. Ubeydullah'ın ulusal kurtuluşlarını gerçekleştirmek için yabancı güçlere başvuran Ermenilerin izlediği yolu takip ettiği görülmektedir. Dolayısıyla, 19. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle, Kürtlerin geleceği üzerinde artık gittikçe zayıflayan bölgesel güçlerden çok, kendi aralarında rekabet halinde olan büyük devletler etkin ve belirleyici bir rol oynayacaklardı.

(b) Kürdistan Eyaletinin Kurulması

1847'deki Cizre Botan emiri Bedirhan'ın isyanının⁶⁵ bastırılması şerefine padişah Abdülmecid Kürdistan madalyası bastırdı. Altın ve gümüş çeşitleriyle basılan bu madalyanın ön yüzünde Kürdistan'ı temsil eden bir dağ silsilesi, Kürdistan ismi ve emirliğin lağvedilmesiyle sonuçlanan taarruzun Rumi takvimindeki yılı (1263) yer alıyordu. Madalyanın arka yüzündeysen Abdülmecid'in tuğrası vardı (Kardam, 2019: 79). Ayrıca, isyanın bastırılmasından sonra Abdülmecid'e Meclis-i Vâlâ tarafından "Kürdistan Fatihi"⁶⁶ ünvanı verildi (Çadırcı, 1991: 194). Akabinde, Takvimi Vekayi'nin Bedirhan Bey'in teslim olmasından hemen sonra çıkan 14 Aralık 1847 tarihli nüshasında başkenti Ahlat olan Kürdistan eyaletinin⁶⁷ teşkil edildiği ilan edildi.

⁶⁵ Bedirhan Bey İsyanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi bir yönetim anlayışını tesis etmek doğrultusunda idari düzenlemeler gerçekleştirdiği bir dönemde ortaya çıktı. Bu siyasanın en önemli esası, bölgesel yönetimlerin yetkilerini azaltmak, mümkünse ortadan kaldırmaktı. Bedirhan Bey İsyanı hakkında detaylı bilgi için bkz. (Kardam, 2011). İsyanın bastırılması sonrası Bedirhan ailesi mensuplarının sürgün yılları ile Birinci Dünya Savaşı'nda ve sonrasında Kürtlerin milliyetçi mücadeleleri bağlamında oynadıkları role dair malumat ve analizler için bkz. (Kardam, 2019; Henning, 2018: 447-598).

⁶⁶ 26 Temmuz 1847 tarihinde Meclis-i Has'ta gerçekleştirilen toplantıda Bedirhan Bey İsyanı'nı bastırmakla görevlendirilen Anadolu Ordusu müşirinin konuyla ilgili gönderdiği raporlar değerlendirilmiş ve toplantıya başkanlık eden Sadrazam Mustafa Reşid Paşa meclisin ulaştığı sonuçları bir tezkere haline getirerek Sultan Abdülmecid'e sunmuştur: "Kürdistan'ın fethine dair Anadolu Ordusu müşiri devletlü paşa hazretleri tarafından gönderilmiş olan yazılar (...) evvelki gün toplanan Meclis-i Has'ta okunmuş ve velinimetimiz padişahımız efendimize böyle nice fetihler (nasip olması dileğinde bulunulmuştur)... Görünüşte yüce devletin, ama aslında bir takım zalim ve serkeşlerin elinde olan Kürdistan'ın tamamının fethinin sonuçta, çeşitli yararlar sağlayan ve devletin de çıkarına olan bir vak'a -i hayriye olduğu kuşkusuz olduğundan, bütün hazır bulunanlar teşekkür ve iftiharla padişaha uzun ömür dileklerini tekrar etmişlerdir" (BOA 014. 16 Ş. 1263'ten aktaran Kardam, 2011: 51).

⁶⁷ Kürdistan eyaletin kurulması Takvimi Vekayi'de şu ifadelerle ilan edilmiştir: "...Diyarbakir eyaleti ile Van ve Muş ve Hakkâri sancakları ve Cizre ve Bohtan ve Mardin kazaları birleştirilip bir eyalet-i itibar kılınması ve Kürdistan'ın istihsal-i nizam-i daimesi...eyalet-i cedide-i mezkurenin valisi Merkez Ordu'yu

Kürdistan Eyaleti'nin merkezi olarak Ahlat seçilirken, Diyarbakır, Van, Muş ve Hakkâri sancakları ile Cizre, Botan ve Mardin kazaları birleştirilerek eyalete bağlandı. Eyaletin tesisiyle Osmanlı tarihinde Kürdistan ismi ilk defa idari sınırları olan bir eyalet haline geldi. Selçuklular'dan sonra Osmanlı'da da Kürdistan eyaleti kurulmuş oldu. Dolayısıyla Osmanlı tarihi boyunca “coğrafi tabir” olarak kullanılan Kürdistan bu yeni oluşumla idari bir birimin adı haline geldi (Özoğlu, 2005: 82). Kürdistan eyaletinin teşkiliyle Musul valisi Esad Paşa buraya vali olarak tayin edildi ve eyaletteki şer'i işlerin yürütülmesi amacıyla Şeyhülislam'ın uygun gördüğü birinin Kürdistan Mollası olarak atanmasına karar verildi (Hakan, 2011: 258-259).

Eyaletin merkezi olarak Ahlat kasabasının seçilmesinde ise iki faktör etkili oldu. Öncelikle, İran ve Rus sınırına yakın olması hasebiyle Ahlat'ın askeri mevkiele bağlantısı vardı ve gerekli yerlere asker sevkinde avantaj sağlıyordu. İkinci olarak, kasabanın Kürdistan'da merkezi bir noktada yer alması nedeniyle Kürtler üzerinde sürekli bir baskı oluşturabileceği düşünülüyordu (Özoğlu, 2005: 81). Ancak, Ahlat'ın devlet memurları ve ordunun barınması için yeterince büyük olmadığı ve yeni binaların yapımının da külfetli olduğu yönünde tartışmalar yaşanınca (Ülke, 2014: 43), 1851 yılında eyaletin merkezi Diyarbakır olarak değiştirildi (Hakan, 2011: 259).

1847-1867 yılları arasındaki devlet salnamelerine dayanan Özoğlu'na (2005: 83) göre, Kürdistan eyaleti kurulmuş ve doğrudan yönetilmiş, ancak 1867 yılı itibariyle Kürdistan adının yerine Diyarbakır kullanılmaya başlanmıştır. Yirmi yıllık eyaletin adının neden değiştirildiğine dair bir bilğimiz olmasa da 1864'ten itibaren Osmanlı eyaletlerinin yeniden örgütlenme sürecinden geçtiğini biliyoruz. Özellikle 1864 ve 1871 yıllarında yürürlüğe sokulan vilayet nizamnameleriyle taşra yönetiminde köklü bir idari düzenlemeye gidildi. Bu nizamnamelerle oluşturulan vilayet sisteminde eskilerin yerini

---

Hümayun'da bulunması fevaid-i külliye muceb olacağından ber vech-i muharrer Ordu'yu Hümayuna merkez olması tasavvur olunan Ahlat kasabasının eyalet-i mezkureye kürsi tayin olunması...”(BOA, İ.MSM 1/1310'dan aktaran Ülke, 2014: 41).

alan yeni idari birimler detaylı bir şekilde tanımlandı, en üstten en aşağıya kadar idarecilerin görev ve yetkileri belirlenerek yeni temsili kurumlar oluşturuldu (Gençoğlu, 2011: 29-50). Bu hususta, 1864 Vilayet Kanunu'nun getirdiği yeni düzenlemeyle eski düzenin eyalet, sancak, kaza ve nahiyeden oluşan idari bölünmesi sürdürülmekle beraber eyaletler vilayetlere dönüştürüldü. Bu değişiklikteki temel hedef, yerel seçkinlerin etkinliğini ortadan kaldırarak ya da onları etkisizleştirerek merkezi otoriteyi güçlendirmektir. Bu itibarla, merkezi bir kararla tesis edilen vilayetler daha etkin bir yönetim için küçük birimlere ayrıldı. Örneğin, Erzurum Vilayeti 1878/1879 yıllarında Van, Bitlis, Mamuretülaziz ve Erzurum olarak bölünürken, Diyarbakır Vilayeti, Siirt, Bitlis, Malatya ve Harput olarak daha küçük birimlere ayrıldı (Karpas, 1985: 8).

19. yüzyıldaki bu uygulamalarla Kürdistan eyaletine son verildiği ve Kürtlerin yaşadığı toprakların küçük birimler haline getirildiği anlaşılmaktadır. Karademir'e (2017: 188) göre, amaç, büyük eyaletlerin bağımsızlık yönündeki girişimlerinin önüne geçmektir. Osmanlı tebaası halklarda milliyetçi uyanışın yaşandığı ve büyük devletlerin bölgedeki çıkarlarının çatıştığı bu dönemde, daha fazla merkezileşmenin dağılmayı engelleyeceği düşünülmüş olmalıdır.

Özetle, Osmanlı modernleşmesi, 1514 yılında kurulan ve 333 yıl süren emirlikler döneminin sonunu getirmiştir. 1847'de kurulan Kürdistan eyaleti ise yirmi yıl kadar bir süre yürürlükte kalmıştır. İmparatorluk, emirlerden sonra Kürdistan'daki iktidar boşluğunu doldurmakta başarısız olurken, 1878'den itibaren Kürt ve Ermeni milliyetçilikleri aynı toprak parçası üzerindeki hak iddialarıyla Osmanlı ve Avrupalı devletlerin desteğini sağlamaya çalışmış ve Kürtlerin durumu bu yeni denklem içerisinde gittikçe giriftleşen bir yapı kazanmıştır.

ii. İran Modernleşmesinde Kürtler

İran devlet geleneği ve yönetim biçimi, farklı etnik, dinsel ve kültürel grupların ittifaklarına dayanmıştır. İran’da merkezi otoriteyi kuran güçler çoğunlukla eski kültürel motiflerin ve devlet dininin birleştiriciliğine başvuran kabile konfederasyonları olagelmıştır. Bu zincirin 1500’lerdeki halkası, Şah İsmail’in kurduğu On İki İmam Şiiliğini devlet dini haline getiren Safevilerdir (Metin, 2006: 81-82).

Taraftarlarınca ilahi bir güce sahip olduğuna inanılan ve 15 sene zarfında zaferden zafere koşan Şah İsmail’in Çaldıran mağlubiyeti sonrası içine girdiği moral çöküntü (Saray, 1999: 30), Safevi mistik gücünü sekteye uğrattınca, dünyevi meşruiyet arayışları ve yereldeki güçlerin sadakatini yeniden kurma yönündeki temayüller Safevileri Osmanlı tipi merkezileşme arayışına itti (Metin, 2006: 82). Bu bağlamda, padişaha bağlılığın esas olduğu, varlığını onunla özdeşleştiren gayrimüslim ve Müslüman tebaadan müteşekkil Osmanlı’daki bürokrasi ve ordu kurumları, Safevilerin merkezi yapılanmasına örnek teşkil etti (Metin, 2006: 83). Bu doğrultuda, Şah I. Abbas (1587-1629) döneminde, devlet yönetimi ve ordunun temelini oluşturan konar göçer aşiretlerin etkinliğinin kırılmasına paralel olarak bürokraside Farsların, orduda ise “gulam” adı verilen Çerkez, Gürcü, Ermeni ve Lezgi gibi Kafkas halklarından düzenli bir ordu oluşturuldu (Saray, 1999: 45). Devletin Türkmen karakterinin Fars kimliği lehine değiştiği, başkentin Türkmen kabilelerin yoğun yaşadığı Kazvin’den Fars kültürünün egemen olduğu İsfahan’a taşınmasından da anlaşılmaktadır (Metin, 2006: 83). Şah’ı buna iten en temel neden, Osmanlı’ya karşı yapılan savaşlarda alınan başarısız sonuçlar ve sadece dini fanatizmle mücadelenin kazanılamayacağının farkına varılmasıydı (Saray, 1999: 44).

Kaçar Hanedanı’nın iktidarda olduğu dönemde, Rusya ve İngiltere başta olmak üzere Avrupalı devletler sık sık askeri ve siyasi müdahalelerde bulundular. Devletin fiili

olarak sömürgeleştirilmeye çalışıldığı bu dönemde (Karadeniz, 2011: 105), ayrıca batılılaşma girişimleri arttı, modern fikirler aydınlarca benimsendi ve toplumsal tabana doğru yayıldı (Metin, 2006: 91). Askeri yenilgilerin etkisiyle ilk olarak orduda başlayan reform hareketleri, Batılı tarzda eğitimden hukuka, mali alanlara ve kültürel değişime kadar birçok alanı kapsadı. Bununla beraber, 18. yüzyılda III. Selim saltanatında başlayan, selefleri döneminde devam edip kurumsallaşan ve devlet siyaseti haline gelen Osmanlı modernleşmesinden farklı olarak, İran modernleşmesi, kurumsal bir niteliğe bürünmemiş, devlet siyaseti haline gelmeyerek hırslı ve meraklı şahların ve kimi siyasi liderlerin kişisel çabalarına dayanmıştır (Metin, 2006: 104).

Devletin merkezileşmesinin ve idari sisteminin yeniden düzenlendiği bu dönemde İran'ın Osmanlı'daki modernleşme sürecini dikkatle izlediği anlaşılmaktadır. Merkezileşmenin iki ayağından biri güçlü hükümet oluşturmak, ikincisi ise eyalet yönetimi ile hükümet arasındaki ilişkileri düzenlemek olmuştur. Kılıç'a (2006: 50) göre, bu iki hedefin gerçekleştirilmesinde 1864 yılında Osmanlı devletinde kabul edilmiş olan Vilayet Kanunu örnek alınmıştır.⁶⁸ Bu amaçla ilki 1873, ikincisi 1874 yılında olmak üzere iki düzenlemeye gidilmiştir (Kılıç, 2006: 51).

Bu düzenlemelerin, yarı-bağımsız halde varlığını sürdüren Erdelan Emirliği açısından önemli sonuçları oldu. Erdelan Emirliği, 19. yüzyılın ilk üç çeyreği boyunca Kaçar Hanedanı ile iyi ilişkiler geliştirmiş olmasına karşın, İran'daki idari merkezileşmeden payını aldı. Yerel isyanların ve Osmanlı'nın Zagros'un batısındaki Kürt Baban Emirliği'ne son vermesinin de etkisiyle 1867 yılında Erdelan iktidarı ortadan kaldırılarak, bölgeye merkezden bir vali atandı (Soofi vd. 2017: 1389). Böylece

---

⁶⁸ Söz konusu iki hedefin dönemin yenilikçi devlet adamlarından sipehsalâr Mîrza Hüseyin Hân (1858-1880) tarafından Osmanlı'daki reformlar örnek gösterilerek ortaya konduğu ifade edilmektedir. Hân tarafından hazırlandığı ifade edilen 1872 yılına ait bir rapordaki, "Geçenlerde Osmanlı Hükümeti, iç işlerinde yeni düzenlemelere giderek, Osmanlı sadrazamı faydalı kanun ve düzenlemeler [kevânin ve tanzimât-i hasene] yaptı" beyanatından yola çıkan Kılıç (2006), düzenlemelerden kastın 1864 yılında Osmanlı'da yürürlüğe giren "Vilayet Kanunu"ndan sonra yapılan değişiklikler olduğu kanısındadır.

Erdelan Emirliği sona ererken, Erdelanların yüzyıllar boyunca yönettiği Zagrosların doğusundaki Kürdistan Bölgesi merkezden atanan valilerle yönetilmeye başlandı.

Toparlarsak, devlet siyaseti şeklinde icra edilen Osmanlı'daki Tanzimat reformları ile daha ziyade kişi bağımlı yürütülen İran modernleşme projesinin bu iki devletin sınır boylarındaki Kürt emirliklerinin tasfiyesiyle sonuçlandığını söyleyebiliriz. Bu tasfiye süreciyle sınır boylarının ulusal devlet sınırlarına dönüşmesi süreci eş zamanlı olarak yürütüldü. 19. yüzyılda başlayan Osmanlı-İran sınırını belirleme çalışmalarına İngiltere ve Rusya'nın dahli ve müdahaleleriyle onyıllara yayılan bir sürecin sonunda, iki devlet arasındaki sınır boyları giderek ulusal devletlerin fiziksel çerçevelerini kesin bir şekilde gösteren ve egemenlik alanlarını net bir şekilde belirleyen sınır çizgilerine dönüştü. Bu süreçte, İstanbul, Tahran, St. Petersburg ve Londra'dan çok sayıda diplomat, asker, mühendis, çevirmen, haritacı, arkeolog ve botanikçi sınır çiziminde görev aldı (Ateş, 2013: 2).

Dolayısıyla, 19. yüzyılda uluslararası bir sorun halini alan Osmanlı-İran sınır boylarının günümüzün katı ulusal sınırlarına ne şekilde dönüştüğünün açıklanması gerekmektedir. Bu dönüşümde, Erzurum Antlaşmaları ile Dörtlül Sınır Komisyonları önemli bir rol oynamıştır. Bunların ortaya konması, güçlü bir toprak ve sınır boyutu olan Kürt politikalarının 19. yüzyılda üzerine inşa edildiği zeminin anlaşılması açısından önemlidir.

c. Erzurum Antlaşmaları ve Dörtlül Sınır Komisyonları

Osmanlı-İran ilişkilerinde yüzyıllardır devam eden ve 19. yüzyıldan itibaren uluslararasılaşan sınır sorununun belli başlı nedenleri arasında, aidiyetleri belli olmayan veya belli olsa da iki devletin de egemenlik alanlarında bulunan kışlak ve yazlıklar arasında göçebe olarak yaşayan aşiretlerin sebep olduğu güvenlik ve vergi sorunları yer almaktadır. "Suçluların" sınırı aşarak karşı devlete geçmeleri, aşiretlerin ilticası, sınırda

meydana gelen gasp olayları ve devletlerin aşiret kazanma yarışı sorunu daha da büyötmüştür. 19. yüzyılın başlarından itibaren Kürt aşiretlerinin tabiiyeti sorunu, toprak kayıplarına uğrayıp küçölen iki devlet için büyük önem taşıyordu. İki devlet de aşiretlerin bağıllılığını sağlamak için mücadele ettiler, çünkü bu bağıllılığı sağlayan devletin, aşiretin üzerinde yaşadığı bölgeyi de kendine bağlayacağı düşünölüyordu. Aşiretin bağıllılığı ise, vergiyi hangi devlete ödediğiyle gösteriliyordu. Aşiret hangi devlete vergi verirse ona bağılı kabul ediliyor ve vergi senetleri de devletin mülkiyet hakkının kanıtı sayılıyordu (Sarıkcıoğlu, 2013: 57).

Geleneksel yaşamlarının bir parçası olarak yaylak-kışlak alanları arasındaki hareketlerinde aşiretler çoğunlukla iki devletin koyduğu sınırları tanımıyorlardı. Sınırlar izin vermese de geleneklerini sürdürüyorlardı. Örneğin, Caf aşireti İran tarafına yaylaya giderken, Sincabi aşireti kışlamak için Osmanlı tarafına geçiyordu. Bu da, Kürt aşiretlerinin tabiiyetinde somutlaşan “egemenlik” sorununun Osmanlı ve İran devletlerinin hükümlanlık alanlarını ayıran sınırlar kesinleştirilmeden çözülemeyeceği anlamına geliyordu (Kashani-Sabet, 2018: 32).

i. 1823 Birinci Erzurum Antlaşması

1820’de iki Kürt aşireti Haydaranlı⁶⁹ ve Spikanlılar, İran sınırını geçerek Osmanlı’nın hâkimiyetindeki topraklara geçtiler (Ateş, 2013: 50). Bu geçişler, kışlak ve yazlıkları sınırın iki yakasında kalan bu aşiretler için olağan olsa da iki devlet arasında daha önce yer verdiğimiz 1746 Kurdan Antlaşması’nın ihlali anlamına geliyordu.

İran’ın aşiretleri geri istemesi karşısında Osmanlı hükümeti iade etmeyi reddetti. Bunun üzerine İran, Osmanlı’ya bir yandan Koy ve Çaldıran’dan, diğler yandan Süleymaniye’den olmak üzere iki cepheden savaş açtı. Kuzey cephesinde Kars, Beyazıt

⁶⁹ Haydaranlı aşireti, Zagrosların doğusunda mukim Şıkak aşiret konfederasyonunun bir koluydu ve kışlak alanları Malazgirt, Muş ve Erciş’te bulunuyordu (Cevdet Paşa, 1893’ten aktaran Ateş, 2013: 50, dipnot 75).

ve Van şehirlerini ele geçiren İran ordusu Erzurum'u ablukaya aldı. Güneyde Süleymaniye ve Diyarbakır'a kadar ilerleyerek Bağdat'ı kuşattı. Fakat kolera salgınına yakalanan İran ordusunun zayıf düşmesi ve İstanbul ile Tahran'daki İngiliz büyükelçilerinin Kaçar imparatorluğu üzerinde baskı kurmaları sonucunda barış görüşmeleri başladı ve 1823'te Birinci Erzurum Antlaşması imzalandı (Abdulla, 2010: 184-185; Sarıkçıoğlu, 2013: 14-15).

Sekiz maddeden oluşan Birinci Erzurum Antlaşması, 1746 yılında imzalanan Kuran Antlaşması'nı teyit etti ve sınırlarda herhangi bir değişiklik getirmede. Antlaşmanın birinci maddesi, devletlerin içişlerine karışmama ilkesini vurguluyor, İran'ın hiçbir vesileyle Bağdat ve Kürdistan'a⁷⁰ müdahale etmeyeceğini kayıt altına alıyordu. Antlaşmanın üçüncü maddesi, Kürt aşiretlerinin yaylak-kışlak alanları arasındaki hareketlerinin iki güç arasında yol açtığı soruna değiniyordu. Buna göre, Haydaranlı ve Spikan aşiretlerinin İran sınırını ihlal ettiği durumlarda, Osmanlı yönetimi gerekli önlemleri almayı ve ihlalcileri cezalandırmayı kabul ediyordu. Bu aşiretlerin İran topraklarına yönelik hareketlerinin olması ve sınır muhafızlarının bunu önlememesi durumunda, söz konusu aşiretler İran'da ikamet edeceklerdi. Bu durumda aşiretler geri dönmek isterlerse Osmanlı buna müsaade etmeyecekti. Antlaşmanın diğer maddeleri dinsel ve ticari sorunlara ayrılmıştı (Hurewtiz, 1956a: 91-92; Uluerler, 2015: 76-79).

Görüldüğü üzere, Osmanlı'nın Bağdat ve Kürt bölgeleri üzerindeki hâkimiyeti Kasr-ı Şirin'den sonra bir kez daha teyit edilmektedir. Kasr-ı Şirin'de Kürt aşiretleri iki devlet arasında bölünmüştü; Birinci Erzurum Antlaşması'nda ise sınırın iki tarafındaki hareketlilikleriyle sorun yaratan aşiretlerin kontrol altına alınacağı vurgulanmıştır.

---

⁷⁰ Antlaşmada geçen Kürdistan ibaresi, Osmanlı hâkimiyetindeki Kürtlerle meskûn topraklara işaret etmektedir.

Takip eden yıllarda sınırlar peyderpey netleşir ve belirginleşirken, ilgili devletlerin Kürtlere yönelik politikaları bu değişim ve dönüşümden etkilenecektir.

ii. 1847 İkinci Erzurum Antlaşması

1842 yılında Bağdat vilayetine bağlı Süleymaniye sancağı mutasarrıflığını (kaymakamlık) yürütmekte olan Mahmud Paşa İran yanlısı olduğu ve başına buyruk hareket ettiği gerekçeleriyle görevden alınarak yerine yine Baban ailesine mensup olmakla beraber Osmanlı yanlısı Ahmed Paşa getirildi (Uluerler, 2009: 433-434). Mahmud Paşa, bunun üzerine İran'a sığındı. Öteden beri Bağdat valileriyle iyi geçinmeyen ve daha ziyade İran'a meyleden Süleymaniye yöresindeki yönetici atamalarına karışma hakkını kendinde gören İran, Mahmud Paşa'nın görevine iade edilmesini Osmanlı'dan istedi (Uluerler, 2009: 435). Yapılan müzakereler neticesinde, Osmanlı, Süleymaniye Valisi'nin göreve iadesini kabul ederken, taraflar bir diğer mesele olan sınır anlaşmazlığı için de görüşmelerde bulunacakları hususunda mutabakata vardı (Sarıkçıoğlu, 2013: 65).

Bu gelişmeler yaşanırken, İngiltere ve Rusya, başta sınır sorunu olmak üzere iki Müslüman devlet arasında yüzeye çıkan sorunları dikkatle takip ediyor ve bunların olası istikametini çıkarları açısından önemli görüyorlardı. İngiltere, Hindistan'ın güvenliği için olmazsa olmaz niteliğindeki Kızıldeniz ile Akdeniz, Basra Körfezi ile Dicle ve Fırat Nehirleri yönündeki karayollarının güvenliğini önemseydiği için Osmanlı yanlısı bir politika izliyordu (Uçarol, 1995: 172). Öte yandan Rusya, İran'ı kendi nüfuz alanı olarak görüyor ve açıktan İran'ın tezlerini destekliyordu (Aykun, 1995: 200-201). Çıkarları farklılaşmakla beraber iki devlet de Osmanlı ile İran arasında meydana gelebilecek bir savaşı çıkarlarına tehdit olarak değerlendiriyorlardı. Bu nedenle, Osmanlı ve İran devletleri sınıra asker yığmışken ve birbirlerine savaş ilan etmek üzereyken, iki ülke üzerindeki nüfuzlarını kullanarak “arabuluculuklarını” dayattılar.

Baskılar kısa sürede sonuç verince Osmanlı, İran, İngiltere ve Rusya'nın delegelerinden oluşan dördlü bir komisyonun kurulmasına ve Erzurum'da sınır sorunlarını çözmesi için bir konferans toplanmasına karar verildi (Abdulla, 2010: 202-203).

15 Mayıs 1843 ve 2 Mart 1844 tarihleri arasında on sekiz oturumdan oluşan konferanslar dizisi gerçekleştirildi (Abdulla, 2010: 205). Görüşmelerde başta Süleymaniye, Kasr-ı Şirin⁷¹, Muhammère ve aşiretlerle ilgili sorunlar, gümrük ve ticaretle ilgili konular, hac ve ziyaret yerlerine ilişkin önlemler ele alındı (Sarıkçıoğlu, 2013: 67). Bu oturumların yarısından fazlası sınır boylarındaki toprakların paylaşımı üzerine gerçekleştirildi (Abdulla, 2010: 205).

Ancak görüşmelerden bir sonuç alınamadı. Osmanlı ve İran delegelerinin arabulucu devletleri taraf tutmakla suçlaması görüşmelerin tıkanmasına neden oldu. Buna ek olarak, Kürt aşiretlerinin imzalanan antlaşmalara aykırı sınır ötesi hareketleri, Osmanlı ve İran devletlerinin karşılıklı protestolarına yol açtı. Örneğin, Caf ve Pijder aşiretleri sınırın her iki tarafında da hayvanlarını otlatmaya devam ediyordu. Yine Hemawendler, Osmanlı sınırını geçerek Hemedan'dan Kerkük'e kadar olan yerlere baskınlar düzenlemişti (Longrigg, 1925: 278). İşte tam da böyle bir ortamda Osmanlı ve İran delegeleri sorunlu konularda bir uzlaşmaya varmamışken ve sınır boyları Kürt aşiretlerinin ihlallerine sahne olurken, İngiliz ve Rus delegeler, Mart 1845'te, 9 maddelik antlaşma metnini taraflara sundular (Abdulla, 2010: 214; Sarıkçıoğlu, 2013: 68).

İlgili taslak metin, Osmanlı ve İran devletlerini temsil eden delegelerin görüşmelerde ortaya koyduğu kanıtlara dayanarak İngiltere ve Rusya tarafından

---

⁷¹ Osmanlı-İran sınırında yer alan Kasr-ı Şirin, Bağdat ve çevresine hâkimiyetinden ötürü stratejik önemi haiz bir toprak parçasıydı. Bölge, Evdal Bey adında bir Kürt tarafından yönetiliyordu. 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla bu bölge Osmanlılara geçmiş ama daha sonra Nadir Şah döneminde İran tarafından ele geçirilmişti. 1746 Kurdan Antlaşması'yla tekrar Osmanlı'ya geçmiş ve İran'ın bölgeyi yeniden işgal edeceği 1812 yılına kadar Osmanlı'da kalmıştı. Birinci Erzurum Antlaşması'na göre, bölgenin Osmanlı'da kalması gerekiyordu ama İran şehri elinde tutmaya devam etmişti (Abdulla, 2010: 208).

hazırlanmıştı. Bu taslak metinde, Birinci Erzurum Antlaşması'nın maddeleri teyit ediliyordu. 9 maddelik metnin ikinci, üçüncü, sekizinci ve dokuzuncu maddeleri sınır ve Kürtlerin durumuna ayrılmıştı. Antlaşmanın ikinci maddesine göre, İran devleti Süleymaniye sancağı hakkındaki bütün iddialarından vazgeçecek, Kasr-ı Şirin'in batı tarafını Osmanlı'ya bırakacaktı. Buna karşın Osmanlı, Kasr-ı Şirin'in doğu tarafı ile Muhammère'nin bulunduğu adayı ve Şattülarap'ın denize döküldüğü yerden sınırın sonuna kadar adı geçen nehirde serbest gemi gidişine izin ile beraber İran devletine terk etmeyi kabul edecekti. Sınır çizimine dair olan üçüncü madde, taraf devletlerin arazi iddialarından vazgeçtiklerini ve ikinci maddeye dayanarak sınır tespiti için komiser tayininde bulunulacağını hükme bağlıyordu. Kürt aşiretlerin akıbetinin belirlendiği sekizinci maddede, iki devlet de sınırı ihlal eden aşiretler⁷² hakkında gerekli önlemleri almayı taahhüt ediyordu. Buna göre, aşiretlerin sınır tecavüzünden tabiiyetinde oldukları devletler sorumluydu. Tabiiyeti belli aşiretlerin ait olduğu yere döndürülmeye mecbur edilmesi, belli olmayanların ise ikamet edecekleri yeri kendileri seçmesine karar veriliyordu. Son olarak, 1823 Erzurum Antlaşması'nın bu antlaşma ile değiştirilmesine gerek duyulmayan maddelerinin geçerliliği korunuyordu (Aykun, 1995: 229-230).

Osmanlı, özellikle toprak meselesi ve aşiretlerin tabiiyetinin ele alındığı ikinci ve sekizinci maddelere itiraz etti ve bunu gözlemci devletlere bildirdi. Osmanlı tarafı, Muhammère ve Kasr-ı Şirin'in kendi toprakları olduğuna dair kanıtları ortaya koymuştu. Ayrıca, sınırın her iki tarafında da ikamet eden aşiretler vardı. Aynı aşiretin farklı kollarının sınırın iki tarafında kaldığı böylesi bir durumda, İran kendi tarafında oturan aşiretin parçası olduğunu iddia ederek Osmanlı tarafında oturan aşireti ve topraklarını talep edebilirdi. Bu yüzden, bu durumda olan aşiretlerin Osmanlı tarafındakilerin Osmanlı'ya, İran tarafındakilerin İran'a bağlı olması gerekirdi. Osmanlı

---

⁷² Sınırı ihlal eden aşiretler meselesi, çalışmanın takip eden bölümünde yer vereceğimiz sınır antlaşmalarının ve Sadabad Paketi'nin ana gündemlerinden birisini oluşturacaktır. Bu çalışmada bkz. s. 199-207.

devleti, İngiltere ve Rusya'ya bu konuda net ifadelerin antlaşmaya konması gerektiğini bildirdi. Bu talep, İstanbul'daki İngiliz ve Rus elçileri tarafından kabul edilerek itirazların antlaşmaya ek olarak dahil edilmesi kararlaştırıldı. Ardından, Osmanlı ve İran devletleri 1847'de İkinci Erzurum Antlaşması'na imza attılar (Aykun, 1995: 238-242).

Bu noktada, İngiltere ve Rusya'nın baskısı sonucu Osmanlı ve İran devletlerinin ilgili antlaşmayı imzaladıkları ve bu iki güce karşı koyamadıkları vurgulanmalıdır. Antlaşmanın, İngiliz ve Rus delegelerin Osmanlı ve İran temsilcilerini dinledikten sonra hazırladıkları dokuz maddelik taslak metinle bire bir aynı olduğu anlaşılmaktadır. Buradan yola çıkarak, İngiliz ve Rus temsilcilerin gözlemci sıfatlarının ötesinde bizzat antlaşma esaslarının hazırlanması ve imzalanmasında etkili bir rol oynadıklarını söyleyebiliriz.

Antlaşmaya göre, Süleymaniye sancağı Osmanlı'da kalacak ve İran hiçbir şekilde bu sancağın işlerine karışmayacaktı. Süleymaniye sınırı ise, taraflarca atanacak teknik bir heyet tarafından kesinleştirilecekti. İki taraf toprak meselesinde diğer bütün iddialarından vazgeçerek sınırın belirlenmesi için mühendis ve memurlardan oluşan teknik bir heyeti atamayı kabul ediyordu. Sınır güvenliğinin aşiretlerin ihlallerine karşı korunması için sınıra yakın bölgelere askeri kışla ve karakol yapılabilecekti. Yeri belli olmayan aşiretlerin bir kereliğine kendi “mekânlarını” seçme hakları vurgulanıyor, yeri belli olanların zorla ait oldukları topraklara gönderilecekleri saptanıyordu (Soofizadeh, 2013: 188-191).

Sonuç olarak, İkinci Erzurum Antlaşması, Osmanlı ve İran devletlerinin sorunlu sınır boylarında hangi toprakların Osmanlı'ya, hangilerinin İran'a ait olduğunu belirtmiyordu; kesin sınır çizgisinin belirlenmesi işini bu amaçla toplanacak başka bir komisyona bırakıyordu. İki devlet de zayıflayıp geriledikçe ve toprak kayıplarına uğradıkça, toprak üzerindeki rekabetin, ticaretin düzenlenmesinin ve sınırların

kontrolünün daha da önem kazandığı görülmektedir. Öncesinde bu kadar yakıcı hissedilmeyen sınır sorunu yerini aşiretlerin mevsimsel hareketlerinin düzenlenmesi/engellenmesi, sınır hatlarının güvenliğinin sağlanması ve aşiretlerin tabiiyetlerinin belirlenmesi noktasında inatçı bir rekabete bırakmıştı.

Burada bir parantez açmak gerekmektedir. 1847 yılı, Osmanlı ve İran imparatorluklarının birbirleriyle olan sınırlarını tafsilatlı bir belirlemeden geçiren bir antlaşmayı imzalamalarının yanı sıra, hatırlanacağı üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun idari bir tasarruf olarak Kürdistan Eyaleti'ni⁷³ kurması açısından da dikkat çekmektedir. İngiltere ve Rusya'nın baskısı ve teşvikleri doğrultusunda İran ile sınır düzenlemesi yapan Osmanlı'nın aynı yıl Kürt bölgelerini küçük birimlere ayıran ve yine onları Kürdistan Eyaleti altında bir araya getiren merkez olması kayda değer bir husustur. Bu da, Kürdistan Eyaleti'nin teşkilinin “dış”taki gelişmelere karşı bir “iç” taktik olabileceği yorumunu yapmamıza olanak sağlamaktadır. Böylelikle, Osmanlı İmparatorluğu, dış sınırlarını kes(k)inleştirir ve netleştirirken, aynı zamanda “sınır içi” düzenlemeler yaparak merkezi devletin sınırları dahilindeki topraklarda hâkimiyetini ve denetimini güçlendirmeye çabalamıştır.

Parantezi burada kapattıktan sonra, aşiretlerin kendi başlarına bir millet olarak değerlendirilmedikleri de tartışmalardan anlaşılmaktadır. 19. yüzyılın ilk yarısında Kürt siyasal örgütlenmesinin yüzyıllardır uygulanagelen emirlik yapısının tasfiyesi, bu bölümün başında değindiğimiz siyasal yapının da çözülmesi anlamına gelmiştir. Emirliklerin varlığına son verildikten sonra iki devletten hangisinin aşiretler üzerinde kontrol sağlayacağı ve aşiretlerin devletlerden hangisine bağlılık gösterecekleri önem kazanmıştır. Aşiretlerin tabiiyeti meselesine bu kadar mesai harcanması ve önem atfedilmesi, hem “sınırları” uluslararası bir konferansla belirlenen Osmanlı ve İran açısından hem de sınır görüşmelerine katılan ve çıkarlarını gözetten İngiltere ve Rusya

---

⁷³ Bu çalışmada, 128-131 sayfa aralığını kapsayan kısma bakınız.

açısından değerlendirilebilir. Kashani-Sabet, iki devlet arasındaki “aşiret meselesini” ulusal bilinç bağlamında ele alır:

“O zamana kadar ‘milletsiz’ ancak itaatkâr aşiretlere milliyet atama girişimi iki devlette de ulusal bilincin baş gösterdiğini ortaya koymaktadır. Şunu da belirtmekte fayda vardır ki, en azından İngiliz, İran (Persian) ve Osmanlı kaynaklarına göre o sırada aşiretler kendi başlarına bir millet olarak değerlendirilmiyorlardı. Mevcut tartışma iki devletten hangisinin aşiretler üzerinde egemenlik kazanacağı ve aşiretlerin iki devletten hangisini kabul edeceği etrafında dönüyordu. 19. yüzyılda ulusal açıdan kendi geleceklerini tayin etmelerine yönelik bu aşiretler tarafından ileri sürülmüş herhangi bir kayda rastlamadım” (Kashani-Sabet, 2018: 39, dipnot 87).

Kashani-Sabet’in “milliyet atama” girişimini ulusal bir bilince yorması ya da daha doğru bir ifadeyle bunu ulusal bilincin belirmesi olarak ortaya koyması kanımızca isabetsizdir. Bunu, iki imparatorluğun merkezileşme ve modernleşme hamleleri bağlamında değerlendirmek daha doğrudur. Çünkü ulusal bilincin belirmesi için 19. yüzyılın sonunu ve/veya 20. yüzyılın başlarını beklemek gerekir. Ne Osmanlı’nın ihtişamlı zamanlarında ulaştığı sınırlara geri dönmesi ne de İran’ın kaybettiği toprakları yeniden bir araya getirmesi, ikisinin de yabancı devletlerin etkisi altına girdikleri 19. yüzyılda mümkündü. İki devlet de coğrafi daralmanın sonuçları ve sorunlarıyla yüzleşmekteydi.

İngiltere ve Rusya açısından bakıldığında ise, şu değerlendirme yapılabilir: Hem sorunlu topraklar meselesinde hem de aşiretlerin tabiiyetleri noktasında iki devlet de kayda değer bir siyasi değişime izin vermemişlerdir. Bir sonraki başlık altında ele alacağımız sınır komisyonlarında da görüleceği üzere, sınırın çizilmesinde ve toprakların kime ait olduğunun belirlenmesinde adeta gıdım gıdım ilerlenmesi artık “sınırların kapanması” (Kashani-Sabet, 2018: 61) anlamına gelmektedir. Bunun yanı sıra, sınırların tespiti konusunda İngiltere ve Rusya’nın müahalelerine maruz kalmaları ve kendilerine bu devletler tarafından sınır antlaşmasının dayatılması Osmanlı ve İran devletlerinin ne kadar güçsüz düştüklerinin göstergesidir.

iii. Dörtlü Sınır Komisyonları

İkinci Erzurum Antlaşması'nın sınırları kesinleştirmek amacıyla öngördüğü üzere, 1849 yılında Bağdat'ta bir komisyon toplandı (Kashani-Sabet, 2018: 34). Bu ikinci komisyon, Erzurum konferanslarında ele alınan tartışmalı noktalarda sınır çizerek barışı sağlamakla görevliydi. Fakat komisyonun toplanacağı zamana yakın Kotur'un Derviş Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu tarafından işgal edilmesi, yeni anlaşmazlıkların başlangıcı oldu (Longrigg, 1925: 279). İran delegeleri komisyondan çekilecekleri yönünde tehditte bulundularsa da arabulucu devletler Erzurum Antlaşması'nı koruyacaklarına dair söz verince, komisyon çalışmalarına yeniden başladı. Fakat, 1852'ye gelindiğinde, Rus-İngiliz arabuluculuğunda yapılan sınır komisyonu oturumları sonuç alınmadan dağıldı (Sarıkcıoğlu, 2013: 91). Hemen ertesinde Kırım Savaşı (1853-1856) patlak verdi. Osmanlı, Rusya karşısında ağır bir yenilgi almak üzereyken, 1854 yılında devrik Botan Emiri Bedirhan'ın yeğeni Yezdan Şer'in öncülüğünde Osmanlı'ya karşı bir isyan başladı. Osmanlı'yı hem Rusya karşısında yenilgiden hem de Kürt isyanının başarıya ulaşmasından kurtaran İngiltere oldu. İngiltere, Kırım Savaşı'nda Osmanlı'nın ağır bir yenilgi almasının önüne geçtiği gibi, Kürdistan'da patlak veren isyanın lideri konumundaki Yezdan Şer'i ikna ederek Osmanlı'ya teslim olmasını da sağladı (Abdulla, 2010: 230-231).

Birkaç yıl süren bu çalkantılı süreçte sınır komisyonu çalışmalarına ara vermek zorunda kaldı. 1858 yılında çalışmalarına yeniden başlayan komisyon, yeni coğrafi teknikler kullanılarak çizilmiş bir haritayı 1866 yılında taraf devletlere sundu. Ancak bu harita iki devleti de memnun etmedi. Taraf devletlerin 1869 yılında imzaladıkları İstanbul Protokolü ihtilaflı bölgelerdeki statükonun bir uzlaşmaya varılncaya kadar devam ettirilmesini öngörse de göçebe aşiretlerin sınır aşan hareketleri görüşmelerin sonuçsuz kalmasına yol açtı.

Hem tartışmalı topraklar konusundaki ihtilafa hem de bununla bağlantılı olan aşiretlerin hangi devlete ait olduğu yönündeki soruna çözüm bulmak için, İstanbul Protokolü'nün imzalanmasından beş yıl sonra, 1874 yılında İstanbul Komisyonu toplandı. Görüşmeler Eylül 1875'e kadar sürdü fakat Kotur meselesinde aşılamayan tikanıklık yüzünden bir sonuç alınamadı (Aykun, 1995: 268).

Sınır komisyonları hiçbir başarı sağlamadan dağılırken, patlak veren 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı önemli sonuçlar doğurdu. Savaşın sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması, Rusya lehine Balkanlar'da ve doğu sınırında önemli kazanımlar sağladı. Güç dengesinin bozulduğunu gören İngiltere, Fransa ve diğer büyük güçler devreye girerek Berlin'de bir konferans düzenlenmesine ön ayak oldular. Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması ile elde ettiği kazanımlar önemli ölçüde törpülenirken, İngiltere Hindistan yolunun güvenliğini tehlikeye sokacak oldubittilere izin vermeyeceğini gösterdi. Ancak, Rusya karşısında uğranılan hezimet, Osmanlı'nın kendi başına Boğazlar ve Ortadoğu üzerindeki hâkimiyetini koruyamadığını da göstermişti. İngiltere'nin Osmanlı politikası bu tarihten itibaren değişti. 1878 yılında Kıbrıs'ı ve 1882'de Mısır'ı işgal ederek Osmanlı yanlısı politikasını terk etti ve Kızıldeniz, Süveyş Kanalı, Basra Körfezi ve buradaki tüm karayollarına sahip olarak Hindistan'a giden ticaret yollarını kendi yönetimi altına alma yoluna gitti (Sander, 2011: 311-316).

Berlin Antlaşması'nda, Ayestefanos ile Rusya'ya bırakılan Eleşkirt ve Beyazıt, Osmanlı İmparatorluğu'na geri verildi. Buna karşılık Kotur, Rusya'nın desteğini sağlayan İran'a bırakıldı. Öte yandan Almanya, daha önce İngiltere'nin üstlendiği Osmanlı topraklarını koruma politikasını benimseyerek pastadan pay kapmaya çalışıyordu. Son tahlilde, Berlin Antlaşması'nın bölgede güç dengelerini yeniden kurduğunu söyleyebiliriz. Bununla beraber, Osmanlı devleti Avrupa'daki topraklarının büyük çoğunluğunu kaybederken, doğudaki sınırlarında da belirsizlik devam ediyordu.

Bu gelişmeler yaşanırken sınır görüşmeleri de devam ediyordu. İngiltere ve Rusya'nın baskısı altında, Osmanlı ve İran sınır görüşmeleri 1911'de yeniden başladı ve söz konusu sorunun çözümüne dair 1912 yılında Tahran'da beş maddelik bir protokol imzalandı. Protokol doğrultusunda oluşturulan bir sınır komisyonu, 1912 yılında on sekiz toplantı yapsa da sorunu çözecek kesin bir sonuç elde edemedi (Metin, 2007: 14).

Akabinde, Osmanlı ve İngiltere 1913 yılında Osmanlı-İran sınırlarına da temel oluşturacak bir antlaşmaya vardı. Dört ay süren görüşmelerden sonra iki devlet petrol alanları, Dicle, Fırat ve Şattülarap trafiği ve Osmanlı-İran sınırı konularında görüş birliğine vardılar. İki devlet arasında bu konulara dair on sekiz maddelik bir antlaşma imzalandı (Küçük, 1981: 247-248).

Güney Mezopotamya konusunda Osmanlı'dan büyük ticari ve ekonomik imtiyazlar elde eden İngiltere, bölgeyi tamamen egemenliği altına almak istiyordu. Bu yüzden de idaresine alacağı bu yerlerin sınırlarını belirlemek istedi. Bu maksatla Osmanlı ile 29 Temmuz 1913 tarihinde Osmanlı-İran sınırını belirleyen bir antlaşma imzaladı. Osmanlı ile imzaladığı bu antlaşmanın esasları hakkında İran'ı da bilgilendirdi ve şartlarını kabul ettirdi. Osmanlı-İran sınırının güney hattı İngilizlerin tesiri altında belirlenirken, sınırın kuzey kısmı Rusların çıkarlarına uygun olarak tespit edildi. 36. paralele kadar olan sınır hattı Rusların öngördüğü güzergâha göre çizildi (BAA., Muâhedeler ve Mukaveleler Fihristi, İran Kısmı, Nr. 201/a'dan aktaran Küçük, 1981: 250).

Çizgileri bu şekilde belirlenen Osmanlı-İran sınırı, İngiltere ve Rusya'nın gözlemci olarak bulunduğu bir konferans sonunda 17 Kasım 1913 tarihinde İstanbul Protokolü ile belirlendi (Küçük, 1981: 249). Bu protokol, 1847 Erzurum Antlaşması temelinde sınır sorunlarını çözüme bağlamıştır. Buna göre, Osmanlı-İran sınırı Ağrı Dağı'ndan başlayarak Muhammere'ye kadar detaylı bir şekilde tespit edilecektir. Ayrıca

sınır, dört hükümetin delegelerinden oluşan sınır komisyonu tarafından yerlerinde incelenerek konulacak işaretlerle belirlenecektir. Sınırın güzergâhı konusunda ihtilaf çıkması halinde, Osmanlı ve İran delegeleri, Rus ve İngiliz komiserlerinin hakemliğine başvuracaktır. Böyle bir durumda, Rus ve İngiliz komiserlerinin vereceği kararın taraflarca kabulü zorunludur. Sınırın çizilen kısımları kesin kabul edilecek ve bir daha geri dönülmeyecektir. Ayrıca, sınır belirlendikçe, Osmanlı ve İran devletleri hudut üzerine karakollar tesis etme hakkına sahip olacaklardır (Sarıkcıoğlu, 2013: 181-192).

Görüldüğü üzere 1913 İstanbul Protokolü, İngiltere ve Rusya tarafından Osmanlı ve İran devletlerine dayatılmıştır. Güney Mezopotamya’da İngiliz çıkarlarının ve İran’ın kuzeyinde Rus çıkarlarının gözetildiği 1913 protokolü ile Osmanlı-İran sınırı büyük ölçüde belirlenmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonunda İngiliz mandası altına girecek olan Irak devletinin temelleri de böylelikle atılmıştır. Bu şekilde belirlenen sınırlar modern İran-Irak sınırlarını da teşkil edecektir. 1913 Protokolü ile kâğıt üstünde belirlenen sınırlar, 1914 yılında dikilen sınır direkleriyle somuta dökülmüştür. Dört devletin komiserlerinden oluşan sınır komisyonu, 1913 Protokolü’nün oldukça detaylı olan maddelerine göre sınırı çizmiştir. Komisyon, on ay gibi bir sürede, Şattülrap’tan Ağrı Dağı’na kadar olan çalışmalarını tamamladı. Dikilen 230 sınır direğinin sonuncusu Osmanlı’nın Birinci Dünya Savaşı’na girmesinden bir gün önce yerine konuldu. Ağrı Dağı’nın dibine dikilen bu son direk Osmanlı-İran sınırı belirlenmiş oldu (Abdulla, 2010: 300). Böylece, Basra Körfezi’nden Ağrı Dağı’na uzanan güzergâh üzerinde Osmanlı-İran sınırı bugünkü halini -1932’de yapılan küçük rötuşu saymazsak- aldı.

Toparlarsak, sınır ihtilaflarına ve bu ihtilaflardan kaynaklanan antlaşmalara hacimli bir yer ayırdık; çünkü daha önce de belirttiğimiz üzere, Kürt politikalarının Osmanlı-İran sınır sorunundan ayrı ele alınamayacağını düşünüyoruz. Bu bağlamda, modernleşme ve merkezileşme politikalarının önemli bir sonucu Kürt emirliklerinin lağvedilmesiye, diğer bir sonucu da devlet elitlerinin harita çizimi marifetiyle topraksal

uzamı düzenlemesi ve devlet sınırlarını netleştirmesidir. Devlet sınırlarının belirginleşmesinin Kürtler açısından sonucu ise, daha önce 1639 Kasr-ı Şirin ile ikiye bölünen Kürdistan'ın, askeri ve teknoloji alanlarındaki ilerlemelerin devletlere sınırları üzerinde egemenliklerini kurma ve sağlamlaştırma araçlarını sunmasıdır. Kürtler, Birinci Dünya Savaşı'na taraf olarak giren ve yenilen Osmanlı'nın Ortadoğu topraklarında başka devletlerin yanı sıra Irak ve Suriye devletlerinin kurulmasıyla dört devletin egemenlik alanında kalırken, üzerinde yaşadıkları topraklar birbirine komşu olan ve uluslararası sınırları kesişen dört devlet arasında paylaşılmıştır. Bu toprakların taksimi, bir sonraki bölümde göstereceğimiz üzere, devletlerarası antlaşmalarla onanmış ve bu sayede devlet sınırlarının değişmezliğini esas alan bölgesel ve uluslararası bir statüko kurulmuştur. Bu sınırları reddeden Kürt milliyetçi hareketlerinin meydana okuması ise, günümüze kadar devam eden isyan dalgalarına yol açmıştır.

III. TÜRKİYE, İRAN, IRAK VE SURİYE DEVLETLERİNİN KÜRTLERE YÖNELİK POLİTİKALARI VE BU BAĞLAMDA İLİŞKİLERİ

“Zaten çoğu zaman, kendinizi en fazla saldırıya uğrayan aidiyetinizle tanımlamaya eğilimlisinizdir; kimi zaman bu aidiyeti savunacak gücü kendinizde bulamadığınızda onu gizlersiniz, bu durumda o sizin içinizin derinliklerinde kalır, gölgeye sinip ödeme saatini bekler; ama ister sahip çıkılsın ister izlensin, ister fazla açık etmeden ya da gürültüyle ilan edilsin, kendinizi özdeşleştirdiğiniz kimlik odur. O zaman söz konusu aidiyet –renk, din, dil, sınıf...- bütün bir kimliğinizi istila eder. Onu paylaşanlar dayanışma içinde olduklarını hissederler, birbirlerine benzerler, birbirlerini harekete geçirirler, birbirlerine karşılıklı cesaret verirler, ‘karşı taraftakilere’ cephe alırlar. Onlar için ‘kimliğini kabul etmek’ zorunlu olarak bir cesaret eylemi, kurtarıcı bir eylem haline gelir” (Maalouf, 2016: 27).

19. yüzyıla kadar büyük ölçüde “Avrupa devletleri arası” olan uluslararası sistem, birbirlerini egemen ve eşit birimler olarak tanıyan Avrupalı devletlerin kıta içi çatışmalarına boşalım alanı sağlayan sömürgecilik yoluyla dünyanın diğer yerlerini de kapsamaya başlamıştı. 19. yüzyılda Osmanlı, İran ve Japonya gibi “sistem-dışı” devletlerin genişleyen kapitalist ilişkiler ağına dahil edilmesiyle genişlemiş ve küreselleşmişti. Ulusal birliklerini yeni sağlayan İtalya (1861) ve Almanya (1871) gibi devletlerin sömürge arayışı ve “pastadan” pay kapma yarışı, mevcut düzeni korumak ve sürdürmek isteyenlerle yayılma ve güçlenme politikası güdenleri karşı karşıya getirmiş, bu da büyük bir paylaşım savaşına yol açmıştı. “Pastanın” önemli ve görece büyük bir dilimini oluşturan yenik Osmanlı İmparatorluğu’nun Ortadoğu toprakları, 1919 Paris Barış Konferansı’nda kurulan Milletler Cemiyeti’nin (MC) yasal güvencesi altında mandater sıfatıyla hareket eden galip devletlerin denetimine bırakılmış, bu sayede, söz konusu topraklarda yaşayan halkların zamanla kendi ayakları üzerinde duracak “olgunluğa” erişecekleri ve uluslararası toplumun “eşit” ve “bağımsız” birimleri olarak yerlerini alacakları düşünülmüştü (Denk, 2015: 84-85, 112-113).

Bu süreçle beraber, daha önce Kasr-ı Şirin ve Erzurum Antlaşmaları, dördümlü sınır komisyonları ve en son 1913 İstanbul Protokolü ile Osmanlı ve İran imparatorlukları

arasında taksim edilen Kürdistan'ın güney ve güney batısındaki toprak parçaları, manda rejimi altında kurulan Irak ve Suriye devletlerinin ulusal sınırları içine dahil edildi. Aynı süreçte, Mustafa Kemal'in liderliğinde yürütülen ulusal kurtuluş mücadelesi Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla sonuçlanırken; İran'da Şah Rıza Pehlevi, Kaçar hanedanına son vererek modern bir ulus-devlet kurmanın çalışmalarına girişmişti.

Bu yeni konjonktürde, Kürtler, Türkiye'nin doğu ve güneydoğusu, İran'ın kuzey ve kuzeybatısı, Irak'ın kuzey ve kuzeydoğusu ile Suriye'nin kuzey ve kuzeydoğusunda bu devletlerin uluslararası sınırlarının kestiği ve böldüğü sınır bölgelerinde dağılacak şekilde dört devletin ulusal sınırlarının içinde kaldılar. Bu yeni düzlem, sivil ve askeri seçkinlerin öncülüğünde yürütülen ve her bir devletin siyasal rejimi, sosyo-ekonomik, etnik ve kültürel bileşimine bağlı olarak değişen ulus inşa politikalarından beslenmiştir. İmparatorluk yapısından ulus-devlet dünyasına geçişle beraber sınırlar bağlamında yaşanan dönüşüm var olmanın ontolojik zeminini değiştirmiş, bu da, etnisiteye dayalı dışlamaları beraberinde getirerek Türk-Kürt, Arap-Kürt ve Fars-Kürt karşıtlıklarını yaratmıştır.

Zira, daha önce geçim ve güvenlik talepleri imparatorluk siyasi biriminin kurduğu düzende sağlanan “tebaa” cemaatlerin üyesi, yerini, ulusal sınırlarla çerçevesi çizilmiş modern devletin “vatandaşı”na bıraktığında yeni bir siyasal düzlem oluşmuştu. Bu, *Pax Ottomana* ve *Pax-Iranica*'nın sonu demekti. Diğer bir deyişle, Osmanlı ve İran imparatorluklarında çok etnili ve çoğulcu dinsel hukuku garanti altına alan toplumsal sözleşmenin ortadan kalkması ve Türkiye, İran, Irak ve Suriye devletlerinin kurulması, artık dört devletin egemenlik alanında kalan Kürtler için, bu, “kolektif dinsel aidiyetin, siyasi bireysel aidiyete ya da etnik ve dilsel aidiyete üstün olduğu bir sistemden, bireyin herhangi bir grubun aracılığı olmadan ait kabul edildiği ulus-devlet sistemine” (Arakon, 2010: 176) geçilmesi anlamına gelmişti.

İmparatorlukların geçişken sınır boylarından ulus-devletlerin belirli ve mutlaklaştırılmış ülkesel sınırlarına bu geçiş, Türk, Fars ve Arap ulusuluklarının kurdukları devletlerin temeline ulus ile siyasal iktidar arasında bağ kuran ilkeyi yerleştirmeleriyle mümkün oldu. İmparatorluk çatısı altında merkezle evre arasında bağ konumundaki bey, mir, aşiret reisi ve ağa gibi geleneksel “aracıların” ortadan kaldırıldığı bu yeni sosyo-ekonomik ve siyasal düzene itiraz ise, Kürt milliyetçiliği temelinde kendi “merkezini” (ulus-devletini) kurma iddiasındaki hareketlerden geldi. Başka bir deyişle, belirlenmiş ulusal sınırları bulunan bu devletler, somut politik taleplerin sahipliğini yapan, ancak yeni denklemde kendine yer bulamayan Kürt hareketlerinin meydan okumasıyla karşılaştılar. Bu meydan okuma, muhtelif zamanlarda ortaya çıkan ve sönümlenen isyanlar, kurulan siyasi partiler ve silahlı çatışmalarla günümüze kadar devam etmiştir.

Açıktır ki, yeni düzende Kürtlerden beklenen, etnik ve varsa başka kimliklerini unutmaları, daha doğrusu bunları kendi özel hayatlarına saklamaları, kamusal alana çıktıklarında ise “vatandaş” olmalarıydı. Bu sağlanabildiği lde birlikte yaşamanın imkânları mevcuttur. Ancak, artık merkez-evre arasında “aracı” kurumlara yer olmayan ulus-devlet düzeninde milliyetçi ajandaları doğrultusunda kendi “merkezini” kurmaya girişenler, bu bölümde yer vereceğimiz sınır antlaşmaları, güvenlik protokolleri ve bölgesel paktlarda “suçlu”, “yağmacı”, “eşkıya”, “bölücü”, “terörist” ve “isyancı” olarak yer alacaklardı. Dolayısıyla, Kürtler, odağımızdaki devletlere yönelik potansiyel bir tehdit unsuru haline geldiler. İlgili devletler, bu tehditin bertaraf edilmesini kendileri açısından yaşamsal gördüklerinden, kendi başlarına olduğu kadar birbirleriyle eşgüdümlü politikalar da izlediler.

Gelgelelim, Kürt isyanlarının ve milliyetçi hareketlerinin devlet sınırlarına dönük itirazları ve taleplerinde cisimleşen siyasallık iddiaları yüz yıla yakın bir zamandır bertaraf edilemedi. Irak’taki Kürtler uzun bir silahlı mücadeleden sonra federe

Kürdistan statüsünü anayasal güvence altına aldılar; Suriye'dekiler ise, 2011'de başlayan Suriye İç Savaşı'ndan sonra siyasi ve askeri örgütlenmelere giderek Suriye devletinin ülkesel bütünlüğünü iç kargaşa ve dış müdahalelerden kaynaklı olarak sağlayamaması nedeniyle ülkenin kuzey ve kuzeydoğusunda *de facto* bir idare tesis ettiler. Bu iki devlete kıyasla Türkiye ve İran, Kürt ulusal hareketlerinden kaynaklı tehditleri karşılamak noktasında daha başarılı olsalar da tümüyle ortadan kaldıramadılar.

Konunun modern bağlamına dair bu genel resimden hareketle, bu bölümde takip edeceğimiz patika bağlamında söylenmesi gereken, tezde ele alınan sorunsalın bütün yönleriyle ele alınmayacağıdır. Türkiye, İran, Irak ve Suriye'nin Kürtlere yönelik politikalarını sınır kavramı bağlamında ele aldığımız çalışmamızın bu son bölümü, sözü edilen devletlerin birbirleriyle olan uluslararası sınırlarının gerek kendi başlarına gerekse birlikte giriştikleri sınır çizme ve netleştirme pratikleriyle nasıl oluşturulduğunu araştırmaya ayrılmıştır. Bu amaç doğrultusunda, dört devletin Kürtlere yönelik politikalarının Kürt milliyetçi hareketlerinin kendilerine dayatılan siyasi, iktisadi, kültürel vb. sınırları ortadan kaldırmaya yönelik ajandalarıyla çatışmasının adı geçen siyasi birimleri birlikte hareket etmeye sevk ettiğinden hareketle, ulusal sınır düzenlemeleri bağlamında sınır antlaşmalarına, ikili ve çok taraflı sınır ve güvenlik protokolleri ile deklarasyonlara ve bölgesel paktlara yer verilecektir. Bunun yanı sıra, yeri geldiğinde, odağa aldığımız devletlerdeki hukuki (yasal ve anayasal) gelişmelerin Kürtler bağlamında getirdiği yenilik ve değişimlere de değinilecektir. Bu, ilk sınırlandırmamızı oluşturmaktadır.

İkinci ve son sınırlandırmamız coğrafya ile ilgilidir. Zikredilen devletlerin çeşitli açılardan farklılaşan rejimlerinin imkân ve fırsatları, her bir devlet içinde farklı karakterlere sahip Kürt kimliklerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Başka bir deyişle, adı geçen devletlerin politikalarındaki farklılık ve özgünlükler, Kürt kimliğinin her bir devlette aldığı biçimi etkilemiştir. Bu da dört ülkedeki Kürt toplumunun farklı veçheler

kazanmasına neden olmuştur. Bu çalışma, yalnızca adı anılan dört devleti odağa alacaktır. Lübnan ve Kafkas coğrafyasındaki Kürtler incelemenin kapsamı dışında bırakılmıştır. Ayrıca, sorunun “uluslararası” boyutu, gerekli olduğu ölçüde yabancı devletlerin Kürt politikalarını ve Kürt milliyetçi parti ve örgütlerinin bu devletlerle kurduğu ilişkileri de ortaya koymayı gerekli kılmaktadır.

A. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA: DEVLET SINIRLARININ ÇİZİLMESİ VE KÜRT MİLLİYETÇİ HAREKETLERE KARŞI İŞBİRLİĞİNİN KURUMSALLAŞMASI

Osmanlı düzeninde yaşayan diğer halklarla beraber Kürtlerin kaderi, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ortadoğu haritasının yeniden çizilmesiyle belirlenmiştir. Kürtler, savaşın sonunda Osmanlı ve İran imparatorluklarının yerini alan Türkiye Cumhuriyeti ve İran ile İngiltere ve Fransa mandası altında kurulan Irak ve Suriye'nin egemenlik alanlarındaki topraklarda kalmışlardır. Savaşın sonunda başlayan Mondros-Lozan süreci (1918-1923) de Kürtlerin farklı siyasal karakterlere ve toplumsal dinamiklere sahip bu dört devletin sınırları içerisinde dağıtılmaları ve bu parçalanmanın uluslararası hukuk düzeninde tanınmasını beraberinde getirmiştir. Bu noktada, odağımızdaki devletlerin ulusal sınırlarının nasıl oluştuğu ve bununla bağlantılı olarak imparatorluk yapısından ulus-devlet düzenine nasıl geçildiği ve bu geçişin ne gibi mutabakatları gerektirdiği, yerel, bölgesel ve uluslararası boyutlarıyla açıklanmalıdır.

1. Uluslararası Ortam

Bir önceki bölümde gösterdiğimiz üzere, Osmanlı ve İran imparatorluklarının Kürtlerle ilişkileri, daha 19. yüzyılda İngiltere ve Rusya sınır anlaşmazlıklarına müdahil olduklarında, sınır tespit komisyonlarında doğrudan temsilci bulundurmaya başladıklarında ve sınır antlaşmalarının teşekkülünde doğrudan etkide bulunduklarında zaten uluslararası bir boyut kazanmıştı. İngiltere ve Rusya bu “çabalarıyla” Osmanlı-

İran sınırlarıyla ilgili bir statüko yaratmaya çalışırken, denizaşırı bölgelerdeki etkinliklerini arttırmaktan da geri kalmıyorlardı. Ne var ki, Avrupa-içi çatışmalara boşalım alanı sağlayan sömürgecilik, Almanya ve İtalya gibi yeni aktörlerin katılımı ve sömürgeleştirilecek alanların kalmaması nedeniyle paylaşım kavgasını Avrupa'nın yakınlarına kadar getirmişti. Bu da Osmanlı hâkimiyetindeki toprakların paylaşım kavgasının merkezine taşınmasına yol açtı. Balkanlar'da Avusturya-Rusya mücadelesi, Boğazlar üzerinde Alman-Rus ihtiraslarının çakışması, İngiltere'nin Hindistan'ı güvende tutmak istemesi nedeniyle Yakındoğu'ya olan ilgisi ve Fransa'nın Suriye üzerindeki hesapları büyük bir savaşın patlak vermek üzere olduğunu göstergeleriydi. Hâsılı, Osmanlı toprakları üzerinde fevkalâde büyük bir rekabet söz konusuydu ve büyük güçlerin bu topraklara yönelik hedeflerini gerçekleştirmeleri yüksek maliyetler gerektirebilirdi. Zaten, Osmanlı'nın 19. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişmelerle Balkanlar'da ve Kuzey Afrika'da toprak kayıplarına uğraması, büyük güçlerin dikkatlerini imparatorluğun Ortadoğu topraklarına yönlendirmelerini kolaylaştırmıştı. Ancak, hemen yukarıda işaret ettiğimiz “yüksek maliyetler” meselesi “uzlaşmayı” gerektirmiş, bu fırsat da Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle Müttefiklerin eline geçmişti. Osmanlı'nın hâkimiyetindeki Ortadoğu topraklarının paylaşılması ve bunun meşruiyetinin savaş sonrasında kurulan MC yoluyla sağlanması, modern Ortadoğu devletler sisteminin kuruluşuna giden zeminin taşlarını döşeyecekti (Armaoğlu, 2010: 485-542, 549-651, 653-690; Cleveland, 2008: 167-190; Halliday, 2005: 75-96).

2. Uluslararası Ortamın Ortadoğu Yüzü ve Kürtler

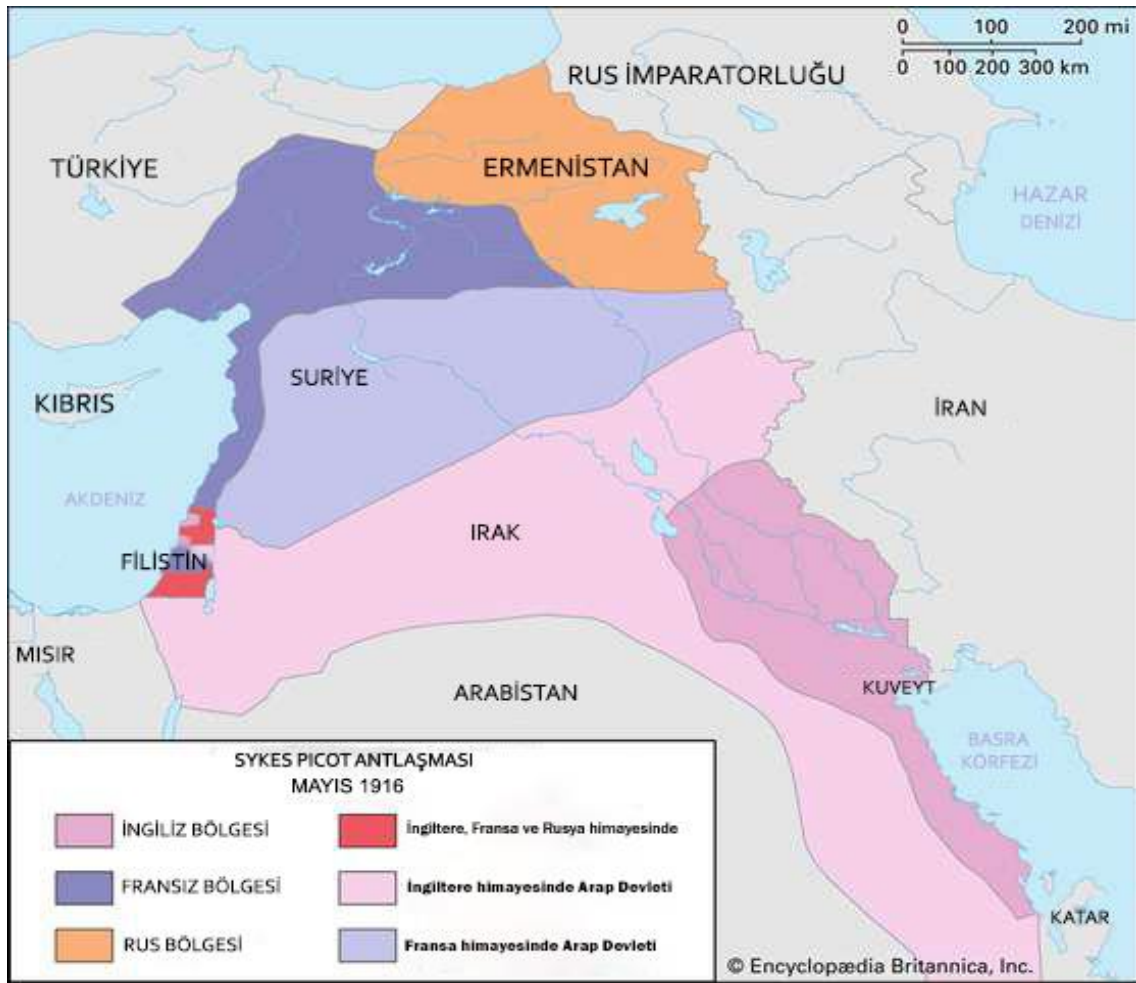
Osmanlı, İran, İngiltere ve Rusya'nın delegelerinden oluşan bir komisyonun Şattülarap'tan başladığı ve on ay süren sınır belirleme çalışmalarını 230 direğin sonuncusunu Ağrı Dağı'nın eteklerine dikerek bitirdiği günün (Abdulla, 2010: 300) bir gün sonrasında Birinci Dünya Savaşı patlak verdi. İngiltere ve Rusya, daha bir gün

öncesine kadar çiziminde bizzat yer aldıkları Osmanlı ve İran sınırlarının dahilindeki toprakların işgaline yönelik bir savaşın tarafı ve ortakları olacaklardı.

Savaşın tüm hızıyla sürdüğü bir ortamda, Müttefikler Osmanlı hâkimiyetindeki toprakları kendi aralarında gizli antlaşmalarla⁷⁴ paylaştılar. Bunlardan doğrudan Ortadoğu'yu ilgilendiren 16 Mayıs 1916'da İngiltere ve Fransa arasında imzalanan gizli Sykes-Picot Antlaşması'na göre Suriye, Lübnan, Kilikya ve Musul Fransa'ya; Ürdün, Irak (Bağdat ve Basra) ve Kuzey Filistin İngiltere'ye geçecekti. Filistin'in geriye kalan toprakları üzerinde uluslararası bir rejim ve sınırları belli olmayan bir de Arap devleti kurulacaktı (Sander, 2011: 382). Antlaşmaya daha sonra Petrograd Protokolü ile taraf olan Rusya'ya Erzurum, Van, Bitlis, Muş, Cizre, İmadiye, Hakkâri ve Siirt bölgeleri bırakılacaktı. Sykes-Picot Antlaşması'nın Zagros'un batısındaki ekseriyetle Kürtlerle mukim toprakları başlıca iki kısma böldüğü anlaşılmaktadır. Bu toprakların kuzeyde kalan parçaları genel olarak Rusya'nın, güney kısımları İngiltere'nin ve Musul Fransa'nın denetimine geçecekti (Beşikci, 2016: 111).

---

⁷⁴ Birinci Dünya Savaşı'nda Ortadoğu'nun paylaşılmasına ilişkin Müttefikler arasında imzalanan gizli antlaşmalar, 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında Moskova'daki komünist hükümet tarafından dünya kamuoyuna açıklandı. Bu antlaşmalardan 18 Mart 1915'te İngiltere, Fransa ve Rusya arasında akdedilen İstanbul Antlaşması'na göre, Müttefikler için serbest liman olması koşuluyla İstanbul ve Çanakkale Boğazları Rusya'nın denetimine bırakılacak; buna karşılık, İran'ın zengin petrol alanları İngiliz nüfuz bölgesi olarak tanınacaktı. İlâveten, Müslümanlar için kutsal sayılan yerler Osmanlı'dan ayrılacak ve kurulması düşünülen bağımsız bir Müslüman devletin yönetimine konulacaktı. Öte yandan, İtalya'nın Müttefik devletler safında savaşa girmek için öne sürdüğü şartlar İstanbul Antlaşması'nın revize edilmesini gerekli kılınca, İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya arasında 26 Nisan 1915 tarihinde Londra Antlaşması imzalandı. Buna göre, 1912'den beri işgal altında tuttuğu Oniki Ada ile Libya'da İtalyan egemenliği tanınıyor ve Antalya bölgesi ile çevresindeki yerlerden kendisine pay veriliyordu. Ayrıca, Sykes-Picot Antlaşması'ndan haberdar olan İtalya'nın hoşnutsuzluğunu gidermek için 1915 Londra Antlaşması'nın yerini alacak bir antlaşma İngiltere, Fransa ve İtalya arasında imzalandı. St. Jean de Maurienne olarak bilinen bu antlaşmaya göre, Konya'yı da içine alan Antalya'yla İzmir arasındaki bölge ve İzmir'in kuzeyinde bir nüfuz alanı İtalya'ya bırakılıyordu. Bu antlaşmanın yürürlüğe girmesi için Rusya'nın onayının alınması gerekiyordu. Ancak, Bolşevik Devrimi'yle Çarlık Rusya'sının çökmesi sonrası bu antlaşma resmen onaylanmayacak ve geçersiz olacaktı (Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, 2008: 198-199; Eroğlu, 1990: 81-83; Toynbee, 1971: 87-89).

Harita 4: Sykes-Picot Antlaşması'na Göre Ortadoğu'nun Paylaşılması
(<https://www.britannica.com/event/Sykes-Picot-Agreement>)

Müttefik devletler bir yanda işgal bölgelerini ve nüfuz alanlarını belirlerken, diğer yanda bu taksimi mümkün kılacak bölgesel ittifakları gerçekleştiriyorlardı. Savaşın tüm hızıyla sürdüğü 1915-1916 yıllarında İngilizler Osmanlı'ya karşı Araplar nezdinde ittifak girişimlerini sürdürdüler. Bu girişimlerden en önemlisi İngiltere'nin Kahire'deki komiseri McMahon ile Haşimi ailesinden Mekke Şerifi Hüseyin arasında mektup yoluyla gerçekleştirilen görüşmelerdi. McMahon-Şerif Hüseyin görüşmelerinde, Arapların Osmanlı'ya karşı başkaldırması karşılığında Arap Yarımadası, Irak, Ürdün, Suriye, Lübnan ve Filistin topraklarını kapsayan devasa büyüklükte bir Arap devletinin kurulması⁷⁵ ve halifeliğin Osmanlı hanedanından alınıp

⁷⁵ Şerif Hüseyin'in McMahon'a yazdığı 14 Temmuz 1915 tarihli mektupta Arap Devleti'nin sınırları, kuzeyde Mersin, Adana, Urfa, Mardin, Midyat, Cizre, İmadiye'den İran sınırına kadar; güneyde İran sınırı ve Basra Körfezi'nden Aden'e kadar; batıda Kızıldeniz ve Mersin'e kadar olan yerleri ihtiva

Haşimi ailesine verilmesi kararlaştırılmıştı (Cleveland, 2008: 177; Yerasimos, 2010: 142-147).

Ancak, Araplara verilen bu sözlerin başkalarına da verildiği ortaya çıktı. Gizli Sykes-Picot Antlaşması Arap Devleti'nin sınırları içinde olacağı sözü verilen toprakların büyük bir bölümünü İngiltere ve Fransa'nın denetimine ve nüfuz alanlarına bırakmıştı. Üstelik İngiltere Dışişleri Bakanı Balfour'un Siyonist Dernekleri Federasyonu Başkanı Lord Rothschild'e 2 Kasım 1917 tarihinde gönderdiği ve daha sonra "Balfour Deklarasyonu" adını alan mektubuyla Filistin'in Yahudi halkı için bir ulusal yurt olarak tesis edilmesi öngörülmüştü (W/Balfour Declaration 1917).

İşte gizli antlaşmalarla ve sömürgeci devletlerin çıkarları doğrultusunda çizilen modern Ortadoğu sınırları Türkiye, İran, Irak ve Suriye'de bu devletler ile Kürt milliyetçi hareketleri, Filistin'de ise Arap-Yahudi mücadelesinin temelini atmıştır. Kapalı kapılar ardında verilen vaatlerle bu sorunların zemini yaratılırken, Kafkasya, Süveyş Kanalı, Irak ve Çanakkale olmak üzere belli başlı dört cephede savaşan Osmanlı devleti, Çanakkale dışındaki bütün cephelerde yenilgiye uğramış, Bolşevik Devrimi sonrası komünist hükümetin bağlaşıp devletlerle imzaladığı Brest-Litovsk Barışı (3 Mart 1918) ile savaştan çekilmesi sonrası daha önce kaybedilen Kars, Ardahan ve Batum'u geri almıştı. Diğer taraftan, İngiliz ve Fransız orduları Irak ve Suriye içlerindeki ilerlemelerini sürdürerek Ekim 1918 sonlarına doğru gelindiğinde Halep'i ele geçirmiş ve Musul'a kadar gelmişti. Bunun üzerine, daha fazla toprak kaybının önüne geçmek isteyen Osmanlı Hükümeti savaşın galipleriyle 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni imzaladı (Eroğlu, 1990: 81; Armaoğlu, 2007: 138-142).

Mondros Mütarekesi, Osmanlı kuvvetlerinin Rusya'nın savaştan çekilmesinden istifade ederek kontrolü altına aldığı Kuzey-batı İran'dan geri çekilmesini hükme

---

etmekteydi. Hüseyin'in kurulmasını istediği Arap Devleti, Kürtlerin üzerinde yaşadığı toprakların büyük bir kesimini kapsamaktaydı (Beşikci, 2016: 114).

bağlıyor (11. madde); Müttefiklere güvenliklerini tehdit edecek bir durumun ortaya çıkması halinde herhangi bir stratejik nokta ile beraber yine güvenlik gerekçesiyle Vilayet-i Sitte'nin (Diyarbakır, Van, Erzurum, Elazığ, Sivas ve Bitlis vilayetleri) herhangi bir bölümünü işgal etme hakkını (7. ve 24. maddeler) veriyordu. Yine mütarekeye göre, Hicaz'da, Asir'de, Yemen'de, Suriye'de ve Irak'ta asker birliklerinin tümünün en yakın müttefik komutanına teslim olmaları ve düzenin sağlanması için bırakılacak küçük bir birlik dışındaki bütün Osmanlı askeri birliklerinin Kilikya'dan çekilmesi (16. madde) gerekiyordu (Meray ve Olcay, 1977: 1-5). Maddeleri göz önünde bulundurulduğunda, mütarekenin koşulsuz bir teslim belgesi olduğu görülmektedir.

Böylece, Osmanlı İmparatorluğu mütareke imzalandığında Arap topraklarını kaybetmiş, hâkimiyeti altında Anadolu ve Kuzey Mezopotamya bölgelerini kapsayan topraklar kalmıştı. Bu bölgeler, Türklerin ve Kürtlerin yoğunlukta yaşadığı toprakları kapsıyordu. Ancak Musul'un mütarekeden sonra, üstelik ateşkes hükümlerine aykırı bir şekilde İngiltere tarafından 15 Kasım 1918'de işgali (Öke, 2003: 59), Osmanlı'nın Arap topraklarından başlayan küçülmesinin Kürtlerle meskûn toprakları da kapsayarak imparatorluğun çekirdek bölgesinin çok yakınlarına kadar geldiğini gösteriyordu.

Müttefik devletler, Osmanlı ile ateşkes antlaşmasının imzalanmasından sonra savaş esnasında Ortadoğu'ya yönelik yaptıkları “parselasyon”un “yasal zemini”ni yaratmaya koyuldular. Bunu da San Remo Konferansı'nda (19 Nisan 1920-26 Nisan 1920) aldıkları kararlarla sağladılar. İngiltere ve Fransa, San Remo'da kabul edilmiş manda sisteminin öngördüğü antlaşmaları MC'yle imzalayarak sırasıyla Irak ve Suriye'yi manda yönetimleri altına aldılar (Kamrava, 2005: 43-44; Cleveland, 2008: 185; Kirk, 1949: 130). Böylelikle aralarındaki ihtilafı çözen Müttefikler, Osmanlı'nın doğusundaki topraklarda Sevr Antlaşması'nın öngördüğü haliyle bağımsız Ermenistan ve bir yıl içerisinde bağımsız olma hakkı saklı kalmak kaydıyla özerk Kürdistan'ın kurulmasına; Ankara, Kastamonu ve dolaylarının Osmanlı devletine bırakılmasına karar

verdiler (Meray ve Olcay, 1977: 57-81). Ancak çok geçmeden, “masada” alınan kararların sahadaki gerçeklerle örtüşmeyeceği ve sonrasındaki gelişmelerle Sevr Antlaşması’nın hükümsüz olacağı görülecekti.

1919-1923 yıllarını kapsayan bu süreç, daha önce de belirttiğimiz üzere, Müttefik devletler, Mustafa Kemal önderliğindeki ulusal kurtuluş hareketi, Fars, Kürt ve Arap seçkinlerin karmaşık ve çapraz ilişkileriyle şekillenmiştir. Dolayısıyla, modern Türkiye, İran, Irak ve Suriye devletlerinin kuruluş süreçlerinin ortaya konması, Kürt seçkinlerin bu süreçlerdeki rolü ve pozisyonunun açığa kavuşturulması gerekmektedir. Bu, odağımızdaki devletlerin teşekkülünden sonra günümüze kadar gelen Kürt politikalarını anlamamıza yardım edecek bir başlangıç noktası da oluşturacaktır.

a. Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu

Mondros Mütarekesi’yle Müttefik devletler savaş esnasında imzaladıkları gizli antlaşmalarda öngörülen paylaşım alanlarını işgal etme hakkını kazanmış ve Boğazlar bölgesi ile güvenliklerini tehlike altında gördükleri bölgeleri işgal edebileceklerini hükme bağlamışlardı. Osmanlı Hükümeti, antlaşmanın hükümlerinin ihlalinin yeni işgallere sebebiyet vereceği kaygısıyla hâkimiyeti altında kalan topraklarda güvenliği ve sükûneti sağlamakla meşguldü ve Paris Barış Konferansı’nda karara bağlanacak olan barış antlaşması hükümlerinin kendisine bildirilmesini bekliyordu. Öte yandan, Mustafa Kemal’in önderliğinde Anadolu’da başlayan ulusal kurtuluş hareketi, Erzurum ve Sivas’ta gerçekleştirdiği kongrelerle ve akabinde Ankara’da kurduğu hükümetle İstanbul’daki iradenin karşısına dikildi, savaş ve diplomasi kanallarını etkin bir şekilde kullanarak zaman içerisinde İstanbul Hükümeti’ni bertaraf etti ve modern bir ulus-devletin kurucu gücü olarak ortaya çıktı. Kürtlerin savaş sonrası dönemdeki temsilcisi

konumundaki Kürdistan Teali Cemiyeti⁷⁶ (KTC) ise hem İstanbul ve Ankara hükümetleri arasındaki mücadeleden faydalanma yoluna gitti, hem de İngiltere ve Fransa'nın başını çektiği büyük güçlerle diplomatik ilişkilerle Kürdistan devletinin kurulması için çaba sarf etti.

İsimleri zikredilen bu odakların 1919-1923 dönemindeki çapraz ve karşılıklı ilişkileri, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden süreçte belirleyici rol oynamıştır. Bir tarafta, savaş sonrasında Ortadoğu'da ganimeti paylaşma ve paylaşım sırasında yüzeye çıkan sorunları “uluslararası bir düzen” yaratarak çözme ve bu düzenin sürekliliğini sağlama kaygısıyla hareket eden İtilaf Devletleri vardı; diğer tarafta, Anadolu'daki askeri-bürokratik ağıın desteğini alan, kazandığı askeri ve diplomatik başarılarla İstanbul Hükümeti'ni devre dışı bırakan ve Müttefiklere karşı elini güçlendiren Mustafa Kemal'in liderliğindeki hareket esas güçlerden biri olarak sivrilmisti. KTC ise, Kürt taleplerinin ete kemiğe bürünmesi için Paris Barış Konferansı'nda var gücüyle çalışmaktaydı. Açıktır ki, 1919-1923 sürecinde etkin rol oynayan bu üç odak sırasıyla birbiriyle bağlantılı uluslararası, bölgesel ve yerel dinamiklere tekabül ediyordu.

Bu sürecin uluslararası boyutuna bakıldığında, Birinci Dünya Savaşı'nın sadece mağlup devletleri değil, galip devletleri de bitkin düşürdüğü görülecektir. Buna rağmen galip devletler, varoluşlarına yönelik tehlikeyi bertaraf ettikten sonra bile ellerinde kalan savaş gücünü kullanmakta istekliydiler. Ancak, onları bundan alıkoyan savaşın ağır yükünü çeken kendi uluslarının uyguladığı baskıydı. İşte bu kamuoyu baskısı, İngiliz ve Fransız hükümetlerini 1919-1922 Türk-Yunan Savaşı'na ciddi bir müdahaleden

---

⁷⁶ KTC, dönemin Osmanlı Ayan Meclisi üyesi Seyid Abdülkadir başkanlığında ve dönemin mevzuatına uygun bir şekilde cemiyet statüsü altında 17 Aralık 1918'de kurulmuştur. Cemiyetin başkan yardımcısı 1847'de iktidarına son verilen Cizre Botan Emiri Bedirhan Bey'in oğlu Emin Ali Bedirhan'dır. KTC, her ne kadar yasal bir cemiyet olarak ortaya çıksa da, kuruluş nizamnamesinin dışına çıkarak bir siyasi parti gibi çalışmış ve Kürdistan coğrafyasının çeşitli yerlerinden aydın ve bürokratları aynı çatı altında toplamıştır. Jîn (Hayat) ve Kürdistan dergileri gibi kendi yayın organlarına sahiptir. Wilson ilkeleri çerçevesinde “Kürt Milleti”nin çıkarlarını korumayı kendisine hedef olarak koymuştur (Göldaş, 1991; Tunaya, 1986: 186-229).

alıkoyarak askeri dengenin Kemalist hareketin lehine dönmesini sağlamıştı (Toynbee, 1971: 81-83). Yine de Müttefikler, Türk-Yunan Savaşı'nın taraflardan ilkinde kendi koşullarını dayatabilecekleri sonuçları doğuracağını ummuşlardı.

Müttefiklerin onayıyla 15 Mayıs 1919'da İzmir'e asker çıkaran Yunanlılar, 20 Haziran 1920'de Anadolu içlerine doğru ilerleyerek, kısa sürede Bursa, Tekirdağ, Edirne ve Uşak'a kadar geldiler. İstanbul Hükümeti Müttefiklerin baskısı altında 10 Ağustos 1920'de Kürtlerle ilgili detaylarına ilerleyen sayfalarda yer vereceğimiz Sevr Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Ancak Osmanlı açısından tam bir yıkım anlamına gelen bu antlaşma, ne Osmanlı ne İngiltere ne de Fransa tarafından onaylandı. Dolayısıyla, hiçbir zaman hukuki geçerliliği olan bir belge niteliği kazanmadı (Kurubaş, 2004: 104). Özellikle Mustafa Kemal hareketinin Yunanlılara karşı kazandığı Birinci İnönü, İkinci İnönü ve Sakarya Muharebeleri, havanın tümünden Türk tarafının lehine dönmesine neden oldu.

Kilikya'da Fransızlara, Doğu Anadolu'da Ermenilere karşı zafer kazanan Mustafa Kemal'in liderliğindeki direniş hareketi, Koçgiri isyanını⁷⁷ da bastırdı. Bu başarılar, Müttefiklerin Kemalist harekete yönelik politikalarını değiştirmelerini beraberinde getirdi. Fransızlar, İngilizlerin Boğazlar ve İstanbul üzerinde daha fazla söz hakkına sahip olmaya çalışmasından ve Yunanlıları Anadolu işgaline teşvik etmesinden oldukça rahatsızdı. İngilizlerin bu girişimleri Fransızların güvenliğini sarsmıştı (Toynbee, 1922'den aktaran Kirişçi ve Winrow, 1997: 76). Bu yüzden Fransızlar, bölgedeki İngiliz etkisini zayıflatmak veya en azından dengelemek için Kemalist harekete yakınlaştılar.

---

⁷⁷ Koçgiri, Sivas-Erzincan-Dersim üçgeninde; Zara, Divriği, İmranlı, Hafik (Koçhisar), Refahiye, Kemah, Kuruçay, Kangal ve Ovacık ilçelerinin bulunduğu bölgenin adıdır (Temel, 2017: 198). Nuri Dersimi liderliğinde başlatılan, Canbegan ve Kurmuşen aşiretleri başta olmak üzere Koçgiri bölgesindeki aşiretlerin desteğini alan isyan, esasında, Sevr Antlaşması'nın Kürdistan'a ilişkin hükümlerinin uygulanmasını sağlamak için çıkartılmıştı. İsyan eden Kürtler, Diyarbakır, Van, Bitlis, Elaziz, Dersim ile Koçgiri'yi içine alan bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasını talep ediyorlardı. Ocak 1921'de başlayan çatışmalar, isyanın Nisan 1921'de bastırılmasıyla sonuçlanmıştır (Kurubaş, 2004: 130). Koçgiri isyanı hakkında oldukça detaylı bir çalışma için bkz. (Soileau, 2018; özellikle metnin 157-343 sayfa aralığını kapsayan üçüncü bölümü).

Özellikle 16 Mart 1920’de İstanbul’un işgaliyle başlayan gelişmeler bu yakınlaşmayı hızlandırdı. İstanbul’un işgali ve Meclis-i Mebusan’ın dağıtılması Mustafa Kemal’e Ankara’da bir hükümet ihdas etme fırsatı verdi; Mustafa Kemal de 23 Nisan 1920’de Ankara’da Büyük Millet Meclisi’ni açarak bir hükümet kurdu.

Bu dönemde Kemalist hareket ile Sovyetlerin yakınlaşmasına da şahit olundu. Yunanlılara karşı savaşmak için askeri yardıma ve doğudaki sınırın güvenlik altına alınmasına şiddetle ihtiyaç duyan Ankara hükümeti, Sovyet Rusya’nın Kafkasya’daki genişlemesini desteklediğini, askeri ve mali yardım karşılığında Sovyet Rusya ile Müttefikler arasında bir tampon devlet kurmaya hazır olduğunu Moskova’ya iletti (Kirişçi ve Winrow, 1997: 78). Bu ittifak talebi, Sovyetlerin de işine geliyordu. Zira Bolşeviklerin hedefi Müttefikleri Kafkaslardan ve mümkünse Karadeniz’den atmaktı. Müttefikler bu iki yolu kullanarak Bolşeviklerin içteki düşmanlarına yardım ediyorlardı. İlaveten, Ankara Hükümeti ile kurulacak dostluk sayesinde Sovyetlerin İslam dünyasının bir dostu olduğu da ispatlanacaktı (Toynbee, 1971: 84).

Tüm bu gelişmeler Müttefiklerin Sevr’i gözden geçirmelerine neden olurken, Ankara Hükümeti’ne Moskova ile Batı arasındaki rekabetten faydalanma ve ikisini rekabete sokma olanağı verdi (Fırat, 2008: 187). Müttefikler, Sevr’in hükümlerinin yumuşatılacağıнын sinyallerini Londra Konferansı’nda (21 Şubat 1921-12 Mart 1921) verirken, İngilizleri Kürtler bağlamında esas ilgilendiren hususun Musul olduğu, sömürge idaresinin Ortadoğu Masası’nın yaptığı Kahire Konferansı’ndan (12-30 Mart 1921) birkaç ay sonra ortaya çıktı (Kurubaş, 2004: 109-114; Öke, 2003: 84-94). Açıktır ki, Doğu Anadolu’da bir Kürt devletinin kurulması İngiliz yönetimi altındaki Kürtleri de bu devletle birleşmeye sevk edebilirdi. Bu durum, İngiltere’nin Mezopotamya’daki çıkarlarını felç edebilir ve Arap dünyasıyla ilişkilerini olumsuz yönde etkileyebilirdi. Üstelik, Sovyet tehlikesi İngiltere’nin sömürgelerinin güvenliğini tehdit ediyordu. Sovyetlere karşı dost bir Ankara Hükümeti bu tehdide karşı bariyer görevi görebilirdi.

Gerçekte, İngilizlerin Anadolu'daki Kürtlerin politik tasarılarıyla ilgiliymiş gibi davranması, bu “tehdit” vasıtasıyla Ankara Hükümeti’ni Sovyetler ve Müttefikler arasındaki “tahterevallide” kendi taraflarına çekmek içindi. Dolayısıyla, İngilizler için “Kürt tehdidi” savaş sonrası hedeflerini gerçekleştirmek ve sömürge alanları ile mandaterliği altına aldığı yeni toprakların güvenliğini sağlamak için kullanışlı bir araçtı (Kirişçi ve Winrow, 1997: 71-79; Kurubaş, 2004: 31-142).

Büyük güçlerle ilişkilerini güçlendiren Ankara Hükümeti Anadolu'daki en büyük ve yetkin irade olarak ortaya çıkarken, Kürt milliyetçi hareketler, politik gündemlerini çoğunlukla diplomasi kanalıyla gerçekleştirmek için çabaladılar. Esasında savaş sonrası dönemin koşullarında Kürtler de Türkler ve Ermeniler gibi yekpare bir bütünlük içinde değildi.⁷⁸ Milliyetçi Kürt hareketleri savaş sonrası dönemde üç yerel merkeze ayrılarak bölündü ve yalıtılmış bir manzara sundu. Bu merkezlerden ilki, Sımko’nun liderliği altında Zagros Dağları’nın doğusundaki İran Kürdistanı’nda boy verdi. Fakat 1917 devriminden sonra Bolşeviklerin savaştan çekilmesi ve İngilizlerin İran ile iyi ilişkiler kurmasından ötürü uluslararası desteği elde etmekten uzaktı. Şeyh Mahmud Berzenci liderliğindeki Süleymaniye merkezli Kürt hareketi ise, şüphesiz savaş sonrası dönemin Kürt milliyetçi hareketlerinin en güçlüsüydü. Gelgelelim, İstanbul ve Ankara hükümetlerinin dahi cesaret edemediği şeyi yaptı ve İngilizlere karşı başarısızlıkla sonuçlanan iki isyan gerçekleştirdi (Jwaideh, 2009: 354-367, 369-402). Bu da, sürecin hareketin aleyhine gelişmesine yol açtı. Son olarak, amaçları bakımından bağımsızlıkçı ve özerklik yanlısı kanatlara ayrılan İstanbul merkezli KTC zayıf ve bölünmüş bir hareket izlenimi verdi. Bu parçalılığın yanında, KTC, Kürdistan’ın dışında

---

⁷⁸ Türkler, Kürtler ve Ermeniler gibi ortak özellikler yüklenen, homojen oldukları tasavvur edilen kolektif kimliklerin tarihsel olayların ele alınması sırasında kullanılmasına ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Çünkü nihai kertede, ulusal bir bütünü temsil iddiasındaki ulusçu hareketler parçası oldukları toplum içinde yalnızca bir kesimi oluştururlar (Akçam, 2017: 53, dipnot 1). Bu, Türkiye Cumhuriyetini kuran askeri-bürokratik seçkinler için geçerli olduğu gibi, Kürt ve Ermeni milliyetçi hareketleri için de geçerlidir. Ancak, bir ulusal hareketin beslendiği toplumsal dinamiklerle kendisi arasına mesafe koyması, özne olması üzerine kurgulanmış bir hareketin varlık koşuluyla çelişir. Bundandır ki, ulusal bir hareket özne olması iddiasından kaynaklı olarak içinden çıktığı toplumun tamamının temsilciliğine soyunur (Gündoğan, 2016: 17).

örgütlenerek diplomasi yoluyla amaçlarına ulaşmaya çalıştı (Abdulla, 2009: 366-373). Bu nedenle, ne sahadaki siyasi ve askeri varlığını diplomasi ile destekle(ye)meyen ilk iki hareket, ne de diplomasideki etkinliğini sahadaki varlığıyla dengeleyemeyen KTC başarılı oldu.

Paris Barış Konferansı'nda (18 Ocak 1919-10 Ağustos 1920), Osmanlı dahil savaşın mağluplarının hiçbirisine yer verilmezken, Kürtler ve Ermeniler konferansa delege göndererek taleplerini dile getirdiler. Ermeni temsilcisi Boğos Nubar Paşa, 12 Şubat 1919'da konferansa sunduğu muhtırada, Vilayet-i Sitte ile Trabzon, Maraş, Adana ve Kozan illerini kapsayan topraklarda Ermenistan devletinin kurulmasını talep etti (Temel, 2017: 43). Talep edilen topraklara bakıldığında, denizden denize uzanan "Büyük Ermenistan"ın (Sasuni, 1992: 176) kurulmak istendiği anlaşılmaktadır. Bu durum, yani Musul ve çevresinin İngilizlerce işgalinden sonra Musul'un kuzeyindeki toprakların Ermenilerin toprak taleplerine konu edilmesi, buralardaki Kürt ileri gelenlerinin ABD, İngiltere ve Fransa hükümetlerine çok sayıda protesto telgrafi göndermesine neden oldu. 1919 yılının Mart ve Nisan aylarında yoğunlaşan protesto telgrafları, kurulacak söylentileri ayyuka çıkan Ermenistan'ın başkenti olacağı söylenen Van ile Erzincan, Muş, Bitlis, Malatya ve Şırnak gibi yerlerden geliyordu (Hakan, 2013: 105-111). Boğos Nubar Paşa'nın Ermeni istemlerini içeren muhtırayı sunduğu gün, Osmanlı hükümeti İstanbul'da bulunan Müttefik devletlerin büyükelçilerine, özetle, talep edilen toprakların birbirleriyle sıkı bir biçimde birleşmiş ve karışmış olan Türk ve Kürtlerden meydana geldiğini ve o bölgelerde büyük çoğunluğun Müslüman olduğunu (Dündar, 2000: 35) vurguladı.

Diğer yandan, Barış Konferansı'na Kürtlerin hak ve hukukunun savunulması amacıyla KTC tarafından gönderilen Şerif Paşa⁷⁹, Ermenilerin Kürdistan üzerindeki

---

⁷⁹ Şerif Paşa, hariciye nâzırlığı ve Şûrâ-yı Devlet reisliği görevlerinde bulunmuş Kürt Said Paşa'nın oğludur. Babası gibi Osmanlı bürokrasisinde görevler alan Şerif Paşa, Berlin ve Paris askeri ataşesi

iddialarını çürütmek amacıyla 22 Mart 1919'da Fransızca ve İngilizce “Kürt Halkının Talepleri Üzerine Muhtıra” başlığıyla Kürdistan haritasını da içeren 11 sayfalık bir bildiri konferans başkanlığına sundu. Öncelikle Ermenilerin toprak taleplerinin “aşırı ölçüde emperyalist” olduğu vurgulanan bildiride, Osmanlı İmparatorluğu hedef alınmayarak yalnızca Ermeni heyetinin taleplerine cevap veriliyordu. Kürt taleplerini içeren ilk uluslararası girişim olması (Atmaca, 2018: 137) açısından önem arz eden bildiri, Kürdistan coğrafyası ve tarihiyle ilgili bilgilerden sonra, farklı tarihsel kaynaklara atıf yaparak kurulacak Ermeni devletinin sınırları içinde kalması istenen vilayetlerde Ermenilerin azınlıkta olduğunu öne sürüyordu. Bildiri, Kürtlerin çoğunlukta olduğu topraklarda rızası hilafına bir Ermeni devleti kurulsa dahi, bunun ileride Kürtlerin direniş ve isyanlarıyla karşılaşacağını da altını çiziyordu (Pasha, 2001: 130-136).

Şerif Paşa, aynı bildiride, Wilson Prensipleri'nin 12. maddesine vurgu yaparak bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasını da talep etmişti. Ancak, Kürt devletinin kurulacağı toprakların Ermeni taleplerine de konu olması, Paşa'yı Ermenilerle yaşanacak sınır problemlerinin aşılması için öneride bulunmaya itmişti. Buna göre, sınır ve toprak sorunlarının çözümü uluslararası bir komisyona tevdi edilmeliydi. Bu uluslararası komisyon, Kürtlerin çoğunlukta olduğu yerleri tespit edecek ve uluslararası prensiplere göre Kürt ve Ermeni devletlerinin sınırlarını çizecekti (Temel, 2017: 47-48). Ne var ki Şerif Paşa, Kürt temsilcisi sıfatıyla bulunduğu Barış Konferansı'nda yeterli destek bulamadı. Fransa, bölgede azınlık durumundaki Hristiyan halkların çıkarlarına zarar vereceği endişesiyle bir Kürt devletinin kurulmasına karşı çıkarken, Paşa'nın savaşın bitiminde iyi ilişkiler kurduğu İngiltere 1919-1920 yılları arasında uzun süren

---

görevlerinden sonra 1898-1908 yılları arasında Stockholm büyükelçiliği yapmıştır. Hariciyedeki başarılı kariyeri onu uluslararası camiada zamanının en çok tanınan Kürt'ü haline getirmiştir. Ancak, esas olarak Birinci Dünya Savaşı sonunda Kürt kimliğiyle ortaya çıkmış ve 1919 Paris Barış Konferansı'nda KTC'nin gönderdiği Kürt delegasyonuna başkanlık etmiştir (Atmaca, 2018: 131-142; Özoğlu, 2005: 141-144).

barış görüşmelerinde bu taleplere mesafeli davrandı. Paşa'nın uzun bir süredir Paris'te bulunması, yaşının ilerlemiş olması ve sadece Musul ve çevresinde bir nüfuza sahip olması bunda etkili olmuştu (Kurubaş, 2004: 70-71).

Kürtler adına konferansa sunduğu muhtıra ilgi görmeyen Şerif Paşa, Ermeni heyetiyle anlaşma yoluna giderek destek sağlamaya çalıştı. Gerçekten de bir Kürt devletinin kurulması ancak bir Ermeni devletinin kurulmasıyla mümkündü. Çünkü, Kürtlerin bağımsızlık talepleri bir Ermeni devletine karşı olması durumunda İtilaf Devletleri'nin desteğini alamazdı (Bozarslan, 2017: 98). Bunu fark eden Ermeni ve Kürt delegasyonları ortak imzalarını taşıyan bir önergeyi, 20 Kasım 1919'da konferans başkanlığına sundular. Ermeni ve Kürt temsilciler, vardıkları mutabakatla, karşılıklı bağımsızlık haklarını tanıdıklarını ilan ettiler:

“Bizler, aşağıda imzası bulunan Ermeni ve Kürt uluslarının temsilcileri, Büyük Barış Konferansına, iki ulusun da aynı ari kavminden ve çıkarlarının da aynı olduğunu ve aynı amacı, yani kendi bağımsızlıkları amacını güttüklerini belirtmekten şeref duyarız. Özellikle Ermeniler insafsız Osmanlı idaresinden kurtulmak çabasındadırlar ve genellikle de hem Ermeniler ve hem de Kürtler her iki ulusa da facialar getiren İttihat ve Terakki komitesinin resmi veya gayri resmi kabinelerinin boyunduruğundan kurtulmayı zorunlu bulmaktadırlar. Şu halde Barış Konferansından, aramızda tam anlaşmaya varmış olarak beraberce sizden ulusların hakları prensibine uygun olarak ‘Birleşik Bağımsız Ermenistan’ ve ‘Bağımsız bir Kürdistan’ın yaratılmasını, kurulacak olan bu devletlerin, halklarımızın istekleri göz önüne alınarak, büyük devletler yardımını alabilmesinin teminini, bu konuda karara varılmasını ve de ülkemizin tekrar gelişmesi süresinde bu devletlerin gerekli olan ekonomik ve teknik yardımlarını esirgememelerini rica ederiz. Delegasyonlarımız tarafından sizlere sırayla raporlar şeklinde sunulan aramızdaki anlaşmazlık konusu olan topraklara gelince, açık bir şekilde sizleri temin ederiz ki bunların bir çözüme bağlanmasını Barış Toplantısının kararlarına bırakıyoruz. Çünkü verilecek kararın adaletli bir şekilde verileceğine eminiz” (Sasuni, 1992: 177).

Diğer yandan, Mustafa Kemal'in liderliğindeki ulusal cephe bu mutabakatı “Kürdistan Ermenistan olacak” propagandasıyla⁸⁰ etkisiz kılmak istedi. Bunu da çeşitli

⁸⁰ Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasını müteakip Erzurum'a gelen Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi* isimli kitabında, “harici” destekli Kürt milliyetçilerinin yoğun faaliyetleriyle karşılaştığını, Kürt meselesinin “halline” yönelik önlem alınmadığı takdirde “felaketin” kaçınılmaz olduğunu ve bunun önüne geçmek için tavsiyelerini ilgili makamlara bildirdiğini yazmaktadır (Karabekir, 1994: 9-10).

bölgelerden Kürt ileri gelenlerin, Aralık 1919'dan Mart 1920'ye kadar geçen dört aylık sürede yüzlerce toplu telgrafi Müttefik devletlere çekmelerine ön ayak olarak başardı (Temel, 2017: 141-146). Kürt toplumundaki Ermeni algısı ve Kürdistan'ın Ermenistan'a terki korkusu, "1915 olayları"⁸¹, Musul bölgesinde Kürt-İngiliz çatışmaları ve Hilafet makamına duyulan yakınlık gibi birçok faktör Boğos Nubar Paşa-Şerif Paşa mutabakatının Kürtlerde büyük bir tepkiyle karşılanmasını beraberinde getirmişti. Buna ek olarak, toprak ve sınırlar meselesinde nihai kararın büyük devletlerin iradesine bırakılmış olması, Kürtlerde Batılı güçlerin Ermenistan lehine tutum alacakları ve Kürdistan'ın haklarını korumayacakları kanaatini de güçlendirmişti. Üstelik yoğun protestolara sahne olan bu kritik tarihsel anda, ne Paris'teki Şerif Paşa ne de

---

Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarını Kürdistan'da geçiren, Harput, Erzincan ve Diyarbakır'da Kolordu Kumandanlığı ve Ordu Kumandanlık Vekâleti görevlerinde bulunan ve Kürtler ile Ermeniler arasındaki çelişkileri yerinde gözlemleyen Paşa, Ankara Hükümeti'ni Kürt meselesinde uyardığını, "lazım gelen esasları Hükümeti milliyemize bildirdim. Kürtlerin harici teşviklerle bizi ızrar edebileceklerini, bunun için acilen lazım gelen tedbirleri anlattım" sözleriyle ifade etmektedir. Paşa'nın Ankara Hükümeti'yle paylaştığı ve "Kürdistan Ermenistan olacak" olarak özetlenebilecek politika önerisi şu sözlerinde somutlaşmaktadır: "Düşmanlarımız Büyük Ermenistan yapmaya çalışıyor. Buralarda ise en ziyade Kürt kardeşlerimiz oturmaktadırlar. Kürt istiklali diye çalışanlar düşmanlarımızdır. Maksatları Kürtleri bizden ayırdıktan sonra Ermenistan yapmaktır. Kürtleri mahvedeceklerdir. Bunun için Türk ve Kürt kardeşler bu felakete meydan vermeyiniz" (Karabekir, 1994: 10). Türk-Kürt kardeşliğinin vurgulandığı bu sözler, Paşa'nın Kürtleri, Türk kimliğinin bir parçası olarak gören şu sözleriyle devam etmektedir: "Ermenilerle Kürtler arasında münasebet olmadığını, Kürtlerin Hititlerden olduğu yani en eski Türklerden olduğunu, Ermenilerin maksadı Kürtleri aldatarak yurtlarını işgalden sonra hepsini mahvetmek olduğunu anlattım" (Karabekir, 1994: 10). Dolayısıyla, "Kürdistan Ermenistan olacak" propagandasının Ermeni ve Kürt delegasyonlarının birbirlerinin bağımsızlık haklarını taniyan önergeyi Paris Barış Konferansı'nda sunmalarından sonra yoğun bir şekilde yürütüldüğü vurgulanmalıdır. Bu propagandanın Kürtler üzerinde etkili olduğu ve Kürt-Ermeni ilişkilerini kırılgan bir zemine çektiği de ifade edilmelidir.

⁸¹ Ermeniler, milliyetçi fikirlerin 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda gitgide yayılması ve bağımsızlık hareketlerinin hızlanmasından etkilenmişler ve milliyetçi taleplerini gündemleştirmişlerdi. Ermenilerden Kürt emirliklerinin içinde yaşayan ve onlara vergi verenleri, emirliklerin Osmanlı merkezileşme siyasetiyle ortadan kaldırılmasıyla oluşan boşluğu dolduran aşiret reislerinin ve şeyhlerin baskısıyla karşılaşp vergi vermeye zorlanmışlardı. Bu değişimde bir dönüm noktası olarak tanımlanabilecek olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı takip eden Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin Ermenilerin yaşadığı doğu vilayetlerinde yerel gereksinimler doğrultusunda ivedilikle birtakım reform ve iyileştirme adımları atılacağını hükme bağlaması (Hurewitz, 1956a: 190), Kürtlerde yaşadıkları toprakların Ermeni bir idarenin yönetimi altına konulacağı korkusunun uyanmasına yol açmış, bu da, bu çalışmanın ikinci bölümünde yer verdiğimiz Şeyh Ubeydullah İsyanı'nın temel motivasyonlarından birini oluşturmuştu. Kürtlerin bu korkusunun Sultan Abdülhamid'in imparatorluk topraklarını bir arada tutma siyasetiyle çakışmasının ürünü ise, 1891'de kurulan Hamidiye Alayları oldu. Bu sayede, Kürtlerden müteşekkil bir askeri yapı hem imparatorluğun doğu sınırını koruyacak hem de artık Osmanlı İmparatorluğu açısından bir iç tehdit unsuru haline gelen Ermeni milliyetçi hareketine karşı dizginleyici bir görev üstlenecekti. 1908'de başlayan İkinci Meşrutiyet döneminde Aşiret Hafif Süvari Alayları adını alan bu askeri yapı o tarihe kadar doğu vilayetlerinde ortaya çıkan Ermeni İsyanları'nın bastırılmasında rol oynadı (Klein, 2017: 103-174). Ayrıca, Birinci Dünya Savaşı'nda hem doğu cephesinde hem de değişik muharebe alanlarında ve "1915 Olayları"nda da Osmanlı ordusunun yanında yer alan bu süvari alaylar (Klein, 2017: 175-229), Kürt emirliklerinin lağvından sonra kötüleşmeye başlayan Kürt-Ermeni ilişkilerini daha da kırılgan bir zemin üzerine çekti. Paris Barış Konferansı'ndaki Kürt ve Ermeni delegasyonlarının toprak ihtilaflarının böylesi bir tarihsellik içinde şekillendiğini hatırlamak önemlidir.

İstanbul'daki KTC'nin diğer üyeleri, mutabakatı Kürtlere anlatacak imkânı bulabilmişlerdi. Netice itibarıyla bu mutabakat, Osmanlı yönetimine karşı Ermenilerle müşterek bir idare tesis etme girişimi olarak algılanmış, Kürtleri Kemalist harekete yaklaştırmıştı (Hakan, 2013: 298; Temel, 2017: 147-148). Şerif Paşa, böyle bir atmosferde yoğun protestolar sonucu 20 Mart 1920'de Kürt heyetinin başkanlığından istifa etmek zorunda kaldı (Atmaca, 2018: 139).

Şerif Paşa'nın istifasından bir ay sonra Müttefikler İtalya'nın San Remo kentinde Kürdistan meselesinin de içinde olduğu ihtilafları çözmek için bir konferans düzenlediler. 19 Nisan 1920'de yapılan ilk toplantıda söz alan Lord Curzon, İngiliz mandası altına alınacak olan Musul vilayetinin bir bölümünün Kürdistan sınırları içinde kaldığını, eğer bağımsız bir Kürdistan devleti kurulursa Fransız ve İngiliz hükümetlerinin ülkenin bazı bölümlerini himaye edebileceklerini, ancak her iki devletin de bu sorumluluğu yüklenmek istemediklerini, bu yüzden ülkeyi Osmanlı'dan kurtarıp özerklik vermenin iyi olacağını söyledi. Konuşmasının devamında Curzon, bağımsız bir Kürdistan'ın kurulması halinde Musul Kürtlerinin de bu devlete katılabileceklerini, ancak Kürtlerin parçalı durumlarının ve tüm Kürtleri temsil etme yeteneğini haiz birinin yokluğunun sorunun çözümünü zorlaştırdığını ifade etti (Kurubaş, 2004: 54-55). Konferansın ilk günü sona erdiğinde Kürtlerle ilgili şu kararlar alınmıştı:

“1. İşbu Andlaşmanın yürürlüğe girmesinden sayılarak altı ay içinde İstanbul’da toplanacak ve Britanya, Fransız ve İtalyan Hükûmetlerince atanacak bir komisyon, ... maddelerinde tanımlandığı biçimde, Fırat’ın doğusunda, Ermenistan’ın güney sınırları güneyinde, Suriye ve Irak (Mezopotamya) kuzey sınırlarının kuzeyinde, çoğunlukla Kürtlerin bulunduğu bölgeler için bir yerel özerklik planı hazırlayacaktır. Bu plan, bu bölgede yaşayan Asuri-Keldani ve öteki soy ve din azınlıklarının korunması için tüm güvenceleri içerecek ve bu amaçla, Britanya, Fransız, İtalyan, Acem ve Kürt temsilcilerinden oluşacak bir komisyon işbu andlaşma hükümleri gereğince Türk sınırının Acem sınırı ile aynı olduğu yerlerde, gerekmedikçe ise, ne gibi düzeltmeler yapılacağını incelemek ve karara bağlamak için bu yerleri gezecektir.

2. Türkiye Hükümeti [Osmanlı Hükümeti], hemen yukarıdaki maddede sözü edilen her iki komisyonun da kararlarını, adı geçen hükümete bildirmelerinden sayılarak üç ay içinde kabul etmeyi ve yerine getirmeyi baştan yükümlenir.

3. Bununla birlikte, işbu andlaşmanın yürürlüğe girmesinden bir yıl içinde birinci maddede tanımlanan bölge içindeki Kürt halkları, bu bölge nüfusunun çoğunluğunun Türk [Osmanlı] yönetiminden bağımsız olmak istediğini gösterir biçimde Milletler Cemiyeti Konseyine başvuracak olur ve Konsey de bu halkların bağımsızlığı kullanmaya yetenekli oldukları kanısına vararak, bunun kendilerine sağlanmasını öğütleyecek olursa, Türkiye [Osmanlı İmparatorluğu], bu öğütlemeye hükümlerini yerine getirmeyi ve bu bölge üzerindeki tüm hak ve yetkilerini bırakmayı başından yükümlenir. Bu bırakma işleminin ayrıntıları, Türkiye [Osmanlı İmparatorluğu] ile işbu andlaşmayı imzalayan başlıca Müttefikler arasında ayrı bir anlaşma konusu olacaktır.

4. Böyle bir bırakılma olacak olursa, Kürdistan’ın şimdiye değin Musul İli kapsamında sayılmış bölümünde oturan Kürtlerin, böyle bir bağımsız Kürt Devleti’ne kendi istekleri ile katılmalarına başlıca Müttefik devletlerce karşı çıkılmayacaktır” (Olcay, 1981: 467).

Müttefik devletler, San Remo’da Ortadoğu’yu manda sistemi altında aralarında paylaştıktan ve Kürtler konusunda bir uzlaşmaya vardıldıktan sonra, 10 Ağustos 1920’de Osmanlı ile Paris yakınlarında Sevr Antlaşması’nı imzaladılar. Kürdistan meselesini çözmeye dönük Müttefik devletlerin mutabık kaldığı yukarıda yer verdiğimiz kararlar, Sevr Antlaşması’nın Kürdistan’a ayrılan maddelerine temel oluşturmuş, bu maddeler neredeyse olduğu gibi Sevr’de kabul edilmiştir. Sevr Antlaşması’nın Kürdistan ile ilgili kısmı, “Kesim III: Kürdistan” başlığı altında 62, 63 ve 64. maddelerde yer almaktadır. Antlaşmanın 62. maddesi, kurulacak Kürdistan’ın siyasi sınırlarını San Remo’da resmedildiği şekliyle teyit etmektedir. 63. madde, Kürdistan’ın siyasi sınırlarını tespit

etmekle sorumlu birinci komisyon ile bu sınır tespit edilirken İran ile doğması muhtemel sorunları düzeltmekle görevli ikinci komisyonun alacağı kararları Türkiye'ye tebliğinden itibaren üç ay içinde onaylanması ve yürürlüğe girmesini vurgulamaktadır. 64. madde, San Remo'da Kürdistan ile ilgili detaylarını yukarıda verdiğimiz 4. maddeye tekabül etmektedir. Musul Kürtlerinin gönüllü olmaları halinde kurulacak bağımsız Kürdistan'a katılabilecekleri, Müttefiklerin itiraz etmeyecekleri yine teyit edilmektedir. Yine aynı maddede, sınırları belirtilen bölgede Kürtlerin antlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra bir yıl içinde Milletler Cemiyeti'ne başvurması, cemiyetin Kürtlerin bağımsızlığa yetenekli olduğu görüşüne varması ve bu yönde bir taleple ilgili bölgenin bağımsızlığını Osmanlı'dan talep etmesi durumunda, Osmanlı bu bölgedeki haklarından ve sıfatlarından vazgeçmeyi şimdiden yükümlenir demektedir (Hurewitz, 1956b: 82; Meray ve Olcay, 1977: 67-68).

Dolayısıyla, San Remo Konferansı'nda ve daha sonra Sevr'de Kürdistan devletinin kurulmasının savaşın galipleri ve Osmanlı'nın da imzaladığı uluslararası bir belgede kayıt altına alındığını vurgulamak gerekir. Ancak, bağımsız Kürdistan tasarısının ilgili maddelerinin dikkatli bir okuması yapıldığında, Kürdistan'ın coğrafi bütünlük ve derinliğinin gözetilmediği, en başta İran Kürdistanı'nın kurulması öngörülen bu siyasi birimin dışında tutulduğu, Ermenistan⁸² meselesi nedeniyle kurulacak Kürdistan devletinin kuzey sınırlarının net olmadığı, kuzey bölümünün bir

---

⁸² Sevr Antlaşması'nın Ermenistan ile ilgili hükümleri "Kesim VI: Ermenistan" başlığı altında bulunmaktadır. İlgili bölümde Ermenistan, bağımsız ve özgür bir devlet olarak tanıdıktan sonra (88. madde), Türkiye ile Ermenistan arasında Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde sınırı saptama işini ABD Başkanı Wilson'un hakemliğine havale etmektedir (89. madde). Wilson'un adı geçen vilayetlerin bir kısmının ya da tamamının Ermenistan'a bırakılması kararını alması halinde, Türkiye'nin aktarılabilecek bütün topraklar üzerindeki haklarından vazgeçeceği de ifade edilmektedir (90. madde) (Hurewitz, 1956b: 83-84; Meray ve Olcay, 1977: 74-75). Dolayısıyla, kurulması düşünülen Kürdistan ile Ermenistan arasında ihtilafa yol açma ihtimali hayli yüksek olan Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinin kaderinin Wilson'un "hakemliğine" bırakıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim, Wilson kendisine verilen hakemlik görevi gereğince, 1920 senesinin sonbaharında görüşünü Müttefiklere bildirdi. Buna göre, Ermenistan devletinin batı sınırı, Trabzon ve Giresun arasında Giresun'un 20 kilometre doğusundaki bir yerden başlayarak Dersim'in doğu eteklerine, Erzincan'ın 20 kilometre batısına kadar inip sonra Erzincan'ın güneyinden Bingöl dağlarının güney eteklerine kadar ulaşacaktı. Sur-Garabet civarından güneye doğru Sason sıradağlarının kuzey tepelerinden geçerek Bitlis'in 20 kilometre güneyinden devam edecek ve böylece İran sınırına kadar gidecekti. Bu sınırlar içinde kalan Ermenistan ile Kafkas Ermenistan'ı birleşik ve bağımsız bir devlet olacaktı (Sasuni, 1992: 179).

kısımının Ermenistan lehine kırılabilceğı ve Musul'un birleşmeyi kabul etmemesi halinde onun da dışarıda tutulacağı gibi hususları görmek önemlidir.

Buraya kadar birbiriyle paralel ilerleyen iki süreci birlikte vermeye çalıştık. Bu süreçlerin ilkinde, büyük güçlerin Kemalist hareketin güçlenmesiyle değişen politikaları, diğerinde, KTC'nin Şerif Paşa'nın çoğunlukla Paris Barış Konferansı'ndaki etkinliklerinde cisimleşen politik talepleri ve büyük güçlerin Ortadoğu'daki hedeflerine endeksledikleri Kürt politikaları söz konusu edildi. Bu iki süreçle beraber paralel ilerleyen üçüncü bir hat, Türk-Yunan Savaşı'ndan muzaffer ayrılan Ankara Hükümeti'nin artık göz ardı edilemeyen politik bir aktör olarak ortaya çıkması ve sonrasında Anadolu coğrafyasında bir ulus-devlet kurma yönündeki çabalarıydı.

Esasında Mustafa Kemal'i başlattığı ulusal kurtuluş mücadelesinde Kürtlerin desteğini almaya muvaffak kılan husus, daha Birinci Dünya Savaşı esnasında Kürtlerle kurduğu iyi ilişkilerdi. Mustafa Kemal, Birinci Dünya Savaşı'nın tüm şiddetiyle sürdüğü 1916 yılında, Diyarbakır, Bitlis ve Muş'u kapsayan bölgede, 16. Kolordu Komutanı olarak görev yapmış ve bu bölgedeki halkın ileri gelenleriyle iyi ilişkiler geliştirmişti (Beşikci, 2016: 234-235). Paşa, Sultan Vahdettin tarafından Samsun'a gönderildikten sonra da bu ilişkilerini devam ettirdi. 28 Mayıs 1919'da Havza'da iken "Devlet ve Milletin Hamiyet ve Fedakârlıklarıyla İftihar Ettiği Diyarbakır ve Bitlis Eşrafına" başlığıyla bir telgraf göndermiş ve Padişah tarafından doğu vilayetlerinde asayiş sağlamak maksadıyla, mülki ve askeri kuvvetlerin müfettişi⁸³ sıfatıyla 9. Ordu

---

⁸³ Mustafa Kemal'in bizzat Padişah tarafından askeri sınırları aşan yetkilerle donatıldığı görülmektedir. Trabzon, Erzurum, Sivas ve Van vilayetlerini kapsayan bölgede asayiş sağlamak, dağınık halde bulunan silahları belli bir yerde toplamak ve asker topladıkları iddia edilen şuraların önüne geçmek gibi askeri görevlerin yanında, buradaki vali ve mülki idareciler üzerinde idari tasarruflara da sahip olduğu Paşa'nın adı geçen yerlere tebliğ edilen görevlendirme talimatnamesinden anlaşılmaktadır. Talimatnamede, ayrıca, 3. Kolordu ile Karabekir Paşa'nın başında bulunduğu 15. Kolordu'nun müfettişliğe bağlandığı ve ayrıca müfettişlik mıntikasında bulunmayan Diyarbakır, Bitlis, Mamüretülaziz, Ankara, Kastamonu vilayetleriyle, buradaki kolordu kumandanlarının da müfettişliğin vazifesi gereği doğabilecek taleplerinin karşılamakla yükümlü olduğu belirtilmektedir (Hakan, 2013:146; Lewis, 1993: 246).

Kıtaları Müfettişi olarak vazifelendirildiği hakkında onları bilgilendirmişti (Güran, 2018: 40).

Ancak, Mondros Mütarekesi'nin müdahale sebebi saydığı durumların bertaraf edilmesi gayesiyle bizzat Vahdettin tarafından görevlendirilen Mustafa Kemal, Samsun'a gönderildikten sonra kendisine tevdi edilen görevin dışına çıkarak ulusal bir hareketi başlatma yoluna gitti. Önderlik ettiği bu hareket kısa sürede güçlendi. Doğu Anadolu'da Ermenistan devletinin kurulacağı iddialarına tepki olarak 13 Aralık 1918'de Vilâyât-ı Şarkiye Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti adıyla kurulan cemiyetin örgütlediği Erzurum Kongresi'ne katılan Mustafa Kemal Kongre başkanlığına seçildi (Eroğlu, 1990: 125).

Böylece Mustafa Kemal, kısa sürede hem imparatorluğun hem de başta Türkler ve Kürtler olmak üzere imparatorluk halklarının kaderini belirleyen 1919-1923 arasındaki dört yıllık sürecin en önemli aktörlerinden biri haline geldi. Kürtlerin Osmanlı camiasının temel bir unsuru olduğu hâkim düşüncesini Mustafa Kemal'in de benimsediği o dönemki yazışmalarından görülmektedir. Osmanlı Mebusan Meclisi eski mebusu Kamil Bey'e Samsun'a vardktan dokuz gün sonra gönderdiği telgraftaki şu ifadeleri dikkat çekicidir:

“İşitilenlere göre, dış düşmanlarımıza karşı din kardeşlerinin el ele vererek sevgili topraklarımızı kurtaracağı bu tehlikeli anda Diyarbekir'de Kürt Kulübü [Kürdistan Teali Cemiyeti] ile Türkler arasında bazı çeşitli muhalefet varmış. Bunun her iki kardeş ırk için ne elim neticelere sebep vereceğini siz çok iyi takdir edersiniz. İdare usulü, ırkların haklarının korunması gibi arada halledilecek aile meselelerinin dış düşmanın milli haklarımızı ve bağımsızlığımızı ayaklar altına almaya başladığı bugünlerde ortaya atılmış en büyük bir hıyanet olacağına, vatanın kurtarılması için milli birliğin hedef alınması bakış açısıyla, Kürt Kulübüne gerekli öğütlerde bulunulmasını memleket selameti adına rica eder, neticenin yazıyla bildirilmesini beklerim” (Atatürk, 2003: 336).

Görüldüğü üzere, Mustafa Kemal, Kürtleri ve Türkleri iki kardeş ırk olarak nitelemekte, KTC'nin Kürtler adına hak taleplerini “aile içi mesele” olarak tanımlamakta ve “sorunun” “aile içinde” Kürtler ile Türkler arasında hallolacağını vurgulamaktadır. Mustafa Kemal'in atıf yaptığımız bu sözlerinde geçen “milli birlik” ibaresinin inşa edici bir söylemin parçası olarak okunması gerekmektedir. Milli birlik tasavvuru, mücadele liderlerinin bağımsızlık savaşı sürerken imparatorluk düzenini terk etme niyetlerini ve ulusal bir siyasal toplum yaratma amacıyla olduklarını göstermektedir. Kurulacak ulus-devletin niteliğine dair öncüllere rastladığımız Erzurum ve Sivas Kongreleri kararları⁸⁴ bu anlamda anılmaya değerdir. Kongre kararlarında tanımlandığı haliyle “vatan”, Müslüman çoğunluğun yaşadığı topraklardır.

Vurgulanan teritoryal sınırların mütarekenin imzalandığı sırada düşman işgaline henüz uğramamış arazi sahası olduğu düşünülürse, buraların kahir ekseriyetle Türkler ve Kürtlerle meskûn bölgeler olduğu açıktır. Sivas Kongresi'nde, bu birliği sağlayacak olan iktidarın teşekkülüne doğru ilk adım, Anadolu'daki ve Trakya'daki direniş cemiyetlerinin tek bir cemiyet altında toplanması ve Temsil Heyeti'nin oluşturulmasıyla atıldı. İstanbul Hükümeti'nden bağımsız bir irade, Temsil Heyeti'nin kurulmasıyla vücuda geldi. Türk-Kürt birlikteliğini sağlamak önemli olduğundan, Bitlis mebusu Sadullah Efendi ve Mutkili Hacı Musa Bey de heyete dahil edildi⁸⁵ (Hakan, 2013: 263).

---

⁸⁴ Erzurum Kongresi ile Sivas Kongresi'nin kararlarına bakıldığında “din” vurgusunun belirgin olduğu görülür. Kongre Beyannamelerinde, Saltanat ve Hilafete bağlılık temelinde sınırlar içinde kalan bütün Müslümanları kapsayan bir toplumsal sözleşme önerilmektedir. Bu sözleşmede başta Türk, Kürt ve Arap olmak üzere tüm Müslümanların eşit olduğu, siyasal topluma üyeliğin din sınırından geçtiği özellikle belirtilmektedir (Karabekir, 1951: 89-98).

⁸⁵ Kastamonulu bir aileden gelen Mazhar Müfit Kansu, Mustafa Kemal Erzurum Kongresi'ne katıldıktan sonra onun başlattığı mücadeleye omuz vermiş, Sivas Kongresi'nde Heyeti Temsiliye üyeliğine seçilmiş ve daha sonra 1920'de Ankara'da kurulan meclise Hakkâri mebusu olarak girmiştir (Kansu, 1997: xii-xiii). Kansu (1997: 78-80), Erzurum Kongresi'ne çeşitli illerden toplam 57 delege katıldığını, ancak bunların içerisinde Diyarbakır ve Elazığ'dan kimsenin olmadığını ifade etmektedir. Kürtlerin desteğini ve ulusal mücadeleye katılımlarını sağlamanın önemini farkında olan Mustafa Kemal, Erzurum Kongresi'nin sonunda teşkil edilen 9 kişilik temsil heyetine, kongrede yer almamalarına rağmen Mutki Aşiret Reisi Hacı Musa Bey ile Bitlis eski Osmanlı Mebusan Meclisi mebusu Sadullah Bey'i seçtirmiş ve bu durumu kendilerine mektupla bildirmiştir. Mustafa Kemal'in Hacı Musa Bey ile olan tanışıklığı 1916-1917 yıllarında Diyarbakır'da görev yaptığı zamanlara dayanmaktadır (Temel, 2017: 103-104). Mustafa Kemal, sadece bu iki isme değil, Kürdistan'daki diğer 8 ileri gelen kişiye de mektup göndererek kongrede

Kongrelerden sonra Kürtlerin geleceği konusundaki inisiyatif büyük ölçüde Ankara Hükümeti'ne geçti. Kongrelerin gerçekleşmesine mani olamayan Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin istifasından sonra kurulan yeni hükümetle Temsil Heyeti arasındaki görüşmeler, 20-22 Ekim 1919 tarihleri arasında, Amasya Protokolleri olarak bilinen ve Kürtleri de ilgilendiren mutabakat metinlerini ortaya çıkardı. Beş protokolden⁸⁶ oluşan bu metinlerden ikincisi Kürtlere ilişkindir. Bu protokolün birinci maddesi, İstanbul hükümeti ile ulusal hareket arasında üzerinde uzlaşılan sınırlar hakkındadır. Buna göre, devletin kabul edilen sınırı Türklerin ve Kürtlerin mukimi olduğu topraklardır. Aynı maddede, yine, Kürtlerin Osmanlı camiasından ayrılmasının imkânsızlığı vurgulandıktan sonra işaret edilen sınır, en asgari talep olmak üzere, hedef olarak ortaya konmaktadır. Toplumsal sözleşmenin çerçevesini çizen protokolün birinci maddesinin devamında, toplumsal ve örfi hukuk çerçevesinde Kürtlerin gelişmelerini teminat altına alacak her türlü hakkın tanınacağı da vurgulanmaktadır (Atatürk, 2005a: 341-343).

Hem merkezi hükümet hem de ulusal hareket Kürtlerin serbestçe gelişim hakkına sahip olduğu ve bunun hukuki garanti altına alınacağı, Türklerin ve Kürtlerin Osmanlı camiasının ana unsurları (azınlık değil) oldukları gibi hususlarda anlaşmışlardır. Yine bu protokolde, yabancıların bağımsız Kürdistan'a ilişkin gündemlerinin “zahiri” olduğu ve Osmanlı camiası dışındaki çözümlerin hiçbir surette kabul edilemeyeceği de vurgulanmaktadır. Dolayısıyla, hem kongre beyannamelerinde hem de Amasya Protokollerinde Osmanlı ülkesinin Türk ve Kürt coğrafyalarından oluştuğu, bu iki Müslüman halkın ana unsurlar oldukları tekrar tekrar teyit edilmektedir.

---

alınan kararları iletmiştir. Söz konusu mektuplarda, hilafet ve saltanat makamının tehlikede olduğundan, Ermenistan tehlikesinin bertaraf edilmesi gerektiğinden, bunun için de birlikte hareket etmenin zaruretinden bahsetmiştir. Bu kişiler, Bitlisli Küfrevizâde Şeyh Abdülbaki Efendi, Şırnaklı Abdurrahman Ağa, Derşevli Ömer Ağa, Muşaslı Resul Ağa, Şeyh Mahmud Berzenci, Norşinli Şeyh Ziyaeddin Efendi ve Garzanlı Cemil Çeto'dur (Hakan, 2013: 219; Temel, 2017: 103-108).

⁸⁶ 1, 3, 4 ve 5 numaralı protokollerle, sırasıyla, Kuvayı Milliye'nin varlığı tanınmış ve bu hareketin genel çerçevesi çizilmiş; Meclis-i Mebusan seçimlerine katılacak isimler belirlenmiş; suç işleyen Ermenilerin cezalandırılması, Yunanlıların İzmir'i tahliyesinin merkezi hükümet tarafından talep edilmesi ve Aydın Kuvayı Milliye'sinin merkezi hükümetçe desteklenmesi kararları alınmış ve son olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu Barış Konferansı'nda temsil edecek kişiler tespit edilmiştir (Hakan, 2013: 279-286).

Bu husus, Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde kabul edilen Misak-ı Milli'de de kendine yer bulmuştur. 28 Ocak 1920'de toplanan son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde onaylanan Misak-ı Milli (Lewis, 1993: 250; Sander, 2011: 408), esas itibarıyla Erzurum ve Sivas Kongreleri kararlarına dayanan ve toprak bütünlüğü ve ulusal bağımsızlık yönündeki istekleri ifade eden ilkelerin yer aldığı siyasi bir metindir. Toplam yedi maddeden oluşan bu metnin önemi, devletin yeni dönemde hüküm süreceği sınırları belirlemesinin yanında, Osmanlı camiasına mensup halkların nasıl bir siyasal sistem altında ve hangi haklara malik olarak yaşayacaklarının çerçevesini çizmesinden ileri gelmektedir. Metnin birinci maddesi, kongre beyannameleri ve Amasya Protokollerinden süzülerek gelen “vatanın sınırlarını” saptamakta ve bir ulus tanımı yapmaktadır:

“Devleti Osmanîyenin münhasıran Arap ekseriyetile meskûn olup 30 Teşrinievvel 1918 tarihli mütarekenin akdinde muhasım orduların işgali altında kalan aksamını mukadderatı ahalinin serbestçe beyan edecekleri âraya tevfikân tâyin edilmek lâzım geleceğinden mezkûr hattı mütareke dahilinde dinen, ırkan, aslen; müttehit; yekdiğerine karşı hürmeti mütekabile ve fedakârlık hissiyatile meşhum ve hukuku ırkiye ve içtimaiyelerile şeraiti muhitiyelerine tamamen riayetkâr Osmanlı İslâmı ekseriyetile meskûn bulunan aksamın heyeti mecmuası hakikaten veya hükmen hiçbir sebeple tefrik kabul etmez” (Karabekir, 1951: 99).

Görüleceği üzere, Osmanlı devleti Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı tarihte düşman ordularının işgaline uğramayan sınırlar dahilindeki toprakları kapsayan bir devlet olarak tanımlanmaktadır. Bununla birlikte, mütareke imzalandığı esnada Musul'un henüz işgale uğramadığı ve Osmanlı idaresinde olduğu hatırlanırsa, Misak-ı Milli'nin Musul'u da kapsadığı söylenebilir. Misak-ı Milli'nin bu ilk maddesi, Musul'u da kapsayan bir “vatan” tanımı yapar ve fiziksel sınırları saptarken, aynı zamanda “sınırın” içinde kalan ekseriyeti Türklerden ve Kürtlerden meydana gelen Müslüman ahali için bir üst kimlik tanımlaması yapmaktadır. Çerçevesi çizilen topraklar üzerindeki farklı unsurların birbirlerinin haklarına riayet edecekleri, Osmanlı'nın tarihsel ve

sosyolojik deneyimine uygun olarak herhangi bir etnik hiyerarşiye yer vermeyen üst kimliğin “Müslümanlık” olduğu bir ulus tanımı yapılmaktadır.⁸⁷

Misak-ı Milli, ulusal hareketin amaçlarına ve inşa edilmek istenen toplumsal temele dair bir fikir vermekle beraber, merkezi hükümetin etkinliği ve gücü hâlâ devam etmekteydi. Ancak “tahterevallideki” bu hassas denge, Misak-ı Milli belgesinin ilanını takip eden ayda İstanbul’un işgaliyle Kemalist hareketin lehine bozuldu. Bundan sonraki süreç savaş, diplomasi ve ulusal sınır inşasının iç içe geçtiği bir gelişim seyri gösterdi. Doğuda Ermeniler yenilgiye uğratıldıktan sonra 2 Aralık 1920’de imzalanan Gümrü Antlaşması ile Türkiye-Ermenistan sınırı belirlenirken (Soysal, 2000: 19-23), Moskova’daki Bolşevik hükümet ile akdedilen 16 Mart 1921 tarihli Moskova Dostluk Antlaşması’yla Misak-ı Milli ilk defa büyük bir güç tarafından tanındı. İlâveten, savaşın ganimetlerinden payına düşeni almadığını ve hakkının Yunanistan’a yedirildiğini

⁸⁷ Çeşitli belge ve demeçlerde ifadesini bulan Müslüman Türklerin ve Kürtlerin kardeşliği ve birlikteliği şiarı sadece lafta kalmayarak 1921 Anayasası’nda da yasallaşmıştır. 20 Ocak 1921 tarihli bu anayasa, vatan toprakları içerisinde yaşayan halkların adem-i merkeziyetçi bir idari-siyasi hukuka sahip olacağını ortaya koymaktadır. Bu, Kürtler açısından çoğunluk oldukları yerlerde kendi kendilerini yönetebilecekleri anlamına gelmektedir. Adı geçen anayasanın 11. maddesi, “iller, bölgesel işlerde tüzel kişiliğe ve özerkliğe sahiptir” demekte, yine aynı maddede illerin meclislerinden bahsedilmektedir. Yine özerkliğe dair önemli ipuçları içeren aynı maddeye göre, iç ve dış siyaset, adalet ve askerliğe ait işler, uluslararası ilişkiler ve genel vergiler merkezi hükümetin görevleri arasında sayılırken eğitim, sağlık, tarım, bayındırlık işleri il meclislerinin yetki alanına bırakılmaktadır. Dolayısıyla, 1921 Anayasası’nın maddelerine bakıldığında vilayetlere ve nahiyelere kadar özerkliğin tanındığı ve adem-i merkeziyetçi bir yönetimin benimsendiği görülmektedir. Hiç şüphesiz, bu, savaş yılları boyunca Kürtlerin dillendirdikleri talepleri de karşılayan bir düzenlemedir. Kürt-Türk birlikteliği şiarı, Lozan Konferansı devam ederken en üst düzeyde dillendirilmeye devam etmiştir. Lozan Barış Görüşmeleri’nin devam ettiği 16 Ocak 1923’ü, 17 Ocak 1923’e bağlayan gece İzmit’te gazetecilerle bir araya gelen Mustafa Kemal, bir gazetecinin Kürtlerin geleceğine ilişkin sorduğu soruya buraya alıntılatacağımız şu cevabı vermiştir: “Kürt meselesi; bizim yani Türklerin menfaatine olarak da katiyen söz konusu olamaz. Çünkü bildiğiniz gibi bizim milli hududumuz dahilinde mevcut Kürt unsurlar o surette yerleşmiştir ki pek sınırlı yerlerde yoğunluğa sahiptir. Fakat yoğunluklarını kaybede ede ve Türk unsurlarının içine gire gire öyle bir hudut hâsıl olmuştur ki Kürtlük namına bir hudut çizmek istersek Türklüğü ve Türkiye’yi mahvetmek lazımdır. Faraza Erzurum’a kadar giden, Erzincan’a, Sivas’a kadar giden, Harput’a kadar giden bir hudut aramak lazımdır ve hatta Konya çöllerindeki Kürt aşiretlerini de gözden uzak tutmamak lazım gelir. Dolayısıyla başlı başına bir Kürtlük tasavvur etmekten ise bizim Teşkilat-ı Esâsiye Kanunu gereğince zaten bir nevi yerel özerklikler teşekkül edecektir. O halde hangi livanın ahali Kürt ise onlar kendi kendilerini özerk olarak idare edeceklerdir. Bundan başka Türkiye’nin halkı söz konusu olurken onları da beraber ifade lazımdır. İfade olunmadıkları zaman bundan kendilerine ait problem meydana getirmeleri daima söz konusudur. Şimdi Türkiye Büyük Millet Meclisi, hem Kürtlerin ve hem de Türklerin yetkili vekillerinden oluşmuştur ve bu iki unsur bütün menfaatlerini ve kaderlerini birleştirmiştir. Yani onlar bilirler ki bu müşterek bir şeydir. Ayrı bir hudut çizmeye kalkışmak doğru olmaz” (Atatürk, 2019: 87-88). Ancak, Kurtuluş Savaşı kazanılıp Türkiye Cumhuriyeti ilan edildikten sonra çoğulcu ve görece demokratik 1921 Anayasası’nın yerini tekçi ve merkeziyetçi 1924 Anayasası alacak, verilen sözler tutulmayacak ve Türk-Kürt ilişkileri bu yeni siyasal alanda Müslüman kardeşliği çerçevesinin dışına taşarak, etnik karşıtlık ve rekabet üzerinden şekillenmeye başlayacaktır (1921 Anayasası ve 1924 Anayasası için bkz. www.anayasa.gov.tr).

düşünen İtalya'dan sonra, daha önce yer verdiğimiz sebeplerle Fransa da Ankara Hükümeti ile iyi ilişkiler kurdu. Bunun semeresi de detaylarına Suriye devletinin kuruluş sürecini anlatırken yer vereceğimiz 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması'dır.

Hülasa, Mustafa Kemal'in önderliğinde üç yılı aşan ulusal kurtuluş mücadelesinin muvaffak olduğu şey, Lozan görüşmelerine diplomatik başarılarla taçlandırılan Anadolu'nun doğusu, güneyi ve batısındaki askeri zaferlerle gidiliyor olmasıydı. Tüm bu başarılar, Ankara'ya temsil sorununu ortadan kaldırma fırsatı da vermişti. 1 Kasım 1922'de TBMM'de kabul edilen iki maddelik bir yasa tasarısının ilkiyle saltanat kaldırılmış, ikincisiyle halifenin Osmanlı Hanedanı arasından, fakat Meclis tarafından seçileceği karar altına alınmıştı. Bu gelişmelerin yanında İstanbul Hükümeti'nin de istifa etmesi, Mustafa Kemal'e devletin idaresini kendi eline alma olanağını tanımıştı (Oran, 2008: 215-216).

Bu askeri ve siyasi başarılarla Lozan'a gidildi. İsmet Paşa ve heyetine Lozan'a gitmeden önce TBMM tarafından 14 maddelik bir talimat listesi verildi. Saltanatın kaldırıldığı bu yeni durumda Mustafa Kemal ve çevresindeki askeri-bürokratik kadro yeni devletin sınırlarından, devletin iç düzeninin nasıl sağlanacağına kadar bir dizi talimatla İsmet Paşa'yı Lozan'a gönderdi. Bu listenin ilk 7 maddesi yeni devletin sınırlarıyla ilgilidir. Bu maddelerden de ilk üçü Ermenistan, Suriye ve Irak sınırlarının nasıl çizilmesi gerektiğini bildirirken, takip eden 4 madde adalar, Trakya, Batı Trakya ile Boğazlar ve Gelibolu yarımadası sınırlarıyla ilgilidir. Doğuda Gürcü Antlaşması'na aykırı bir biçimde bir Ermeni devletinin kurulmasının hiçbir koşul altında kabul edilmeyeceği; Musul vilayetinin vatan toprağı olduğu ve sınırların içine katılması gerektiği; Halep'i de içerecek şekilde Halep'ten Deyrizor'a ve oradan Musul'a çekilecek bir çizginin Suriye sınırını teşkil edeceği İsmet Paşa'ya verilen ilk 3 talimatı oluşturmaktadır (Oran, 2008: 217).

Bu talimatlarla Lozan’a giden İsmet Paşa ve galip devletlerin temsilcileri arasında oldukça çetin geçen görüşmeler (Karacan, 2020: 68-162, 170-232, 265-350 vd.) gerçekleşti. Bu görüşmeler sonucunda Irak sınırı dışında yeni devletin sınırları netleştirildi ve güvenlik altına alındı. 1921’de saptanmış olan Sovyet sınırı ile İran sınırı konferansta görüşülmedi, Fransa mandası altındaki Suriye ile olan sınırlar ise, 20 Ekim 1921 Ankara Antlaşması’nın saptadığı haliyle kabul edildi. Türkiye-Irak sınırı ile ilgili Lozan Antlaşması’nın 3. maddesi şöyledir:

“Türkiye ile Irak arasındaki sınır dokuz ay içinde Türkiye ile Büyük Britanya arasında dostça belirlenecektir. Belirlenen süre içinde iki hükümet arasında anlaşma olmazsa, uyumsuzluk Milletler Cemiyeti Konseyine sunulacaktır. Sınır çizgisi konusunda alınacak karara değin, Türkiye ile Britanya Hükümetleri kesin geleceği bu karara bağlı toprakların bugünkü durumunda herhangi bir değişiklik ortaya koyacak nitelikte askersel ya da başka türlü hiçbir eylemde bulunmamayı karşılıklı olarak yükümlenirler” (Soysal, 2000: 95-96).

Ancak, sorunun Türkiye’nin üye dahi olmadığı, İngiltere’nin istediği kararı çıkartabilecek kadar egemen olduğu MC’ne havale edilmesi,⁸⁸ aslında Türkiye-Irak sınırının kesin olarak belirlenmesinin, dolayısıyla Musul’un Irak’ta kalmasının işaretlerinin 1926 Ankara Antlaşması’nın öncesinde ortaya çıktığını göstermektedir.⁸⁹

⁸⁸ Gerçekten de Türkiye ve Irak devletleri Musul meselesini Lozan’da öngörüldüğü haliyle bir çözüme kavuşturdular. Mesele, ilk olarak, Haliç Konferansı’nda ikili görüşmeler yoluyla ele alındı. İki taraf da 1924’teki bu konferansta Musul üzerindeki hak iddialarını tekrarladılar. Haliç Konferansı’ndan bir sonuç alınamayınca, mesele MC’ne götürüldü. Tarafların başvurusu üzerine MC Meclisi, bir soruşturma komisyonunun kurulmasına, komisyonun çalışmalarını tamamlayınca ve bir karar verinceye kadar sınırdaki mevcut statükonun korunmasına (Brüksel hattı) karar verdi. 13 Kasım 1924’te görevine başlayan komisyon Musul’da incelemelerini tamamladıktan sonra 16 Temmuz 1925’te MC Meclisi’ne hazırladığı raporu sundu. Buna göre, Musul’da Kürtlerin çoğunluğu oluşturduğu, iktisadi olarak bölgenin Irak’a bağlanması, Irak’la Türkiye arasında iktisadi bir anlaşma yapılması ile 1928’de sona erecek manda yönetiminin 25 yıl uzatılması gerektiği ifade ediliyordu. Kürtlere yönetsel ve kültürel haklar verilmesi önerisi de raporda yer alıyordu. Komisyonun bu kararı doğrultusunda, 5 Haziran 1926 tarihinde imzalanan Ankara Antlaşması’yla Musul İngiltere mandası altındaki Irak’a bırakıldı (Öke, 2003: 308-344; Soysal, 2000: 312-314).

⁸⁹ Bahsi edilen bu işaretlerden biri de, İngiltere ve mandeterliği altındaki Irak’ın Arap yöneticilerinin içine girdikleri müttefiklik ilişkisi ve imzaladıkları antlaşma ve protokollerde ortaya çıktı. 23 Ağustos 1922’de Irak Kralı olarak tahta çıkan Şerif Hüseyin’in oğlu Faysal, İngiltere ile 10 Ekim 1922’de yirmi yıl yürürlükte kalması öngörülen ve Irak’a gerekli olabilecek her türden tavsiye ve yardımı sağlamayı taahhüt eden bir antlaşma imzaladı. Eklenen bir protokolle Irak’ın MC üyesi olacağı ve Türkiye ile barışın sağlanmasından sonra dört yıl geçmeksizin antlaşmanın sona ereceği bildirildi. Ayrıca, antlaşmaya konulan hususların geliştirilmesi için ülkede çalışacak İngiliz görevlilerinin sayısı ve çalışma koşulları, askerî yapılanmalar ile hukuki ve mali konular hakkında özel antlaşmalar imzalandı (Minorsky, 2015: 92-

Lozan'daki Türk heyeti ile Ankara arasındaki yazışmaların⁹⁰ İngiliz istihbarat görevlilerince deşifre edildiği, İsmet Paşa'nın Ankara ile yaptığı yazışmaların Lozan'daki İngiliz heyetine sunulduğu bilgisini Rauf Orbay (1993: 117), "Avrupa ve bilhassa İsviçre yani Lozan ile tek muhabere hattımız, Köstence yolu ile olandı. Bu yol da, yabancıların ve dolayısıyla o günkü duruma hâkim olan İngilizlerle Fransızların elinde idi" şeklinde ifade ederek doğrulamaktadır. Sorulması gereken soru belki de İnönü gibi tecrübeli bir askerin telgraf sisteminin bu açığını tahmin edip etmediğidir. Paşa, bu açığın farkında olsun veya olmasın, Türk tarafının yazışmalarından haberdar olan İngilizler avantajlı konumdadır. İsmet Paşa, 28 Ocak 1923'te Ankara'ya gönderdiği telgrafta Lozan'daki görüşmelerin kesilmesine neden olan meselelerin en başına kapitülasyonlar ve savaş tazminatlarının da önünde olacak şekilde Musul meselesini yerleştirmişti (Kutay, 1992: 189). Paşa, 30 Ocak 1923'te gönderdiği iki sayfalık şifreli telgrafın yine neredeyse tamamını konferansın kesilmesini zorunlu kılan meselelere ayırıyor, telgrafın sonuncu paragrafında Musul'la ilgili kendi düşüncesini şu şekilde açıklıyordu: "Şimdi hallolunacak şudur: Fâsıla vererek Ankara'ya gelmek, vaziyeti bir müddet muallakda (boşlukda) bırakmak yahut Musul'dan feragatle (vazgeçerek) başlayarak yeni bir sulh imkânı aramaktır. Ben, Musul'dan feragat ederek (vazgeçerek) sulh imkânı aramak fikrindeyim" (Kutay, 1992: 192-193).

Diğer yandan Mustafa Kemal, Lozan görüşmelerine ara verilerek İsmet Paşa'nın meclisi bilgilendirmek için yurda döndüğü 23 Şubat 1923'te, TBMM gizli

---

93). Bahsi edilen antlaşma ile ek protokol, Irak Meclisi tarafından şu uyarılar ışığında 11 Haziran 1924'te onaylandı: "Bu meclis, antlaşmanın ve antlaşmaların maddelerinin, Irak'ın, kendi halkınca da arzulan bu ittifakın sorumluluklarını yerine getirmeye muktedir olamayacağı kadar ağır olduğunu düşünmektedir. Ama İngiliz hükümetinin haysiyetine ve İngiliz ulusunun asaletine bel bağlamakta ve güvenmektedir ve onların Irak'a sıkıntı çekirmeyeceklerinden ve Irak halkının özlemlerine karşı önyargılı olmayacaklarından emindir... Bu antlaşma ve onun yardımcı anlaşmaları, İngiliz hükümeti Musul vilayetinde Irak'ın haklarını bütünlük içinde korumakta başarısız olursa geçersiz olacaktır" (Minorsky, 2015: 93-94). Dolayısıyla, Musul meselesinde MC'nin dahil olduğu sürecin çok öncesinde mandaterliği altındaki Irak ile İngiltere arasında Musul'un Irak'ta kalması şartına bağlanan bir antlaşma imzalandığı anlaşılmaktadır.

⁹⁰ Lozan Konferansı süresince Ankara Hükümeti ile Lozan'daki Türk delegasyonu arasındaki yazışmaları kapsamlı bir şekilde derleyen iki ciltlik bir çalışma için bkz. (Şimşir, 1990 ve 1994).

oturumundaki konuşmasında Musul konusundaki tavrını ortaya koymaktadır: “Musul meselesini bugünden halledeceğiz, ordumuzu yürüteceğiz, bugün alacağız dersek bu mümkündür. Musul’u gayet kolaylıkla alabiliriz. Fakat Musul’u aldığımızı müteakip muharebenin hemen son bulacağına kani olamayız” (Atatürk, 2005b: 158). Mustafa Kemal’in sözlerinden Musul’un askeri güçle alınabilir durumda olduğu, devletin de buna gücünün yetebileceği anlaşılmaktadır. Ancak korkulan şey, Musul alındıktan sonra ne olacağıdır. Mustafa Kemal Musul’un alınmasının olası sonuçlarının olabileceğini ima etmektedir. Nedir bu olası sonuçlar? Misak-ı Milli kapsamı içerisinde yer almasına, petrol bakımından zengin olmasına karşın, Musul ve çevresindeki Kürt yerleşimleri yönetilmesi zor bir toprak parçasıdır. Mahmut Berzenci, bağımsız bir Kürt devleti kurmak için İngilizlere karşı yıllarca süren bir mücadele vermemiş miydi? Üstelik merkezden uzak ve ezici çoğunluğunu Kürtlerin⁹¹ oluşturduğu bir toprak parçasını kurulması düşünülen devlete katmak demografik çoğunluğun Kürtlere geçmesi sonucunu doğurabilir, bu da kurulması düşünülen Türk ulus-devletine ciddi bir sorun yaratabilirdi. En başından itibaren Mustafa Kemal’in gerçekçi bir yaklaşım içerisinde olduğunu vurgulamak önemlidir. Mustafa Kemal’in mücadelesinin özü, Sander’in ifadesiyle, “ulusal ve savunulabilir sınırlar içinde, modern bir Türk ulus-devletinin kurulması” (Sander, 2011: 417) idi. Dolayısıyla, tam da bu ilkeler üzerine inşa edilen bir dış politika anlayışıyla, “sınırları maksimum genişletmek diye bir strateji izlenmedi; amaç, kendine yeterli ve halkı mümkün olabildiğince homojen bir Türkiye idi” (Oran, 2008: 221).

Buna karşın, kamuoyuna yansıyan yüzüyle Lozan’da ve devamındaki süreçte Türk tarafı hep Musul’u ister görünmüştür. Bize kalırsa, bunun en temel nedeni, yeni devletin teminatı olacak barış antlaşması imzalanmadan sınırlar içinde kalan Kürtlerin

---

⁹¹ Musul meselesini çözüme kavuşturmak için MC tarafından atanan komisyonun 16 Temmuz 1925’te Konsey’e sunduğu rapora (Minorsky, 2015: 41) göre, Musul’da nüfusun çoğunluğunu Kürtler oluşturuyordu. Sadece bu raporda değil, Lozan’da Türk ve İngiliz delegasyonlarının konferans görüşmelerinde sunduğu istatistiklere göre de Kürtler Musul’da çoğunlukta idi (Öke, 2003: 205).

ve özellikle TBMM'deki Kürt milletvekillerinin tepkisini çekmemektir. Üstelik, Lozan görüşmelerinde Kürt milletvekilleri meclise ve hükümete tam desteklerini iletmışler ve meclisin Türklerle beraber Kürtlerin de meclisi olduğunu defaatle ifade etmişlerdir. Dönemin meclis tutanaklarına bakıldığında, hem Türk hem de Kürt milletvekillerinin halkı Müslüman olan Musul konusunda oldukça kararlı ve hassas oldukları görülmektedir. Örneğin, daha sonra Şeyh Sait isyanındaki rolü nedeniyle kurşuna dizilecek olan Bitlis Mebusu Ziya Bey, Meclis'teki 3 Ocak 1923 tarihli konuşmasında,

“Musul’un vaziyeti coğrafyası, münesebatı ırkiyesi, şekli teşekkülü, teşkilâtı siyasiye ve içtimaiyesi badessulh bir dakika bile İngiliz siyaseti altında, İngilizlerin muamelesi altında, İngilizlerin mandası altında kalmağa muhtehammil değildir. Efendiler burada söylüyorum... Doğru söylemezsem mütehassıs olanlar beni tekzip etsin. Arkadaşlar temenni ederdim ki Musul Türkiye’nin bir cüz’i denilsin. Çünkü Türklerle Kürtlerle meskûn Türkiye’nin bir parçasıdır. Nisfindan fazlası Kürttür. Musul’un Kürdün tarihinde bir kıymeti, bir ehemmiyeti vardır. İhtimal bir mahalde olsa idi bu kadar telâş etmezdim. İhtimalki başka bir yer olsaydı bu kadar telâş etmezdim. Musul’un Kürdün tarihinde bir sandalyesi vardır. Arkadaşlar; bir insanı ikiye bölmek veyahut herhangi bir parçasını ayırmak mümkün değil ise Musul’u Türkiye’den öylece ayırmak mümkün değildir arkadaşlar. Musul’u terk ve tâvik etmek, bir sene için, altı ay için tâlik etmek pek tehlikeli bir oyundur” (W/TBMM, 1923: 162-163).

diyerek dönemin Kürt haleti ruhiyesinin eksiksiz bir tasvirini sunmaktadır.⁹² Mustafa Kemal’in “savunulabilir sınırlar” politikasından bir sapmaya işaret eden bu görüşler, yine bizzat Mustafa Kemal tarafından meclisin yenilenmesi ve muhalif vekillerin yeniden seçtirilmemesiyle bertaraf edilecektir. Nitekim, Lozan’da Nisan’da başlayacak ikinci tur görüşmeleri hızla sonuçlanmaya doğru giderken Musul meselesinde taviz verilmemesi taraftarı olan mebuslar meclisin tazelenmesiyle devre dışı bırakılmış ve Lozan Antlaşması hızla mecliste onaylanmıştır (İba, 2013: 12-13; Sezgin, 2005: 133).

Lozan Antlaşması’nın imzalanmasıyla devletin tapusu alınmıştı ancak bir sorun Mustafa Kemal ve arkadaşlarını endişelendirmeye devam ediyordu: Musul’un Kürt

⁹² Musul meselesinde TBMM’nin ilk döneminde yer alan çeşitli illerden mebusların Meclisteki konuşmaları için bkz. (W/TBMM, 1923: 153-188).

ahalisinin Irak devleti sınırları içerisinde özerk de olsa bir statüye kavuşma ihtimali. Böylesi bir oluşum, Türkiye'deki Kürtleri de benzer hakları talep etmeye iteceğinden, bunun olmaması sağlanmalıydı. Dolayısıyla, Musul Kürtleri Türkiye için bir ulusal güvenlik sorunuydu (Kaygusuz, 2005: 203). Nitekim, İngiliz tarihçi Arnold Toynbee, 1924'te Ankara'da Başbakan Rauf Bey de dahil birçok kişiyle yaptığı görüşmelerde bu hususun altını çiziyor, Türkiye'nin esas kaygısının ne ekonomik ne de stratejik, sadece siyasi olduğunu vurguluyordu (Foster, 1935'ten aktaran Abdulla, 2010: 480). Bu siyasi neden de Kürtlerin Irak'ta özerk bir yapıya kavuşma ihtimalleridir. Bağdat'ta görevli Yüksek Komiser Dobbs, Ankara Hükümeti'nin Musul'da Kürt özerkliğinin söz konusu olmadığı yönünde resmi bir açıklama karşılığında Musul'u Irak'a bırakan antlaşmayı imzalamaya hazır olduğunu bildiriyordu (Kızılyaprak, 2005: 73). Dolayısıyla yeni kurulacak devlete yönelik ciddi bir güvenlik tehdidi yaratacağı düşünülen bir "bela" sınır dışı edilmek istenmiştir. Ancak bu "bela", sınır ötesinde de tehdit olarak yorumlanmış, tehdit olmaktan çıkması için komşu devletin sınırları içinde de tehlikesiz kılınması amaçlanmıştır.

Gerçekten de bu "bela", hem Türkiye'nin hem de Irak'ın sınırlarının içinde ve birbirleriyle olan sınırlarında, yakıcı ve üstesinden gelinmesi zor bir sorun olarak ortaya çıkacaktı. 1639 Kasr-ı Şirin ile doğu-batı ekseninde ikiye bölünen, bu bölünmüşlüğü 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başlarındaki sınır komisyonlarıyla netleştirilen Kürdistan, Suriye'nin Fransız mandası altına alınması ve ardından Musul meselesinin "halli" ile kuzey-güney ekseninde de bölünmüş oldu. Bunun Kürtler açısından anlamı, Kürdistan'ın geçişken, muğlak ve iç içe geçen sınır boylarının devletlerin keskin ve mutlak sınır çizgilerine dönüşmesi ve bu toprak parçasının dört sınır bölgesine ayrılmasıdır. Koçgiri ayaklanmasını saymazsak, 1919-1923 döneminde Kürtler, çoğunlukla büyük güçler nezdinde ve uluslararası konferanslarda etkinlik göstermişlerdi. Ancak, üzerinde yaşadıkları toprakların dört devletin sınırları arasında

paylaşılmış olması ve bunun bölgesel ve uluslararası bir statüko yaratmış olması sebebiyle artık eylemlerinin yönü ve kapsamı değişecekti. Kürt milliyetçi hareketleri artık sınırları içinde hareket ettikleri devletlere karşı mücadele edecek, uluslararası ve bölgesel kısıtlamaların da etkisiyle talepleri ve eylemlilikleri açısından bölgesel bir nitelik kazanacaklardı. Silahlı mücadele günümüze kadar gelen “mesele”nin değişmeyen bir boyutu olarak kalacaktı.

b. Modern İran’ın Kuruluşu

İran, uzun tarihi boyunca, merkezdeki toprakları İran’da bulunan imparatorluklara ev sahipliği yapmıştır. Bu durum, M.Ö. birinci binyılın ortalarından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar süregelmiştir. İran’da siyasi birliği kuran bu güçler (Ahameniş, Part, Sasani, Safevi, Zend, Afşar, Kaçkar vs), çoğu zaman Mezopotamya, Anadolu ve Asya’nın içlerine kadar uzanan topraklarda hâkimiyet kurarken, zamanla kendilerini bekleyen kaderi yaşayarak gerilemişler, küçülmüşler ve serüvenlerinin başladığı kadim İran diyarının sınırlarına çekilerek tarih sahnesini bir bir terk etmişlerdir. Ta ki başka bir hanedan bu döngüyü başlatana kadar.

İmparatorluk döngüleriyle 20. yüzyıla kadar gelen İran’da, Farslar çoğunlukla ülkenin orta kesimlerinde, Kürtler⁹³ ise ülkenin kuzey ve kuzeybatısındaki topraklarda yaşayagelmışlerdir. Doğuda Beluçlar, kuzey ve kuzeybatıda Azeriler ve güneyde

---

⁹³ İran’daki Kürtlerin büyük çoğunluğu ülkenin kuzey ve kuzeydoğusunda birbirine yakın ve bütünleşmiş parçalardan oluşan bölgede yaşamaktadır. Bu bölge, bugünkü İran’da dört eyaleti kapsamaktadır. Bunlar, devletin resmi olarak tanıdığı Kürdistan eyaleti (ekseriyetle Kürtlerle meskûn bölgenin ortasında yer alır), kuzeyde Batı Azerbaycan, güneyde Kermanshah ve İlam eyaletleridir (Yıldız ve Taysi, 2007: 3-4). Kürt nüfusun çoğunluğu oluşturduğu bu toprak parçası, siyasi ve güvenlik kaygıları temelinde idari olarak farklı parçalara bölünmüş durumdadır. İran Kürdistanı’nı oluşturan parçalardan bir kısmı Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan ve Loristan eyaletleriyle birleştirilmiştir. Örneğin, Kürdistan’ın en büyük ve siyasal olarak en çok önem taşıyan şehri Mahabad, resmi (idari) olarak Batı Azerbaycan eyaletinin bir parçasıdır; Kürdistan eyaletinin bir parçası olarak kabul edilmemektedir. Urmiye, Hoy, Salmas, Bokan, Sakız ve Serdeşt kentleri de Doğu ve Batı Azerbaycan eyaletleri arasında bölüşülmüştür. Geriye kalan ve merkezi Senendec olan Kürdistan eyaleti, Kürt bölgesinin çok küçük bir kısmına denk gelmektedir. İlaveten, İran Kürtlerinin dinsel anlamda homojen oldukları söylenemez. Çoğunluk Şâfiî-Sünni mezhebine, azınlıkta kalan bir grup ise Şii mezhebine mensuptur. Şii Kürtler 1979’a kadar sıklıkla İran devletinden yana tavır takındılarsa da bu durum 1979 devriminden sonra değişmiştir (Vali, 2013: 116-117). İran Kürtlerinin coğrafi, dilsel ve dinsel kompozisyonu üzerine tafsilatlı bir okuma için bkz. (Ahmadi, 1995: 82-121).

Araplar yaşamaktadır (Aghajanian, 1983). İmparatorluk döngülerinin egemen olduğu dönemlerde İran, Fars, Azeri, Kürt, Arap, Beluç ve diğer birçok etnik grubun her birinin çoğunluğu oluşturduğu bölgelerin, dillerin, dinlerin ve kültürlerin toplamıydı. Bu zaten imparatorluk mantığının gereğidir ve şaşırtıcı değildir.

Harita 5: İran'da Etnik Gruplar ve Yoğunlaştığı Bölgeler

Ancak Kaçarlar'da bu durum değişecektir. Kaçarlar, Safevilerden geniş topraklar devralmışlardı ama 19. yüzyılda bu toprakların önemli bir bölümünü kaybettiler. İmparatorluğu dağılmaktan kurtarmak amacındaki Kaçar hanedanından yöneticiler, onların münevverleri ve tarihçileri tedricen gelişen bir süreçte İranlı kimliğinin yerine toprak temelli bir Fars ulusal kimliği ikame etmeye başladılar. Günümüze doğru geldikçe bu modernleşme girişiminin vardığı yer, birçok etnik grubun

yaşadığı İran'ı, devlet olanaklarını kullanarak rakip milliyetçi iddiaları bertaraf etmek isteyen Şii Farsların “vatani” kılmak yönündeki eğilim oldu (Kashani-Sabet, 2018: 3).

Bu eğilim, Batılı güçler tarafından sergilenen tehdit ve toprak ilhakları ile imparatorluğun hâkim güçlerinin ancak Batının eriştiği gelişim ve modernleşme düzeyine ulaşılması durumunda dağılmanın ve parçalanmanın önüne geçilebileceğine dair inançları arasındaki gerilimden de beslenmekteydi (Stansfield, 2014). Bu bağlamda, 1906 Devrimi ve Anayasası, bölgesel ve etnik kompozisyonu farklı ve yeni bir tarzda bir araya getirmek suretiyle (Kashani-Sabet, 2018: 3) imparatorluk mantığından bir kopuşa yol açtı. Bu kopuş sürecinde, Fars milliyetçi elitler, zihinlerindeki milliyetçi tahayyülün İran gibi kendine özgü farklılıklarıyla çeşitli bölgelerden ve etnik gruplardan müteşekkil bir coğrafyada gerçekleştirilmesinin zorluğuyla karşı karşıya kaldılar. Modern eğitim, modern yargı ve modern hukuk tarafından tanımlanmış bir iktidar ve hükümet idaresini amaçlayan Anayasacı hareket, Şah'ın mutlak gücüne karşı hukuki sınırlamaların getirildiği ve seçimler yoluyla başa geçen anayasal hükümetlerce yönetilen bir İran devletini hedefliyordu (Afary, 1996). Ancak, 1906'da anayasal monarşinin kurulmasıyla inşa edilen anayasal kimlik Farsların etnik, dilsel, dinsel ve kültürel kimliklerini esas aldı. Anayasada vatandaş, Fars, Şii ve erkek olarak belirlenerek kadınlar siyasal süreçten dışlandı. Yalnızca toprak sahipleri, tüccarlar ve dinsel sınıfla sınırlı olan okuryazar kesim oy hakkına sahipti. Farsça, Oniki İmam Şii inancı, Fars etnisitesi ile tarih, kültür ve uygarlığı İranlı kimliğinin kurucu unsurları olarak kabul edilmişti (Vali, 2013: 117-118).

Dolayısıyla, modern İran devletinin Kürtlere yönelik politikalarının beslendiği zemin 1906 Devrimi ve Anayasası ile başlayan süreçte şekillenmiştir. Şüphesiz İran, hep esenliğin ve barışın hüküm sürdüğü bir diyar değildi. Önceki sayfalarda değindiğimiz “Osmanlı zımni sözleşmesinin” bir benzeri imparatorluk yapısının hâkim olduğu dönem boyunca İran'da da vardı. Zagros Dağları'nın doğusundaki sınır

boyalarında yaşayan Kürtlerle İran imparatorluk merkezi arasında bir müzakere aracı olarak zaman zaman isyanlara rastlanıyordu, ancak bu isyanlar, çoğunlukla dar aşiretsel çıkarların belirleyiciliği altında vuku buluyordu (Abdulla, 2009; Koohi-Kamali, 2003). Bu ilişkilene biçimi, 20. yüzyıla beraber bu başkaldırıları yerini kuruluşunda ulusal fikirlerin rol oynadığı hareketlere bıraktığında değişti. Bu değişimi sağlayan şey, İran diyarının kadim iki halkı olan Farsların ve Kürtlerin farklılaşan rakip siyasal gündemleriyle birbirlerine karşı bilenmesiydi. Bu da hiç şüphesiz, İran'daki modern ulus-devlet inşasıyla yakından ilgilidir.

Bu modern inşanın çizdiği çerçeve içinde yer alabilmenin koşulu, Fars olmayan tüm etnik grupların anayasa ve temel yasalardaki ulusal kimlik kavramının gerekleri uyarınca Farslaşma/Farslaştırma denen bir sürece tâbi tutulmalarıydı. İşte 1906'da başlayan bu süreç, Şah'ın Rus yardımıyla anayasa ve meclisi feshetmesi sonrası kesintiye uğradı (Sander, 2013: 86). Ortası tampon bölge, kuzeyi Rus, güneyiye İngiliz etki alanı olarak 1907 sömürge antlaşması temelinde paylaşılan İran (Sander, 2011: 266), Bolşevik Devrimi sonrası tümüyle İngiltere'nin etkisi altına girdi. İngiltere ile İran arasında Ağustos 1919'da imzalanan bir antlaşma ile İngiltere borç para vermeyi ve İran ordusunun yeniden yapılandırılması için asker ve sivil danışmanları sağlamayı taahhüt ediyordu (Katouzian, 1981: 78). Bunun yanı sıra, Mesut Yeğen'in (2012: 107-108) *İngiliz Belgelerinde Kürdistan (1918-1958)* isimli kitabında yer verdiği *Hindistan Bürosu'ndan Dışişleri Bakanlık Müsteşarı'na* başlıklı 27 Ağustos 1919 tarihli raporda geçen şu ifadelerden İran'daki Kürtlerle ilgili bir kararın alındığı da anlaşılmaktadır:

“9 Ağustos: İran hükümeti ile imzalanan antlaşmanın birinci maddesine göre Birtanya hükümeti, İran'ın bağımsızlığına ve bütünlüğüne mutlak saygı göstereceği şeklindeki geçmişte defalarca vermiş olduğu teminatları en kesin biçimiyle yeniden kabul ediyordu. Bu teminat, Majestelerinin hükümetinin –bir keresinde Mezopotamya bürosunun eğilim gösterdiği- “Birleşik Kürdistan” önerisini⁹⁴ (ki bu öneri zorunlu olarak İran topraklarında bulunan Kürdistan parçasını da içermektedir) imkânsız kılmaktadır.”

⁹⁴ Bu öneri, esas olarak, Mezopotamya bürosunun önemli yüzlerinden Binbaşı Noel tarafından savunulmuş, ancak güçlü bir destek görmemişti. Başından beri Musul Kürtlerini Doğu Anadolu'daki, İran'daki ve Suriye'deki soydaşlarından ayrı tutma eğilimi söz konusuydu. Bu, büyük oranda, Kürtlerin mukimi olduğu toprakların büyük güçler arasında nüfuz alanlarına ayrılmış olmasından kaynaklanıyordu (Hakan, 2013, Kurubaş, 2004; Temel, 2017).

Söz konusu raporda belirtildiği üzere, Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından bir yıl önce, İngiliz hükümeti hiçbir şekilde “birleşik Kürdistan”ın kurulmasına izin vermeyeceğini ortaya koymuştu. Yani aslında Ağustos 1919 tarihli antlaşma ile İran'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü garanti edilmişti.

İran'daki Kürtlerin durumuna ilişkin bu uzlaşının, Birinci Dünya Savaşı sonrasında İran'ın içinde bulunduğu bölgenin genel durumu çerçevesinde düşünülmesi gerekir. 1919 antlaşmasının imzalandığı dönemde, devlet otoritesinin ve merkezi gücünün oldukça zayıf olduğu İran'da, eyaletlerdeki merkezkaç ve kabilesel güçler ülkeyi ayrı parçalara bölme tehdidinde bulunuyorlardı (Katouzian, 1981: 75). Üstelik, Bolşevik Devrimi sonrası Rusların çekilmesiyle Kuzey İran ve Kafkasya'da bir güç boşluğunun ortaya çıkması İngiltere'yi bu boşluğu Osmanlı, Almanya ya da Bolşeviklerin doldurabileceği korkusuyla karşı karşıya getirmişti (Stebbins, 2012: 164).

Bu koşullar altında General Rıza Han'ın, 1921 yılında Kazak Tümeni'nin başında Tahran'a girip bir darbe gerçekleştirerek kendini Savaş Bakanı ilan ettikten sonra fiili iktidarı tümüyle eli geçirmesi (Afkhani, 1988: 31), hem İngiltere'yi hem de Sovyet Rusya'yı memnun etmiştir. Her iki güçle de iyi ilişkiler kurmuş olan Rıza Han, İngilizlere göre İran'daki kaos ortamını sona erdirebilecek en önemli güçtü. Bolşevikler ise Han'ı, çoğu emperyalistlerin ajanlığını yapan feodal gericilerin üstesinden gelebilecek milliyetçi burjuva bir lider olarak görmekteydi (Katouzian, 2003: 20). “Makul” bir lider olarak sivrilmesi, Rıza Han'a, Sovyet-İngiliz rekabetinden faydalanarak İran'daki iktidarını sağlamlaştırma imkânı verdi.

Bu dönemde Rıza Han'ı uğraştıran meselelerden biri, İsmail Ağa'nın (Sımko) iktidar boşluğundan faydalanarak İran Kürdistanı'nda başlattığı isyan oldu. Nehri ailesinden Şeyh Taha ile işbirliğine giden Sımko (Jwaideh, 2009: 277), Osmanlı ve İran sınırının iki tarafındaki Kürt yerleşimlerinde bağımsız bir devlet kurmak istiyordu. Bu

hedefini gerçekleştirmek için Osmanlı'nın ve İran'ın desteğine başvurmuştu. Sımko'nun bağımsız bir Kürt devleti kurma yönündeki hedefi Osmanlı ve İran'ın amaçlarıyla çelişse de bu devletler Ermenilerin ve Süryanilerin bölgedeki etkinliklerine karşı önemli bir güç olarak gördükleri Sımko'yu destekliyorlardı (McDowall, 2004: 294-297).

Sımko, o dönemde, Urmiye, Hoy ve Salmas bölgelerindeki en etkili güçtü. Abdui, Mamadi ve Kardar kollarından oluşan Şıkak aşiret konfederasyonunun Abdui kolunun reisiydi ve konfederasyonun tamamına hükmediyordu. Şıkak aşiret konfederasyonu, Erdelanlar'dan sonra İran'daki en büyük aşiret birliğiydi (Ahmadi, 1995: 106). Sımko, isyanı başlattığında, sınırın iki yakasındaki Kürtlerin tamamının desteğini almaktan uzak olmasına karşın kısa sürede etki alanını genişletmeyi başarmış, Ağustos 1920'de Salmas'ta, ardından Urmiye'de kontrolü sağlamış; Mahabad, Lahican, Mukri ve Hawrami aşiretleriyle işbirliğine giderek yerel ittifak ağını genişletme siyaseti gütmüştü. Tahran'ın, İran'ın diğer bölgelerindeki isyanlarla meşgul olmasını fırsat bilerek etki alanını Mahabad'a kadar genişletmişti. Ancak, isyan İran askeri güçleri tarafından bastırıldıktan sonra Türkiye'ye geçmiş ve Rıza Han tarafından affedildikten sonra tekrar İran'a dönmüştü. 1926 yılında başarısız bir isyan girişiminde daha bulunduktan sonra Irak'a geçmişti. İran hükümeti tarafından tekrar affedildiği kendisine bildirilen Sımko, İran'a döndüğü sırada tuzağa düşürülüp öldürülünce uzun süren isyan son bulmuştu (Koohi-Kamali, 2003: 66-88; McDowall, 2004: 294-305).

Rıza Han, 1921'den 1925 yılına kadar Sımko isyanı dahil ülkenin çeşitli yerlerindeki isyanları bastırdıktan ve merkezi otoriteyi sağladıktan sonra, 1925 yılında Ahmet Şah'ı tahttan indirerek Kaçar Hanedanına son verdi ve 1979 yılına kadar sürecek Pehlevi Hanedanı dönemini başlattı (Matin, 2013: 69). Rıza Şah, iktidarda kaldığı 16 yılda ülkeyi demir yumrukla yönetti, modern bir ordu kurdu, eğitim, yargı ve idari alanlarda modernizasyona gitti (Afkhami, 1988: 31-32; Katouzian, 2003: 28-39). Rıza Şah'ın tüm kurum ve kuruluşlarıyla inşa etmeye giriştiği modern İran ulus-devleti ve bu

doğrultuda güttüğü politikalar İran’da Kürt ulusal taleplerinin savunuculuğunu yapan bir damarın yeşermesine yol açacaktır.

c. Manda Yönetimi Altında İki Yeni Devlet

Osmanlı ve Kaçar imparatorlukları yerlerini sırasıyla Türkiye ve İran devletlerine bırakırken, başını İngiltere ve Fransa’nın çektiği Müttefik devletler, savaş esnasında akdettikleri gizli antlaşmalarla paylaştıkları Osmanlı’nın Ortadoğu topraklarında nasıl bir “düzen” kuracaklarının muhasebesini yapıyorlardı. Bir düzenin kurulacağı muhakkaktı, ancak bu, savaşa sonradan “kurtarıcı” olarak katılan ABD olmadan gerçekleşemezdi. ABD Başkanı Wilson’un Paris Barış Konferansı’nda üzerinde en çok durduğu iki konu, self-determinasyon⁹⁵ (kendi kaderini tayin hakkı) ilkesi ile “uluslararası barış”ın teminatı olacak bir örgütün, yani MC’nin kurulmasıydı (Sander, 2011: 400-401). İngiltere ve Fransa, bu istekler doğrultusunda MC’nin kurulmasını kabul ederken, yenik devletlerden alınan toprakların statüsü meselesi de halloldu. Buna göre, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’ndan geriye kalan Orta ve Doğu Avrupa’daki topraklarda self-determinasyon ilkesi çerçevesinde birçok devlet kurulurken, Osmanlı ve Almanya’dan alınan sömürge topraklar manda rejimi altına koyulmuştur⁹⁶ (Denk, 2015: 116).

⁹⁵ Hem Lenin’in devrimci program ve ilkelerinde hem de Wilson’un 14 Noktası’nda kendine yer bulan bu ilke, kendi geleceğini belirlemeyi bir hak olarak ortaya koyarken, bu hakkı kullanmaya ehil olanın “halk” olduğu varsayımını da içinde barındırmaktadır. Halk, belirli bir toprak parçasına yerleşmiş ve ortak dil, din ve tarih duygusuna ve toplumsal kimliğini sürdürmeye yönelik bir bağlılığa sahip topluluk olarak tanımlanmaktadır (Sterio, 2013: 16). Böyle tanımlanmakla birlikte, self-determinasyon, Birinci Dünya Savaşı sonrası düzenlemelerde hiçbir zaman evrensel geçerliliği olan bir hak olarak görülmemiş ve yalnızca Orta ve Doğu Avrupa’daki yenik güçlerin hâkimiyeti altında olan alanlara tanınmıştır (Connor, 1994’ten aktaran Kirişçi ve Winrow, 1997: 58). Bu bölgeleri self-determinasyon kapsamında ele almanın gerekçesi olarak, siyasi, idari, toplumsal ve hukuksal ölçütler bakımından bağımsızlık için yeterli gelişmişlik düzeyine sahip olmaları gösterilmiştir (Denk, 2015: 116).

⁹⁶ Wilson, Paris Barış Konferansı’nda, kurulacak “yeni düzende” self-determinasyon hakkı ile beraber ilhakın yasaklanması ve açık-kapı/ticaret ilkesinin benimsenmesi çağrısı yaptı. Wilson’un talepleriyle eski ilhak uygulamasının sürdürülmesi yönündeki taleplerin çatışması, Wilson’un konferanstaki etkinliği düşünüldüğünde bir “orta yol” bulunmasının zarureti ortaya çıkarmıştı. Manda rejimi bu iki “hassasiyeti” de gözetken bir çözüm olarak düşünüldü (Denk, 2015: 113-115). Savaştan mağlup çıkan Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya’nın Ortadoğu, Afrika ve Pasifik’teki toprakları için öngörülen manda rejimi (Anghie, 2004: 116, Pedersen, 2015: 10), MC tarafından, “kendini yönetme becerisi ya da kapasitesi olmayan toprakların/halkların kendi ayakları üzerinde durma yetisini kazanması için kutsal bir

Bu bağlamda, Kürtlerin ve üzerinde yaşadıkları toprakların bir kısmı, San Remo Konferansı'nda sırasıyla İngiltere ve Fransa'nın mandaterliği altına alınan Irak ve Suriye'nin sınırları içinde kaldı. Bu paylaşım, MC çatısı altında kurulan manda rejimi altında uluslararası hukukun bir parçası olarak kabul gördü.

Osmanlı devleti, bu “düzenlemeyi” Sevr Antlaşması'nın 94-97. maddeleriyle kabul ettiyse de bu antlaşma hiçbir zaman onaylanmadı (Akdevelioğlu ve Kürkcüoğlu, 2008: 203). Ankara Hükümeti'nin, Irak ve Suriye'ye ilişkin bu düzenlemeleri kabul etmesi için ise, 1921 Türk-Fransız Antlaşması ile 1926 Ankara Antlaşması'nı beklemek gerekecekti. İran'ın bu dönemde ne Türkiye ne de İngiltere mandası altındaki Irak ile bir sınır problemi yoktu. Dolayısıyla MC'nin Irak ve Suriye'de önyak olduğu “düzenleme”den sonra, Kürtlerin sınırları içinde kaldığı dört devletin de aralarındaki sınırlara yönelik bir uzlaşmayı sağladığı söylenebilir.

i. Irak

İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu İttifak Devletleri'nin safında savaşa girip Körfez'e doğru harekete geçince 1914'te Basra'yı, 1917'de Bağdat'ı ve 1918'de Musul'u işgal etmişti (Marr, 2012: 22). Bağdat'ı besleyen tahıl deposu ile zengin petrol yataklarına sahip olması gibi nedenler İngiltere'yi gizli Sykes-Picot Antlaşması'yla Fransa'ya verilen Musul'u denetimi altına almaya itmişti⁹⁷ (Strohmeier ve Yalçın-Heckman, 2013: 82).

---

medeniyet vazifesi olarak üstlenilen bir sorumluluk” şeklinde tanımlandı (Denk, 2015: 113). Manda rejiminde “sorumluluk” üstlenecek olan devletler ise, MC Konseyi'ne bağlı olarak kurulan Mandalar Daimi Komisyonu'nun gözetimi altında bulunmaktaydı (Denk, 2015: 116). İsimleri zikredilen topraklar üzerinde yaşayan halkları manda rejimleri altında yönetmekten murat edilen maksat ise, bu “çağdışı” (*backward*) halkların çıkarlarını korumak, onların refah seviyelerini yükseltmek ve özyönetim (*self-government*) ve bağımsızlığa hazırlamaktı (Anghie, 2004: 120). Ancak açıktır ki, mandater devletler için önemli olan, devlet inşası ve idaresi konusunda “kılavuzluk” edecekleri halkların doğal kaynaklarını sömürmek, ardından gelen aşamada kendi kendini yönetecek “olgunluğa” eriştiklerinde bağımsızlıklarını ve egemenliklerini biçimsel tanıma karşılığında onları ekonomik sömürü bağlarıyla kendine bağlamaktır.

⁹⁷ İngiltere'nin Mezopotamya'ya olan ilgisi, petrolün varlığının bilgisini edindiği 1870'lere kadar gitmektedir. Ancak petrolün gerçek değer ve öneminin anlaşılması için otomobil ve uçak endüstrilerinde kullanılmaya başlandığı 20. yüzyılın başlarını beklemek gerekti. Mezopotamya, zengin petrol yataklarına

Hatırlanacağı üzere, Musul'un kaderinin Basra ve Bağdat'ın kaderiyle birleştirilmesi, MC'nin 1925 yılında Musul sorununu bir çözüme bağlamasıyla mümkün olmuştu. MC'nin kurduğu komisyonun hazırladığı 16 Temmuz 1925 tarihli raporda, Musul'un Irak'a bağlanması, İngiliz manda yönetiminin 25 yıl uzatılması ve Musul Kürtlerine yönetsel ve kültürel hakların verilmesi öneriliyordu. MC, komisyon kararını Eylül 1925'te kabul etti. Türkiye ise, protesto ve itirazlarından sonra kararı kabullenmek zorunda kaldı ve 5 Haziran 1926 tarihinde Türkiye ile İngiltere ve Irak Arasında Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşması imzalandı. MC komisyonunun Kürtlere yönetsel ve kültürel hakların tanınması önerisinin dikkate alınmadığı söz konusu antlaşma ile Musul Irak'a bırakıldı⁹⁸ (Soysal, 2000: 312-314; Turan, 1992: 103).

1926 Antlaşmasının ilk beş maddesini oluşturan birinci kesimi, Türkiye ile Irak arasındaki sınırı düzenlemektedir. Buna göre, MC tarafından belirlenen sınır çizgisini toprak üzerinde işaretlemek için bir sınır komisyonu kurulacaktı. Belirlenen sınır çizgisinin kesin olduğu ve bozulamayacağı, bağıtlı tarafların bunu değiştirmeyi

---

sahip olmasının yanı sıra sömürge Hindistan'a giden ticaret yolları üzerindeydi (Holden, 2012: 53; Hunt, 2005: 57-58). Bu yüzden İngiltere, Musul'un Sykes-Picot ile Fransa'ya bırakılmasından memnun değildi. Özellikle İngiltere Başbakanı Lloyd George, Musul'un Fransa'ya bırakılmasının bir hata olduğunu ve bu hatanın düzeltilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu yönde bir fırsat, Fransa Başbakanı Clemenceau'nun Paris Barış Konferansı'nın öncesinde, Aralık 1918'de, Londra'ya gelmesiyle ele geçti. Yapılan pazarlıklarda şöyle bir anlaşmaya varıldı: Fransa, Musul petrollerinden hisse alması, bir boru hattı ile petrolün İskenderun Körfezi'ne akıtılması ve ayrıca, Ruhr havzası, Suriye ve Kilikya'daki isteklerinin kabul edilmesi karşılığında Musul'u İngiltere'ye bıraktı. Paris'e dönen Clemenceau, 15 Şubat 1919 tarihli bir muhtıra ile bu değişiklikleri kabul etti. Daha sonra, pazarlıkların ikinci safhasında, Fransa'nın alacağı petrol hissesi meselesi görüşüldü. 18 Nisan 1919'da varılan Berenger-Long petrol antlaşmasıyla, iki devlet, Ortadoğu ve Akdeniz'de ortak bir petrol politikası uygulamayı kabul etti. Buna göre, Irak'ta manda yönetimi kuracak olan İngiltere % 70, Fransa % 20 ve yerel hükümet de % 10 hisse alacaktı. Ayrıca, Musul ve İran petrolünün bir boru hattı ile Akdeniz'e bağlanması sorumluluğu Fransa'ya verildi. Musul'dan Trablusşam'a dönecek boru hattı ile demiryolu inşasında anlaşmazlığa düşülmesi sonrası ikinci safhada varılan antlaşmanın hükümsüz kılınması kararlaştırıldı. En nihayetinde, 25 Nisan 1920'de San Remo Konferansı'nda varılan antlaşma, Berenger-Long antlaşmasının biraz değiştirilmiş haliydi. Yeni antlaşmaya göre, Fransa ham petrol üretiminin % 25'i ile hisse senetlerinin %25'ine sahip olacaktı. Petrolü işletecek şirket ise devamlı İngiltere yönetiminde kalacak ve ham petrol üretiminin % 75'i ile hisse senetlerinin % 75'ine sahip olacaktı (Melek, 1983: 24-26).

⁹⁸ İlgili antlaşmanın 14. maddesi, Türkiye'nin 25 yıl süreyle Irak'ın petrol gelirlerinden % 10 pay alacağını ifade etmektedir. Antlaşmanın ekinde, Türkiye'nin istemesi halinde bu payını 500.000 sterlin nakit olarak alabileceğine dair bir ifade yer almaktadır. Bu petrol geliri, Türkiye'nin Musul'dan vazgeçmesinin bir karşılığı olarak öngörülmüştür (Soysal, 2000: 315). Yakın zamana kadar Türkiye'nin antlaşmadan sonra 500.000 sterlin almayı tercih ederek % 10'luk paydan vazgeçtiği yönünde yaygın bir kanı vardı. Ancak, yapılan araştırmalar, Türkiye'nin nakit para karşılığında petrol payından vazgeçmediğini ve petrol gelirinden yıllık pay almayı tercih ettiğini göstermiştir (Uzgel ve Kürkçüoğlu, 2008: 269).

amaçlayan herhangi bir girişimde bulunmayacağı ifade edilmektedir (Soysal, 2000: 318-319).

Antlaşmanın İyi Komşuluk İlişkilerini düzenleyen ikinci kesimi (6-13. maddeler), egemenliğe hâlel getirebilecek sınır ihlallerinin ve sınırları değiştirmeye dönük isyan hareketlerinin önlenmesi için alınması gereken bireysel ve kolektif önlemlerle ilgilidir. Buna göre, Türkiye ile Irak'ı ayıran tüm sınır ile bu sınırın iki yanında 75 kilometre derinliğindeki topraklarda “yağmacılığa”, “eşkıyalığa” ve öteki devlete yöneltilmiş hiçbir propaganda örgütüne ve kuruluşuna izin verilmeyecektir. “Yağmacıların” ve “eşkİYaların” sınırdan geçişlerini önlemek, bu gibi faaliyetlerin malumatına sahip olduğunda komşu devletin memurlarına haber vermek, sınırın bir tarafında ağır ya da hafif suç işleyenleri uyruğu olduğu devlete teslim etmek gibi hususlarda işbirliğine gidileceği vurgulanmaktadır (Soysal, 2000: 319-320). Antlaşmanın, Türkiye'nin Şeyh Sait isyanını henüz yeni bastırdığı bir zamanda imzalandığı ve sınırın iki yakasında ekseriyetle Kürtlerin yaşadığı düşünülürse, antlaşma hükümlerinin Kürtlere yönelik olduğu öne sürülebilir. Bu noktada bir parantez açmamız gerekmektedir. 1926 Antlaşmasının, bu çalışmanın ikinci bölümünde yer verdiğimiz Osmanlı ve İran imparatorluklarının sınır boylarının peyderpey ulusal sınırlara dönüşmesi süreci içinde değerlendirdiğimiz Birinci ve İkinci Erzurum Antlaşmaları'nın⁹⁹ hükümleriyle olan benzerliği çarpıcıdır. Şu farkla ki, Osmanlı ve İran imparatorlukları toprak kayıplarının önüne geçmeye ve bu minvalde sınırlarını belirginleştirmeye çalıştıklarından sözü edilen antlaşmalarla Kürt aşiretlerinin sınır aşan hareketlerini önlemeye dönük önlemler almışlardı. Antlaşma hükümlerinde sınır sorunlarına yol açan aşiretlerin isimleri sayılıyor ve bunlar Kürt aşiretleri ibaresiyle tanımlanıyordu. Ne var ki, 1920'lerin ortalarına gelindiğinde artık yeni devletlerin kurulmasıyla ulusal sınırlar net bir şekilde çizilmiş ve sınır sorunlarına yol açan Kürtler “yağmacı” ve “eşkİya” olarak nitelenir olmuştur. Bu doğrultuda, Türkiye ve Irak

---

⁹⁹ Erzurum Antlaşmaları için, bu çalışmada bkz. s. 133-142.

devletleri 1926 Antlaşmasıyla hem ulusal sınırları içinde Kürtlerin sebep olabileceği “yağmacılık” ve “eşkıyalık” gibi faaliyetleri önlemeyi, hem de birbirlerinin aleyhine çalışan Kürt milliyetçi örgütlerin faaliyetlerine izin vermemeyi yükümlenmişlerdir.

Böylece, 1926’daki antlaşmayla Musul’un, dolayısıyla Musul ve civarında yaşayan Kürtlerin Irak devletinin egemenlik alanında kaldığı kabul edildikten ve bu husus İngiltere’nin de dahil olduğu üçlü bir antlaşmayla teyit edildikten sonra, geriye Musul’un Bağdat ve Basra ile hangi temelde bir araya getirileceği ve nasıl bir siyasi teşekkül ortaya çıkacağı meselesi kalıyordu. Hâsılı, kurulacak olan Irak devletinin İngiliz mandası altında olacağı kesinleşmişti, ancak bu siyasi birimin “niteliği”ne dair bir kafa karışıklığına şahit olunuyordu:

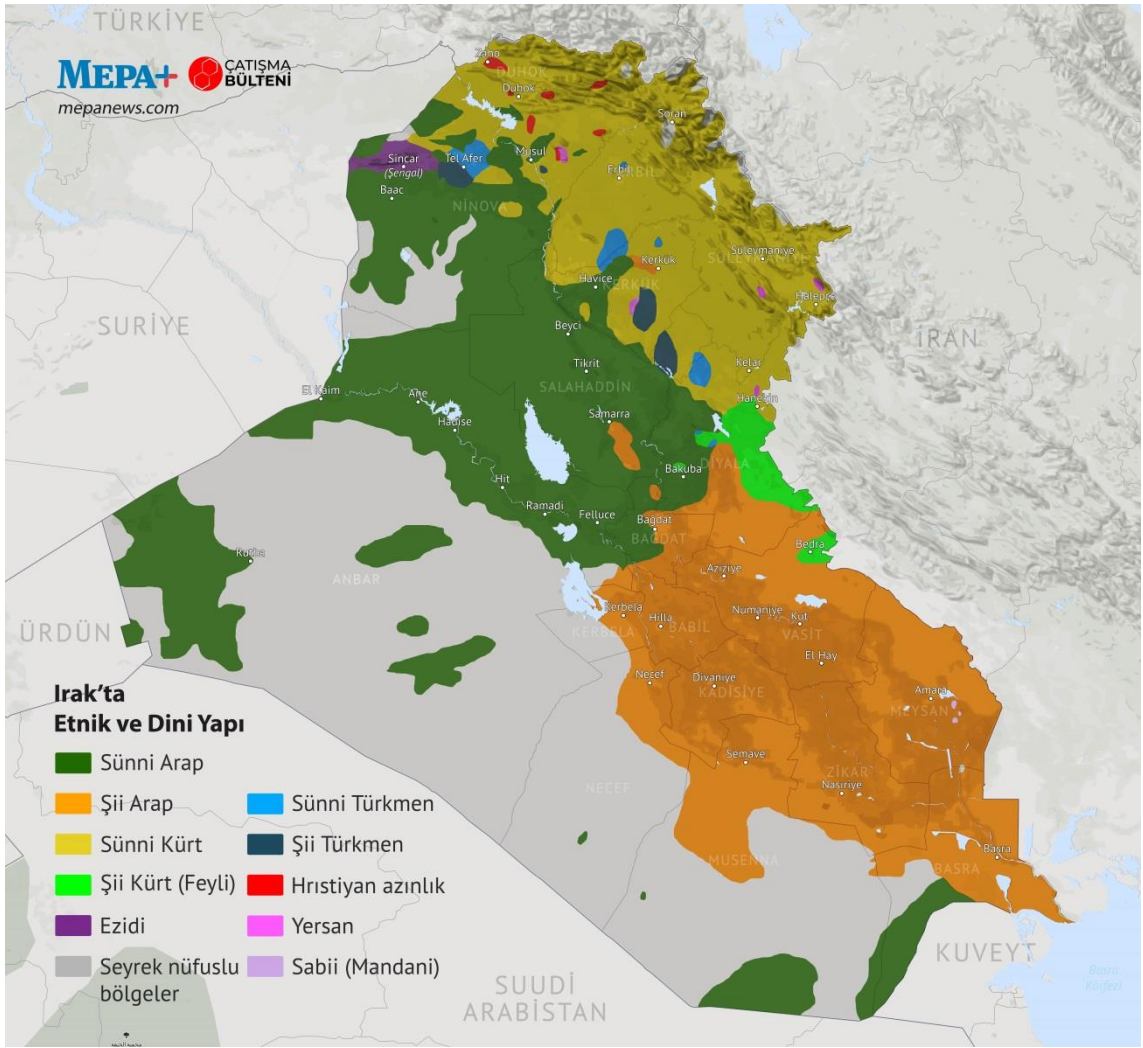
“İngilizler arasında ‘Hint Okulu’ olarak bilinen kadronun bakış açısıyla, Iraklılar üç gruba ayrıldı. Birinci grup bedevilerden ve Kürtlerden oluşmaktaydı. Bunlar Hindistan’ın Kuzeybatı Sınır Eyaleti’ndeki Patanlara oldukça benzer bir yapıyla ateşli ve canlıydı; takdire şayan ama tehlikeli soylu vahşiler olarak, modern bir devleti yönetmeleri mümkün değildi. İkinci grupta Hint köylülerine benzeyen zavallı, yoksul, cahil ve çok açık biçimde kendini yönetmekten aciz insanlar vardı. Üçüncü grup en kötüydü. Bunlar sahiden yıkıcılığa ancak yetecek kabiliyete sahip “şehirli Arap”lardı. Hükümete girmelerine izin verilirse, bütün ülkeyi mahvederlerdi. Sonuç itibarıyla, Irak’ı İngilizler yönetmeliydi. Başka bir görüş düpedüz toyca ve sorumsuzcaydı” (Polk, 2007: 82).

Yukarıda atıf yaptığımız Polk’un diline derinlemesine nüfuz eden oryantalist tonu bir kenara bırakırsak, gerçekte İngiltere başlangıçta tarihsel olarak adem-i merkezîyetçi tarzda yönetilmiş vilayetleri doğrudan denetime almak istese de, kısa sürede geleneksel sömürge yönetim anlayışına dönmek üzere MC aracılığıyla Irak’ı özyönetime hazırlamak üzere mandaterliği altına aldı.

İngiltere, kendi kendilerini yönetmek için “Iraklıları” “hazırlarken” ve devletin kurumsal yapısını oluştururken, Sünni Araplarla ittifak yapmayı tercih etti. Zaten Birinci Dünya Savaşı sırasında Mekke Şerifi ile yaptığı anlaşmaya uymamıştı. Bu yüzden, Irak’ta tacı, dönemin Sömürgeler Bakanı Winston Churchill’in başkanlığında Mart 1921’de yapılan Kahire toplantısında, aynı dönemde Şam’da krallığını ilan eden,

ancak kısa süre içinde Fransa tarafından krallıktan indirilen Mekke Şerifi Hüseyin'in oğlu Faysal'a sunmakta bir sakınca görmedi (Tripp, 2007: 46-47). "Yönetme işinin" bir Sünniye tevdi edilmesi Osmanlı imparatorluk geleneğinden devralınmıştı. Osmanlı idaresi altında olduğu gibi Bağdat, Basra ve Musul'un Sünni hâkimiyeti altında yönetilmesine karar verildi (Tripp, 2007: 45).

Ancak Şiilerin yanı sıra, ezici bir çoğunluğu Sünni olan Kürtler de yönetim ve askeri kademelerden dışlanmış ve bu alanları çoğunlukla Sünni Araplar doldurmuştu (Anderson ve Stansfield, 2004: 19-20). İngiltere, Irak'ta bu haliyle bir inşaya girişirken, Sünni Arapların egemen olduğu diğer Ortadoğu devletleriyle daha iyi ilişkiler geliştirebileceklerini hesaplıyordu. Gerçekten de Irak kralı olarak İngiltere tarafından atandıktan sonra 21 Temmuz 1921'de Bağdat'a gelen Faysal, hem Birinci Dünya Savaşı'nda hem de 1920'de Suriye'de oluşturulan kısa ömürlü Suriye hükümetinde maiyetinde bulunan Arap milliyetçisi hukukçuları, askerleri ve sivil hizmetlileri de beraberinde getirmişti. Faysal'a sadık bu kimselerle oluşturulan Irak hükümeti Sünni bir nitelik kazandı (Hunt, 2005: 65).

Harita 6: Irak'ta Etnik ve Dini Yapı (<https://www.mepanews.com/ethnic-and-religious-map-of-iraq-31145h.htm>)

Devletin Sünni konfigürasyonu bizzat İngiliz denetimi altında yapılmıştı. Kahire Konferansı'nda tasarlanan ve Irak hükümetine 20 yıllık bir süre için dış politika, maliye ve İngiliz çıkarlarını ilgilendiren diğer konularda İngiltere'ye "danışmayı" şart koşan bir antlaşma Irak hükümeti tarafından 1922 yılında onaylanarak yürürlüğe girdi. Buna ek olarak antlaşma, İngiltere'ye Irak hükümetine "danışmanlık" yapması için İngiliz yetkilileri atama hakkı da tanıyordu; bu da henüz devlet inşasının başlangıcında olan Irak'ta etkili bir İngiliz istihbarat ağının oluşturulmasından başka bir anlam taşıymıyordu (Hunt, 2005: 66).

Irak'ın İngiltere mandası altında kaldığı dönem, iki açıdan devletteki politik gelişmeler üzerinde kalıcı etkide bulundu. Bunlardan ilki, etnik ve dinsel bakımdan

farklı grupların Irak devleti çatısı altında birleştirilmesi; ikincisi, İngiliz danışmanlarca desteklenen Sünni Arapların devlet yönetimini ellerinde bulundurdukları bir siyasi yapının kurulmasıdır. Ancak, İngiltere'nin farklı etnik ve dinsel grupları Irak devleti çatısı altında birleştirme stratejisi, bir grubu diğerleri üzerinde egemenlik kuracak araçlarla donatması nedeniyle amaçlananın tersi bir sonuç verdi. Etnik ve dinsel hatlarda derinleşen sosyal bölünmeler yarattı. Sünni elitin güneydeki Şiileri ve kuzeydeki Kürtleri devletin siyasi gövdesine entegre etme çabalarının başarısızlığa uğraması, bu bölgelerin denetim altında tutulması için güç kullanımını gerektirdi. Bunun yol açtığı sonuç ise, merkezi hükümetin güçlü kılınması için gerekli olan ordunun/askeri gücün Irak'ın siyasi hayatında yerleşik bir unsura dönüşmesi ve biçimsel bağımsızlığın kazanıldığı 1932'den itibaren otoriter yönetimin temellerini atması oldu (Yesiltas, 2014: 4). Kısaca, devleti dizayn etme arayışındaki gruplar orduyu amaçlarını gerçekleştirecek bir araç olarak gördüler ve iktidara gelmek için askeri darbelere başvurmak kaçınılmaz hale geldi.

ii. Suriye

Mekke Şerifi Hüseyin ve oğlu Faysal, İngiltere ile yaptıkları antlaşmaya dayanarak denetimlerindeki kuvvetlerle Hicaz-Suriye hattı boyunca Osmanlı'ya karşı ayaklanmış ve Osmanlı ordusunu rakipleri karşısında zayıflatmışlardı. Hüseyin, 5 Kasım 1916'da kendisini Arap ülkeleri kralı ilan ederken, oğlu Faysal önderliğindeki güçler de Osmanlı ordusunun Suriye'yi¹⁰⁰ terk etmesinin ardından kontrolü ele geçirmişlerdi. Savaş sonunda toplanan Paris Barış Konferansı'nda bağımsız bir Arap devletinin kurulması kararının çıkmaması üzerine Faysal, Arap temsilcilerin katılımıyla

¹⁰⁰ Son araştırmalar, Yunanlıların Asur ve Suriye kelimelerini aynı anlama gelecek şekilde ilk defa M.Ö. VII. yüzyılın başında kullandıklarını göstermektedir. Tarihçi Herodot'un da Suriyeli ve Asurlu kelimelerini eşitleyerek kullandığı ifade edilmektedir (Frye, 1992: 281). Daha sonraki dönemlerde, güneyde Mısır, kuzeyde Anadolu yarımadası, doğuda Irak ve batıda Akdeniz arasında kalan tarihi Suriye toprakları, İslam tarihindeki adıyla "Bilad eş-Şam" olarak karşımıza çıkmaktadır (Hinnebusch, 2001: 18). Modern döneme gelindiğinde ise, ismin eski kullanımına geri dönmüştür. Osmanlı İmparatorluğu 1864 yılında çıkardığı Vilayet Kanunu çerçevesinde 1865 yılında Şam merkezli bir vilayet kurmuş ve adını Suriye koymuştu (Masters, 2013: 181).

Mart 1920’de toplanan Suriye Ulusal Kongresi tarafından Lübnan, Filistin ve Ürdün’ü de kapsayan Suriye’nin kralı ilan edildi. Faysal’ı destekleyerek bir oldubittiyle Fransa’yı bölgeden uzaklaştırmayı planlayan İngiltere, Nisan 1920’deki San Remo Konferansı’nda bunu başaramayınca, İngiliz mandası altına alınan Ürdün krallığına Hüseyin’in oğlu Abdullah’ı, Irak’ın krallığına da diğer oğlu Faysal’ı getirdi. Suriye ve Lübnan ise mandater Fransa’ya bırakıldı (Arı, 2012: 133-135).

Esasında, Fransa’nın mandaterliği MC tarafından onaylanmadan önce Kürtleri Türkiye ve Suriye’nin egemenlik alanlarına bölecek olan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması¹⁰¹ imzalanmıştı. Bu antlaşmanın 8. maddesi iki devlet arasındaki sınırları net bir şekilde çizmektedir:

“Sınır çizgisi, İskenderun körfezi üzerinde, Payas mevkiinin hemen güneyinde olmak üzere seçilecek bir noktadan başlayacak ve yaklaşık olarak Meydan-ı Ekbez’e doğru gidecektir (Demiryolu İstasyonu ve bu mevki Suriye’de kalacaktır); sınır çizgisi oradan Marsuva mevkiini Suriye’ye ve Karnaba mevki ile Kilis kentini Türkiye’ye bırakmak üzere, güneydoğuya doğru kayacaktır. Oradan Çobanbey İstasyonunda demiryoluyla birleşecektir. Daha sonra, Bağdat Demiryolunu izleyecek ve Demiryolunun platformu Nusaybin’e dek Türk toprakları üzerinde kalacaktır. Oradan, Nusaybin ile Cezire-i İbni Ömer [Cizre] arasındaki eski yolu izleyerek Cezire-i İbni Ömer’de Dicle’ye varacaktır. Nusaybin ile Cezire-i İbni Ömer mevkiileri ve yol Türkiye’de kalacaktır. Bu yoldan yararlanma konusunda her iki ülke aynı haklara sahip olacaktır. Çobanbey ile Nusaybin arasındaki demiryolunun istasyon ve garları demiryolu platformunun parçalarından sayılarak Türkiye’ye kalacaktır. İş bu Antlaşmanın imzasından sonra bir ay içinde, söz konusu sınır çizgisini çizmek üzere tarafların temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurulacaktır. Bu komisyon o süre içinde çalışmalara başlayacaktır” (Soysal, 2000: 51).

Aynı antlaşmanın 13. maddesi sınır çizgisiyle toprak ve mülkiyetlerinden kopmak zorunda kalan Kürtlerin durumuna ilişkindir ve iki devletin egemenlik alanlarını netleştirmeye ve güçlendirmeye yöneliktir:

¹⁰¹ Antlaşmanın tüm maddeleri ve ekli belgeleri için bkz. (Soysal, 2000: 50-60).

“Yerleşmiş ya da yarı göçebe halktan sekizinci maddede belirlenen sınır çizgisinin öte ya da beri yanında bulunan çayırarda intifa ya da mülkiyet hakkına sahip olanlar, haklarını eskiden olduğu gibi kullanmayı sürdürecektir. Bunlar işletme gereksinimleri için özgürce ve hiçbir gümrük vergisi ya da çayır için resim, ne de başkaca hiçbir ücret vermeksizin, sınır çizgisinin bir yanından öteki yanına, yavrularıyla birlikte hayvanlarını, araç ve takımlarını, tohumlarını ve ürünlerini götürebileceklerdir. Bunlara ilişkin vergi ve resimleri yerleştikleri ülkede ödemek zorunluluğu kararlaştırılmıştır” (Soysal, 2000: 52).

Fransız kuvvetlerinin 8. maddede çizilen çizginin güneyine, Türk kuvvetlerinin ise bu çizginin kuzeyine çekilmesiyle (3. madde) (Soysal, 2000: 50) belirlenen iki devlet sınırı, 1923 Lozan Antlaşması’yla doğrulandı. Sınırın ayrıntılarıyla çizilmesi ve sınır üzerindeki ilişkilerin düzenlenmesi ise ancak 30 Mayıs 1926’da Türkiye ile Fransa arasında Dostluk ve İyi Komşuluk Sözleşmesi¹⁰² ve ona bağlı protokoller uyarınca yapıldı (Soysal, 2000: 49).

Bu antlaşmayla, yoğunluklu olarak Kürtlerle meskûn Suriye’nin kuzeybatısındaki Kürt Dağları ve çevresi (Afrin), Bağdat Demiryolu civarındaki Kobani ve çevresi ile kuzeydoğuda yer alan Kamışlı ve çevresi (Cezire bölgesi) (Schött, 2017: 5) Suriye sınırları içinde kaldı. Bu şekilde Mardin’den Antep’e uzanan hattın güneyindeki toprakların kuzeyindeki topraklardan kesin olarak ayrılması, o ana kadar belirgin, geçişin yasaya ve izne tâbi olduğu, egemenlik alanlarını birbirinden ayıran sınırlarla tanışmamış Kürtler için yeni bir siyasal ortama dahil olmak anlamına geliyordu.

Diğer yandan, Suriye’deki Fransız manda yönetimi sınırların netleştirilmesinden sonra iki temel hedef güttü. Bunlardan ilki, Suriye sathındaki topraklarda ekonomik hedeflerini gerçekleştirmek; ikincisi, Fransız yönetimine karşı oluşabilecek tehditleri

¹⁰² Sözleşmenin tam metni için bkz. (Soysal, 2000: 293-297). Türkiye-Suriye sınırının tüm detaylarıyla çizilmesi, sınırdaş ülkeler arasında suçluların iadesi ve sınırda alınacak önlemleri kapsayan ek protokoller için bkz. (Soysal, 2000: 298-309).

önleyici bir idare anlayışı tesis etmekte. Bu doğrultuda Fransız manda yönetimi, Birinci Dünya Savaşı'ndan başlayarak giderek yükselişe geçen Arap milliyetçiliğine karşı Ermeni, Çerkez ve Kürtlerden meydana gelen yardımcı kuvvetlerden de faydalandı. Bunun yanı sıra, Arap milliyetçiliğine karşı bir denge unsuru olabileceğini düşünerek dini azınlıklara bir tür özerklik sağlandı¹⁰³ (Özkaya, 2007: 92). Sünni Arap çoğunluğu zayıflatmak için uygulanan bu politikadan hareketle, manda bölgesinde birkaç devlet kuruldu. Manda toprakları Lübnan Devleti, Nusayri¹⁰⁴ Devleti, Cebel-i Dürzi¹⁰⁵ Devleti, Halep Devleti ve Şam Devleti şeklinde bölündü; İskenderun Sancağı Halep Devleti içinde özerk bir bölge olarak kabul edildi. Böylece, Nusayri Devleti ve bir ölçüde İskenderun Sancağı ile Aleviler; Cebel-i Dürzi Devleti ile Dürziler ve Lübnan Devleti ile de Hristiyanlar kendi özerk yönetimlerine sahip oldular¹⁰⁶ (Schmidinger, 2016: 56).

¹⁰³ Bu özerklik uygulaması, Suriye'nin geleceğinde önemli sonuçlar doğuracaktı. Baas Partisi'nin iktidarına giden süreçte, Fransa'nın Arap milliyetçilerine karşı dini azınlıklarla ittifak politikası önemli bir rol oynamıştır. Fransız manda yönetimi, Suriye ordusunda özellikle Alevilere ve Dürzilere yer vererek nüfusun büyük bir gövdesini meydana getiren Sünni Araplara karşı bir denge oluşturmaya çalışmıştı. Aslında, tüccar ya da toprak sahibi Sünni Araplar da bilinçli olarak orduda yer almaktan kaçınmışlardı. Arap milliyetçiliğinin bayraktarlığını yapan bu kesimler orduda yer alarak emperyalist olarak gördükleri Fransız çıkarlarına hizmet etmemeyi tercih ediyorlardı (Dam, 2000: 57). Böylece azınlıkların Suriye ordusundaki pozisyonlarının güçlenmesine dolaylı da olsa katkıda bulundular. Bugün Suriye'de Esad ailesinin de mensubu olduğu Nusayrilerin iktidarı elinde bulundurmasının nedenlerinden biri de bu uygulamadır.

¹⁰⁴ Nusayrilerin çoğunluğunu oluşturduğu Lazkiye Vilayeti (Province of Latakia), Nusayriye Dağları'ndan ve bu dağların eteklerindeki kıyı ovasından meydana gelir. Lazkiye birçok bakımdan doğal bir bütünlük arz eder ve bu vilayette nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Nusayriler kendine özgü bir karakteri ihtiva eder. Nusayriler büyük olasılıkla bölgenin otokton halkıdır. Kapitalizm öncesi şartların hüküm sürdüğü Osmanlı hâkimiyetindeki dönemde yerel bir otonomiyle yönetilmişlerdi (Hourani, 1947: 79). Nusayriler, Paganizmden, Şii İslamdan ve Hristiyanlıktan birçok öğeyi içinde barındıran bir inanışa sahiptirler (Hourani, 1947: 8).

¹⁰⁵ Modern Suriye devletinin Suveyde eyaletine bağlı sarp bir toprak parçasını oluşturan Cebel Dürzi, Lübnan'da yaşayan Dürzilerin 19. yüzyılda Osmanlı hükümeti, askerlik hizmeti, yabancı müdahalesi, Hristiyanlarla içine girdikleri rekabet, özetle geleneksel yaşamlarını ve özerk iktidar alanlarını tehdit eden tüm kısıtlamalardan kurtulmak için yerleştikleri bir alandır. Dürziler, Birinci Dünya Savaşı öncesinde tamamıyla özerktiler ve Osmanlı merkez yönetiminin boyunduruk altına alma girişimlerinin hepsini başarısızlığa uğratmışlardı. Aynı şekilde Sünni Araplarla olan ilişkileri de mesafeliydi (Hourani, 1947: 78). Dürzilik, Şiilik mezhebinin İsmailiye kolundan köken alır (Hourani, 1947: 8-9).

¹⁰⁶ Hatırlanacağı üzere, Mart 1920'de Arap milliyetçilerinin Şam'da gerçekleştirdiği kongrede Filistin ve Lübnan'ı da kapsayan Suriye Krallığı ilan edilse de, İngiltere ve Fransa San Remo Konferansı'nda Filistin'i Suriye'den ayıran ve İngiltere'nin idaresine bırakan kararı almışlardı. Fransa, mandaterliği altında kalan Suriye ve Lübnan'ı ayırırken, yukarıda yer verdiğimiz üzere, Suriye'yi dört farklı devlete böldü ve 1925 yılında Şam ve Halep'i Suriye devleti adı altında birleştirdi. Manda yönetimi, 1936 yılında Suriye ve Lübnan ile imzaladığı antlaşmalar çerçevesinde çekilmeyi ve üç yıl sonra bağımsızlıklarını tanımayı kabul etti. Ayrıca, Suriye ile yapılan antlaşmada Nusayri ve Dürzi devletlerinin Suriye'ye dahil edileceği öngörüldü. Ancak, Fransa adına antlaşmaları imzalayan Halk Cephesi Hükümeti'nin düşmesi ve İkinci Dünya Savaşı koşulları Fransa Parlamentosu'nun söz konusu antlaşmaları imzalamasını savaşın

Fransız stratejisi, bölgedeki İngiliz gücünü zayıflatmak ya da en azından dengelemek için güçlü bir Türkiye üstüne kuruldu (Kirişçi ve Winrow, 1997: 76-77). Dolayısıyla, İngiltere'ye karşı bir denge sağlamaya çalıştığı ve bu minvalde ilişkilerini geliştirdiği Ankara Hükümeti'nin Kürtler konusundaki hassasiyetini göz önünde bulunduran Fransa'nın bu nedenle Suriye Kürtlerinin özerklik talebine olumlu yanıt vermediği ileri sürülebilir.

3. Türkiye, İran, Irak ve Suriye'nin Kürtlere Yönelik Ortak Tutumları

Milliyetçilik, Daniele Conversi'nin veciz deyişiyle, “eş zamanlı olarak dışsal sınırları kuvvetlendirme ve içteki sınırları kaldırmaktır” (Conversi, 1995: 78). Dolayısıyla, ulus inşası, bir yandan homojenleştirme sürecini gerektirir ve bu süreçle beraber içteki farklılıkları ve sınırları aşındırma hedefini güder; diğer yandan, siyasi otoritenin egemenlik ve yargı alanını net bir şekilde gösteren teritoryal sınırlara ihtiyaç duyar. Bu süreç çift yönlüdür. Hem ulus inşası olarak tanımladığımız sınırların içini düzenlemeyi ve denetlemeyi, hem de egemenlik göstergesi devlet sınırlarının “başkalarının” ihlali ve tecavüzüne karşı korunmasını gerektirir. Bu başlık altında adı anılan devletlerin ulus inşa süreçleri çalışmanın kapsamını aştığı için ele alınmayacaktır. Yalnızca odağımızdaki dört devletin kuruluşlarını müteakip Kürt milliyetçi hareketlerden kaynaklanan tehditlerle karşılaştıkları, bu durumun ilgili devletleri ulusal sınırlarını bu tehditlere karşı güçlendirmeye ve bir statüko kurmaya zorladığı vurgulanacaktır.

Özcesi, Türkiye, İran ve manda yönetimleri altındaki Irak ve Suriye'nin Kürt politikalarının burada ele alınacak olan yönü, konunun toprak boyutunun olması nedeniyle devlet sınırlarının fiili ve hukuki meşruiyetini sorgulayan ve değiştirmeyi amaçlayan Kürt isyanlarından kaynaklı tehdidin tümüyle bertaraf edilmesi çabalarında

billurulaşmıştır. Hatırlanacağı üzere, Türkiye-Suriye devlet sınırları 1921’de, Irak sınırı 1926’da belirlenmişti. Türkiye-İran sınırı ise, 1913 Protokolü doğrultusunda çizilmişti.

Ne var ki 1920’lerin başından 1938’e kadar devam eden ve en önemlilerini şeyh Sait, Sımko, Ağrı ve Dersim’in oluşturduğu Kört isyanları, sınır ötesi etkileri, “ulusal uyuma” yönelttikleri tehdit ve milliyetçi programları itibariyle odağımızdaki dört devlet için alarm çanlarının çalmasına neden oluyordu. Bu da söz konusu devletleri hem sınırları içindeki hem de sınırın karşı tarafındaki Kört tehdidini tümnden ortadan kaldırmanın çarelerini aramaya yöneltti. Bu ortak sorunun “halline” yönelik girişimlerinde, sınırın iki yakasındaki bölgelerde yaşayan Körtler arasındaki temas imkânının ortadan kaldırılması ve böylelikle isyan durumunda sınır ötesi desteğin tümüyle önüne geçilmesi hedefleniyordu.

Bu durum, dört devleti de sınırların kutsiyetini ve değiştirilmezliğini kabul etmeye ve bu yönde kolektif hareket etmeye sevk etti. Türkiye sınırları içerisinde cereyan eden şeyh Sait isyanının 1921 Ankara Antlaşması’nın sağladığı hakla Suriye topraklarından geçen demiryolunun kullanılması suretiyle bastırılması, Körtler konusunda devletlerarası işbirliğinin şekillenmekte olduğunun ilk emarelerinden biriydi. Keza, şeyh Sait isyanının bastırılması sonrası Türkiye ve Irak akdettikleri 1926 Ankara Antlaşması’yla, daha önce değindiğimiz üzere, sınırın iki yakasında 75 kilometre derinliğe kadar olan topraklarda birbirlerinin aleyhine hiçbir “bölücü” faaliyete izin vermeyeceklerini taahhüt etmişlerdi.

Türkiye-İran sınırı ise, iki devletin birbirlerini tanımalarına ve diplomatik ilişkileri başlatmalarına rağmen, aralarındaki sınır sorununu çözmeye yönelik bir adım atmadıkları için belirsiz kalmaya devam etti. Çünkü Birinci Dünya Savaşı’nın hemen öncesinde imzalanan 1913 Protokolü esasen ne Osmanlı hükümeti ne de daha sonra Türkiye tarafından onaylanmıştı (Çetinsaya, 1999: 156). Dolayısıyla, sınır meselesinin

hukuki zeminde çözülmesi gerekiyordu. Bu yönde ilk adım, 22 Nisan 1926'da Tahran'da bir Dostluk ve Güvenlik Antlaşmasının imzalanmasıyla atıldı. İlgili antlaşmanın 5. maddesi, daha sonra 5 Haziran 1926'da Türkiye ve Irak arasında imzalanacak antlaşmada da yer verilecek hükmün bir benzeri olması itibariyle dikkat çekmektedir: “Bağıtlı taraflar, kendi ülkeleri içinde öteki taraf ülkesinin kamu güvenliği ve düzenini bozmak ya da hükümetini devirmek amacını güden kuruluş ve örgütlerin oluşturulmasını ya da başka bir yoldan mücadele amacını güden kişiler ve örgütlerin yerleşmesini kabul etmemeyi yükümlenirler” (Soysal, 2000: 285).

Böylece Türkiye, Suriye ve Irak'tan sonra İran ile de iki ülkenin sınırları dahilinde çıkan ve çıkması muhtemel Kürt isyanlarına karşı beraber hareket etmeyi kararlaştırmış oldular. Bununla birlikte, Türkiye-İran sınırı bir süre daha ihtilafın ve gerginliğin nedeni olmaya devam etti. Şeyh Sait isyanına katılan Haydaran, Cibran, Hasanan ve Celali aşiretleri Ağrı Dağı'na sığınmış ve bir isyan için hazırlanıyorlardı. Bu sırada İhsan Nuri, Hoybun¹⁰⁷ tarafından hareketin liderliğine atanmış ve bir isyan başlatmıştı (Ballı, 1991: 61-62).

1930'a kadar devam eden Ağrı İsyanı, Türkiye ve İran arasında diplomatik krize yol açtı. Türkiye'nin savına göre, isyancıların bertaraf edilememesinin nedeni, Ağrı Dağı'nın İran'ın egemenliğindeki doğu yamaçlarına rahatlıkla geçmeleri ve bunu

---

¹⁰⁷ Üyeleri arasında milliyetçi aydınlar, ağa ve aşiret reisleri ile dini liderler bulunan Hoybun'un başkanlığını Bedirhan Bey'in torunu Celadet Bedirhan yaparken (İba, 2013: 156-157), Nuri Dersimi'yi saymazsak, üyelerinin tümü Harput-Bitlis-Botan (Şırnak ve Siirt) üçgeninden gelmekteydi. Hoybun'un 1927 yılındaki ilk kongresine Ermeni Taşnak Partisi'nin lideri Vahan Papazyan da katılmış (Tejel, 2009: 18) ve Paris Barış Konferansı'nda Şerif Paşa-Boğos Nubar Paşa arasında varılan bir anlaşmanın benzerini yaparak birbirlerinin bağımsız Ermenistan ve Kürdistan devletlerini kurma haklarını karşılıklı olarak tanımışlardı. Taşnak Partisi, bu ittifak sayesinde, “Büyük Ermenistan”ın parçası olarak gördükleri Doğu Anadolu'nun Kürtlere verilen destekle kurtarılabilceğini; Kürtler ise uluslararası camiadaki yalnızlıklarını Ermenilerin yardımı sayesinde aşabileceklerini düşünüyordu (Silopi, 1991'den aktaran Kurubaş, 2004: 176). Hoybun'un yönetmeliği ve programında, partinin Türkiye'nin sınırları içinde kalan Kürdistan topraklarının kurtarılması için faaliyette bulunacağı, Türkiye'den başka hiçbir devletle mücadele içine girmeyeceği, özellikle Suriye ve Lübnan aleyhine çalışmayacağı, Ağrı'daki isyana gereken her türlü yardımı sağlayacağı gibi hususlar yer alıyordu (Kurubaş, 2004: 175). Hoybun, üç aşamada gerçekleşen Ağrı isyanını (1926, 1927 ve 1930) örgütleyip yönlendirmiş (İba, 2013: 157-159) ve isyanın bastırılması sonrası dağılmıştı. Hoybun hakkında kapsamlı çalışmalar için bkz. (Bedirhan, 1994; Alakom, 2020).

önlemek noktasında İran'ın gerekli önlemleri almamasıydı. 1927 yılında, isyancıların takibi sırasında İran topraklarına giren yedi subay ile elli kadar Türk askeri İran tarafından esir alınarak silahlarına el kondu. Bunun üzerine Türkiye, İran'a esir alınan askerlerin serbest bırakılmasını içeren bir nota verdi (Abdulla, 2009: 308-309).

Türkiye, meselenin görüşülmesi için Ankara'ya gelen İran Dışişleri Bakanı Furuği Han'dan iki talepte bulundu: 1) Kürt isyancıların Ağrı Dağı'nın İran hâkimiyetindeki doğu yamaçlarına geçmelerinin önlenmesi, 2) 1913 Protokolü geçerli olmadığından sınır çizgisinin hukuki bir temele oturtulması (Çetinsaya, 1999: 158). Türkiye, doğu sınırlarından emin olunması için sınır çizgisinde küçük çapta değişikliklerin yapılmasını istiyordu. Zira 1913 Protokolü'nün Türkiye açısından¹⁰⁸ bir geçerliliği yoktu. Ancak İran tarafının adım atmaması ve Kürt isyanının devam ediyor olması, sınırın bir oldubittiyle belirlenmesini beraberinde getirdi. İran sınırını geçen Türk birlikleri Ağrı Dağı'nı doğudan da sardıktan sonra isyancılar kısa sürede yenildiler. Türkiye-İran sınırı ise, Ağrı Dağı'nın tamamının Türkiye'de kalması karşılığında Van'ın Kotur bölgesinin İran'a verilmesiyle nihai olarak kesinleşti (Abdulla, 2009: 322; Kurubaş, 2004: 183; Olson, 2010: 47).

Bu değiş tokuşu sağlayan antlaşma 23 Ocak 1932'de Tahran'da imzalandı. Antlaşma doğrultusunda Türkiye-İran sınırı, Aras ve Karasu nehirlerinin birleştiği yerden çok sayıda tepe, dağ geçidi ve yerleşim yerlerini aşarak Dalaşper Dağı'nın zirvesine varıncaya değin detaylı bir şekilde çizildi. Ayrıca, Türkiye ve İran, antlaşmanın yürürlüğe girdiği 5 Kasım 1932 tarihinde bir de Dostluk Antlaşması imzaladılar (Ramazani, 1966: 271-272).

---

¹⁰⁸ Bunun gerekçesi, yeni Türk devletinin Osmanlı tarafından imzalanmış antlaşmaları ilga etmiş olmasıydı. İran'ın 1913 Protokolü'nün geçerli olmasında direktmesi ise, Irak ile olan sınıрыyla ilgiliydi. Eğer Türkiye'nin 1913 Protokolü'nü tanımamasını kabullenir ve sınır konusunda yeni bir antlaşma akdederse, bu belgenin Şattülarap sınırı hususunda Irak'a karşı ileri sürdüğü tezin dayanağı kalmayacaktı (Çetinsaya, 1999: 159, 161).

Diğer yandan, sınır ötesi hareketleri nedeniyle Kürtler İran-Irak sınırı için de sorun oluştuyordu. 1929 yılında Şah'ın aşiretlere yönelik silahsızlandırma ve yerleşik hayata zorlama uygulamalarından kaçan Kürt aşiretleri Zagros dağlarını aşarak Irak'a sığınmış ve Irak güçlerince silahlarına el konularak gözetim altında tutulmuştu. Tahran, iki ülkenin sınırları boyunca uzanan Zagros dağlarının eteklerindeki Kürtler konusunda Bağdat ile ortak bir anlayış geliştirmek istiyordu. Nitekim, 1932 yılına gelindiğinde iki devlet arasında bir anlaşma sağlandı ve söz konusu aşiretlerin regüle edilmiş bir göçle İran'a dönmelerinde uzlaşıldı (Ramazani, 1966: 259-260).

Özetle, bu ikili antlaşmalarla, sınırların içinde veya dışında, nerede olursa olsun, Kürtler konusunda dört devletin müşterek bir anlayış geliştirdikleri ve ortak hareket etmenin zarureti kavradıkları anlaşılmaktadır. Ancak, tüm bu ikili antlaşmalara rağmen söz konusu devletler arasında karşılıklı bir güvensizlik söz konusuydu. Irak, İran'ın güney Irak'taki Şiiler ve ülkenin kuzeyindeki Kürtler üzerindeki etkisinden korkuyordu (Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, 2008: 365). Öte yandan İran, Türkiye'nin kendi ülkesinin kuzeyinde mukim Azeri nüfus üzerindeki tesirinden ve "Türk irredantizmi"nden çekiniyordu. Türkiye ise, Sımko isyanında "yumuşak" davranmasından hareketle, İran'ın, Türkiye ve Irak Kürtlerini de kapsayan kendi kontrolünde bir Kürt devleti kurmak istediğinden şüpheleniyordu (Çetinsaya, 1999: 150-151).

Bu karşılıklı güvensizlik ortamı, bir ölçüde, 1932'ye kadar olan dönemde varılan ikili antlaşmalarla hafifletilmişti. Ancak, Kürtlerin sınır tanımayan isyanları güven ortamının kalıcı bir şekilde sağlanmasını zorunlu kılıyordu. Bu husus, 1946'da bağımsızlığını kazanacak Suriye'yi dışarıda bırakırsak, Türkiye, İran ve Irak devletlerinin tam bağımsızlıklarını ve egemenliklerini vurgulayabilecekleri bir oluşumun gerekliliğiyle de birleşiyordu.

Bölgesel bir paktın kurulması fikri, Irak 1933 yılında İran ve Türkiye'ye birer saldırmazlık antlaşması önerdiğinde ortaya çıktı. Türkiye, ikili antlaşmalar yerine, bölgesel bir paktın daha yararlı olacağı hususunda İran ve Irak'ı ikna etmişti (Çetinsaya, 1999: 171). İran ve Irak arasındaki sınırın Şattülarap'ta talveg hattı (nehirin en derin yerlerini birleştiren hat) olarak kabul edilmesini öngören antlaşmanın 4 Temmuz 1937'de imzalanması (Ramazani, 1966: 264) sonrası, bu oluşumun önündeki tüm engeller ortadan kalkınca, 8 Temmuz 1937'de Tahran eyaletine bağlı Şemiranat şehrinde bulunan Sadabad Sarayı'nda bir saldırmazlık ve dostluk antlaşması imzalandı (Ramazani, 1966: 272). Sadabad Paktı'nın¹⁰⁹ kurucu antlaşması imzalandığı esnada Türkiye'nin Dersim İsyanı'nı bastırmakla meşgul olduğu dikkat çekmektedir. Afganistan'ın da katılımcıları arasında bulunduğu Pakt, Türkiye dışındaki diğer devletlerin katıldıkları ilk uluslararası oluşum olması itibariyle önem taşıyordu. İngiltere'den bağımsızlığını henüz yeni kazanan Irak için egemenliğini vurgulamak açısından (Çetinsaya, 1999: 170), Türkiye ve İran¹¹⁰ içinse hiçbir büyük devletin nüfuz alanı içinde olmadıklarının ilanı olduğundan önemliydi.

Sadabad Paktı üzerine olan literatür paktın bir dış tehdit neticesinde ortaya çıktığını savlamaktadır. Bu literatüre göre Pakt, iki savaş arası dönemde Mussolini İtalya'sının yayılcı emellerine karşı Ortadoğu özelinde bölgesel bir güvenlik ittifakı olarak tesis edilmiştir (Armaoğlu, 2007: 346-347; Zürcher, 2004: 202; Hale, 2000: 55; Kirk, 1949: 280). Ancak 10 maddeden oluşan paktın kurucu metni incelendiğinde, bölgesel güvenliğin sağlanması amacının öne çıktığı, taraf devletlerin sınır sorunlarını

---

¹⁰⁹ İkinci Dünya Savaşı çıktıktan sonra Irak'ın İngiltere'nin denetimine girmesi ve İran'ın Sovyetler Birliği ve İngiltere tarafından işgaliyle Sadabad Paktı etkin bir oluşum olmaktan çıkacaktır. Savaşın sonra Bağdat Paktı'nın kurulması sonrası ise etkinliğini yitirecek, 1980'de İran-Irak savaşı çıkınca büsbütün kuruluş amacından uzaklaşacak ve tarihe karışacaktır.

¹¹⁰ Sadabad Paktı bilhassa İran için önem arz ediyordu. Ülkenin kuzey bölgesi ekonomik açıdan geleneksel olarak Rus pazarına bağımlıydı. İran, sözü edilen pakt vesilesiyle Türkiye ve Irak ile kuracağı iyi ilişkiler sayesinde Tebriz-Revanduz ve Tebriz-Erzurum yollarını canlandırarak dünya pazarlarına açılmanın hesabını yapıyordu (Ramazani, 1966: 274).

kesin olarak halletmek ve birbirlerinin ülkesel bütünlüklerini tanımak yönünde bir motivasyonla hareket ettiği görülmektedir.

Antlaşmanın, 1. maddesinde, tarafların birbirlerinin içişlerine karışmayacakları; 2. maddesinde ortak sınırların dokunulmazlığına saygı gösterecekleri; 3. maddesinde ortak çıkarların söz konusu olduğu uluslararası ihtilaflarda birbirlerine danışacakları; 4. maddesinde birbirine karşı ne tek başlarına, ne de başka devletlerle birlikte saldırıya geçmeyecekleri belirtilmiştir. Antlaşmanın 5. maddesinde, bir saldırı durumunda saldırıya uğrayan taraf devletlerden birinin kendini savunmak için önlemler almasının doğal olmakla birlikte, sorunu Milletler Cemiyeti Konseyi'ne bildirilmekle yükümlü olduğu; 6. maddesinde taraflardan biri antlaşmaya taraf olmayan üçüncü bir devlete karşı saldırıda bulunursa, taraflardan birinin antlaşmaya son verebileceği ifade edilmektedir. İmzacı devletler, antlaşmanın 7. maddesinde, kendi sınırları içinde diğer devletlerin kurumlarını yıkmak, düzen ve güvenliğini sarsmak ya da hükümeti devirmek amacıyla örgütlerin kurulmasını ve eyleme geçmesini önleyeceklerini; 8. maddesinde uyuşmazlıkların 1928 tarihli Briand-Kellogg Antlaşması uyarınca barışçı yollarla çözüleceğini, 9. maddesinde Milletler Cemiyeti Yasası ile üstlendikleri yükümlülüklerinin bu antlaşmayla kabul edilen hiçbir madde ile kısıtlanmayacağını kabul etmişlerdir. Antlaşmanın son maddesinde ise, antlaşmanın geçerlilik süresi, onayı, yürürlüğe girişi ve Milletler Cemiyeti Sekreterliği'ne tescili ile ilgili hususlar belirlenmiştir (Hurewitz, 1956b: 214-216).

Paktın imzalandığı sırada bağımsızlıklarını kazanmalarının üzerinden az zaman geçmiş olan Türkiye, İran ve Irak, hem devlet ve ulus inşa süreçlerini sürdürmekte hem de sınırlarının ve toprak bütünlüklerinin uluslararası arenada tanınması için çaba sarfetmekteydi. Bu noktada Palabıyık'ı (2010: 159-160) takiben denebilir ki, Sadabad Paktı taraf devletler için içeride rejim güvenlikleri ile meşruiyetlerinin, dışarıda ise tanınma ihtiyaçlarının karşılanması için kurulan bir ittifaktı. Ortadoğu'ya yönelik

emperyalist tehdit paktın kurulmasında bir etken ise de, Türkiye, İran ve Irak'ı bölgesel bir ittifak kurmaya yönelten önemli bir faktörün her üç devlet tarafından bir tehdit olarak algılanan Kürt isyanları olduğu yadsınamaz. Çünkü ilgili devletlerden birinin sınırları içinde çıkan bir isyan, isyancıların sınırları aşıp diğer devlet ya da devletlere sığınması nedeniyle bir dış tehdit haline de gelmekteydi. Bu da, ilgili devletleri ulusal sınırlarını net bir şekilde belirleme gerekliliğiyle yüzleştirmiştir. Hâsılı, İran'da Sımko, Türkiye'de Şeyh Sait ve Irak'ta Barzani isyanları Kürt nüfusun özellikle üç ülkenin birbirleriyle olan sınırlarında gerçekleştiği için ilgili devletler açısından “soruna” ortak bir çözüm bulunması arayışını hızlandırmış ve bu arayışın meyvesi Sadabad Paktı olmuştur.

Diğer yandan, Sadabad Paktı'nın 7. maddesinin yeni bir hüküm olmadığı da hatırlanacaktır. 1926 Türkiye-Irak, Türkiye-İran ve Türkiye-Suriye antlaşmalarında aynı hüküm yer almaktadır. Söz konusu maddenin bölgesel bir paktın kurucu metninde yer alması, taraf devletlerin Kürtler konusunda bölgesel işbirliğinin temelini attıklarını göstermektedir. Sadabad Paktı'ndan önce 29 Mayıs 1937'de Türkiye ve Fransız mandası Suriye arasında imzalanan Türkiye-Suriye Sınırının Güvence Altına Alınmasına İlişkin Antlaşma'nın 2. maddesi de benzer nitelikte olup, Türkiye ve Suriye'yi sınırları içinde birbirlerinin siyasal rejimine ve güvenliğine yöneltilmiş eylemlerin hazırlanmasını ve gerçekleştirilmesini önlemekle yükümlü tutmaktadır (Soysal, 2000: 576).

Özetle, sosyo-ekonomik yapıları ve siyasal rejimleri bakımından “dört benzemezi” andıran Türkiye, İran, Irak ve Suriye'nin ortaklaştıkları tehdit algılaması Kürt isyanlarıdır. Bu dört devlet, 1920'lerin ortalarından İkinci Dünya Savaşı'na kadar Kürt milliyetçi hareketleri ve isyanlarına karşı bölgesel bir mutabakata varmışlardır. Birinci Dünya Savaşı'ndan Türkiye ve İran'ın bağımsız devletler olarak, Irak ve Suriye'nin manda rejimleri altında kurulmasına kadar açık veya gizli mücadelenin

sebebi olan Kürtler ve üzerinde yaşadıkları topraklar, ulusal sınırların kurulması, netleştirilmesi ve kesinleştirilmesi sonrası varılan bölgesel paktın esas motivasyonunu oluşturmuştur. Özcesi, ilgili devletler Kürtler konusunda önce ikili antlaşmalarla işbirliğinin kapısını aralamışlar, sonra bölgesel bir statükonun kurulmasını sağlamışlardır.

B. SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNDE TÜRKİYE, İRAN, IRAK VE SURİYE DEVLETLERİNİN KÜRT POLİTİKALARI

ABD ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) arasında küresel güç mücadelesine dayanan ve uluslararası ilişkilere esas rengini veren Soğuk Savaş, Türkiye, İran, Irak ve Suriye devletlerinin gerek tek başlarına gerekse birlikte uyguladıkları Kürt politikalarının istikametini belirleyen temel etkenlerden biri olmuştur. 1945-1991 yılları arasında bu dört devletin milliyetçi Kürt hareketlerinden algıladıkları tehditler karşısında zafiyete uğradığı ve kaygan bir zeminde hareket etmeye zorlandığı kriz anlarında dahi, ABD ve SSCB'nin oluşturduğu iki kutuptan birinde veya diğerinde yer almaları sayesinde güvenliklerini tahkim edebilmişlerdir. Diğer yandan, bu devletlerden biri kutuplar arasında yer değiştirmek ya da diğer kutba yanaşmak suretiyle bağımsızlığını ve egemenliğini kısıtlayan etkilerden uzaklaşmak istediğinde, o veya bu süper güç, ilgili devleti “yola getirmek” için Kürt kartını bir “tehdit unsuru” olarak kullanmıştır. Kürt aktörler bu dönem boyunca hem adı geçen devletlerin birbirlerine karşı hem de iç iktidar kavgalarında başvurdukları faydalı bir araç işlevi de görmüştür.

1. Uluslararası Ortam

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde yeni bir uluslararası sistemin ortaya çıkması, bu çalışmada mercek altına aldığımız sorunsalın cereyan ettiği ülkesel, bölgesel ve uluslararası ortamın dönüşmesi anlamına gelmiştir. Çünkü İkinci Dünya

Savaşı, 500 yıl boyunca modern dünya-sisteme hâkim olan Avrupa merkezli uluslararası düzenin yıkılmasına yol açmıştır. Kendi gereksinim ve ideolojik değerleriyle uyumlu “yeni bir düzen” kurma arayışındaki iki büyük güç ve hasım olarak ortaya çıkan ABD ve SSCB, yeni dönemin uluslararası sisteminde belli bir istikrarın sağlanması konusunda hemfikirlerdi. İşte savaş sonrasında tesis ettikleri siyasi, ekonomik ve askeri dengenin hukuken desteklenmesi kaygısı, onları, Birleşmiş Milletler (BM) sisteminin kurulmasına ön ayak olmaya götürdü. BM sisteminin yürütücü güçleri olarak, uluslararası barışın ve güvenliğin korunması konusunda başlıca sorumluluğu kendilerinin yanı sıra Fransa, Çin ve İngiltere’nin üye olduğu Güvenlik Konseyi’nin uhdesine aldılar. Uluslararası barış ve güvenliğin bozulup bozulmadığı kararını alma sorumluluğuyla da mücehhez kılınan Güvenlik Konseyi, uluslararası ilişkiler ve hukuk düzleminde bir anlamda şiddet tekeliyle donatıldı (Denk, 2015: 228-232).

ABD ve SSCB arasındaki bu güç oyununun/dengesinin dünyanın çeşitli bölgelerindeki tezahürü, birbirinden farklı amaçları, ihtiyaçları ve ideolojileri temsil etmeleri nedeniyle gerilim, kuşku, rekabet, vekâlet savaşları ve nükleer savaş riski olmuştur. Süper güçlerin küresel rekabetinde Ortadoğu, bilhassa Türkiye, İran, Irak ve Suriye gibi Kuzey Kuşağı ülkeleri¹¹¹ (Northern Tier) hayati bir yer kaplamıştır.

---

¹¹¹ İngiltere, Almanya, Fransa ve Rusya arasında emperyal bölüşüm kavgasının şiddetlendiği 19. yüzyılın son çeyreğinde “dünyaya nasıl egemen olunacağı” sorusu çerçevesinde askeri ve siyasi uzmanlarca birtakım jeopolitik kuramlar ortaya atılmıştı. Amerikalı Spykman tarafından geliştirilen kurama göre, dünya egemenliği için ele geçirilmesi gereken bölge İç Hilal idi. Spykman’ın değerlendirmesine göre, İç Hilal’i denetleyen Avrasya’yı, Avrasya’yı denetleyen dünyayı denetlerdi. Başta Eisenhower olmak üzere pek çok Batılı devlet adamı, Soğuk Savaş dönemi stratejilerini Spykman’ın görüşleri doğrultusunda oluşturdular. ABD-SSCB rekabetinin şiddetlendiği 1950’lerde İç Hilal bölgesi, Türkiye, İran, Irak, Pakistan, Hindistan, Çin, Kore ve Doğu Sibirya’dan oluşuyordu. ABD, Başkan Eisenhower döneminde (1953-1961) İç Hilal bölgesindeki İran, Irak, Türkiye ve Pakistan gibi müttefik devletlerde hava üsleri kurdu. Böylece SSCB’nin çevrelenmesi anlamına gelen Kuzey Kuşağı (Northern Tier) oluşturuldu. Buna Kuzey Kuşağı adının verilmesinin nedeni güneydeki Arap ülkelerinin bu oluşuma katılmamalarıydı (Erhan, 2008: 562). Kuzey Kuşağı hakkında daha fazla malumat için bkz. (Yeşilbursa, 2005: 9-70; Zandi, 1986: 126-197; Kuniholm, 1980).

2. Soğuk Savaş'ta Ortadoğu ve Kürtler

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere'nin Ortadoğu'dan peyderpey çekilmesiyle yerini alan ABD, ilk olarak SSCB'den tehdit algılayan Türkiye ve Yunanistan'ı Truman Doktrini ve Marshall Planı çerçevesinde bölgede kuracağı ittifak ağının içine dahil ederek Ortadoğu'da etkinliğini arttırmaya başladı. Aynı doğrultuda Eisenhower'ın onayıyla gerçekleşen ve "Ajax Operasyonu" adı verilen CIA darbesiyle 1953'te İran'da Başbakan Muhammed Musaddık devrilerek, Batı yanlısı ve Amerikan müttefiki Muhammed Rıza Şah Pehlevi tek iktidar odağı haline getirildi (Daugherty, 2001: 29; Farber, 2005: 13). Pakistan ile teknik ve ekonomik yardım antlaşmasını Aralık 1953'te, Irak ile benzer bir antlaşmayı Nisan 1954'te imzalayan ABD (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2008: 621-622) Sovyetleri çevreleme politikasını Ortadoğu'ya yaygınlaştırmaya başladı.

Akabinde, ABD'nin desteğiyle hareket eden Türkiye'nin kuruluşunda rol oynadığı, bir güvenlik ve savunma örgütü olan Bağdat Paktı, Sadabad Paktı'nın üyeleri Türkiye, İran ve Irak'ın yanı sıra İngiltere ve Pakistan'ın da katılımıyla Ortadoğu'da Sovyet etkisine karşı bir savunma inisiyatifi olarak ortaya çıktı. ABD, SSCB'nin 1956 Süveyş bunalımı sonrası bölgedeki faaliyetlerini yoğunlaştırması sonrası Eisenhower Doktrinini¹¹² ilan ederek bölgedeki etkinliğini artıracığını gösterdi.

Soğuk Savaş'ta hiç şüphesiz bir kilometre taşı olan Bağdat Paktı, ABD'nin Sovyetleri çevreleme politikasının bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştı. Bununla birlikte, takip eden sayfalarda detaylandıracağımız üzere, Pakt'ın Kürtlerle ilintili bir yönü de

---

¹¹² Dwight D. Eisenhower'ın 5 Ocak 1957'de onaylanması için Kongre'ye gönderdiği bir belge, daha sonra kendi adıyla anılan bir doktrin haline gelerek ABD'nin Ortadoğu politikasında bir dönüm noktası oldu. Öncesinde Ortadoğu'ya ilişkin politikasını İngiltere ve bölgedeki müttefikleri üzerinden uygulamaya çalışan ABD, Eisenhower Doktrini ile bölgedeki yaşamsal çıkarlarını vurgulayarak, aktif bir dış politika izleyeceğini gösterdi. Buna göre, ekonomik kalkınma çabası içinde olan bölge ülkelerine ekonomik yardım yapılacak, isteyen ülkeye askeri yardım sağlanacak ve komünizm saldırısı tehlikesi altında olan ülkeler talep etmeleri halinde Amerikan silahlı güçleri tarafından korunacaktı. Kongre, Başkan Eisenhower'a, Ortadoğu ülkelerine askeri ve ekonomik kapasitelerini artırmak hususunda işbirliği yapma ve gerekli görüldüğü takdirde askeri müdahalede bulunma yetkisi verdi (Pal, 1960: 332-336).

vardı. Hatırlanacağı üzere, Türkiye, İran ve Irak Sadabad Paktı'yla Kürt tehdidi konusunda bölgesel işbirliğinin temelini atmışlardı. İşte bu işbirliğinin bir benzeri, Soğuk Savaş koşullarında bir anti-komünist ittifak olarak teşekkül eden Bağdat Paktı çerçevesinde kuruldu. Bu husus en net haliyle, Irak'taki 1958 darbesi sonrası Bağdat Paktı üyelerinin takındığı tutumda gözlemlenebilir. 1960'lı, 70'li ve 80'li yıllarda ise, Kürtlere yönelik politikalar ilgili devletin siyasal rejimine ve sosyo-ekonomik kompozisyonuna bağlı olarak farklı veçheler kazansa da süreklilik ve inatçılığı nedeniyle dört devletin endişelerinin odağında olmayı sürdürdü.

a. 1940'lı Yıllar: Mahabad Kürt Cumhuriyeti

1940'lı yıllarda konumuz bağlamında en önemli gelişme İran'da Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin kurulmasıydı. SSCB'ye askeri yardım ulaştırmak, petrol kuyularını güvenlik altına almak ve Mihver devletlerinin kendi kontrollerinde bir rejim kurmalarının önüne geçmek gibi nedenlerle Ağustos 1941'de İngiltere ve Sovyetlerin işgaline¹¹³ uğrayan İran'da (Kuniholm, 1980: 140; O'Ballance, 1996: 21) merkezi otorite büyük oranda ortadan kalkmış ve bu iktidar boşluğu Mahabad Cumhuriyeti'ne giden yolu açmıştı. İngiliz-Sovyet işgali, İran Kürdistanı'nın üç parçaya bölünmesiyle sonuçlandı: Urmiye'ye kadar uzanan Sovyet işgal bölgesi, Kermanshah merkezli İngiliz işgal bölgesi ve iki bölge arasında kalan Kürtlerin denetimindeki ara bölge (Roosevelt, 1947: 248). Üç bölgede de devlet otoritesinin ortadan kalkması, Kürtlerin siyasi ve askeri örgütlenmelerini kurmaları için önemli bir fırsat sundu (Jwaideh, 2009: 487).

Bu dönemde, Rıza Şah'ın daha önce sözünü ettiğimiz modernleşme politikaları çerçevesinde modern eğitim ve bürokrasi sisteminden geçerek yetişen bir grup entelektüel, Fars milliyetçiliğine bir tepki olarak Kürt taleplerinin bayraktarlığını yaptı

---

¹¹³ Ocak 1942'de varılan İngiliz-Sovyet-İran antlaşmasına göre, iki işgalci güç, Mihver devletlerinin yenilgiye uğratılmasından 6 ay sonra İran'dan çekilmeyi üstlenmişlerdi. Bu, iki işgalci devlete 2 Mart 1946'ya kadar İran'da kalma müsaadesi veriyordu (McDowall, 2004: 332; Sander, 2013: 261).

(Ahmadi, 1995: 308; Stansfield, 2014: 69-70). Bu kentli, eğitilmiş ve milliyetçi sınıf, bir kuşak önce İstanbul'da Kürt hareketine liderlik eden Bedirhan ve Cemilpaşazade gibi eğitilmiş eşraf ailelerden gelen kimselerden farklıydı. Bunlardan biri esnaf bir aileden gelen, yerli toprak sahiplerinin ve ağalarının çocuklarına ders vererek mütevazı bir hayat yaşayan ve Mahabad'da milliyetçi hareket içinde öncü bir rol üstlenecek olan Abdülrahman Zabihi idi. Zabihi, amacı bağımsız bir Kürt devleti olan bir siyasi parti kurmak için 1942'de Mahabad'da bir evde toplanan 15 kişiden¹¹⁴ biriydi. Toplantıya katılanlar kamu görevlisi, öğretmen, tacir ve polis gibi mesleklerden geliyordu. Hiçbiri toprak sahibi sınıfa mensup değildi ve yalnızca etnik milliyetçilikle motive olmuşlardı.

Bu bir avuç Mahabadlı kentli aydın, 16 Ağustos 1942 tarihinde Komeley Jeyanewey Kurdistan (Kürdistan Diriliş Cemiyeti) ya da diğer adıyla Komala'yı kurdu. Milliyetçi bir program ve ilkelere sahip olan Komala'ya üyelik yalnızca Kürt anne ve babadan doğan kimselere açıktı. Tek istisna, Süryani anneden Kürt babadan doğanlar için getirilmişti. İran Kürdistanı için özerkliğin elde edilmesi ana amaç olarak ortaya konmuşsa da, nihai olarak, Türkiye, İran, Irak ve Suriye'deki Kürt bölgelerinin birleştirileceği bağımsız bir Kürdistan amaçlanıyordu (Douglas, 1959: 57; Yassin, 1995: 114). Bunu, 1944 yılına ait olduğu belirtilen bir Komala genelgesinde geçen, Kürtçenin eğitim dili ve resmi dil olarak tanınması, Kürdistan'ın siyasi statüsünün savaş sonunda yapılacak bir konferansa bırakılması ifadelerinde görmek mümkündür (McDowall, 2004: 324).

Komala ile Türkiye ve Irak'taki diğer Kürt örgütlerinin bağlantısı olduğuna ilişkin bilgiye de rastlanmaktadır. Komala'nın Mart 1944'te Muhammed Emin Şerefi

---

¹¹⁴ Komala'yı kuran çekirdek kadronun kaç kişiden oluştuğu konusunda ihtilaf söz konusudur. Abbas Vali'ye (2013: 121) göre bu sayı 60; David McDowall'a (2004: 324) göre 15, Farideh Koohi-Kamali (2003: 100) ve Gareth Stansfield'e (2014: 70) göre 18'dir.

isimli bir üyesini Irak'taki Kürt Hiwa Partisi¹¹⁵ (Umut) ile karşılıklı yardımlaşma ve gelecek planları konularını görüşmek üzere Kerkük'e gönderdiği; birkaç ay sonra Hiwa'nın iade-i ziyaret maksadıyla Süleymaniye şubesinde bir üyesini Mahabad'a yolladığı ve iki partinin bir anlaşmaya vardıkları ifade edilmektedir (Eagleton, 1963: 36). Kürt milliyetçi partilerin sınır ötesi bağlar kurmak yönündeki ufuklarını gösteren bir başka olay, Ağustos 1944'te Türkiye, İran ve Irak'tan Kürt hareketlerinin temsilcilerinin üç devletin sınırlarının kesiştiği Dalamper Dağı'nda yaptıkları toplantıdır (Celil vd., 1998: 229-230). Bu toplantıya Komala'dan Kasım Kadiri, Irak Kürtlerini temsilen Şeyh Ubeydullah Zino ve Türkiye'den Kadı Molla Vahap¹¹⁶ katıldı (Yavi, 2006: 323). Bu toplantıda imzalanan Üç Sınır Antlaşması'na (Peymâna Sê Sînor) göre, bağımsız Kürdistan'ın kurulması için taraflar karşılıklı yardımlaşacak ve her türden kaynaklarını paylaşacaklardı (O'Ballance, 1996: 25).

Komala, Vali'nin (2013: 94-98) çizdiği çerçeve içinde ilerlendiğinde, birleşik ve bağımsız Kürdistan'ı kurma hedefini gerçekleştirmek için Kürt ulusunu göreve çağıran bir ideolojiyle hareket ediyordu. Örgütün resmi yayın organı Nîştîman'ın (Vatan) Temmuz 1943-Mayıs 1944 arasında çıkan dokuz sayısında Kürt ulusu vurgusunun merkezi bir yer tutması bu açıdan önemlidir. Tahayyül edilen Kürt ulusu, birleşik ve bağımsız bir anavatan yaratma misyonuna sahip ulusal tarihin tekçi ve homojen öznesi olarak kodlanıyordu. Ancak ilginç bir şekilde, Komala silahlı mücadeleyi içermeyen, tamamen sivil, demokratik bir ulusal stratejiyi savunuyordu. Bu durum, silahlı mücadelenin gerekliliğine inanılmamasından çok İran'daki Kürt toplumunun yapısından ileri geliyordu. Bu bir zorunluluktu, çünkü askeri güce sadece aşiret önderliği sahipti ve

---

¹¹⁵ 1942 yılında Kerkük'te kurulan Hiwa, Erbil, Süleymaniye, Bağdat ve Musul'da şubeler açmış ve İran'daki Kürtlerin de ilgisini çekmişti. Sosyalist eğilimler taşıyan parti, Irak ordusunda ve hükümetinde yer alan bazı Kürtleri bünyesinde bulunduruyor (O'Ballance, 1996: 23) ve bağımsız bir Kürdistan devletini kurma hedefini güdüyordu (Shahveis, 2001: 12).

¹¹⁶ Kadı Molla Vahap'ın ne kim olduğuna ne de Türkiye merkezli hangi partiyi temsilen söz konusu toplantıya katıldığına dair bir bilgiye ulaşamadık. Daha önce yer verdiğimiz ve Ağrı isyanları sonrası dağılma sürecine girdiğini söylediğimiz Hoybun'dan da hiçbir temsilci bu toplantıya katılmamıştır. Bu konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Celil vd., 1998: 229-230; McDowall, 2004: 324).

askeri mücadeleye karar verilirse zorunlu olarak iktidar paylaşımına gidilecekti. Bu da örgütün aşiret önderliğinin muhafazakâr siyasal gündemine ve kısa vadeli çıkarlarına teslim olması demekti. Bu nedenle, toprak sahibi sınıf ile aşiret liderliği ilk başlarda Komala'nın çatısı altında kendine yer bul(a)madı.

Gerçekten de İngiliz-Sovyet işgali sonrası devlet denetiminin zayıflamasıyla Rıza Şah'ın daha önce ülkenin çeşitli yerlerine sürgün ettiği Kürt geleneksel önderleri geri dönmüş ve eski konumlarına yeniden kavuşmuşlardı. Böylece 1940'lı yılların İran'ında siyasi, iktisadi ve ideolojik açılardan farklılaşan; biri, büyüyen kentlerin bağrından çıkan orta sınıf ile diğeri geleneksel önderliklerin yönetimi altındaki köylü, aşiretsel ve kırsal nüfusa mensup iki ana odağın oluşturduğu bir Kürt toplumu söz konusuydu (McDowall, 2004; Natali, 2009; Vali, 2013).

Mahabad'da saygın bir dini lider olan ve köklü bir aileden gelen Qazî Muhammed, Komala'nın varlığından haberdardı ve 1944 yılında örgüte katılmayı kendisi teklif etmişti. Ne var ki Komala yetkilileri, katılması halinde örgütü orta sınıf karakterinden eşraf egemenliğine doğru götürmesinden çekindikleri için Qazî'nin başvurusunu reddettiler. Ancak, Sovyetlerin teşviki ve desteğiyle Qazî Muhammed, Nisan 1945'te Komala'ya katıldı ve Zabihi'nin yerine örgütün yeni lideri oldu (Roosevelt, 1947: 253). Qazî'nin liderliğinde Mahabad'ın sınırlı çevresinden güneye ve batıya doğru etkisini yayan Komala, genişlemesini sürdürdükçe Kürt toplumunun kapitalizm öncesi yapılarını örgütün idari yapısına ve örgütlenmesine dahil etmek zorunda kaldı. Sonuçta, Sovyetlerin stratejik ve güvenlik çıkarları ile Kürt toplumunun iktisadi ve siyasi çıkarlarını bir araya getiren melez bir yapı ortaya çıktı (Vali, 2013: 104-105).

Qazî'nin örgüte katılması ve Sovyetlerden sağlanan destekle, Komala yer altından çıkarak, önce Nisan 1945'te Kürdistan-Sovyet Kültürel İlişkiler Cemiyeti,

sonra Eylül 1945'te Kürdistan Demokrat Partisi (İKDP) adlarını aldı (Douglas, 1959: 58). Qazî Muhammed, 8 Kasım 1945'te İKDP'nin hedeflerini içeren bir deklarasyon yayınladı. Deklarasyonda özerklik, eğitimde ve idari işlerde Kürtçenin kullanılması, Kürdistan eyalet meclisinin teşkili, Kürdistan'daki devlet memurlarının Kürt olması, Azerbaycan halkıyla birlik ve beraberlik, hem köylüler hem de eşraf için genel bir yasanın oluşturulması gibi hedefler sıralanıyordu (Yıldız ve Taysi, 2007: 15-16, Koohi-Kamali, 2003: 106). Bu hedeflerin gerçekleştirilmesi için ortam uygundu. Cafer Pişaveri'nin liderliğindeki Azerilerin 1945 yılının Aralık ayında Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurmasının hemen ertesinde, Kürtler Qazî Muhammed liderliğinde Mahabad Kürt Cumhuriyeti'ni kurdu (Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, 2008: 649). İran Kürdistanı'nın bütün bölgelerinden heyetlerin katıldığı bir mitingde ilan edilen Cumhuriyetin sınırları içine Mahabad, Uşnu, Miandoab, Serdeşt, Bane, Sakız ve Senendec gibi yerler girdi (Celîl vd., 1998: 221).

Harita 8: Mahabad Kürt Cumhuriyeti (Kuniholm, 1980: 283)

Komala'nın kurucu üyelerinin neredeyse tamamı, kurulan Kürt hükümetinin yönetimine girdi ancak iktidarın ağırlığı toprak sahibi, aşiret reisi ve ağaların lehine kesin bir şekilde değişmişti. Irak hükümetine karşı başlattığı isyan¹¹⁷ (1943-45) başarısızlıkla sonuçlanan Mela Mustafa Barzani ve kardeşi Şeyh Ahmet Barzani, beraberindeki savaşçı adamlarıyla Irak ordusunun takibi altında sınırı geçerek Qazî Muhammed'in emrine girdiler ve çiçeği burnunda hükümetin silahlı kuvvetlerine dahil

¹¹⁷ 1940'lı yıllarda Irak'taki Kürt milliyetçi hareketinin lideri olarak ortaya çıkacak olan Mela Mustafa Barzani, kardeşi Şeyh Ahmed'in Irak devletinin merkezileşme politikalarına karşı 1933'teki isyanından sonra Barzan bölgesini terk etmeye zorlanmış ve ev hapsine alındığı Süleymaniye'de geçirdiği on yıllık süreçte milliyetçi fikirlerden etkilenmişti (Strohmeier ve Yalçın-Heckman, 2013: 89). 1943 yılında Barzan'a döndükten sonra bir isyan başlatan Mela Mustafa, isyan sürecinde Bağdat hükümetiyle gerçekleştirdiği müzakerelerde Musul'un Kürtlerle meskûn bölgelerinin birleştirilmesini ve Bağdat'ta hükümet kararlarına karşı veto yetkisine sahip bir Kürt komiserin bulundurulmasını talep etmiş, ancak bu talepleri kabul edilmemişti (McDowall, 2004: 393). 1943-45 isyanı için ayrıca bkz. (Jwaideh, 2009: 457-481).

oldular (Douglas, 1959: 59; Tripp, 2007: 110). Barzani ve beraberindekiler, kadın, çocuk ve savaşçılardan oluşan yaklaşık 10.000 kişilik bir gruptu. Barzani, Qazî Muhammed ile olan ilk görüşmesinde adamlarıyla beraber “Kürt davasının” emrinde hareket etmeye hazır olduğunu bildirdikten sonra Qazî’nin onayıyla Mahabad ve çevresindeki alanlara yerleştirildi (Eagleton, 1963: 55-56).

Böylece Barzani’nin emrindeki kuvvetlerle beraber Mahabad ve çevresindeki aşiretlerin insan gücü, Cumhuriyetin savunmasını üstlendiler. Cumhuriyetin küçük düzenli bir ordusu vardı, ancak esas ağırlığı tek elden yönetilmeyen aşiret alayları oluşturuyordu. Dolayısıyla, geleneksel güçlerle desteklenen modern bir siyasal yapı olarak bir Kürt hükümeti ortaya çıkmıştı (Vali, 2013: 111-112). Öte yandan, Sovyet destekli Azeri hükümeti, Mahabad Cumhuriyeti’nin ilanından hoşnut olmamıştı ve Kürt yerleşimlerini kurdukları hükümetin bir parçası olarak görüyordu. Qazî Muhammed başından beri buna karşıydı ve her iki hükümetin teritoryal ve siyasi sınırlarının çizilmesinde ısrarcıydı. Azerilerin ve Kürtlerin iç içe yaşadığı ve çoğunluğu oluşturdukları Urmiye, Hoy ve Miandoab’ın statüsü konusunda da anlaşmazlık vardı. Tüm bu olumsuzluklara karşın iki hükümet arasında 20 yıllık bir dostluk antlaşması imzalandı ve tarafların kendi başlarına Tahran hükümetiyle müzakere etmeyeceğine dair uzlaşya varıldı (Koohi-Kamali, 2003: 114-115).

Uluslararası güçler açısından bakıldığında, o dönemde İngiltere’nin bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasına karşı olduğu görülmektedir. Çünkü, böylesi bir oluşum nüfuzları altında bulunan ve güçlü bir Kürt milliyetçi eğilimin olduğu Irak’ı istikrarsızlaştırabilirdi (Olson, 2010: 49). SSCB de Türkiye’nin Almanya’nın yanında savaşa girmesine herhangi bir şekilde sebep olmamak için Kürtlere mesafeli davranıyordu. Fakat, Almanya’nın yenilgisi ufukta görüldüğünde bu durum değişti (Jwaideh, 2009: 490; Stansfield, 2014: 72). Anımsanacağı üzere, Ocak 1942’de yapılan İngiliz-Sovyet antlaşmasına göre işgal güçleri bloklar arasındaki savaş sona erdikten 6

ay sonra İran'dan çekileceklerdi. Mihver devletlerinin yenilgiye uğratılmasından sonra İngiltere ve ABD'nin İran'ı boşaltması yönündeki baskılarıyla karşılaşan Moskova, 26 Mart 1946'da Tahran'ın ortak bir Sovyet-İran petrol şirketi kurulmasını onaylaması halinde tüm güçlerini İran'dan çekeceğini ilan etti. SSCB'nin kendilerini ekonomik çıkar elde etmek için İran hükümetine karşı bir koz olarak kullandığını fark eden Azeriler ve Kürtler tamamen savunmasız olduklarını gördüler. Azeriler, Kürtler ile imzaladıkları dostluk ve işbirliği antlaşmasını göz ardı ederek Haziran 1946'da Tahran ile anlaştılar ve İran egemenliğine girmeyi kabul ettiler. Kısa ömürlü olan Azeri hükümetinin yöneticileri Azerbaycan eyaletine yeniden yönetici olarak atandılar. Kürtler de Tahran ile anlaşmak yoluna gitmek zorunda kaldılar. Ancak, Qazî Muhammed ve Tahran arasındaki görüşmelerde başarı sağlanamadı. İran birlikleri 17 Aralık 1946'da Mahabad kent merkezine girerek Qazî Muhammed ile kardeşi ve kuzenini 31 Mart 1947 tarihinde kentin Çar Çıra (Dört Işık) meydanında astılar (Stansfield, 2014: 72; Yıldız ve Taysi, 2007: 19).

Mustafa Barzani ve beraberindekilere ise Tahran tarafından iki seçenek sunuldu: Irak'a geri dönmek veya teslim olmak. Kardeşi Şeyh Ahmet ve beraberindeki bazı savaşçılar Irak'a dönerken, Mela Mustafa, 500-800 arası olduğu tahmin edilen adamı ile birlikte İran, Irak ve Türkiye sınırlarındaki ilerleyişiyle on dört günde 220 millik bir bölgeyi katettikten sonra SSCB'ye sığındı (Eagleton, 1963: 126-129).

Mahabad Cumhuriyeti deneyimi ile 1920 Sevr Antlaşması'ndan bu yana Kürtler ilk defa tam olarak uluslararası siyasetin gündemine girmiş oldu ve 1991'e kadar bir daha bu denli uluslararası bir nitelik kazanamadı (Olson, 2010: 49). Bu deneyim ayrıca, İran'da merkezi denetimin zayıfladığı durumlarda Kürtlerin kendi politik ve askeri örgütlenmelerini kurmaya yöneldiklerini ve özerkliği gerçekleştirilebilir bir hedef olarak belirlediklerini de gösterdi. Bunu 1979 İslam Devrimi'nde de gözlemlemek mümkündür.

Peki ama tüm bu olup bitenlere Türkiye, Irak ve Suriye'nin tepkisi ne oldu? Bu devletler, İran'da Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin kurulmasını nasıl karşıladılar? Evvela, Türkiye ve İran arasında sınırlar bağlamında imzalanan 1932 antlaşması ile 1937 Sadabad Paktı'nın ve Türkiye-İran ilişkilerinin Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin kuruluşundan etkilenmediğini ifade etmeliyiz. Olson'a göre, Türkiye, Muhammed Rıza Şah'ın, babası döneminde olduğu gibi, Ankara'yla işbirliği yapmasını ummuştur (Olson, 2010: 48). Ancak, ülkesinin Sovyet-İngiliz işgali altında olduğu hatırlanırsa bunun pek de mümkün olmadığı görülecektir.

İlaveten, Suriye'nin bağımsızlığını henüz yeni kazandığı anımsanırsa, esas tepkinin Türkiye ve Irak'tan gelmesi beklenir. Gerçekten de, Mahabad Cumhuriyeti'nin ilanından (22 Ocak 1946) yaklaşık iki ay sonra, 29 Mart 1946'da, Türkiye ve Irak bir "Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması" imzaladı (Arslan, 2018: 285). İlgili antlaşmanın 1. maddesi, taraf devletlerin daha önce yer verdiğimiz 1926 antlaşması temelinde belirlenmiş ve çizilmiş sınırlara riayet edeceklerini vurgulamaktadır. Antlaşmanın 2. maddesi, imzacı devletlerin birbirlerinin içişlerine karışmayacağını hükme bağlarken, 4. maddesi, tarafları, saldırıya uğradıklarında veya saldırı tehlikesi altında bulunduklarında BM Teşkilatının yetkili organına haber vermekle yükümlü kılmaktadır (W/United Nations, 1949: 284). Antlaşmaya eklenen 6 Ek Protokolden biri olan ve 16 maddeden oluşan Güvenlik İşlerinde Karşılıklı Yardımlaşma Protokolünde, "Her iki tarafın, birbirlerinin arazisine, pasaport veya kimlik kâğıdı olmadan giren, memleketlerinin güvenliğini bozan, ayaklanma ruhunu uyandıran, kanunlarına aykırı propaganda yapan veya buna benzer hareketlerde bulunan kişiler ve faaliyetler hakkında birbirlerine karşılıklı olarak yardım etmesi..." ifadelerine yer verilmektedir (W/United Nations, 1949: 291-297). Konumuzla doğrudan bağlantılı bir diğer protokol olan Hudut Protokolünde, imzacı devletlerin 75'er kilometrelik bir bölgede çıkacak ve sınır ilişkilerine zarar verecek her türlü olay durumunda anlaşmazlığı çözmek amacıyla sınır

makamları oluşturacağını ve her iki ülkede de toplantılar düzenleyeceğini ifade etmektedir (1, 2 ve 3. maddeler). Protokolün geriye kalan maddelerinde iki ülkenin birbirleriyle olan sınır bölgelerinde çıkması muhtemel sınır olayları ve ihtilaflarının eşgüdüm içerisinde ele alınması ve çözümlenmesi ile buralarda kamu düzeni ve güvenliğinin sağlanmasına dönük önlemler yer almaktadır (W/United Nations, 1949: 317-329).

Dikkat edileceği üzere, 1926'dan 1946'ya kadar neredeyse her 10 yılda bir yapılan sınır antlaşmalarında hep aynı noktaya vurgu yapılmaktadır: sınır güvenliğinin sağlanması, silahlı gruplara karşı sınırların her iki yakasında teyakkuz halinde olunması ve gerekli önlemlerin alınması. Bu da hiç şüphesiz 1926'dan itibaren Kürt isyan ve hareketlerinin bir süreklilik ögesi olarak ilgili devletlerin güvenliğini tehdit eden bir konum kazanmış olmasının sonucudur.

b. 1950'li Yıllar: Dört Devletteki Kürt Politikalarının Genel Bir Resmi ve Bu Bağlamda Bağdat Paktı

1950'lerle beraber dünyanın neredeyse her bölgesinde etkisini artıran Soğuk Savaş'ın en şiddetli yaşandığı yerlerden biri Ortadoğu'ydu. ABD, 1950'ler boyunca Ortadoğu'daki gelişmeleri Batı kampının çıkarları açısından değerlendirmeyi ulusal bir politika olarak benimseyen Türkiye üzerinden bölgedeki etkinliğini artırmaya çalışıyor; bunun yanı sıra, Musaddık'ı 1953'te ön ayak olduğu darbeye devirerek İran'ı; aynı yıllarda ekonomik ve askeri antlaşmalar yoluyla Pakistan ve Irak'ı kendi tarafına çekme politikası uyguluyordu. SSCB ise, Süveyş bunalımındaki tutumuyla Batı'ya karşı siyasal ve ekonomik bağımsızlıklarını korumaya çalışan Arap devletleriyle iyi ilişkiler kurarak Ortadoğu'daki güç mücadelesinde var olduğunu gösteriyordu.

Özcesi, 1950'li yıllar boyunca odağımızdaki dört devletten üçü Batı kampında yer alırken, Suriye, Arap devletlerinin lideri olma iddiasındaki Mısır'la birlikte hareket

ediyor ve Sovyetlerle iyi ilişkiler geliştiriyordu. Bu durumun konumuz bağlamında hem her bir devletteki iç politik gelişmeler üzerinde, hem de bölgesel çaptaki askeri ve siyasi kümelenmeler açısından önemli sonuçları oldu.

1946 seçimleriyle çok partili hayata geçen Türkiye’de yeni bir dönem başladı ve 27 yıllık tek parti yönetiminin son bulmasından sonra iktidara gelen Demokrat Parti (DP) yönetiminde Kürtler açısından yeni bir safhayı başlatacak gelişmeler yaşandı. DP hükümeti, 3 Ağustos 1951 günü 1934 yılından beri yürürlükte olan 2510 nolu İskân Kanunu’nda birtakım değişiklikler öngören 5826 nolu yasayı TBMM’den geçirerek, daha önce ülkenin batı kesimlerine zorla göç ettirilen kişilerin doğudaki memleketlerine dönmelerinin yasal zeminini oluşturdu. 5826 nolu yasa, bu kişilerin, Tarım, Bayındırlık, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlıklarının tayin edecekleri birer uzmandan kurulu bir heyetin yasak bölge statüsünde bulunan Ağrı, Dersim, Sason ve Zilan gibi yerlerde tespit edecekleri alanlara yerleşebileceklerini hükme bağladı (Kökdemir, 1952: 114-115).

Bu gelişmelerin siyaset sahnesinde önemli yansımaları oldu. Evvela, sözü edilen yasa değişikliği çerçevesinde kendi memleketlerine dönen Kürt ileri gelenlerinin nüfuz sahibi oldukları yerlerde DP sıralarından milletvekili seçilmeleri Kürtler açısından siyaset sahnesine yeniden adım atmak demektir. DP, bilhassa sürgün edilmiş önemli ailelerin mensuplarına aday listelerinde yer vererek doğu bölgesindeki seçmenlerin partisi haline geldi (Uçar, 2016: 179-180).

Bunun yanı sıra, Türkiye’de kent-kır dengesini bozan gelişmeler de yaşanıyordu. Batı bloku eksenindeki Türkiye’nin “Avrupa’nın manavı” olmasını salık veren Marshall Planı’ndan gelen krediler bir süreliğine tarımsal üretimde büyük artışa yol açıyorsa da dış ülkelere bağımlılığın artmasıyla tarım sektöründe baş aşağıya gidildi ve DP’nin oy deposu durumundaki kırsal alanlar traktör enkazlarıyla dolup taşmaya başladı. Bu da,

kırsal kesimden şehirlere doğru kitlesel göçleri başlattı (Oran, 2008: 486-491). Bu göç dalgasından Kürtler de etkilendi ve şehirlere akın edenler arasında yer aldı. Bu gelişmelerin Kürtler açısından önemli bir diğer sonucu, batıdaki büyük şehirlere göç eden ve yükseköğrenim olanaklarına kavuşan Kürt gençlerinin 1960 ve 70’li yıllarda olgunlaşacak Kürt milliyetçi örgütlerinin siyasi, entelektüel ve ideolojik altyapısını oluşturmaları oldu.

1950’li yıllarda İran’da da Türkiye’deki gibi radikal denebilecek dönüşümler yaşanıyordu. Petrolü millileştirerek iktidarını giderek güçlendiren Musaddık, başkanlığı sırasında (1951-1953) Şah’la büyük bir iktidar kavgasının içine girmişti (Abrahamian, 2008: 113-117). Ancak, Musaddık’ın CIA’nin organize ettiği askeri bir darbeyle devrilmesi sonrası İran tamamen ABD güdümüne girdi ve Washington’un komünizme karşı formüle ettiği “çevreleme politikası”na (Kennan, 1947) uyum göstererek 1955’te Bağdat Paketi’ne katıldı ve ABD’nin Ortadoğu’daki önemli müttefiklerinden biri oldu.

İran Kürtlerinin partisi konumundaki İKDP ise, Mahabad Cumhuriyeti yıkıldıktan sonra yer altına inerek faaliyetlerini sürdürmeye devam etti. İKDP’den geriye kalan parti üyelerinin bir kısmı komünist bir programa sahip olan Tudeh’e katılırken, İKDP bir süre Tudeh’in Kürdistan şubesi gibi çalıştı. 1950’li yıllarda İKDP ve Tudeh üzerindeki baskılar artarken, Aziz Yusufi, Gani Bulurian ve Shari Atti önderliğindeki İKDP, 1954 yılında Mahabad’da gizli bir yerde parti kongresi düzenleyerek yeniden ayakları üzerinde duran, bağımsız bir parti gibi hareket etmeye başladı. Söz konusu kongrede partinin amacı monarşinin yıkılması, kadınlara oy hakkı ve tüm Kürdistan’ın kurtarılması olarak ilan edildi (McDowall, 2004: 341).

Diğer yandan, 1950’li yıllarda Türkiye ve İran gibi Irak da Soğuk Savaş hengâmesindeki yerini çoktan almıştı. İngiltere’nin Ortadoğu’daki etkinliğinin

aşınmasıyla onun yerini alan ABD, Irak'ı Sovyetlere karşı önemli bir müttefik olarak görüyordu. ABD, Irak politikası üzerindeki nüfuzunu bilhassa Eisenhower Doktrini'nin ilanıyla artırdı (Hunt, 2005: 73). Ancak, Nuri Sait hükümetinin baskıcı yönetimi, ülkedeki toprak sahipliği dağılımındaki adaletsizlik, petrol gelirleri üzerindeki yabancı denetimi ve tüm bunlardan beslenerek giderek yükselişe geçen Arap milliyetçiliği¹¹⁸ 1958 askeri darbesine giden zemini yarattı.

“Hür Subaylar” grubunun Tuğgeneral Abdulkerim Kasım önderliğinde gerçekleştirdiği 1958 askeri darbesi İngiliz desteği ile kurulan Haşimi Krallığı'na son verdi (Tripp, 2007: 144). Ordu içindeki Nasır yanlısı Arap milliyetçilerinin baskısı altındaki Kasım, Irak Komünist Partisi (IKP) ile 1946 yılından bu yana SSCB'de sürgünde olan ve davetiyle 1958 yılında Irak'a dönen Mustafa Barzani'nin desteğine güveniyordu. Nitekim, Mart 1959'da, içinde Baasçıların da olduğu Arap milliyetçisi subaylar tarafından çıkarılan Musul ve Kerkük olayları, Barzani'nin ve IKP'nin milis güçlerince bastırıldı (McDowall, 2004: 407-408).

Abdulkerim Kasım, monarşinin sonunu getiren darbesine “devrim” ve kurduğu rejime “cumhuriyet” adını verse de, bu ne kendisinin ne de haleflerinin seçim yapılmasına izin verdikleri bir “cumhuriyet”ti (Cleveland, 2008: 364). Yine de 1958 askeri darbesi Kürtler açısından umutlu bir döneme girileceğinin sinyallerini veriyordu. Kasım, darbeden yaklaşık iki hafta sonra ilan ettiği geçici anayasayla Irak'ta yaşayan halklar arasında yeni bir toplumsal ve anayasal sözleşmenin kurulduğunu ilan etti. Sözü edilen anayasada, Irak'ın bağımsız ve egemen bir cumhuriyet olduğu belirtildikten (1. madde) hemen sonra Irak'ın Arap ulusunun bir parçası olduğu vurgulanıyordu. Kürtleri

---

¹¹⁸ Irak'taki toprak dağılımını Ken Tarbuck'ın Sosyalist Kavga Dergisi'nde 1958 yılında yazdığı bir makaleye dayandırarak veren Över'e (2008: 213-214) göre, her 100 dönümün % 32'si, her 1000 dönümün % 67'si ve her 10.000 dönümün % 24,3'ü toprak ağalarının elindeydi. Halkın % 6,5'lik bir kesimi tarıma elverişli toprakların % 8'ine sahipti. Yine, 1958 darbesinin yaşandığı dönemde kişi başına düşen aylık gelir ancak 10-15 pound seviyesindeydi. Irak'ta İkinci Dünya Savaşı'ndan 1958 askeri darbesine kadar olan dönemdeki askeri, siyasi ve ekonomik görünüm için ayrıca bkz. (Eppel, 2004: 100-146; Hunt, 2005: 72-76).

doğrudan ilgilendiren 3. madde ise şöyleydi: “Araplar ve Kürtler Irak anavatanında (*watan*) ortaklıklar (*partners*). Kürtlerin ulusal hakları (*qawmiyya*), Irak’ın toprak bütünlüğü ilkesi çerçevesinde (*wahda*) tanınmaktadır” (Dann, 1969: 36). 1958 geçici anayasasının ilk üç maddesi beraber düşünüldüğünde, hem Irak’ın ulusal kimliğini tanımlamanın hem de bu kimliğin Arap ulusal kimliği ve onun pan-Arap eğilimleriyle uzlaştırma çabasının karmaşıklığı görülecektir (Eppel, 2004: 153).

Gerçekten de Kasım, IKP ve Mustafa Barzani önderliğindeki Irak Kürdistan Demokrat Partisi¹¹⁹ (IKDP) arasında kurulan ittifakın geçici olduğu çok geçmeden ortaya çıktı. IKP, Musul ve Kerkük olaylarından sonra Bağdat’ta gösteriler düzenleyerek Kasım’dan ülke yönetimini kendilerine devretmesini istedi. IKP’nin gücü Kasım’ın konumunu tehdit eder hale gelmişti. Bunun üzerine Kasım, ordu içindeki komünistleri ayıklayarak bu tehdidi ortadan kaldırmaya yöneldi (Över, 2008: 221). Her ne kadar komünistler karşısında Kasım’a destek verse de, Kasım, Barzani’nin de çok güçlenmesinden rahatsızdı. Bunu önlemek üzere Barzani’nin geleneksel rakipleriyle ittifak kurma yoluna gitti. Çok geçmeden Kasım yanlısı Kürtler ile Barzani yanlısı olanlar arasında çatışmalar çıktı. Ayrıca Kasım yönetimi, Kürt politikasını değiştirerek Arap-Kürt birlikteliğine dayanan “anavatan” söyleminden vazgeçip, asimilasyon ve denetimi içeren yeni politikaları devreye soktu. Bu minvalde, sıkıyönetim ilan etti, Kürtçe olan yer adlarını Araplaştırdı, IKDP dahil Kürt örgütlerini kapattı ve önde gelen

---

¹¹⁹ Mustafa Barzani 1943-45 isyanının ardından Mahabad’a geçtikten sonra, muhtemelen Qazî Muhammed’in kurduğu İKDP örneğinden de etkilenecek, benzer bir partinin kurulmasını Irak’ta temasta olduğu Kürt milliyetçilerine önermişti. Bu öneri üzerine kurulan Kürt Demokratik Partisi (KDP) ilk kongresini 16 Ağustos 1946’da yaptı. Sürgündeki Mustafa Barzani’nin başkan seçildiği bu kongrede, Kürtlerin Irak birliği içinde ulusal haklarının tanındığı bir program benimsendi. Büyük ölçüde aşiret reislerinin ve toprak ağalarının etkin olduğu partide sosyal ya da ekonomik içerikli bir program benimsenmedi. Mahabad’ın çöküşü ve Barzani’nin Sovyetlere sürgünü sonrası, sol eğilimli İbrahim Ahmed ve Celal Talabani partide etkin konuma geçtiler. Barzani’nin yokluğunu da fırsat bilen bu aydınlar, 1950’li yılların başında etkinliklerini artırarak sosyalist bir program benimsediler. Ocak 1953’te yapılan üçüncü kongrede Kürt Demokratik Partisi’nin adı Kürdistan Demokratik Partisi olarak değişti (McDowall, 2004: 396-399). Ancak, Barzani’nin 1958’de Irak’a dönmesi sonrası partiye kimin egemen olacağı konusunda bir iktidar kavgası yaşandı. Talabani’nin 1979’da Irak Kürdistan Yurtseverler Birliği’ni (IKYB) kurması sonrası Irak’taki Kürtler biri geleneksel, diğeri sol eğilimli iki ana muhalif kimlik etrafında bölündüler. Bu konu ile ilgili bkz. (Anderson ve Stansfield, 2004: 164-169; Abdullah, 2018: 606-624).

Kürt milliyetçilerini tutuklattı (Natali, 2009: 99). Böylece, 1961 Kürt isyanına giden süreç başladı.

Öte yandan, 1950’li yılların Suriye’inde Kürtler açısından durum en az Irak’taki kadar karanlık görünüyordu. Bağımsızlığın kazanıldığı 1946’dan sonra art arda darbelerle sarsılan Suriye’de, bilhassa 1950’lerin ortalarından itibaren Kürtlere yönelik baskıcı politikaların dozu giderek artmaya başladı. Fransız yönetimi esnasında manda rejimi ordusunun görece yüksek bir yüzdesini oluşturan Kürt subaylar silahlı kuvvetlerden tasfiye edildi (Schmidinger, 2016: 65-66), Kürtçe plaklara ve Kürtçe yayınlara el konularak sahipleri hapsedildi (Tejel, 2009: 48).

Mısır’da Nasır’ın yükselmesi ve Süveyş bunalımındaki başarısı ile Irak’ta Haşimi monarşisinin 1958’de devrilmesiyle Arap milliyetçi coşkusu, Suriye dahil Arap dünyasının her yanına yayılmıştı. Bu atmosferde, Suriye ve Mısır 1958 yılının Şubat ayında Birleşik Arap Cumhuriyeti (BAC) adı altında birleşme kararı aldı (Shoup, 2018: 114). Bu birleşmeyle beraber, 1957 yılında kurulan ve Kürtlerin kültürel haklara sahip ayrı bir etnik grup olarak tanınmasını ve Suriye’nin demokratikleşmesini talep eden Suriye Kürdistan Demokratik Partisi’nin (SKDP) liderleri hapsedildi (McDowall, 2004: 621).

BAC her ne kadar hukuken iki devletin birleşmesi olarak tasarlandıysa da, fiilen Suriye’nin Mısır’a ilhakı anlamına geliyordu. Nasır birleşmenin ardından başkan seçilirken, başkan yardımcılarında ikisi Mısırlı, ikisi Suriyeli idi ve Kahire başkent ilan edilmişti. 21 devlet bakanlığının 14’ü Mısırlılara, geriye kalanı Suriyelilere verildi (Shoup, 2018: 114). Baas dahil Suriye’deki bütün partiler lağvedildi ve Suriye ordusu Mısırlıların denetimine girdi. Bunun yanında, etnik ve dinsel azınlıklar hükümetin yakın gözetimine alındı. Etnik bir azınlık olarak Kürtler, Nasır’ın Arap birliği projesi için bir

tehdit olarak görüldü. Kürt milliyetçiliğinin Siyonizm ve Amerikan emperyalizmi ile ilişkilendirilmesi ise anti-Kürt politikalara meşruiyet sağladı (Tejel, 2009: 47-48).

1950’li yıllarda dört devlette de önemli iç politik gelişmeler yaşanırken, yine aynı süreçte uluslararası gelişmelerin Ortadoğu’da NATO türünden bir askeri ve savunma paktının kuruluşu için uygun bir zemin oluşturduğu görülmektedir. İşte, ulusal çıkarlarını sıkıca ABD’ye bağlamış bir ülke olarak Türkiye’nin kuruluşunda aktif rol oynadığı Bağdat Paktı, Türkiye ve Irak’ın 24 Şubat 1955’te Karşılıklı İşbirliği Antlaşması’nı¹²⁰ imzalamasıyla kuruldu. Teşkilatın merkezi Bağdat olarak belirlenirken, 4 Nisan 1955’te İngiltere, 23 Eylül 1955’te Pakistan, 3 Kasım 1955’te İran katıldı. Pakt, Irak dışındaki Arap devletleri açısından Batı emperyalizminin bir vasıtası olarak görüldü. ABD, Arap ülkelerinde doğan muhalefet nedeniyle pakta katılmaya cesaret edemedi (Armaoğlu, 2007: 527).

Bağdat Paktı, akademik yazında yaygın olarak Kuzey Kuşağı ülkelerinin bir kısmının katıldığı karşılıklı güvenlik ve savunma örgütü olarak Sovyetlerin Ortadoğu’da nüfuz kurmasını önlemeye yönelik bölgesel bir örgüt olarak ortaya konmaktadır (Ersoy, 1994; Uçarol, 1995; Armaoğlu, 2007; Yesilbursa, 2005; Kuniholm, 1980; Volk, 2013). Bu, şüphesiz doğru bir değerlendirmedir. Ancak, paktı kuran antlaşmanın 1. ve 2. maddelerinin dikkatli bir okuması yapıldığında, imzacı devletlerin “iç ve dış tehditlere” karşı işbirliğini öngördüğü ve işbirliği kapsamının oldukça geniş olduğu anlaşılmaktadır. Antlaşmanın 1. maddesi, “imzacı devletler, Ortadoğu’dan veya Ortadoğu dışından kendilerine karşı gerçekleştirilebilecek silahlı saldırılara karşı BM Yasasının 51. maddesine uygun biçimde işbirliği yaparlar” demektedir. Hemen devamında 2. maddede, bağıtlı tarafların madde 1’de atıf yapılan işbirliğinin realize edilmesi noktasında askeri planlar dahil her türlü gerekli önlemi alabileceği vurgulanmaktadır (Menderes, 1957: 503). Fırat ve Kürkçüoğlu’na (2008: 623) göre,

¹²⁰ Bağdat Paktı’nın kurucu metninin maddeleri için bkz. (Hurewitz, 1956b: 390-391).

hem İngiltere'nin pakta katılmasına hem de Irak'ın 1958'de çekilmesinden sonra ABD ile CENTO'nun üyeleri arasında imzalanan ikili antlaşmalara işte bu 2. madde dayanak yapılmıştır.

Buradan hareketle, bölgeden ve bölge dışından “tehditlerden” kastın SSCB ve onunla aynı ekseninde yer alan devletler olduğu sonucu çıkarılabilir.¹²¹ Bu hususta bir kanıt, 1958 darbesinden sonra Irak'ın Pakt'tan çekilmesi, Mustafa Barzani'nin Sovyetlerden dönmesi, geçici bir anayasayla Kürtlerin siyasi varlığının tanınması gibi gelişmelerin Türkiye ve İran'ı alarma geçirmesidir. Bunu en net haliyle İngiltere'nin İstanbul Başkonsolosu'nun 18 Temmuz 1958'de hükümetine yazdığı şu telgrafta görmek mümkündür:

“1- Bir ihtimalden söz ediliyor. Şayet, Irak'taki Kürtlerin Bağdat'ta devrim hükümeti aleyhine gösteri yaptıkları yönündeki söylentiler doğruysa, bu, onların Irak'tan ayrılıp şu anda Irak Kürdistanı diye adlandırılan bölgede kendi özerk yönetimlerini kurmak yönünde attıkları bir adım anlamına gelir.

2- Böyle bir şey gerçekleşirse, hiç kuşkusuz Türkiye Hükümeti (muhtemelen İran Hükümeti de), Türkiye Kürdistanı ve İran Kürdistanı üzerindeki olumsuz etkilerinden ve bağımsız Kürdistan Devleti'nin kurulmasına dair kadim düşüncenin yeniden gündeme gelmesinden rahatsız olacaktır. Kürtlerin yıkıcı faaliyetlerine dair haberleri yaymaktan sorumlu gördükleri Nasır'ın ve Rusların bu hareketleri kullanmaya ve ondan yararlanmaya kalkmaları bu ülkelerin korkularını daha da derinleştirecektir.

3- Böyle bir durumda Türkiye Hükümeti'nin durum değerlendirmesi yapması ve Irak'ın kendi topraklarına yakın kuzey bölgesini, Kürtlerin bağımsızlığına yönelik herhangi bir hareketi önlemek maksadıyla işgal etmeye kalkması uzak bir ihtimal değildir. Bu aynı zamanda Türklerin, hiçbir zaman unutmadıkları Musul konusunu da yeniden gündeme getirmelerine neden olabilir. Türkler, Irak'taki karışıklığı bahane edip, Musul'u topraklarına katmak suretiyle sınırlarını genişletebilir. Hatta taleplerini geniş tutarak Kerkük'ü ve petrol yataklarını, Türkçe konuşan halkını kendine bağlayabilir.

4- Bu fikirler bütünüyle açık ve bu aşamada hesap edilmiş değildir kuşkusuz. Elimizde Türklerin yukarıda saydığımız adımlardan

¹²¹ Bağdat Paktı'nın kurulduğu yılda Lübnan merkezli “Telegraph” gazetesinde yer alan bir habere göre, Bağdat Paktı'na bir Türk-Irak gizli protokolü de eklenmiştir. Habere göre, söz konusu protokolde, “Türkiye ve Irak'ın politikalarına karşı çıkan baltalayıcı unsurlara” karşı birlikte hareket etmesi kararlaştırılmıştı. Bu çerçevede, iki devlet birbirlerinin havaalanlarını karşılıklı kullanabilecek ve gerektiğinde iki ülkenin ordusu sınırın diğer yakasına geçebilecekti. Türkiye, bu temelde, Irak ordusunun hem eğitimini hem de kendisine ABD tarafından sağlanmış olan modern silahlarla donatılmasını üstleniyordu (Prokofiev, 1963'ten aktaran Celil vd., 1998: 236). Sözü edilen “baltalayıcı faaliyetlere” karşı gizli protokolde öngörülen önlemlerin 1926 Ankara Antlaşması ile 1937 Sadabad Paktı'nın sınır güvenliği ile ilgili aldığı önlemlere benzer bir nitelik ihtiva ettiği görülmektedir.

herhangi birini atacaklarına dair kanıt yoktur. Gazetelerde bu gibi meselelere dair herhangi bir işaret de yer almıyor. Şu ana kadar aldığımız tek işaret, Sayın Zorlu'nun 16 Temmuz tarihinde büyükelçiye, Irak'taki azınlıkları bozguncuların saldırılarından korumanın zorunluluğundan bahsetmiş olmasıdır. Sayın Zorlu, azınlık derken Irak'ta yaşayan ve sayıları iki yüz bini bulan Türk kökenlileri kast ettiğini açık bir şekilde belirtmiştir.

5- Şurası açıktır ki, temenni ettiğimiz gibi, Irak'taki durumun yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Çünkü yukarıda işaret ettiğimiz türden gelişmeler rahatsız edici başka gelişmeleri de beraberinde getirebilir. Eğer durum bir başka yönde kötüye giderse, Türkiye'nin kuzey petrolleri üzerindeki haklarının ortadan kaldırılmasına ve en azından Nasır'ın Irak'ın değerli varlığından yoksun bırakılmasına ilişkin söylenecek çok şey vardır" (el-Azemi, 1989'dan aktaran Barzani, 2004: 290-291).

Söz konusu telgraf yorumlamayı gerektirmeyecek kadar açıktır. İngiltere'nin Ankara Büyükelçisinin Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 12 Ağustos 1958 tarihli bir başka telgrafta,

"...Merkezi hükümete tâbi de olsa bölgede bir Kürt devletinin kurulması veya Irak'ın Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne dahil olması durumunda büyük bir tehlikenin doğacağı kesindir ve yeni bir durum anlamına gelir. Çünkü siyasal konsepti ne olursa olsun bağımsız bir Kürt devletinin kurulması düşüncesi, Türkler açısından muammadır... Bu gibi durumlarda, benim kanaatime göre, Türklerin Irak'a girme fikrini benimsemeleri muhtemeldir. Bu müdahaleyi İran'la birlikte de yapabilirler. Fakat Amerika'nın kesin desteğini almadan harekete geçmeleri de olası değildir. Irak'ın kuzeyini İran ile Türkiye arasında paylaşmalarını da muhtemeldir. Türkler, Musul ve Kerkük'ü kendine alır, diğer Kürt bölgelerini de İran'a bırakırlar " (el-Azemi, 1989'dan aktaran Barzani, 2004: 292).

ifadeleri yer almaktadır. Bu telgrafların analizine geçmeden önce, 14 Temmuz 1958'de İstanbul'da yapılması kararlaştırılan Bağdat Paktı üyelerinin toplantısının aynı gün meydana gelen darbe üzerine gerçekleşmediğini ve Pakt'ın diğer üyelerinin bildiriler yayınlarak darbeyi kınadığını (Bostancı ve Karaca, 2018: 135) ifade etmemiz gerekir. Şüphesiz, bu telgraflarda gerçekleşme ihtimali belirtilen Türk-İran ortak işgali gerçekleşmedi. Bu, SSCB'nin Kasım lehine ağırlığını koyarak müdahale etmesine sebebiyet verebileceğinden ABD'nin onayını almadı. Nitekim, Türkiye darbeden dört gün sonra askeri birliklerini Irak sınırına kaydınca Sovyetler aynı gün Türkiye'ye

verdiği notada Irak'taki yeni rejime karşı gerçekleşecek herhangi bir eylemden Türkiye'yi sorumlu tutacağını açıkça ortaya koydu (Barzani, 2004: 294). Yine, Türkiye'yle benzer bir refleksle İran, askeri güçlerini Irak ile olan sınırına kaydırды, Irak'taki gelişmelerden etkilenmesi muhtemel İran Kürdistanı'nda ortaya çıkabilecek gösteri ve ayaklanmaların önüne geçmek istedi (McDowall, 2004: 343).

Burada vurgulanması gereken husus, yukarıda değinilen telgraflarda beliren Türkiye ve İran'ın tutumunun Bağdat Paktı'nın kendilerine yüklediği sorumluluktan ileri geldiğidir. Dolayısıyla, şartların “el vermesi” halinde Irak'ı Batı ekseninde tutmak için hamlelerin yapılabileceği düşünülebilir. Ancak, Süveyş bunalımından sonra Sovyetlerin Arap dünyasındaki imajının müspet yönde geliştiğini anımsarsak, bunun ABD açısından kazançlı bir girişim olarak değerlendirilemeyeceği ortaya çıkacaktır. Bunun yanı sıra, meselenin bir de Kürtlerle ilgili bir boyutu vardır. Zira, sözü edilen telgraflarda yeni Irak'ta Kürtlerin siyasal statü edinme ihtimalinin bile Türkiye ve İran'da büyük kaygıya yol açtığı görülmektedir. Dolayısıyla, Türkiye ve İran, üye olmaları hasebiyle Bağdat Paktı'na karşı sorumlulukları ile Kürt milliyetçi hareketlerinden kaynaklanan tehdidin bertaraf edilmesi gerekliliğini tek bir amaç altında birleştirmiştir denebilir. Bu, komünizm karşıtlığında husule gelen bir pakt nezdinde bölgesel bir anti-Kürt nizamın, hatta paktın ABD'nin çatısı altında gerçekleşmesi hasebiyle uluslararası çapta bir anti-Kürt mekanizmanın kurulması olarak da değerlendirilebilir.

c. 1960'lı Yıllar: Türkiye, İran, Irak ve Suriye'nin Kürt Politikaları Bağlamında Baskın Renkler ve Önemli Gelişmeler

1958 darbesinin Irak'taki Kürtler için umutlu bir dönemi başlattığını, ancak değişen hükümet politikalarının Kasım-Barzani ittifakını sona erdirdiğini belirtmiştik. Barzani, başta özerklik olmak üzere, taleplerinin karşılanmadığını düşünüyordu. 1961

yılının Ağustos ayında Kasım'dan özerkliğin tanınmasını istemiş fakat bu talebi olumsuz karşılanmıştı (Holden, 2012: 187-188). Eylül 1961'de Kasım yönetimine karşı başlayan isyan, 1958 Toprak Reformu Yasası'nın geri alınmasını isteyen büyük toprak sahibi aşiret ağaları ve onların taraftarlarınca başlatıldı. Bu grup ile yerel çıkarlarının yanında milliyetçi bir gündeme de sahip olan Mustafa Barzani'nin bir araya gelmesi kaçınılmazdı. İçinde Kürt sosyalist ve milliyetçi kesimin de olduğu IKDP de Barzani-Kasım çekişmesine dahil olmak zorunda kaldı ve Barzani ile müttefiki aşiretlerin safında yerini aldı. Çünkü IKDP, Kürt ulusal hareketinin liderliğini ele geçirmek istiyorsa aşiret güçlerine bel bağlamak zorunda olduğunu biliyordu (McDowall, 2004: 411-416). Anımsanacağı üzere, İran Kürtlerinin kaderinde bir dönüm noktasını teşkil eden Mahabad Cumhuriyeti deneyiminde de aynı durum söz konusuydu.

1961'de başlayan isyan, 1970'li yılların ortalarına kadar uzanan dönem boyunca Kürtlerle hükümet arasındaki çatışmaların ilkiydi. Bu çatışma hali, Kürtlerle askeri darbeler yoluyla iş başına gelen hükümetler arasında zaman zaman sürdürülen barışçıl girişimlerin dışında hep devam etti. 1963 yılında Kasım'ı deviren Baasçı ve Nasırcı askeri subaylar güç birliğine giderek iktidara geldiler. Barzani, kurulan yeni hükümet ile müzakereleri yürüten kişiydi; tam da bu konumundan elde ettiği gücü İbrahim Ahmed ve Celal Talabani'nin IKDP'deki cephesini zayıflatmak için kullandı ve 1966 yılında hükümetle bir mutabakata vardı. Ancak, Cumhurbaşkanı Arif'in ölümüyle Bağdat'ta başlayan iktidar kavgası ve Kürtlerle var olan sorunların siyasi çözümü karşısında yer alan ordunun müdahalesiyle görüşmeler başarısızlıkla sonuçlandı (Strohmeier ve Yalçın-Heckman, 2013: 92). Gerek mevcut hükümetin başarısızlığı gerekse Arap-İsrail savaşının getirdiği hezimet, Temmuz 1968'de Baas darbesinin¹²² yaşanmasına neden oldu.

---

¹²² 1968 Baas darbesi ve akabinde Irak'ta başlayan süreç hakkında detaylı bilgi için bkz. (Dawisha, 2009: 209-241; Eppel, 2004: 241-265; Farouk-Sluglett ve Sluglett, 2001: 107-308).

On yıla dört askeri darbeyi sığdıran bu çalkantılı dönemde iktidara gelen askeri rejimler Kürtlerle olan ilişkilerinde hep aynı şablona başvurdular. İktidara geldikleri ilk zamanlarda ordu içindeki rakiplerine karşı Kürtleri bir müttefik olarak gördüler ve onların özerklik taleplerini karşılayacakları sözünü verdiler. Ancak iktidarlarını güçlendirdiklerinde daha önce verdikleri sözü unuttular ve zor yoluyla “sorunun” çözümüne odaklandılar. İlerleyen sayfalarda yer vereceğimiz Irak hükümeti ile IKDP arasında sağlanan 1970 özerklik antlaşmasının akıbetini de belirleyen bu husus olacaktır.

Bakışımızı Irak’tan Türkiye’ye çevirdiğimizde, 1960’lı yılların yoğun siyasi tartışmalar ve bunlarla iç içe geçen kitlesel mobilizasyon dönemi olduğu ve ilk kez kamusal alanda varlığını ortaya koyabilen bir Kürt hareketinin ortaya çıktığı görülmektedir (Akkaya, 2015a: 25). Gerçekten de yakın dönem Kürt milliyetçiliğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynayan süreç, on yıllık DP iktidarına son veren 27 Mayıs 1960 tarihli askeri darbeye başladı. 1961’de yürürlüğe giren yeni anayasa özgürlükler alanını genişlettiyse de Milli Güvenlik Kurulu gibi bir organın kurulmasını beraberinde getirmesi (Ahmad, 2015: 156) kaçınılmaz bir ikilemi içinde barındırmaktaydı. Liberal olarak nitelenen bir anayasanın oluşmasına karşın 1960 darbesinin Kürtlerin konumlarında bir iyileştirmeyi sağlamadığını ifade etmemiz gerekir. Ülke yönetimine el koyan Milli Birlik Komitesi aynı yıl çıkardığı 105 sayılı yasa ile 35 yıl öncesinin İskân Kanunu uygulamalarını anımsatan bir pratiğe imza attı. İlgili yasa, Kürt toplumunun ekonomik ve toplumsal statüleri açısından ileri gelenleri ile onların dördüncü dereceye kadar olan yakınlarını yaşadıkları yerlere bir daha geri dönmek üzere yurt içinde başka yerlere nakil ve iskân etmeyi hükme bağladı.

Yasanın icrasıyla birlikte 485 kişi tutuklanarak Sivas'ta bir kampa gönderildi ve 55 kişi¹²³ de yakınları ile beraber Batı Anadolu'ya sürüldü (Erbil, 2007: 286).

Yine de yeni anayasanın sunduğu özgürlük ortamı siyaset sahnesinin manzarasını değiştiren radikal değişimlere yol açtı. Bunlardan en önemlisi, 1961 yılında sosyalist bir partinin, Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) kurulması idi. 1961 yılında kurulan TİP, kurucu belgelerinde Kürtlerin durumuna işaret eden Türkiye'deki ilk yasal partiydi. 1964'te İzmir'de düzenlenen Büyük Kongre'de, "Türkiye İşçi Partisi'nin memleket kalkınmasını gerçekleştirirken hemen ve titizlikle göreceği hizmetlerden birisi Doğu Sorunu olacaktır" deniyordu. Hemen ardından, "Türkiye İşçi Partisi Anayasa'nın 3. maddesinde belirtildiği gibi, Türkiye'nin ülkesi ve milleti ile bölünmez bir bütün olduğunu ifade eder ve her türlü bölücülüğü ve bölgeciliği kesin olarak reddeder" ifadesiyle (Yeğen, 2008: 1217) hem "Doğu Sorunu" denilerek teşhis koyuyor, hem de bu "sorunun" hangi ölçüler içinde çözüleceğinin işaretini veriyordu.

TİP'in dönemin koşullarına göre cesur sayılabilecek çıkışına karşın, konumuz bağlamında 1960'larda egemen olan anlayış, esas olarak "Doğuculuk" biçiminde sol ve sınıf temelli bir çözüm öngörüyordu. En genel haliyle bu anlayış, Kürtlerin karşılaştıkları sorunları sömürüye ve geri kalmışlığa bağlıyordu. Kürtlerin etnik taleplerini yersiz olmasa da zamansız gören Türk sosyalistleri, Kürtlerin kurtuluşunun proletaryanın öncülüğünde gerçekleştirilecek Marksist bir devrimle mümkün olduğunu ileri sürüyorlardı. Bununla birlikte, sol muhalefetin içinde müşterek hareket etme eğilimi on yıl kadar sürecekti. Ancak Türk sosyalistleri ve Kürt hareketleri arasında bu

---

¹²³ 1 Haziran 1960'ta başlayan tutuklamalarla Sivas Kabakyazı'daki 5. Er Eğitim Tugayı'ndaki askeri kampta toplanan 500'e yakın kişi çoğunlukla toprak ağaları, aşiret reisleri, şeyhler ve dini önderler ile Kürt milliyetçileri ve onların ailelerinden oluşuyordu. Bunların arasında Erzurum Hınıs'tan Şeyh Sait'in çocukları ve torunları (16 kişi), Diyarbakır'dan Ensarioğlu ailesi (10 kişi), Urfa Siverek'ten Bucak aşireti mensupları (12 kişi), Van'dan Bruki aşireti reisi Kinyas Kartal ve akrabaları (9 kişi), Ağrı'dan Şeyh Kasım Küfrevi, Adıyaman Kahta'dan Hacı Bedir Ağa'nın kardeşi Zeynel Turanlı (M. Mir Dengir Fırat'ın dedesi) ve akrabaları da yer alıyordu. Bu kişilerin büyük çoğunluğunun DP yanlısı olduğu dikkat çekmektedir (Temel, 2020: 109-111). Sürgün edilen 55 Kürt ileri gelenin tam isim listesi için bkz. (Temel, 2020: 116-118).

yakınlaşma ve ortak hareket etme stratejisi iki grubun da gazabından kurtulamadığı 12 Mart 1971 muhtırasından sonra yerini ayrı örgütlenmeye bırakacaktı.

İran’da ise 1960’lı yıllar, Kürt siyasal taleplerinin öznesi konumundaki İKDP’nin geçirdiği dönüşüm ile Kürt toplumunun sosyal, ekonomik ve siyasal dönüşümünün iç içe geçtiği iki ayaklı bir süreç tarafından beslendi. Sürecin İKDP ayağındaki en önemli gelişme partinin açık bir sol program benimsemesiydi.¹²⁴ İKDP’nin sosyalist ve milliyetçi kesimleri, önce Aralık 1971’de Abdullah İshaki’yi partiden attılar, daha sonra 1973’teki üçüncü kongrede İKDP’yi söylemsel ve siyasal alanlarda özerk bir sosyalist örgüt hüviyetine kavuşturdular (Vali, 2021: 201 vd.).

İKDP’deki bu dönüşüme, İran Kürtlerinin toplumsal, siyasal ve ekonomik yapısındaki değişim eşlik etti. Bilhassa 1960’lı yıllardan başlayarak çok büyük rakamlara ulaşan petrol gelirleri bu dönüşümü sağlayan iktisadi güçtü. Petrolden sağlanan gelirin saraylara, Şah’ın kişisel harcamalarına, bürokratik tüketime ve askeri silahlara ayrıldığı doğrudur. Ancak petrol gelirinin bir kısmı da ekonomiyi canlandırmak için kullanılıyordu. Hem ulusal endüstriyi hem de tarımı canlandırmaya yönelik devlet planlamalarıyla gayri safi milli hasıla 1962-1970 yılları arasında % 8, 1972-1973 yıllarında % 14 ve 1973-1974 yıllarında % 30 artmıştı (Abrahamian, 1982: 427-428). Ayrıca Şah, Başbakan Amini’nin 1962’de hazırladığı bir plana dayanarak 1963’te bir toprak reformu programı başlattı. Toprak reformu programı amacını gerçekleştirerek büyük toprak sahiplerinin gücünü önemli oranda azalttı (Abrahamian, 2008: 131-133). Tümünden ortadan kaldıramamasına karşın toprak reformu, 10 yıl içerisinde İran Kürdistanı’ndaki büyük toprak sahiplerine önemli bir darbe vurdu. Radyonun yaygınlaşması, yolların yapılması, köylülerin okuma yazma öğrenmesi gibi

---

¹²⁴ 1958 darbesinden sonra Irak’a dönen Barzani, İKDP ile İKDP’nin kendisinin genel sekreter olduğu tek bir yönetim altında birleştirilmesini önermişti. Bu tarihten itibaren, İKDP Barzani’nin nüfuzu altına girdi, gitgide sosyalist kimliğinden uzaklaştı ve Barzani’nin desteğiyle 1964 yılında Irak’ta yapılan kongreyle yeni lideri seçilen Abdullah İshaki eliyle partinin içindeki sosyalistleri tasfiye etti (McDowall, 2004: 342-343).

gelişmeler toprak reformunun sonuçlarına eklenince, bir zamanlar izole olan insan yığınlarının dış dünyayla ve yeni fikirlerle temas kurmasının önü açıldı (McDowall, 2004: 350).

Toprak reformunun, radyo gibi iletişim araçlarının yaygınlaşmasının ve okuryazarlığın artmasının İran'ın değişik bölgelerine yansımaları farklı oldu. Ekonomik yatırımların çoğunlukla petrol sanayine yapılması ve bu yatırımların ülkenin orta ve kuzey kesimlerinde toplanması, Kürdistan ve diğer çevredeki bölgelerin İran'ın gelişmiş orta ve kuzey bölgeleriyle kıyaslandığında geri bir düzeyde kalmasına neden oldu. Bir fikir vermesi açısından, 1966 yılında İran'ın orta bölgelerinde nüfusun % 70.3'ü kentlerde yaşarken, bu oran Doğu Azerbaycan Eyaleti'nde % 29, Batı Azerbaycan Eyaleti'nde % 25.5, Belucistan'da % 14.4 ve son olarak Kürdistan'da % 16.5 idi. Aynı yılın verilerine göre, okuma yazma oranı Orta İran'da % 49.6, Doğu Azerbaycan Eyaleti'nde % 20.5, Batı Azerbaycan Eyaleti'nde % 19.8, Belucistan'da % 14.9 ve Kürdistan'da % 14.3; tarımda çalışanların oranı, Orta İran'da % 19.2, Doğu Azerbaycan Eyaleti'nde % 50.2, Batı Azerbaycan Eyaleti'nde % 61, Belucistan'da % 66.6 ve Kürdistan'da % 69 olarak dikkat çekmektedir. Yine 1966 yılı verilerine göre, orta İran'daki evlerin % 68.7'sinde su tesisatı bulunurken, Doğu Azerbaycan Eyaleti'ndeki evlerin % 7.4, Batı Azerbaycan Eyaleti'ndekilerin % 7.1, Belucistan'dakilerin % 3.3 ve Kürdistan'dakilerin yalnızca % 2.5'inde vardı. Son olarak, 1966 yılında Orta İran'da evlerin % 55.7'sinde elektrik varken, bu oran Doğu Azerbaycan Eyaleti'nde % 16.6, Batı Azerbaycan Eyaleti'nde % 13, Belucistan'da % 6.5 ve Kürdistan'da % 8.2 idi¹²⁵ (Aghajanian, 1983: 215-217).

---

¹²⁵ İran'ın yukarıda isimlerini saydığımız eyaletlerinde, 1966'dan 1976 yılına kadar geçen on yıllık sürede tarım ve sanayi alanlarında, okuma yazma oranında, elektrik ve su gibi hizmetlerin temininde birtakım ilerlemeler kaydedilmekle birlikte eyaletler arasındaki gelişmişlik farkları var olmaya devam etti. Örneğin Tahran, 1975 yılında mamul ürünlerin yarısından fazlasını üretiyor ve sanayi işçilerinin % 22'sini barındırıyordu. Tahran'daki sanayi işçisinin tarım işçisine oranı 1:0.7 iken bu oran Doğu Azerbaycan'da 1:2.6, Batı Azerbaycan'da 1:13, Kürdistan'da 1:20 idi. Okuma yazma oranı Tahran'da % 62, Doğu Azerbaycan Eyaleti'nde % 27, Belucistan'da % 26 ve en dipteki Kürdistan'da % 25'ti. Okula giden çocuk

Özcesi, hem ekonomik hem de siyasal eşitsiz gelişme, kaçınılmaz olarak açık siyasi sonuçları olan değişimlere yol açtı. Ekonomik ve siyasi refahtan yeterince pay alamayan Kürt gençleri iş bulmak kaygısıyla giderek artan bir şekilde İran'ın sanayi bölgelerine akın ettiler. İş göçü, bu genç kesimin aşikâr eşitsizliklerin farkına varmalarına ve siyasi muhalefetin görüşlerinden etkilenmesine neden oldu. Göç etmeyenler de daha fazla üzerinde yaşadıkları topraklarla bütünleşti ve etnik kimlik konusunda giderek bilinçlendi (McDowall, 2004: 352). İran'da Kürtlerin etnik kimliklerini siyasal taleplerinin merkezine koydukları milliyetçi bir atılımı gerçekleştirme fırsatı, 1970'lerde ortaya çıkacaktır.

Diğer yandan, 1960'lı yılların Suriye'si de Irak gibi askeri darbelerin yol açtığı istikrarsızlıklarla çalkalanıyordu. BAC'ne son vermek ve Suriye'nin bağımsızlığını sağlamak isteyen ordu içindeki bir kesim, Yarbay Abdulkerim Nehlevi liderliğinde 28 Eylül 1961'de bir darbe gerçekleştirdi (Yıldız, 2005: 32). Ancak birlik yanlısı Nasırcılar, Baasçılar ve diğer muhalif gruplar 8 Mart 1963'te yaptıkları darbeyle Nehlevi iktidarına son vererek Suriye tarihinde yeni bir dönemi başlattılar. Darbenin ardından ordu içinde süratle güçlenen Baas Partisi,¹²⁶ Nasır yanlısı gruplar ile diğer muhalif grupları tasfiye ederek tek parti yönetiminde bir rejim inşasına girişti.

---

sayısında, sağlık hizmetlerinin kalitesinde de Kürdistan ekonomik gelişmenin adeta sınırlarına itilmişti (Abrahamian, 1982: 449). Bu konuda daha fazla bilgi için ayrıca bkz. (Aghajanian, 1983: 211-224).

¹²⁶ Tam adı "Arap Yeniden Diriliş Partisi" olan Baas Partisi, Suriye'de hâlâ iktidardadır. Saddam Hüseyin'in bir dış müdahaleyle iktidardan indirildiği Irak'ta 2003 yılına kadar iktidarda kaldı. Ortodoks Hristiyan Mişel Eflak ve Sünni Selahaddin Bitar tarafından 1943 yılında kurulan parti (Sassoon, 2012: 19), "birlik, özgürlük, sosyalizm" sloganıyla bütün Arapların tek bir devlette birleşmelerini savunan bir programa sahipti. Ocak 1947'de Şam'da yapılan birinci kongreye Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün ve Irak'tan gelen temsilciler katıldı. Bu kongrede esas hedefin Araplar içindeki bölünmeyi engellemek ve "tek devlet" kurmak olduğu kararlaştırıldı. Suriye, Lübnan, Ürdün ve Irak'tan delegelerin katıldığı, 1954'te Humus'taki ikinci kongrede, idari reform yapılarak partinin her ülkedeki varlığı yeniden düzenlendi. 1958'de Mısır ve Suriye'nin birleşerek Birleşik Arap Cumhuriyeti adını almasıyla Baas Partisi'nin "tek devlet" hedefinin gerçekleşeceğine olan inanç tazelandı, ancak çok geçmeden birlik içinde yaşanan sorunlar bu umudun sönmeye yol açtı. Nasır'ın Mısır'daki Baas üyelerine uyguladığı baskı politikaları, Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin kısa süren ömrü, parti ideolojisine getirilen farklı yorumlar ve çıkar çatışmaları partinin faaliyet içinde olduğu Arap ülkelerindeki şubelerinin "kendi yoluna" gitmesiyle neticelendi. Böylece Baas Partisi, tarihsel süreç içinde entelektüel yönü ağır basan milliyetçi bir hareketten, devlet iktidarını elinde tutmaya çalışan elit bir grubun baskı mekanizmasına dönüştü. Farklı coğrafyalarda yaşayan Arap halklarını "tek devlet" çatısı altında birleştirmek için kurulan parti, kısır iç

1961 darbesiyle Suriye'nin Arap Cumhuriyeti olarak ilan edilmesi ve takip eden yıllarda Baasçıların iktidarı tümüyle ele geçirmesi gidişata dair ipuçlarını veriyordu. Arap milliyetçiliğinin siyasal ve toplumsal alandaki görünürlüğü arttıkça Kürt kimliğinin ve siyasal faaliyetlerinin alanını daha da daraltan uygulamalar devreye sokuldu. Bu uygulamalardan bilhassa ikisinin Suriye'nin günümüze kadar gelen Kürt politikasının ana hatlarını belirlediğini ifade etmemiz gerekir. Şam hükümeti, 23 Ağustos 1962'de, Haseke'de istisnai bir nüfus sayımına izin veren özel bir kararname çıkardı ve 5 Ekim'de sayımı gerçekleştirdi. Arap olmayan tüm sakinlerin ama gerçekte sadece Kürtlerin Suriye'ye 1945 öncesinde yerleşmiş olduklarını belgelerle kanıtlamaları zorunluluğu getirildi. Sonuçta, belgelerle “yerli”/“yerleşik” olduğunu kanıtlayamayan 120.000 kadar Kürt vatandaşlıktan çıkarıldı (Gökcan, 2018; McDowall, 2004: 624). Bu oran, Suriye'deki Kürt nüfusunun % 20'sine denk geliyordu (Gunter, 2014: 19). Şam hükümeti, bu uygulamanın gerekçesi olarak Suriye'deki Kürtlerin yalnızca % 60'ının “gerçek” Suriyeli olduğunu, geriye kalanların Türkiye ve Irak'tan Amerikan emperyalizminin desteğiyle Cezire bölgesinin Arap karakterini bozmak ve burada bir Kürt devleti kurmak için ülkeye sızdığını öne sürüyordu (Tejel, 2009: 51). Gerçekte ise, Haseke'de Arapların kâğıt üzerinde sayıca üstün görünmesini sağlamak amacıyla girişilen bir uygulama söz konusuydu (McDowall, 2004: 627).

Herkesin doğum belgesinin bulunmadığı Cezire'de, istisnai ve özellikle Kürtlere yönelik bu nüfus sayımında, birçok Kürt askere alınmamak için saklandı. Sonuçta, hükümetin tasarrufuyla Kürtler üç kategoride toplanmış oldu: Suriye vatandaşı olanlar, vatandaşlıktan çıkarılıp kendilerine yabancı olduklarına dair bir kart verilenler (*ecnebi*, çoğulu *ecanip*) ve yabancı kartı dahi verilmeyen kayıtsızlar (*maktum*, çoğulu *maktumin*) (Gunter, 2014: 19-20; Yıldız, 2005: 34).

çekişmeleri ve başarısızlığıyla Araplar arasındaki bölünmüşlüğü pekiştiren sonuçları beraberinde getirdi (Över, 2008: 248-250). Baas Partisi üzerine teferruatlı bir okuma için bkz. (Özkoç, 2007).

1962 nüfus sayımını takiben vatandaşlıktan çıkarılan ve yabancı statüsüne indirgenen Kürtlere, “Bu kişinin ismi Haseke’ye özgü Suriye Arapları kayıt listesinde bulunamamıştır” yazan bir kâğıt parçası verildi. Ecnebi statüsündekiler (daha doğrusu statüsüzler) bugün de ülke sınırları dışına çıkamazlar, çünkü onlara verilen ve yabancı olduklarını gösteren kimlik üzerinde “bu belge yurtdışına çıkmak için geçerli değildir” yazmaktadır. Bu kimselerin kamu kurumlarında çalışmaları, askere gitmeleri ve mal mülk edinmeleri yasaktır. Bulundukları yerlerden ayrılmaları izne tâbidir. İzin alıp Suriye içinde seyahat etmeleri durumunda gidecekleri yerde kimlikleri olmadığı için otele alınmazlar. Ancak otelin bağlı bulunduğu semtin polis merkezinden gece kalma iznini almaları şartıyla kalabilirler. Üniversite diplomaları pratikte pek bir şey ifade etmez; bu diplomalarla kendi işlerini yapmalarına müsaade edilmez (Bingöl, 2004: 33, 37).

Maktum Kürtler, statü olarak ecnebilere de aşağıdır. Bunlar 1962 nüfus sayımına katılmadıklarından kendilerine “maktumin” yani *kayıtsız, gizlenmiş* adı verilmiştir. Ecnebilere vatandaş olmadıklarına, vatandaşlıktan çıkarıldıklarına dair bir kimlik verilirken maktumin olanlara bu bile verilmemiştir. Yani ecnebilerin aksine maktum Kürtlerin “yokluklarını” ispatlayacak belgeleri dahi yoktur. Sayıları 75.000 olduğu iddia edilen maktumin şunlardan oluşur: 1) Bir Suriye vatandaşıyla evlenen Suriye doğumlu “yabancı” bir erkeğin çocukları; 2) Suriye doğumlu bir “yabancı” ile maktum/maktuma arasındaki evlilikten doğan çocuklar; 3) Maktumin ana babadan olan çocuklar. Bu kimselerin eğitim, işe girme, mülk sahibi olma, siyasi katılım, yasal evlilik hakları sert bir şekilde kısıtlanmıştır. Tabiri caizse, Suriye toplumunun en dıştaki çeperlerine sürülmüşlerdir ve ecnebilere düşük bir statüdedirler (Tejel, 2009: 51).

Sayıları yüzbinleri bulan Kürtlerin vatandaşlıktan çıkarılması, kimilerine vatandaş olmadıklarına dair belge verilirken, kimilerine “yokluklarını” ispatlayacak belge dahi verilmemesi, yoğun bir medya kampanyası eşliğinde gerçekleştirilmişti.

Medyanın önyak olduğu bu kampanyada, “Cezire’de Araplığı Kurtarın”, “Kürt Tehdidine Karşı Savaş” sloganları yer alıyordu (Vanlı, 2000: 119). Baas Partisi bu kampanyaya “Cezire’yi ikinci bir İsrail olmaktan kurtarın” sloganıyla destek verirken, Barzani’nin isyancı kuvvetlerine karşı Irak’a yardım etmek için birlikler de gönderiyordu (McDowall, 2004: 622).

Suriye’de Kürtlere yönelik devlet politikasının şekillenmesinde etkili olan ikinci önemli uygulama, yine 1963 yılında ortaya çıkan ve temelde iskân odaklı olan “Arap Kuşağı” (*el-hizam el-Arabi*) projesidir. Baas Partisi’nin en önemli icraatlarından biri olan bu uygulama, kuzeydeki Kürt yerleşim yerlerinin Araplaştırılmasını hedefliyordu. Projenin mimarı Cezire bölgesinden sorumlu polis şefi Muhammed Talib Hilal, “Ulusal, Toplumsal ve Siyasi Yönleriyle Cezire İli Çalışması” adıyla bir rapor hazırlamıştı. Rapordaki şu tedbirler Baas Partisi’nin daha sonra hayata geçireceği projenin Kürtlere yönelik amacını açıkça ortaya koymaktadır:

“Jazira’da [Cezire] alarm zilleri çalıyor ve Arap vicdanını bu bölgeyi kurtarmaya, onu tarihin yüz karası olan tüm bu kötü insanlardan temizlemeye çağırıyor, çünkü coğrafi konumu gereği Jazira, Arap topraklarındaki diğer vilayetlerin yanı sıra tüm gelir kaynaklarını ve zenginliklerini sunmaktadır... Kürt sorunu, Kürtlerin artık örgütlenmeye başladıkları günümüzde, yalnızca Arap ulusunun vücudunda gelişen ve gelişmiş olan habis bir urdur. Bunun tek ilacı onları kesip atmaktır” (IBRD, 1955’ten aktaran McDowall, 2004: 624-625).

Kürtleri “düşman” olarak işaretleyen Hilal’in raporunda şu önerilerde bulunmaktadır: 1) Kürtlerin topraklarından çıkarılması; 2) Eğitim haklarından mahrum bırakılmaları; 3) “Aranan” Kürtlerin Türkiye’ye geri gönderilmesi; 4) İstihdam haklarından mahrum bırakılmaları; 5) Kürt karşıtı bir propaganda kampanyası; 6) Yerel Kürt ulemalarının Arap olanlarla değiştirilmesi; 7) Kürt toplumu içinde “böl ve yönet” politikası uygulanması; 8) Kürt bölgelerine Arapların yerleştirilmesi; 9) Türkiye sınırı boyunca Arap bir emniyet şeridi kurulması; 10) Arap yerleşimciler için kolektif

çiftlikler kurulması; 11) Arap olmayanlara oy verme veya iş kurma hakkının verilmemesi ve 12) Araplar dışında bölgede yaşamak isteyenlere vatandaşlık verilmemesi (McDowall, 2004: 625).

Nüfus sayımının amaçlarıyla paralellik arz eden bu plan, Cezire'deki arazi parselleme ve kadastro çalışmalarının tamamlanmamış olması nedeniyle hemen uygulanmaya konulmadı, daha doğrusu konulamadı (McDowall, 2004: 625). Hilal'in gizli raporu 1968 yılında ortaya çıktığında devlet yetkilileri belgenin hükümetin görüşünü değil, yazarının görüşünü yansıttığını öne sürdü (Tejel, 2009: 61). Planın hayata geçirilmesi, 1970'de Baas Partisi'ndeki parti içi iktidar mücadelesinden başarıyla çıkan ve 1971 yılında başkanlığını ilan eden Hafız Esad yönetimiyle beraber mümkün oldu (Schmidinger, 2016: 83).

Toparlarsak, 1938'den bu yana ilk defa 1960'lı yıllarda Türkiye'de milliyetçi Kürt uyanışına şahit olundu. Kitlese mobilizasyonun damgasını vurduğu bu yıllarda Kürtler çoğunlukla Türkiye'deki sol muhalefetle ortak hareket ettiler. İran'da, İKDP kendisini İKDP'nin vesayetinden kurtarıırken sosyalist bir program benimsedi. Kürtler, 1960'lı yıllarda ülkenin geneline yayılan sosyo-ekonomik dönüşümden etkilenmelerine karşın, etnik kimlikleri hakkındaki farkındalıklarını muhafaza ettiler. Irak'ta ise, on yıla yayılan dört askeri darbe devlet-Kürt ilişkilerini kırılgan bir zemine çekti. Neticede, yapılan siyasi pazarlıklar askeri darbelerin gölgesinde kalarak sonuç vermedi. Son olarak Şam hükümeti, sözü edilen yıllarda devletin Kürt politikasının şekillenmesinde müessir rol oynayan uygulamalara başvurdu.

d. 1970'li Yıllar: Kürt Milliyetçi Hareketlerin Yükselişi ve Silahlı Mücadelenin Gündemleşmesi

1970'li yıllarda dört devlette de resim değişti. Türkiye'de, 1960'larda kamusal alana radikalleşerek giren ideolojik siyaset ve rekabet, 1970'li yıllarda kutuplaşmaya

yol açarak bir kaos dönemini başlattı. 1970’li yılların ortalarında Türk ve Kürt sosyalistlerinin arasındaki makas açıldı ve ayrı örgütlenme gereği hisseden Kürtler çok sayıda parti ve harekete bölündü. Aynı yıllarda, Irak’taki Kürt isyanına ABD’nin teşviki ve oluruyla destek veren İran, daha sonra Cezayir Antlaşması’yla desteğini geri çekerek Kürtlerin ağır bir yenilgiye uğramasında önemli bir rol oynadı. İlaveten, 1979’da yaşanan İslam Devrimi, İran’ı ABD’nin Ortadoğu politikasında dayandığı temel aktörlerden biri olmaktan çıkararak İran’daki Kürtleri yeni bir rejim inşası içine aldı. Irak’ta ise, Kürtler tam anlamıyla siyasi statülerinin tanınması ile siyasallık iddialarının tümünden bertaraf edilmesi arasındaki tehlikeli salınımda kaybeden tarafta yer aldılar. Son olarak Suriye’de, 1960’larda tasarlanan ancak uygulan(a)mayan Arap Kuşağı projesi uygulamaya kondu.

Bu genel resimden yola çıkarak ilgili devletlerdeki baskın renkler ve gelişmeler ortaya konacak olursa, Türkiye’de, 1970’li yıllar iki hareketin gelişimi açısından önemli oldu: TİP ve Dev-Genç’te cisimleşen Türk solu ile Barzani hareketinden beslenen Kürt milliyetçi hareketi (Akkaya, 2015a: 25). Bu iki kaynaktan (Türk solu ve Barzani hareketi) beş kök grup oluştu ve 1970’lerin ikinci yarısında kurulan bütün Kürt hareketleri ve örgütleri bu beş grubun birinin veya birkaçının uzantısı olarak doğdu. Bu gruplardan ilki olan Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi (TKDP), Irak Kürdistan Demokrat Partisi (IKDP) ile benzer dünya görüşlerine sahiptir ve görece daha taşralı bir nitelik taşıyan kişilerce kurulup yürütülmüştür. İkinci kök grup, TKDP içinden çıkan ve sosyalizme sempatiyle bakan üniversite öğrencilerinden oluşmakla beraber önderleri arasında geleneksel toplumsal kesimlere mensup kişiler de vardır: Türkiye’de Kürdistan Demokrat Partisi¹²⁷ (T-KDP). Üçüncü kök grup, 1960’larda ve 1970’lerin başlarında Avrupa’daki Kürt öğrencilerin ve işçilerin oluşturduğu değişik çevre ve kişileri kapsar.

---

¹²⁷ T-KDP ile TKDP sıklıkla karıştırılmaktadır. 1970’de kurulan T-KDP’nin adı *Türkiye’de Kürdistan Demokrat Partisi* iken, 1965’te kurulan TKDP’ninki *Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi*’dir. İki partinin isimleri arasında “de” ekinde kaynaklı oluşan fark, kısaltılmış isimlere bir tire işareti “-” olarak yansımıştır: T-KDP’ye karşılık TKDP (Gündoğan, 2016: 63, dipnot 14).

Dördüncü kök grup olan Doğu Devrimci Kültür Ocakları (DDKO) 1970'lerin başında Diyarbakır hapisanesinde yapılan siyasi savunmalardan doğmuştur. Beşinci kök grup ise, Türk solundan gelen grupları içerir. Bu grubun en tanınmışı Kürdistan İşçi Partisi (Partiya Karkerên Kurdistan, PKK)'dir (Gündoğan, 2016: 62-75).

İsimleri zikredilen Kürt hareketleri, Kürdistan'ın Türkiye tarafından sömürgeleştirildiğini ve sömürgeci güçlere karşı ulusal kurtuluş hareketinin elzem olduğunu şiar edinen bir program benimseyerek Türk sosyalistlerinden giderek uzaklaştılar¹²⁸ (Akkaya, 2015a ve 2015b; Yeğen, 2008). Lenin ve Stalin'in "ulusal sorun"a ilişkin görüşleri sömürge tezinin teorik çerçevesini oluştururken, Kürt hareketleri Barzani'nin mücadelesinden alınan derslerin yanında Vietnam, Angola, Mozambik, Cezayir ve Filistin'e kadar dünyanın çeşitli yerlerindeki ulusal kurtuluş mücadelelerinden de esinlendiler (Akkaya, 2015a: 46). Türk ve Kürt örgütleri açısından ayrışmanın yaşandığı önemli noktalardan biri, "Kürdistan sömürgeci" tezine Türk sosyalistlerinin neredeyse tamamının sömürgeciliğin emperyalizmin özgül bir aşamasında ortaya çıktığı ve zaten Türkiye'nin kendisinin yarı sömürge olması nedeniyle emperyalist bir ülke olamayacağı tezi ile karşı çıkmasıydı (Akkaya, 2015a: 41). Türk solundan çeşitli kesimler Kürtler için ulusların kaderini tayin ilkesini teoride kabul etse de önemli bir çoğunluğu pratikte buna yanaşmıyordu (Yeğen, 2008).

Devlet politikası açısından bakıldığında, 1960'lardaki toplumsal ve siyasal hareketlenme ve TİP'in "Doğu Sorunu" çıkışıyla ülkenin gündemine giren Kürtlerin,

---

¹²⁸ 1969 yılındaki savunmasında Kürdistan'ın Türkiye'nin sömürgesi olduğunu ilk dile getiren kişi TKDP'nin kurucularından Şakir Epözdemir idi. Bunun yanında Marksist fikirleriyle tanınan Sait Kırmızıtoprak (Dr. Şivan) ile Kemal Burkay'ın yazılarında ve PKK'nin 1977 yılından sonra yayınladığı broşür ve kitapçıklarda sömürge tezi sıklıkla işleniyordu. Ayrıca, İsmail Beşikci'nin akademik çalışmalarıyla bu tezin oluşumundaki katkılarını da eklemek gerekir. Ezcümle, Kürt örgütlerinin tamamı 1970'lerin ortalarında sömürge tezi temelinde bir yandan Türk solu ile bir hesaplaşma içine girerken, diğer yandan, kendi tezlerinin doğruluğunu kanıtlamaya çalıştılar. Bu çerçevede Etiyopya-Eritre ve Portekiz-Angola arasındaki sömürgeci-sömürge ilişkisinin benzerinin Türkiye-Kürdistan bağlamında kurulduğunu savundular (Akkaya, 2015a: 42-43). Kürdistan'ın devletlerarası bir sömürge olduğunu öne süren çalışmalar için bkz. (Beşikci, 1991 ve 2014). Ayrıca, Fransa'nın Cezayir'de uyguladığı sömürge yöntemleri ile Osmanlı-Türkiye'nin Kürdistan'da uyguladığı sömürge yöntemlerini ve Fransız ile Türk entelektüellerinin bu konudaki pozisyonlarını mukayese eden bir çalışma için bkz. (Ünlü, 2014: 403-435).

Bülent Ecevit yönetimindeki CHP tarafından da sahiplenildiği görülmektedir. Sosyal-demokrat söylemiyle Kürtler arasında popüler olan ve 1973 seçim kampanyasında Doğu'nun sorunlarını çözmeyi vadeden Ecevit, Kürtlerin mukim olduğu yerlerde iyi sonuçlar aldı. Ancak iktidara geldikten sonra kampanya vaatlerinden vazgeçti (Kirişçi ve Winrow, 1997: 115).

Kürtler konusunda bir canlanışın yaşandığı bu dönemde, Kürt örgütlerinin içinden daha sonra hegemonik bir pozisyona yerleşecek bir oluşumun ortaya çıkması yeni bir sürecin başladığını işaret ediyordu. 28 Kasım 1977'de Diyarbakır'ın Lice ilçesi Fis köyündeki bir toplantıda Abdullah Öcalan ve arkadaşları tarafından kurulan PKK'nin ilan edildiğini bildiren broşürlerde, bağımsız ve birleşik bir Kürdistan'ın kurulması gerekliliği ile emperyalizme ve sömürgeciliğe son verecek ulusal bir devrimin aciliyeti vurgulanıyordu (Marcus, 2009: 70). 1980 darbesinden bir yıl önce Lübnan'daki Filistin kamplarında silahlı eğitim alan PKK militanları, devlet güçlerine karşı ulusal kurtuluş mücadelesi perspektifiyle 1980'lerde çatışma sürecini başlatacaklardı. Böylece çalışmamızdaki sorunsal artık yeni bir safhaya geçecekti.

İran'da ise, 1971'de İKDP genel sekreterliğine, öncesinde bir Tudeh üyesi olan Abdurrahman Qasımlo getirildi (McDowall, 2004: 345). Qasımlo'nun önderliğindeki İKDP, Eylül 1973'teki kongresinde, "İran'a Demokrasi, Kürdistan'a Özerklik" sloganını benimsedi ve silahlı mücadele kararı aldı. 1970'lerin sonlarına gelindiğinde, İKDP, rejime karşı mücadele eden diğer Marksist ve İslamcı gruplarla işbirliği yaptı (Vali, 2021: 177, 190, 194, 198-214).

Ancak İslam Devrimi'nden sonra koşullar değişti. Ayetullah Burucerdî'nin 1961 yılındaki ölümünden sonra mercii taklit makamına¹²⁹ gelen (Borghei, 1992: 46) ve

---

¹²⁹ Merciiyet ya da mercii taklit makamı, Şii ulema hiyerarşisinde tarihsel süreçte ortaya çıkan ve fakihler arasında dini otorite bakımından önde gelen, halk tarafından en çok tanınan kişiyi ifade eder.

İran'ı ABD ve Batı bağımlılığından kurtarma amacı taşıyan sosyalistlerin, milliyetçilerin ve İslamcıların başlattığı protestoların yoğunlaştığı 1978-1979 olaylarında politik liderliği ele geçiren Humeyni, Şah yönetimi boyunca toplumsal tabanları oldukça zayıflamış milliyetçiler ile sosyalistlerin toplumsal muhalefete erişme ve örgütlenme yeteneğinin kısıtlılığını avantaja dönüştürerek, esnafın, orta sınıfın, kentli yoksulların ve dindarların desteğini alarak Şah rejiminin çöküşe sürüklendiği o tarihsel anda, yeni rejimi kendi ideolojisi ve amaçları doğrultusunda kuracağının işaretini vermişti (Farsoun ve Mashayekhi, 1992: 5-8).

Milliyetçi, sosyalist ve İslamcı grupların işbirliğiyle Şah'ın devrilmesi ve devrimin başarıya ulaşması sonrası 1 Şubat 1979'da Tahran'a gelen Humeyni (Abrahamian, 2008: 161), iktidara giden yolda konumunu peyderpey güçlendirmişti. Bilhassa 4 Kasım 1979'da Tahran'daki ABD büyükelçiliğinin 3000 kadar öğrenci tarafından basılması (McDermott, 2001: 46), Kürtler dışındaki muhalefet odaklarının Humeyni'yi antiemperyalist mücadelenin başı olarak selamlamasına, o zamana kadar Kürtlerin statü taleplerini destekleyen muhalefetin anti-emperyalist mücadelenin yürütülmesi nedeniyle bu talepleri önemsiz bir ara başlık olarak görmelerine neden oldu (Vali, 2013: 131).

Öte yandan Kürtler, Şah'ın baskıcı ve merkeziyetçi rejiminin çökmesiyle oluşturulacak olan adem-i merkeziyetçi bir yapının içinde yer alabileceklerini, "İran'a demokrasi Kürdistan'a özerklik" sloganını benimseyerek zaten göstermişlerdi. Ancak, Kürtlerin hak taleplerinin öznesi konumundaki İKDP'nin laik ve demokratik bir düzen talebi, kurulacak İran İslam Cumhuriyeti'nin siyasal nizam düşüncesiyle çelişiyordu. Cumhuriyetin Kürtlere karşı tutumu açıktı: Kürtlere verilecek bir özerklik nüfusun yarısından fazlasının Fars etnisitesinden olmayanlardan oluştuğu İran'da benzeri talepleri gündeme getirebilir ve henüz çok genç olan rejime ciddi bir tehdit kaynağı yaratabilirdi (Elling, 2013: 47-50). Bu azınlıkların büyük çoğunluğu İran'ın çeper

bölgelerinde yaşıyorlardı. Irak sınırı boyunca Kürtler ve Araplar, Türk ve Sovyet sınırı boyunca Azeriler ve Türkmenler, Afganistan ve Pakistan sınırları boyunca da Beluçlar vardı. Bu halkların sınırın ötesindekilerle akrabalıkları, İran içinde Sünni birer azınlık olmaları nedeniyle daha da önem kazanıyordu (McDowall, 2004: 364).

Kurmayı amaçladığı İslam Cumhuriyeti'nin anayasasını hazırlama çalışmalarına henüz İran'a dönmeden üç ay önce Paris'te sürgündeyken başlayan Humeyni, uzun süreceğini ve kargaşaya sebep olacağını düşündüğü seçim ve tartışma süreci yerine, daha az sayıda kişiden oluşan fakih ve hukukçulardan oluşan bir Uzmanlar Meclisi oluşturulmasına ön ayak oldu. Her beş yüz bin kişiye bir temsilci olacak şekilde sayısı yetmiş üç olarak belirlenen bu heyetin yeni bir anayasa hazırlaması bekleniyordu. Ancak gerçekte olan şey, Humeyni'nin kendi oluşturduğu bir heyetin en geç bir ay içinde hazırladığı anayasa taslağına meclis üyelerinin son halini verecek olmasıydı (Taflıoğlu, 2013: 100-101).

Kürtlerin, ulusalcıların ve sosyalistlerin boykot ettiği, devletin yönetim şeklinin belirlenmesi için 30-31 Mart 1979'da yapılan ve halka İslam Cumhuriyeti ve monarşi seçeneklerinin sunulduğu referandumda katılanların % 98.2'si tercihini cumhuriyetten yana kullandı (Axworthy, 2013: 154). 1979 yılının ağustos ayında yapılan seçimle oluşturulan 73 kişilik Uzmanlar Meclisi'nde 55 üye Humeyni taraftarıydı (Algar, 1999). Daha önce hazırlanmış anayasa taslağına son şeklini verecek olan Uzmanlar Meclisi'ndeki gücüyle Humeyni, o zamana kadar hiç söz edilmeyen velâyeti fakih¹³⁰

¹³⁰ Velâyet-i fakih nazariyesinin temel dayanak noktası Şii mezhebindeki İmamet inancıdır. Şii fıkına göre, Peygamberin vefatından sonra meşru devlet ve ümmet yönetiminde velâyet yetkisi peygamber soyundan gelen imamlara aittir. Fakat bu imamların sonuncusu olan On İkinci İmam'ın ortadan kaybolmasıyla Gaybet dönemi başlamıştır. Gaybet, Şii düşüncede 12. İmam olarak bilinen Muhammed b. El-Hasan'ın halen sağ olduğuna ve insanlardan gizlenmiş olduğuna dair inanıştır. Gaybet döneminde ümmetin imamet ve velâyetinin kimde olacağı sorusu ortaya çıkmıştır. Bu, Şii'iler için devlet yönetiminin kayıp imam gelinceye kadar ortadan kalkması anlamına gelse de, nikâh, boşanma, yargı gibi işlerin yürütülmesi fakihlere düştüğünden velâyeti fakih kavramı kullanılmaya devam etmiş, 11. yüzyılda bu kavramın teorik çerçevesi oluşmaya başlamış ve 19. yüzyılda velâyeti fakih adıyla siyasal bir teoriye dönüşmüştür. Humeyni'nin düşüncesine göre, gaybet döneminde ehil fakihler, siyaset ve hükümet konularında imamın naibi olarak yetki sahibidir. Humeyni'nin devrim öncesi süreçte teorik olarak şekillendirdiği bu kavram, yani velâyeti fakih, devrim sonrası İran'da anayasal egemenlik anlayışının

kavramını yeni anayasa taslağında İslam Cumhuriyeti'nin temel dayanağı olarak kabul ettirdi. Bu durumu protesto eden azınlıktaki karşı üyeler, meclisin ilga edilip yeni bir meclis oluşturulmasını teklif etseler de başarılı olamadılar (Axworthy, 2013: 157-168).

1970'li yıllarda İran'daki bu çalkantılı genel resme karşılık, Irak'ta 1968 darbesinden sonra görece bir istikrar egemen oldu (Marr, 2012: 137). Sünni olması hasebiyle Suriyeli Hafız Esad'dan ayrılan, ancak Esad gibi kendisi de kırsal kökenli bir aileden gelen Saddam Hüseyin, 1968'deki darbeye önemli bir rol oynayarak devlet başkanı olan Hasan el-Bekr'in yardımcılığını üstlendi. 1968 darbesiyle tüm üst düzey yönetim kademelerine Baas üyelerini getiren yeni yönetim, muhalif odakların elimine edildiği tek parti ve tek kişi diktatörlüğüne giden yolu açtı. Nitekim Hüseyin, 1979 yılında Hasan el-Bekr'in istifasıyla tüm denetimi ele geçirerek devlet başkanlığının yanı sıra başbakanlık, parti genel sekreterliği ve silahlı kuvvetler komutanlığı görevlerini üzerine aldı (Arı, 2012: 453-455).

Suriye ve Irak'ta yönetimi ele geçiren Baas partileri benzer yönetim anlayışlarına sahiplerdi. Nasıl ki Suriye'de, kendisi Lazkiyeli olan Hafız Esad yönetimi tamamıyla eline geçirip devlet kademelerinin kritik yerlerine Lazkiyelileri yerleştirdiyse, Saddam Hüseyin de kısa süre içinde tüm üst düzey devlet kademelerine Tikritlileri getirdi (Arı, 2012: 454). Uzaktan akrabası ve kuzeni olan Hasan el-Bekr'in gölgesinde güçlenen ve 1979 yılında onu istifaya zorlayarak iktidara gelen Saddam Hüseyin, yıllar içerisinde mensubu olduğu Elbu Nasır aşireti ile bu aşiretin meskûn olduğu Tikrit'teki diğer Sünni aşiretlerden ve Tikrit'in de parçası olduğu Irak'ın Sünni bölgesindeki Duleymi, Cuburi, Ubeydi ve Azzavi gibi aşiretlerden gelen kadrolarla bir iktidar halkası yarattı. Öyle ki, pratikte “aşiretin devletleşmesi” ya da “devletin

---

temelini oluşturmuştur. Diğer bir deyişle, İran İslam Cumhuriyeti, Humeyni'nin velâyet-i fakih nazariyesine dayalı bir egemenlik anlayışıyla kurulmuştur. Humeyni, İran devlet nizamının temelini yerleştirdiği bu kavramla Şii fikhın klasik anlayışından sapmıştır, zira selefi Ayetullah Burucerdî ve dönemin diğer Şii uleması din adamları siyasete karışılmaması gerektiği konusunda uzlaşmışlardır (Onat, 1991: 89-110; Taflıoğlu, 2013: 95-112). Ayrıca bkz. (Khomeini, 2010: 27-149; Algar, 1999).

aşiretleşmesi” olarak tanımlanabilecek bir durum söz konusuydu (Dawood, 2013: 109-131).

Suriye menşeli Baas milliyetçiliğinin Irak’taki şubesinin başında olan Saddam Hüseyin, oldukça faydacı bir anlayışla “kavmiye” ile “vataniye”, “sosyalizm” ile “kapitalizm”, “parti” ile “devlet”, hatta “parti” ile “aile” arasında mekik dokuyan, karşısındaki tehlike ve fırsata göre bu dolayımlardan herhangi birine başvurmaktan imtina etmeyen bir siyaset izledi (Demir, 2014: 120). Elbu Nasır aşireti ve diğer Sünni aşiretlerin oluşturduğu bu iktidar piramidinin yönetimi ve idaresi altındaki devlet ile Kürtler arasındaki ilişkiler çalkantılı bir seyir izledi, Kürt varlığını yasal düzlemde tanıma ile imha etme arasında gidip gelen oldukça sorunlu bir ilişki ortaya çıktı.

Bu minvalde, İran ve İsrail gibi bölgesel devletler ve İran’ı vekil olarak kullanan ABD tarafından tehdit altında olduğunu düşünen Baas Partisi, Kürtlerle olan sorunları bir çözüme kavuşturarak kuzeyden uygulanan baskıyı yatıştırmak istedi (Yıldız, 2004: 18). Saddam Hüseyin, Kürtlerle bir barış antlaşmasına vardığı takdirde, devletin en temel sorununu çözen kişi olarak iktidarını sağlamlaştıracığını biliyordu. Ancak gerçekte Kürdistan’a reel özerklik vermekle ilgilenmiyor, geçici bir antlaşmaya vararak sorunu daha sonra kendi bildiği yöntemle çözmek istiyordu (Babekr ve Shehtman, 2010: 382). Esasında bu antlaşma modern Irak tarihinin gösterdiği üzere sık sık rastlanan bir şablonun parçasıydı. Irak’ta iktidara gelen hükümetler Kürtlerle içine girdikleri müzakereleri daha çok siyasi iktidarlarını pekiştirmeye yönelik zaman kazanma taktiği olarak görüyorlardı. Saddam Hüseyin’in bu girişimi de seleflerinin bu yöndeki çabalarından farklı değildi.

Tarafların niyetleri ne olursa olsun, uzun süren müzakereler sonrası 11 Mart 1970 tarihinde Barzani ve Saddam Hüseyin, Kürdistan’ın otonom statüsünün

belirlendiği bir antlaşmaya¹³¹ imza attılar (O'Ballance, 1996: 90). Antlaşmada, ana hatlarıyla, Kürtlerin siyasi, idari ve kültürel haklarının tanınacağı ve Kürtlerin çoğunlukta yaşadığı yerlerin yapılacak halk oylaması yoluyla birleştirileceği kayıt altına alınıyordu (Yavi, 2006: 408).

Baas hükümetinin Kürt politikası olarak yayınlanan antlaşma, David McDowall'a (2004: 437) göre, Irak Kürtlerine o güne kadar önerilen en iyi antlaşmaydı. Kürtlerin kendi kaderini tayin hakkının tanınmasının oldukça büyük bir adım olduğuna şüphe yoktu. Antlaşma metnine göre, Kürtçe Kürdistan'da resmi dil ve eğitim dili, diğer vilayetlerde ise ikinci resmi dil olarak kabul ediliyordu. Bu da anayasaya, 1) Irak halkının Araplardan ve Kürtlerden müteşekkil iki temel ulustan oluştuğu, Kürtlerin ve diğer azınlıkların ulusal haklarının Irak toplumu çerçevesinde kabul edileceği; 2) Kürtçenin Arapçayla beraber resmi dil olacağı ifadelerinin eklenmesiyle sağlanacaktı. Devlet görevlerinde Kürtlerin Araplarla eşit haklara sahip olacağı, Kürt ahalinin çoğunlukta olduğu yerleşim yerlerinde memurların Kürtlerden ya da Kürtçe bilen kişilerden seçileceği, Kürdistan'ın kalkınması için özel bütçe ayrılacağı, genel af ilan edileceği, Kürtlerin ve Arapların eski yerleşim yerlerine geri döneceği, Kürdistan'da tarım reformunun yapılacağı, devlet başkan yardımcısının Kürt olacağı ve yasama organlarında Kürtlerin nüfusu oranında temsil edileceği gibi hususlar antlaşmanın diğer önemli maddelerini oluşturuyordu (Babekr ve Shehtman, 2010: 392; Yavi, 2006: 404-410).

Bununla birlikte, müzakerelerde üzerinde uzlaşılan peşmerge güçlerinin sınır muhafızları olması ve antlaşmanın uygulama süresi gibi hususlara nihai antlaşma metninde yer verilmedi. Hükümet, resmi bir güvence vermeden Kürt otonom bölgesinin sınırlarını belirleyecek nüfus sayımının 1970 sonbaharında yapılmasını ve Kürdistan'ın

---

¹³¹ Antlaşmanın Arapça metni ve Türkçe çevirisi için sırasıyla bkz. (Muhammad, 2013: 108-116 ve 90-91).

özerk statüsünü tanıyacak yasanın ise, antlaşma çerçevesinde dört sene içerisinde çıkarılmasını vadetti. Böylece Kerkük, Hanekin ve Sincar'ın idari statüleri çözüme kavuşturulmayarak sınır sorunu ertelenmiş oldu (Babekr ve Shehtman, 2010: 392-393). Zaman ilerledikçe 1970 Antlaşması temelinde belirlenecek sınırların bir türlü netleştirilmemesi Kürtlerde hayal kırıklığına yol açtı (Hunt, 2005: 87).

Gerçekten de öngörülen 4 yıllık zaman diliminde antlaşma maddeleri uygulanmadı. Kürtlerin başkan yardımcısı olarak önerdikleri kişi Bağdat tarafından reddedildi; başta Kerkük olmak üzere Musul'daki Hanekin ve Sincar bölgelerinin özerk bölgeye katılıp katılmayacağını belirleyecek nüfus sayımları bir türlü yapılmadı. Nüfus sayımları yapıldığı takdirde Kerkük ve çevresindeki petrol sahaları ile diğer tartışmalı bölgelerde Kürt nüfusun çoğunlukta olduğu gösterilecek ve Kürt bölgesine dahil edilecekti (Farouk-Sluglett ve Sluglett, 2001: 131). Baas Partisi'ne göre, Kerkük'ün Kürtlere geçmesi Kürdistan'ın ekonomik varlığa sahip bağımsız bir siyasi birim haline gelmesi, yani devletleşmesi demektir. Barzani'ye göre ise, Kerkük özerk Kürdistan'ın başkentiydi ve tamamıyla Kürdistan'ın denetiminde olmalıydı (McDowall, 2004: 448).

Barzani, Saddam Hüseyin'i kasıtlı olarak bölgenin demografisini değiştirmeye çalışmakla suçladı. Devam eden özerklik görüşmelerine rağmen, 1973 yılına gelindiğinde iki taraf arasında çatışmalar yaşanmaya başladı (Yıldız, 2004: 19). Mustafa Barzani dış destek arayışına girdi. Bu dış desteği de 1972 yılında Saddam'ın Irak petrollerini millileştirmesi ve Sovyetler Birliği ile bir dostluk antlaşması imzalaması sonrasında buldu. ABD, aynı yıl, Sovyetlerin bölgeye daha fazla sızmasına karşı İran üzerinden Kürtleri desteklemeye karar verdi. Gerçekte ne ABD'nin ne de İran'ın Kürtlerin ulusal davalarıyla ilgileri vardı. Çünkü Kürtlerin Irak devletinden ayrılmasının hem Irak'ın toprak bütünlüğü açısından sonuçları olurdu, hem de İran ve Türkiye'deki Kürtleri de benzer talepler ileri sürmeye yöneltirdi. Desteğin altında yatan esas neden,

Bağdat'ı güçten düşürmek ve böylelikle kendi tarafına çekmekti (McDowall, 2004: 442).

Saddam Hüseyin ise, 1974 yılında çerçevesini kendisinin çizdiği bir özerklik yasası çıkarttı. 1957 nüfus sayımı ve 1970 özerklik antlaşması temelinde çıkarılan Kürt Otonomisi Hakkında 33 No'lu Yasaya göre, Kürtlerin birtakım talepleri karşılanırsa da Kerkük ve diğer tartışmalı bölgeler özerk bölgeye dahil edilmiyor, Kürtler tarafından idari olarak birleştirilmesi talep edilen yerlerin neredeyse yarısı dışarıda bırakılıyordu. Ayrıca, idari olarak, Kürdistan bölgesi merkezi yönetimin sıkı denetiminde tutuluyordu (Yıldız, 2004: 20-21). Kerkük başta olmak üzere ihtilaf konusu yerlerde istediğini alamayan ve ABD ile İran'ın destek sözüne güvenen Barzani, 1974 Özerklik Yasası'nı reddetti. Irak yönetimi ise, petrol fiyatlarındaki artışın ekonomiye katkısıyla hızla silahlanma yoluna gitti ve Sovyetlerle bir dostluk antlaşması imzaladı. Ekonomik gücü askeri güçle desteklenen Irak, bölgesel bir güç olma yolunda ilerlerken, bir yandan da Kürtlerle 1970'te yaptığı antlaşmaya uymayarak kendi özerklik yasasını dayattı (Bengio, 2012: 114). 1974 yılının yaz aylarında şiddetlenen çatışmalarda Irak ordusu oldukça yıpranmış ve İran'dan ağır silah yardımı alan Kürtler karşısında diş dokunur bir zafer kazanamamıştı. Koşullar Kürtlerin lehineydi. ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger¹³² çatışmalar tüm hızıyla devam ederken Kürtlere her türlü destek sözü veriyordu (Gibson, 2015: 163).

---

¹³² Barzani, Henry Kissinger'ın verdiği sözlere büyük anlamlar atfetmiş ve tüm umutlarını ona bağlamıştı. Ancak soğuk, her türlü duygusallıktan uzak ve koyu "reel politika" taraftarlığıyla tanınan Kissinger, İran-Irak yakınlaşmasına olumlu bakıyordu. Kar zarar hesabı yapan Kissinger, İran-Irak uzlaşmasının ABD için yararlı olduğuna kanaat getirmişti. Kaldı ki, Baasçılar da Sovyet bağımlılığından rahatsızlardı ve bu durumu dengelemek için Batı ile ilişkileri geliştirme arayışındaydılar. Öte yandan, Kürtlerle diyalog resmi yollardan yapılmamış, Kongre'nin onayı alınmamıştı. Gizli ajanlar aracılığıyla verilen vaatlerin bir bağlayıcılığı da yoktu (Babekr ve Shehtman, 2010: 448-449). Dolayısıyla, Bağdat ile olan mücadelesinde Kürtlere verilen vaatler Sovyetler Birliği ile yakınlaşan ve petrolü millileştiren Irak'ı "özgür dünya" ile "demir perde" arasındaki "tahterevallide" birinci grubun yanına çekmek, bu mümkün değilse ikinci gruptan uzaklaştırmak amacı taşıyordu. Yani, ABD'nin Kürtlere verdiği desteğin nedeni "kontrollerinden" çıkan Irak'ı yeniden kendi taraflarına çekmek ve bu sayede Ortadoğu'daki konumunu güçlendirmekti. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. (Gibson, 2015: 117-142, 143-162, 163-197).

Diğer yandan, Şattülarap'taki sınır çizimi meselesi bir süredir İran ve Irak arasında anlaşmazlık konusuydu. Saddam Hüseyin, son çare olarak sınır konusunda İran lehine düzeltmeye gitmeyi kabul ederek Tahran'ın Kürtlere olan desteğini kesmek istedi. 6 Mart 1975'te Rıza Şah ile Saddam Hüseyin arasında yapılan Cezayir Antlaşması¹³³ ile İran Şattülarap'ın yarısı üzerinde egemenlik kurma hakkını kazanırken, Kürtlere verdiği desteği kesme sözü verdi (Farouk-Sluglett ve Sluglett, 2001: 170, 256; Marr, 2012: 153-154). İran ve dolaylı yoldan ABD desteğini kaybeden Kürtler, Bağdat ile baş başa kaldıklarında bir yıkımla karşılaştılar. Seçenekler kısıtlıydı: ABD ve İran desteği olmadan savaşmaya devam etmek, İran'a sığınmak ya da Bağdat'a teslim olmak. Kürtler, tabiri caizse, örs ve çekiç arasında kalmışlardı. Barzani, emrindeki savaşçılar ve sayıları 250.000'i bulan mültecilerle birlikte İran'a sığındı. Çok sayıda peşmerge Irak ordusuna teslim olurken, 2.000 kadarı dağlara çekilerek gerilla savaşını sürdürmeye devam etti (Bengio, 2012: 125-148).

Böylece, Irak'taki örgütlü Kürt hareketi büyük bir darbe yiyerek gücünü büyük oranda yitirdi. Mustafa Barzani, ailesi ve yakın arkadaşları Tahran civarındaki Kerec'e yerleştiler. Barzani aktif mücadeleden çekilerek IKDP liderliğini oğlu Mesut Barzani'ye bıraktı (Babekr ve Shehtman, 2010: 459-461).

Hâsılı, 1970'li yıllar Irak Kürtleri için bir yıkım on yılıydı. Aynı süreçte Suriye Kürtleri de önemli gelişmelerle karşı karşıyaydılar. 1970'de Baas Partisi'ndeki parti içi iktidar mücadelesinden başarıyla çıkan ve 1971 yılında başkanlığını ilan eden Hafız Esad yönetiminde (Schmidinger, 2016: 83), başta ordu, bürokrasi ve istihbarat gibi kilit kurumlara Nusayriler getirildi (Arı, 2012: 143). Esad'ın başkanlığıyla beraber Suriye'de 1960'lı yıllara damga vuran iktidar mücadeleleri yerini kısmi de olsa istikrarlı bir siyasal hayata bıraktı. Darbe öncesi orduda yandaşlarının konumunu güçlendiren Esad, iktidarı ele geçirmesinin ardından bu unsurlara yeni rejimin inşasında da önemli bir yer

¹³³ Antlaşmanın tam metni için bkz. (W/United Nations, 1976: 135-213).

verdi. 1971’de devlet başkanı olduktan beş ay sonra Baas Partisi Genel Sekreterliği ve Suriye Silahlı Kuvvetleri’nin başkanlığını da üstlenen Esad, devletin hayati önemdeki kurumlarının sevk ve idaresini tek kişi yönetiminde toplayarak Baas Partisi’ndeki kolektif liderlik anlayışını terk etti (Özkoç, 2007: 137).

Esad’ın “tek adam” yönetiminde Kürtler ve diğer azınlıklara karşı ayrımcı ve dışlayıcı politikalar uygulandı. 1973 yılında kabul edilen Suriye Anayasası’na¹³⁴ göre, Suriye bir Arap Cumhuriyeti idi ve Arap kuşağındaki Arap ulusunun bir parçasıydı (Heller, 1974: 55). Bunun uygulamadaki karşılığı ülke sınırları içindeki herkese bir Suriyeli Arap kimliği kazandırmak ve “etnik” kökenli siyaset yapılmasının önüne geçmektir (Özkaya, 2007: 98).

Bilhassa Kürtlerin Arap ulusunun içinde eritilmesi ve Araplaştırılması Esad’ın başkanlığında bir devlet politikası halini aldı. Bundan önceki sayfalarda yer verdiğimiz, yayınlandıktan sonra devletin Kürt politikasının temelini oluşturan Hilal’in raporu Esad’ın Kürt politikasına da temel oluşturdu. Bu rapor doğrultusunda Irak’a kadar uzanan Türkiye sınırı ile Irak-Suriye sınırından 10-15 km genişliğinde, 375 km uzunluğunda bir sınır şeridi yaratıldı. Buna göre, 332 köyde yaşayan yaklaşık 140.000 Kürt’ün boşaltılan köylerine Fırat Nehri üzerinde Tabka Barajı’nın yapılmasıyla meskenlerini kaybeden Araplar yerleştirildi (McDowall, 2004: 625). Bu politika doğrultusunda Deyrizor çöllerine sürülen çok sayıda Kürt hayatını kaybetti (Schmidinger, 2016: 83). Arap yerleşimcilerin gelmeye başlamasıyla Kürt köylüler topraklarını kaybettiler, ancak iş köyleri tahliye etmeye geldiğinde evlerinden taşınmayı reddettiler. Daha sonra plana uygun olarak inşa edilen 41 köye yerleştirilen Araplar başka yere taşınmadığı gibi, Kürtlere de eskiden sahip oldukları topraklar iade edilmedi (McDowall, 2004: 626).

---

¹³⁴ 1973 Suriye Anayasası’nın konumuz bağlamındaki önemli maddeleri için bkz. (Heller, 1974: 53-66).

Hafız Esad, 1976 yılında Arap kuşağı projesinden vazgeçtiğini açıklasa da (Gambill, 2004), 1978 yılında Türkiye-Suriye sınırının en doğusundaki Derik'te 136 köy daha Araplaştırma politikalarından nasibini aldı. Derik kasabasının ismi Malikiye (Bingöl, 2004: 43), Suriye'deki Kürt bölgesinin ortasında yer alan Kobani'nin ismi ise "Ain al-Arab" olarak değiştirildi (Gambill, 2004). Sonuçta, Kamışlı ve Derik kentlerinde çok sayıda köye Araplar yerleştirilirken isimleri de Araplaştırıldı (Bingöl, 2004).

Kürtlere yönelik Araplaştırma politikasının iki sebepten kaynaklandığı ileri sürülebilir. Bu politika en başta ulusal güvenlikle ilintilidir. Irak'taki Kürtler, 1961'den bu yana "kendi devletlerine" karşı bir isyan hali içindeydiler. Türkiye'de de on yıllardan bu yana Kürt ulusal duyguları ifade edilmeye başlanmıştı. Dolayısıyla, Kürtlerin sınırın kuzeyinde ve doğusunda yaşayan akrabalarından koparılması ve temas imkânının ortadan kaldırılması Şam açısından bir ulusal güvenlik meselesiydi. Tam da bu amaç paralelinde Suriye Kürtleri ile komşu ülkelerdeki Kürtler arasında bir emniyet şeridi oluşturulmak istendi. Araplaştırma politikasının ikinci boyutu ekonomi ile ilgilidir. Petrol kaynaklarının bulunduğu Cezire'deki Karaçuk ve Rameyla bölgelerinde Kürtlerin, Kerkük'te olduğu gibi demografik üstünlük kurmasından korkuluyordu (McDowall, 2004: 626).

İktidarının ilk yıllarında Türkiye ve Irak sınırında bir Arap şeridi oluşturmaya çalışan Esad, 1976 yılında bu projeden vazgeçtiğini açıkladı. Bu vazgeçişin iç ve dış nedenleri vardı. İç politikaya dönük neden, Nusayri yönetimine olan muhalefeti dizginlemek için Kürtlerin desteğini almak istemesidir. Dış politikaya yönelik neden ise, Esad'ın anlaşmazlık içinde olduğu Bağdat ve Ankara'nın istikrarını bozmak ve onları yıpratmak için bu ülkelerdeki Kürtleri kullanmasıdır (Chailand, 1994'ten aktaran Özkaya, 2007: 99). Bu nedenle, Türkiye'de gerçekleşen 1980 darbesi öncesi Suriye'ye

gelen Abdullah Öcalan'ın PKK'yi örgütlemesine ve önemli bir güç olarak ortaya çıkmasına müsaade etmesi şaşırtıcı gelmemelidir.

Özetle, 1970'li yıllar Türkiye, İran, Irak ve Suriye'deki Kürtler açısından önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Kürt hareketleri açısından 70'li yıllar silahlı mücadelenin uzun bir aradan sonra tekrar gündemleşmesi açısından önemlidir. Şiddet ya da zor araçları, sözü edilen devletlerin Kürt hareketleriyle ilişkilerinin takip eden on yıllardaki değişmeyen baskın rengi olarak kalacak ve günümüze kadar bu özelliğini koruyacaktır.

e. 1980'li Yıllar: PKK'nin Kürt Milliyetçi Hareketleri Karşısında Hegemonik Güce Dönüşmesi ve Silahlı Mücadele Safhası

Türkiye'de 12 Eylül 1980 darbesi, İran'da 1979 Devrimi, 1980-88 İran-Irak Savaşı ve PKK'nin bölgede dikkate alınan bir güç olarak ortaya çıkması gibi önemli gelişmeler bu devletlerin Kürt politikalarının yeniden biçimlenmesinde başat rol oynadı. Bilhassa PKK'nin bölgede yeni ve etkili bir aktör olarak sivrilmesi, faaliyetlerini Türkiye'nin yanı sıra Irak ve İran'a kadar yayması bu devletlerin ilişkilerini daha da çetrefilli hale getirdi.

12 Eylül askeri yönetiminin kurduğu baskı ortamı ve bilhassa Diyarbakır hapisanesinde uygulanan insanlık dışı muamele ve işkenceler Kürtlerde büyük bir öfkenin birikmesine yol açarken, darbe öncesi yurtdışına çıkan PKK'nin öncü kadroları bu öfkeyi ustaca kullandı. Lübnan'daki Filistin kamplarında eğitim gören PKK militanlarının 1982 Lübnan işgalinde İsrail güçlerine karşı savaşmaları Filistinli örgütlerin Helve olarak bilinen Lübnan ve Suriye sınırındaki Bekaa vadisindeki askeri kampı PKK'ye tahsis etmelerine yol açtı (Akkaya, 2015b: 93-94). Bu dönemde Şam'ın desteğini de alan PKK, Ağustos 1982'de toplanan II. Kongresi'nde üç yüz kişilik savaştı gücünü Türkiye'ye gönderme kararı alsa da, bu gücün önemli bir kısmını 1983

yılı başında Türkiye-Irak sınırının güneyine yerleştirdi (Akkaya, 2015c: 113; Güler, 2010: 36; Özdağ, 1999: 35).

PKK'nin kuzey Irak'a yerleşmesi, İran-Irak Savaşı'nın yaşandığı koşullarda gerçekteşti. Savaş, daha ziyade tarafların birbirleriyle olan güney sınırlarında gerçekteştiği için kuzeydeki Kürt bölgesinde oluşan güç boşluğunu IKDP ve IKYB doldurdu ve birçok yerde kontrolü sağladı. Bu bağlamda, İran-Irak savaşı adeta bir turnusol kâğıdı işlevi gördü. Savaşın tüm hızıyla sürdüğü bu dönemde odağımızdaki devletler hem birbirleriyle kuracakları hem de Kürtlere yönelik izleyecekleri politikaları belirlediler.

Evvela belirtmemiz gerekir ki, Türkiye'nin 1979 Devrimi sonrası İran'a yönelik politikası bir “tedbir politikası” olarak şekillendi ve iki temel kaygı üzerine inşa edildi: Bu kaygılardan ilki, İslamcı rejimin Türkiye'ye ihracı; diğeri, devrimin başarısızlıkla sonuçlanmasının İran'ın parçalanmasına ve ülkenin doğusunda bir Kürt devletinin kurulmasına yol açmasıydı. Türkiye'nin İran politikası bu iki tehdidin bertaraf edilmesi odaklıydı (Olson, 2010: 53). Ortadoğu'daki Batı savunma sisteminin bir parçası olan CENTO'nun İran devrimiyle işlevsiz hale gelmesinin Türkiye-İran ilişkilerinin kopmasına yol açması beklenebilirdi, ancak Türkiye açıkça İran karşıtı bir tutumu benimsemedi (Hale, 2003: 180). Bu politika, İran'ın Sovyetlerin etkisi altına girmesini arzu etmeyen Türkiye ve ABD'nin çıkarlarına uygundu. Türkiye, İran-Irak Savaşı'nın başından sonuna kadar tarafsızlığını korudu ve iki devletle de ekonomik bağlarını geliştirdi. Körfez'deki dolum tesislerinin savaş sırasında kullanılamaz hale gelmesinden sonra Irak, Türkiye ve Suriye ile olan petrol boru hatlarına bağımlı hale geldi. Bilhassa bu süreçte Kerkük-Yumurtalık petrol hattı ehemmiyet kazandı (Bowlus, 2017: 738). İran da ithal malları ve dış dünyaya geçiş kapısı olması nedeniyle Türkiye'ye bağımlıydı. Türkiye'nin iki ülkeye yaptığı toplam ihracat 1981 yılında 220.000.000

dolar, 1985 yılında 2.000.000.000 dolara yükselerek toplam ihracatının dörtte birine tekabül etti (Hale, 2003: 180).

Diğer yandan Suriye, özellikle Saddam Hüseyin yönetiminde ciddi bir rakip olarak sivrilen ve bölgesel hegemonya hırsları olan Irak'ın savaştan zayıflayarak çıkmasını istiyor ve güney sınırlarında sorunlu bir ilişki içinde olduğu İsrail'e ek olarak savaştan muzaffer çıkan bir Irak'ı kendi güvenliğine tehdit olarak görüyordu (Darwich, 2019: 77, 82-83). Suriye, bu nedenle, İran-Irak Savaşı'nda IKDP ve IKYB'nin kuzey Irak'ta etkinliklerini artırmalarını desteklerken (Özdemir, 2020: 65), aynı zamanda PKK militanlarının sınırlarını kullanarak Türkiye ve Irak'a geçmesine izin veriyordu (Özdağ, 1999: 36).

Suriye ve Kürt partilerinin bu yakınlaşması, Ankara ve Bağdat'ı Kürt hareketlerine karşı ortak cephede bir araya getirirken, taraflar önceden haber vermek koşuluyla birbirlerinin topraklarında “sıcak takip” yapma hakkı tanıyan “Sınır Güvenliği ve İşbirliği Antlaşmasını” Şubat 1983'te imzaladılar (Özdağ, 1999: 36). Antlaşmanın imzalanmasının ardından 25 Mayıs 1983'te Türk ordusu kuzeyden sınırı 5 kilometre aşarken, Irak ordusu güneyden bir harekât başlattı ve PKK ile IKDP kampları iki ateş arasına kalarak büyük zarar gördü (W/USAK, 2007: 26).

Egemenliğin somut göstergesi olan sınırlarının ikili bir antlaşma çerçevesinde bir başka devletin askeri güçlerince geçilmesi ve “ihlal” edilmesi, 1920'lerden bu yana sınırların kutsiyetini ve dokunulmazlığını her fırsatta vurgulayan Irak'ın egemenliğini tartışmaya açması anlamına geliyordu. Irak'ın sınırlarının kutsiyetine ve dokunulmazlığına hâlel gelmesi pahasına, egemenliğini yeniden tesis etmek amacıyla bir başka devletin sınır ihlaline razı geldiği, Türkiye'nin ise, sınırları dışında olsa bile tehdit olarak algılanan bir sorunun bertaraf edilmesini hayati önemde gördüğü anlaşıyordu. Dolayısıyla, konumuz açısından değerlendirildiğinde, imparatorluklar

çağının hâkim anlayışı sınır boylarında merkezi iktidar ve Kürt yerel yönetimler arasında iktidar paylaşımına dayanan müttefiklik ilişkisi, askeri kuleler, mayınlı araziler ve dikenli tellerin ayırdığı kesinleştirilmiş ve netleştirilmiş sınırların varolduğu ulus-devlet dünyasına gelindiğinde yerini tehdit ve düşman algısına bırakmıştır denebilir. İmparatorluklar çağındaki gibi merkez-çevre arasında iktidar paylaşımına dayanan bir birlikteliğin imkânlarının ortadan kalktığı yeni dönemde, hâkimiyet, egemenlik, güvenlik, devletin âli menfaatleri ve kamu düzeni gibi gerekçeler öne sürülerek Kürt hareketlerinin siyasallık iddialarını ortadan kaldırmak bir beka meselesi olarak görülmüş ve bundan kaynaklanan tehlikeleri savuşturmak için güvenlik ve işbirliği antlaşmaları imzalanmıştır.

Zikredilen bu işbirliği karşısında, Kürt hareketleri ortak davranan devletlere karşı zaman zaman işbirliğine gittiler. Nitekim, yukarıda yer verdiğimiz askeri harekâttan sonra PKK ve IKDP Temmuz 1983'te 11 maddelik "Dayanışma İlkeleri" protokolünü¹³⁵ hayata geçirdiler. Başta Amerikan emperyalizmi olmak üzere her türlü emperyalizme ve emperyalizmin bölgedeki plan ve komplolarına karşı mücadele etmenin gerekliliğinin vurgulandığı protokolde, bölgedeki devrimci gruplarla işbirliğinin ve ittifakın gerekliliğinin de altı çiziliyordu (Özdağ, 1999: 37-39). Protokol doğrultusunda PKK Lübnan ve Suriye'deki militanlarını kuzey Irak'ta inşa ettiği kamplara yerleştirdi. Çok geçmeden Türkiye, İran ve Irak devlet sınırlarının kesiştiği bir noktada yer alan Lolan Kampı PKK'nin ana karargâhı haline geldi. Akabinde, PKK, 15 Ağustos 1984 Eruh ve Şemdinli baskınlarıyla silahlı mücadeleyi başlattığını şu sözlerle duyurdu:

---

¹³⁵ PKK-İKDP ittifakını sağlayan protokolün diğer maddelerinde, mücadelenin esas olarak Kürdistan halkının gücüne dayanması gerektiği, tarafların birbirlerinin içişlerine karışmayacağı ve birbirlerine zarar verecek eylemlerden kaçınacakları vurgulanıyordu. Protokolün 11. maddesine göre, taraflardan birinin protokolün yükümlülüklerini yerine getirmemesi ve karşı taraftan gelen uyarıyı dikkate almaması durumunda protokol feshedilebilirdi (Gunter, 1996: 50-51).

“Yurtsever Kürdistan Halkı! Yüzyıllardır ulus ve halk olarak bizi yok etmek isteyen sömürgeciliğe karşı mücadeleyi yükseltme, yüzyıllardır süren ve özellikle son dört yıldır en barbar biçimiyle uygulanan baskı, işkence ve zorbalığın, akıttığımız kanın hesabını sorma zamanı gelmiştir. Bu, onurlu yaşamak isteyen her Kürdistanlının yurtseverlik görevidir” (Bozarslan, 2002’den aktaran White, 2016: 35).

PKK’nin bu ilk eylemlerinin ardından Türkiye, Irak ve Suriye ile sınırlarını güvenlik altına almak için sınır antlaşmaları akdetti. Türkiye, Irak ile daha önce yer verdiğimiz 1946 antlaşmasına dayanarak Türkiye-Irak Güvenlik Protokolü’nü 15 Ekim 1984’te imzaladı. İki devletin 1980’li yıllarda PKK’ye karşı mücadelesinde etkin bir rol oynayan bu protokole göre, imzacı devletler 5 kilometre derinliğe kadar birbirlerinin sınırları içinde suçluları “sıcak takip hakkı” kazanıyordu (Ata, 2008: 64). Türkiye-Suriye Sınır Güvenliği Protokolü ise 5 Mart 1985’te imzalandı (Sınmaz, 2017: 15). Türkiye, bu girişimiyle, Suriye’nin PKK’ye olan desteğini keseceğini düşünse de ilerleyen sayfalarda göstereceğimiz üzere bu beklentisi gerçekleşmeyecekti.

Dörtlü sacayağının diğer parçası olan İran’daki Kürt hareketi için de 1980’li yıllar önemli bir dönemeçti. Savaşın başlamasıyla İKDP ve İran’daki diğer Kürt güçleri Kürdistan’a otonom bir statünün tanınması karşılığında Irak ordusuna karşı İslam Cumhuriyeti’yle güç birliği yapmayı önerdi. Ancak Humeyni, bunu fırsatçılık olarak değerlendirerek Kürtlerden koşulsuz destek bekledi (Vali, 2013: 135). Uzlaşıya varılamaması, Tahran ve Kürtler arasında çatışmalara yol açtı. 1983’ün sonlarına gelindiğinde İran ordusu karşısında büyük bir hezimet yaşayan partinin yönetici kadroları ve İKDP peşmergeleri Irak içlerine sürüldü. İran ve Irak devletlerinin 8 yıl süren acımasız savaşında İran devletine karşı mücadele eden İKDP Bağdat’ın, Irak devletine karşı onlarca yıldır savaş vermekte olan İKDP ve 1979’da kurulan IKYB ise Tahran’ın desteğini aldı. Savaş sürerken, İKDP İran Kürdistanı’ndan Irak içlerine sürülürken, İKDP ve IKYB İran içlerinde kendilerine güvenli bir bölge buldu. Tabiri caizse, Qazî Muhammed’in mirasçısı Kürt partileri Bağdat ve Tahran’ın sahada vekâlet

savaşlarını yürüten müttefiklerine dönüştü. İki devlet arasındaki dağlık sınır boylarında mücadele veren Kürt örgütleri arasındaki çatışmalar, Kürt milliyetçiliği gündemiyle hareket eden bu örgütlerin ulusal davalarını zayıflatan bir faktör oldu (Ahmadzadeh ve Stansfield, 2010: 16; Stansfield, 2014: 75).

Bu çatışmalı ortama karşın, İran ve İKDP aralarındaki meselelere çözüm getirmek amacıyla biratırım görüşmeler de gerçekleştirdi. Humeyni, İran-Irak Savaşı'nın 1988'de bitimini ve Saddam tehdidinin bertaraf edilmesini rejimini güçlendirmek için fırsat olarak görürken (Stansfield, 2014: 75), Qasımlo önderliğindeki İKDP, 1988'de gerçekleştirilen kongrede, Humeyni ile bir barışın sağlanabileceği fikrini benimsedi. Qasımlo'yu bu kararı almaya sevkeden nedenler, şiddetin bir çözüm getiremediğinden hareketle, Tahran'ın Bağdat ile uzun savaşından sonra Kürtlere karşı tutumunu yeniden değerlendirmek imkânına sahip olduğu ve Humeyni'nin gücünü hızla kaybettiği düşüncesi idi (McDowall, 2004: 375). Bu karar İKDP içinde bir bölünmeye neden olurken, Tahran'la müzakerenin kapısını açtı. Qasımlo, arkadaşı Celal Talabani'nin aracı olmasıyla Aralık 1988 ile Ocak 1989 arasında Viyana'da Tahranlı yetkililerle bir dizi toplantı gerçekleştirdi. Kürt bölgesinin idari olarak birleştirilmesi ve özerklik talebi etrafında dönen bu toplantılarda bir sonuç alınamayınca görüşmeler bir süreliğine kesildi. Ancak, Haziran 1989'da Humeyni'nin ölümünden kısa bir süre sonra Tahran'ın talebiyle görüşmelere başlanacağı esnada Qasımlo beraberindekilerle suikaste uğrayarak öldürüldü (Yıldız ve Taysi, 2007: 27-28). Görünen oydu ki, İran, Sımko'dan bu yana Kürt liderlerini suikastle öldürme politikasını hiç terk etmemişti.

Böylece İran'daki Kürt hareketi önemli bir liderini kaybetti ve gücünü büyük oranda yitirdi. Diğer yandan, faaliyetlerini Türkiye ve Irak'a yönelik gerçekleştireceğine ve Suriye Kürtlerinin sorunlarına ilişkin herhangi bir talepte bulunmayacağına dair Şam'la zımni bir anlaşma içinde olan PKK (Marcus, 2009: 86-87), dikkate alınması gereken bir güç olarak ortaya çıkıyordu. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Şam, İran-Irak

Savaşı'nda alenen görüldüğü üzere bölgesel bir güç olmak arzusundaydı. Bu amaç doğrultusunda, IKDP, IKYB ve PKK'ye olan desteğiyle komşularını uğraştırmaya ve güçten düşürmeye çalışıyordu.

Şam-PKK ilişkisinin Fırat ve Dicle sularının Türkiye ile paylaşılması meselesiyle de ilgisi vardı. Esasında sözü edilen nehirlerin paylaşımı konusu 1960'lardan bu yana Türkiye ve Suriye (ve Irak) ilişkilerinde bir ihtilaf konusuydu. Ancak, bilhassa 1980'lerde sorun halini aldı ve teknik boyutunu aşarak siyasi bir muhteva kazandı. Daha önce Türkiye'nin Fırat nehri üzerinde devreye soktuğu Keban barajı nedeniyle Suriye aşağı havza ülkesi olarak hakkı olandan daha az su aldığı yönünde şikâyetlerde bulunmuştu (Kut, 1993: 5). Türkiye'nin 1983'te Fırat nehri üzerinde çok sayıda baraj, hidroelektrik santral ve su pompa istasyonlarının inşasını öngören Güneydoğu Anadolu Projesi'ni (GAP) başlatması, içme, sulama, endüstriyel kullanım ve elektrik üretiminde Fırat nehrine bağımlı olan Suriye'yi daha da endişelendirmişti (Dolatyar ve Gray, 2000: 143-146; Kut, 1993: 6-7).

GAP'ı hayata geçirecek krediyi diğer devletlerden ve uluslararası kuruluşlardan temin edemeyen Türkiye kendi imkânlarıyla gerçekleştirmeye karar verdi (Bilgen, 2019: 254-255 vd.). Ankara'nın bu tutumu karşısında Şam, PKK'yi açıktan desteklemeye kadar işi vardırırdı. Örneğin, Türkiye'nin Atatürk barajını doldurma maksadıyla Suriye'ye giden suyu keseceğini açıklamasının ardından Hafız Esad, PKK'nin Bekaa vadisindeki töreninde hazır bulundu (Oktav, 2003: 102). Suriye, su paylaşımı hususunda istediği tavizleri koparmak için "güvenlik kartını" oynamaya karar vermişti. Diğer bir deyişle, Türkiye, "güvenlik satın almak" istiyorsa su meselesi Suriye'nin de kabul edebileceği adil bir şekilde çözülmeliydi. Hatta dönemin Suriye Başbakanı Abdülrauf Al Kasm Ankara'ya 1986'da yaptığı resmi bir ziyarette, su ve güvenlik konularını bağlantılandıran bir açıklama yapmış ve Türkiye ile bir güvenlik

protokolünü su konusunda resmi bir anlaşmaya varmaları durumunda imzalayabileceklerini söylemişti (Oktav, 2003: 103).

Sonuçta, Turgut Özal'ın 1987'deki Şam ziyaretinde iki ülke arasında Güvenlik Protokolünün yanı sıra Ekonomik İşbirliği Protokolü imzalandı. Buna göre, Türkiye, Suriye ve Irak'a saniyede 500 metreküp su göndermeyi taahhüt ediyor ve aylık akışın saniyede 500 metreküp altına düştüğü durumlarda farkın ertesi ay kapatılmasını kabul ediyordu (W/T.C. Resmî Gazete, 1987: 2-5). Bunun karşılığında Suriye, “diğer tarafın güvenliğini ve istikrarını tehdit eden örgütlerin faaliyetlerini önleme” yükümlülüğü altına giriyordu (Alaçam, 1995'ten aktaran Hale, 2003: 324). Söz konusu protokollerde PKK'nin ismi geçmemekle beraber, Türkiye'nin PKK'ye desteğini kesmesi karşılığında Şam'ın su konusundaki isteklerini kabul ettiği anlaşılmaktadır. Ne var ki, bu protokollerin kendisine yüklediği sorumluluklara rağmen Şam'ın PKK'ye desteği devam etti.

Böylece Şam'ın su paylaşımı konusunda Türkiye'ye karşı “güvenlik kartını” kullanması 1990'lara taşındı. Ancak, 1990'larda hayati rol oynayan en önemli gelişme, İran-Irak Savaşı'nın bitimine doğru yaşandı. Bağdat, savaşın sona ermesiyle dikkatini sınırları içindeki Kürt muhalif hareketlerine yöneltti ve onları tümünden etkisiz kılmak istedi. Kürtlerin yaşadığı bölgelerde yoğun bir imha ve saldırı hareketi başlatarak büyük bir yıkıma yol açtı. 1987-1989 yılları arasında gerçekleştirilen ve ismini Kur'an'daki bir sureden alan “Enfal” harekâtında kimyasal silahlar kullanıldı ve saldırılar açık bir katliama dönüştü (Russel, 2005: 197-199; Hiltermann, 2004: 151-166). Birden fazla operasyonun en bilineni, 16 Mart 1988 günü Saddam'ın kimyasal gazlarla vurduğu Halepçe'de yaşandı. Halepçe'de beş binin üzerinde Kürt katledildi. Enfal operasyonlarının sonunda binlerce köy yakılıp yıkılırken 180.000'in üzerinde Kürt hayatını kaybetti (Demir, 2014: 116-118).

Katliamdan kaçan Kürtler İran ve Türkiye sınırına yığılırken iki devlet de sınırlarını kapattı. Ancak yığılma ve uluslararası baskıların altındaki Ankara, sınırını açmak zorunda kaldı. 1983'te imzalanan Sınır Güvenliği ve İşbirliği Antlaşması'na dayanarak sıcak takip hakkını kullanmak isteyen Irak'ın katliamdan kaçan Kürtlere sınırın Türkiye tarafında operasyon yapmak yönündeki talebi Türkiye tarafından reddedildi. Bunun üzerine Irak sözü edilen protokolü iptal etti. Sonuçta binlerce Kürt sınırın Türkiye tarafına geçerken, bunlara sığınmacı statüsü verildi (Yılmaz, 2015: 118-120).

C. SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE TEHDİTLER, FIRSATLAR VE KÜRTLERE YÖNELİK POLİTİKALARIN OLASI İSTİKAMETİ

“Ulusal sınırların sabit, dayanıklı ve katı gereklilikleriyle, insanların değişken, geçici ve esnek gereklilikleri arasında her zaman bir gerilim olmuştur. Ulus-devletin temel kurgusu etnik, ırksal, dilsel ve kültürel türdeşlikse, sınırlar bu yapıyı yalanlayıp durmaktadır hep” (Horsman ve Marshall, 1995'ten aktaran Donnan ve Wilson, 2002: 11).

Buraya kadar gösterdiğimiz üzere, Kürt milliyetçi hareketlerinden kaynaklanan tehditler, Birinci Dünya Savaşı'ndan İkinci Dünya Savaşı'na kadar geçen dönemde çoğunlukla ilgili devletlerin bir iç sorunu olarak algılanmış ve bu devletlerin anti-Kürt politikalarının ve ittifaklarının ağırlığı altında uluslararası bir boyut kazanamamıştır. Buna mukabil, 1945-1989 yılları, Ortadoğu'da pürüzsüz ve sorunlardan azade olmasa da, bir statüko durumunun hâkim olduğu ve köklü değişimlere izin verilmediği ABD-SSCB rekabetinin belirleyiciliği altında yaşanmıştır. Döneme baskın rengini veren bu yapısal etkene, özerklik ve bağımsızlık hedeflerini güden Kürt hareketlerinin hem kendi yetersizlikleri ve iç dinamikleri, hem de mücadele ettikleri devletlerin bireysel ve kolektif politikaları da eklenmelidir. 1990'lar ile başlayan yeni dönem ise, mercek altına aldığımız devletler ve Kürt hareketleri açısından önemli gelişmeleri beraberinde

getirmiştir. Bu minvalde, Körfez Savaşı'ndan sonra Irak'ın kuzeyinde “güvenli bölge” çatısı altında *de facto* bir Kürt yönetiminin kurulması ve ardından Irak'ın gevşek bir federasyon hüviyetini kazanması, PKK'nin 1990'ların ortalarından itibaren yaşadığı paradigmatik dönüşüm ve bu dönüşümün örgütün temel hedef ve stratejilerine olan yansımaları, 2011'de Suriye İç Savaşı'nın başlamasıyla ABD ile hareket eden Kürtlerin ülkenin kuzey ve kuzeydoğusunda bir siyasi ve askeri teşekküle gitmeleri, Türkiye'nin güney sınırlarındaki Suriye topraklarına yönelik askeri operasyonları, İran'ın Suriye İç Savaşı'na dahil olarak Rusya ile beraber mevcut rejimle bir blok oluşturması gibi gelişmeler sayılabilir. İlerleyen sayfalarda yer vereceğimiz tüm bu olguların dayandığı zeminin açığa kavuşturulması için SSCB'nin uluslararası siyaset sahnesini terk ettiği yeni dönemdeki uluslararası ortamın değerlendirilmesi gerekmektedir.

1. Uluslararası Ortam

Soğuk Savaş'ın sona ermesini simgeleyen Berlin Duvarı'nın 1989 yılında yıkılmasının ardından ABD-SSCB ideolojik cepheleşmesi ile beraber savaşın yarattığı ve üzerinden yürütüldüğü yapılar bir bir çökmüş ya da “muzaffer” liberal ideolojinin gereklilikleri doğrultusunda dönüştürülmeye başlanmıştır. ABD karşıtı kutbu temsil eden SSCB, Doğu Avrupa ve Çin ile iki kutup arasında bir yerde duran “kapalı ekonomilerin” Batılı liberal sistemin içine çekilmesi yahut başka bir deyişle, serbest piyasa ekonomisi ile tüketim kültürünün buralarda yayılmaya başlaması yeni bir döneme girdiğimize işaret etmiştir. Yeni dönemle beraber, artık insanlığın ideolojik evriminin son evresinin gelip çatdığı ve liberal demokrasi ile iktisadının evrenselleşmesi anlamında “tarihin sonuna” tanıklık edildiği öne sürülmektedir (Fukuyama, 1992).

“Tarihin sonu” tezi, liberalizmin komünizme karşı galebe çalmasının en başta ve temelde, düşünce ya da bilinç alanında gerçekleştiğinden hareketle, sözü edilen galebe çalmanın gerçek ya da maddi dünyanın liberal değerler tarafından dönüştürülmesinin

tamamlanmasıyla nihayete ereceği varsayımını da içinde barındırmaktadır. Bu bağlamda, Avrupa Birliği (AB), Kuzey Amerika Serbest Ticaret Antlaşması (NAFTA), Dünya Ticaret Örgütü ve Güney Amerika Ortak Pazarı (MERCOSUR) gibi bölgesel ve kıtasal teşekküllerin artmasının yol açtığı insan, mal ve kapitalin küresel hareketliliğinin eriştiği düzey itibarıyla devlet sınırlarının önemsizleştiği ya da aşıldığı ve artık gitgide “sınırsız bir dünyada” yaşadığımız iddia edilmektedir (Caney, 2005; Dunn, 1994; Fukuyama, 1992; Kuper, 2004; Ohmae, 2005).

Ancak, 1989 sonrası dönemde sınırsız bir dünyada yaşadığımıza işaret edebilecek pratiklerin aksine sınırların daha da önem kazandığı, savaşlarla ve ekonomik sıkıntılarla boğuşan bazı devlet vatandaşlarının daha iyi bir yaşam umuduyla Avrupa Birliği ülkelerinin sınırlarına yığıldığı ve sınırların yeniden çizilmesiyle yeni ulus-devletlerin ortaya çıktığı vakıdır. Bilhassa 1990 sonrası dönemin Ortadoğu’sundaki devletlerin sınırları konusundaki kıskançlığı ve korumacılığı Kürtler başta olmak üzere Hamas, Hizbullah ve Iraklı Şiiler gibi revizyonist güçlerin yükselişe geçmesi sonrası daha da artmıştır. Bu bağlamda, 1989 ile başlayan yeni dönemin odağımızdaki devletlerin Kürtlere yönelik politikalarını ne şekilde etkilediği ve dönüştürdüğü açığa kavuşturulmalıdır.

2. Uluslararası Ortamın Ortadoğu Yüzü ve Kürtler: Quo Vadis?

Soğuk Savaş’ın nihayete ermesinden sonra odağımızdaki devletlerin Kürt politikalarının mahiyetini ve aldığı istikameti anlamak için ABD’nin yeni dönemdeki Ortadoğu politikasını anlamak gerekir. Erkmen’e (2008: 74) göre, 1990’ların başından 11 Eylül olaylarına kadar ABD’nin Ortadoğu politikasının ana hatları dört temel maddede toplanmaktadır: ABD’nin bölgedeki müttefiklerinin güvenliğinin temin edilmesi, petrolün uluslararası pazarlara akışının makul bir fiyattan ve sürekli olarak sağlanması, ABD’nin bölgedeki nüfuzuna karşı çıkacak devletlerin veya ittifakların

ortaya çıkmasının engellenmesi ve bölge devletlerindeki iç istikrarsızlıkların bölgesel sistemi tehdit edebilecek radikal hareketlere dönüşmesinin önlenmesi. Bu bağlamda, ABD'nin Kürtlerle ilişkilerinin niteliğini belirleyen esas kırılma noktasını, Körfez Savaşı ve ardından yaşanan gelişmelerde aramak gerekmektedir. Irak'ın kimi tarihsel hak iddiaları ve ekonomik nedenlerle¹³⁶ Kuveyt'i işgal etmesiyle başlayan ve ABD liderliğindeki çok uluslu bir güç tarafından Kuveyt'ten çıkarılmasıyla sona eren Körfez Savaşı, başka sonuçların yanı sıra ABD'nin denetiminde Irak'ın kuzeyinde *de facto* bir devletin kuruluşuna zemin hazırlayan bir “güvenli bölge”nin oluşturulmasına yol açmıştır.

Sözü edilen işgal, 2 Ağustos 1990 sabah saatlerinde başladı ve petrol zengini Kuveyt'in 6 Ağustos'ta Irak'ın 19. ili olarak ilan edilmesiyle son buldu (Kamrava, 2005: 183-184). Ancak ABD, yukarıda yer verdiğimiz Ortadoğu politikası çerçevesinde başta Suudi Arabistan olmak üzere bölgedeki müttefiklerinin güvenliğini tehlikeye atacak oldubittilere izin vermeyeceğini harekete geçerek gösterdi. ABD öncülüğündeki koalisyon güçleri, 16 Ocak'ta, Irak ve Kuveyt'teki Irak askeri varlıklarına yoğun bir bombardımana başladılar. 24 Şubat'ta başlayan kara operasyonu 4 gün içinde Kuveyt işgalden kurtarıldı (Simons, 1996: 364). Ayrıca, savaşın sonlarında Başkan Bush'un Iraklıları Saddam'a karşı ayaklanmaya çağırması üzerine Şii ve Kürt bölgelerinde büyük ayaklanmalar baş gösterdi.¹³⁷

---

¹³⁶ Körfez Savaşı'nın nedenleri arasında gösterilen Irak'ın Kuveyt'e yönelik toprak iddialarının temelinde, Kuveyt'in Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altında bulunduğu dönemde Basra Vilayeti'nin bir parçası olması olgusu yatıyordu. İngiltere, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra Kuveyt'i işgal ederek himayesi altına almıştı. Savaş sona erdikten sonra bu küçük Ortadoğu ülkesinin önce Suudi Arabistan, ardından Irak ile olan sınırları çizilmiş, 1961'de bağımsızlığını kazanmıştı (Eppel, 2004: 8-14; Özcan, 2003: 51-58). Savaşın ekonomik boyutunda ise, Irak'ın İran ile yapılan 8 yıllık savaşta Suudi Arabistan ve Kuveyt'e borçlanması vardı. Irak, bu yıpratıcı savaşın ekonomisinde yarattığı tahribatı öne sürerek alacaklı iki devletten borçlarını silmelerini istemiş, ancak bu talebi reddedilmişti (Tripp, 2007: 242). Ayrıca, Irak Kuveyt'i petrol üretimi için OPEC'in belirlediği kotayı aşmak ve petrol fiyatlarında düşüşe yol açarak kendisini büyük ekonomik kayıplara uğratmakla suçluyordu (Holden, 2012: 13).

¹³⁷ Bush'un yaptığı açıklama şöyleydi: “Kanın durması için Irak ordusunun ve Iraklıların ipleri kendi ellerine alarak diktatör Saddam Hüseyin'i istifa etmeye ve BM kararlarına uymaya zorlamaları gerekir. İşte o zaman Iraklılar barışsever uluslar ailesi içindeki yerlerini alacaklardır” (W/New York Times, 1991).

1991 yılının Şubat ayı sonlarında Şii Arap kenti Basra'da başlayan gösteriler, Nasıriye, Necef ve Güney Irak'ın her tarafına ve oradan Bağdat'a kadar yayıldı. Güneydeki isyan başladıktan dört gün sonra Kürtler de bulundukları yerlerde isyana katıldılar ve 27 Mart 1991 tarihine gelindiğinde, Kerkük dahil Kürdistan bölgesinin büyük bir kısmını kontrolleri altına aldılar. Ancak, Irak ordusunun karşı atağıyla günler içerisinde kazanılan yerler kaybedildi ve 10 Nisan 1991'e gelindiğinde Türkiye ve İran sınırına yığılan Kürtlerin sayısı binleri buldu (Demir, 2014: 125-128). Gerçekte, ABD ve içinde hem Avrupalı hem de Arap devletlerin bulunduğu müttefikleri Irak'ı Kuveyt'ten çekilmeye zorladıktan sonra harekâtı sona erdirmişlerdi. Üstelik, BM yetkilileriyle yapılan ateşkes görüşmelerinde Bağdat'ın uçak kullanmasına yasak getirilse de, bu yasak, askeri helikopterlerin kullanılmasını kapsamamıştı (Oran, 1996: 46). Dahası, Saddam'ın Kürt ve Şii ayaklanmalarını şiddetle bastırmasına engel olunmamıştı (Simons, 1996: 35-36 vd.).

Saddam'ı devirecek ve yönetimine son verebilecekken, ABD'nin harekâtı sürdürmemesi ve çağrısıyla ayaklanan Şiilerin ve Kürtlerin bastırılmasına ve sindirilmesine izin vermesi bazı temel nedenlere dayanıyordu. Evvela, bir Kürt devletinin kurulması Irak'ın parçalanmasına, Irak'ın parçalanması ise İran'ın Şiilerle mukim güney bölgesinde etkinlik kazanmasına yol açabilirdi. Dahası, bölgedeki güç dengesinin Tahran lehine bozulması, Basra Bölgesi'ndeki devletlerde İran lehine iktidar değişikliklerini (Bahreyn ve Irak gibi) beraberinde getirebilirdi. Kürt devletinin kurulması, ABD'nin bölgedeki önemli müttefiklerinden Türkiye'de istikrarsızlık yaratabilir, hatta ciddi bir Kürt nüfusunu barındıran devletlerin müdahalesi bölgesel bir çatışmaya neden olabilirdi (Erkmen, 2008: 190-191).

Bu nedenlerle ABD Kürtlerin bağımsızlığıyla sonuçlanabilecek¹³⁸ ayaklanmaya destek vermedi. Ancak binlerce Kürt'ün Türkiye sınırına yığılması ve insani krizin derinleşmesi karşısında BM Güvenlik Konseyi önce tam ateşkesi sağlayan 687 sayılı kararı¹³⁹, ardından güvenli bölgenin¹⁴⁰ oluşturulmasına zemin hazırlayan 688 sayılı kararı¹⁴¹ aldı (Bengio, 2012: 200). Bu doğrultuda Irak ordusunun yeni saldırılarını önlemek amacıyla Irak'ın kuzeyinde ve güneyinde uçuşa yasak bölgeler oluşturuldu. Buna göre, 36. paralelin kuzeyindeki ve 32. paralelin güneyindeki bölge Irak savaş uçaklarına kapatıldı (Keegan, 2005: 98-99). Ancak, iki bölgeye sağlanan koruma önemli bir farkı içeriyordu. Kuzeydeki Kürt bölgesi uçuşa ve kara birliklerine yasakken (*no fly* ve *no drive zone*), güneydeki bölge sadece uçuşa yasaktı (*no fly zone*). Bunun nedeni de Irak'ın kuzeyindekine benzer bir yapının güneyde oluşturulması durumunda bu bölgenin İran'ın denetimine girebileceği düşüncesi idi. Bundan dolayı ABD, Kuzey Irak'ın aksine Bağdat'ın bu bölgede otoritesini tekrar kurmasını görmezden geldi. Kuzeydeki güvenli bölge ise, Bağdat'ı kontrol altında tutmanın bir aracı olarak görülüyordu (Erkmen, 2008: 96-97).

Bu gelişmeler yaşanırken, Türkiye, İran ve Suriye, Irak'ın toprak bütünlüğünden yanaydılar, çünkü Batı destekli bağımsız bir Kürdistan devletinin kurulması üç devletin de arzu etmeyeceği müdahalelere yol açabilir ve kendi toprak bütünlüklerini tehlikeye atabilirdi (Ehteshami ve Hinnebusch, 1997: 107; Gunter, 1993). Üç devlet, böyle bir oluşumu önlemek için güvenlik protokolleri imzalamanın yanı sıra üst düzey devlet

¹³⁸ Ayaklanmaların bastırılmasından önce Kürtler ve Şii Araplar toplamda 14 vilayeti kontrol altına almışlardı (Erkmen, 2008: 76).

¹³⁹ 687 sayılı kararın tam metni için bkz. (Allain, 2017: 311-318).

¹⁴⁰ Güvenli bölgenin oluşturulmasına giden süreçte BM'nin oynadığı rol ve diğer önemli gelişmeler için bkz. (Farouk-Sluglett ve Sluglett, 2001: 281-295; Oran, 1996: 41-67; Tripp, 2007: 244-250).

¹⁴¹ Çekiç Güç'e zemin hazırlayan bu önemli karar, Irak'ı birçok bölgede ve son olarak Kürtlerin yaşadığı bölgede uluslararası barış ve güvenliği tehdit eden eylemlerine son vermeye ve tüm Iraklıların siyasal ve insan haklarını güvence altına alacak bir diyalogu başlatmaya çağırıyordu. Yine kararda, Irak hükümetinden, uluslararası insani örgütlerin savaştan zarar gören insanlara ulaşmasına izin vermesi ve onların faaliyetlerine her türlü kolaylığı sağlaması isteniyordu. Karar, tüm üye devletlere ve insani örgütlere katkı sunmaları yönünde çağrıda bulunurken, sığınmacılar ile yerinden edilmiş Iraklı sivililerin, özellikle Kürt nüfusun kötü durumunu ortadan kaldırmak için insani çabaların süreceğini de ekliyordu (Oran, 1996: 55). 688 sayılı kararın tam metni için bkz. (W/United Nations, 1991: 31-32).

görevlilerinin katıldığı toplantılar gerçekleşti. Türkiye ve İran arasında 30 Kasım 1993'te imzalanan ve daha sonra İran ile iyi bağları sayesinde Suriye'nin de katıldığı güvenlik protokolüne göre, taraflar kendi toprakları üzerinde herhangi bir terör örgütünün yuvalanmasına ve faaliyette bulunmasına izin vermeyeceklerdi (Olson, 2010: 69). Kürt milliyetçi örgütlere karşı işbirliği üç devletin 8 Eylül 1995'te Tahran'da yapılan yedinci üçlü görüşmede de gündeme alınmıştı. Bu görüşmenin öncesindeki ve sonrasındaki toplantılarda Irak'ın toprak bütünlüğü vurgulanıyor ve Irak'ta bir Kürt devletinin kurulmasını önlemek için daha fazla işbirliğinin gerekliliği ifade ediliyordu (Olson, 2010: 70-75).

Ancak, tüm bu çabalara karşın özerk Kürt bölgesi uluslararası güçlerin koruması altında ortaya çıktı. Saddam Hüseyin, Kürdistan bölgesinin iki büyük şehri olan Erbil ve Süleymaniye'yi Kürt partilerine bırakarak, Irak ordusunu Kürt sınırı olarak varsayılan hattın güneyine çekti ve Kürt kamu görevlilerinin maaşlarını ödemeyi durdurdu. Bu, Kürt liderlerin maaşlarını ödeyemeyeceği geniş bir nüfustan sorumlu olmaları anlamına geliyordu (Galbraith, 2006: 146). Bu nüfusu besleyecek ekonomik kaynaklardan mahrum ve uluslararası insani örgütlerin yardımlarına muhtaç olan Kürt liderlerin Irak hükümeti ile özerklik görüşmelerine başlamaları tam da bu nedenle şaşırtıcı değildir. Celal Talabani, 24 Nisan 1991'de Saddam Hüseyin'in ilkesel olarak 1970 özerklik antlaşması temelinde Kürtlere özerkliği tanımayı kabul ettiğini açıkladı ve "Ayrılmak değil, Irak Kürdistanı'nda yaşamak istiyoruz" (Oran, 1996: 65) dedi. Özerklik için yapılan görüşmelerde, eskiden beri çözüme bağlanamayan Kerkük'ün statüsü meselesi, yani özerk bölgenin sınırları içinde kalıp kalmayacağı bir çözüme bağlanamadı. Bağdat ile Kürtler arasında taslak bir anlaşma ortaya çıktığı halde, daha öncekiler gibi bu uzlaşma da uzun ömürlü olamayarak rafa kaldırıldı (Yıldız, 2004: 42-43).

Bağdat ile bir uzlaşmaya varılamadıysa da Kürtler ABD'nin desteğiyle *de facto* bir devlet inşasına giriştiler ve 19 Mayıs 1992 günü güvenli bölgenin sınırları içerisinde

seçime gittiler. IKDP ve IKYB oyların yüzde doksanına yakın bir orana ulaşır 105 sandalyeli meclisin 100 sandalyesini kazandılar. Geriye kalan 5 sandalye azınlık temsilcilerine ayrıldı (Anderson ve Stansfield, 2004: 172). Sonuçta, Kürdistan Bölgesel Hükümeti teşkil edilerek bakanlıkların iki parti arasında eşit bir şekilde paylaşıldığı IKDP ve IKYB'den oluşan bir koalisyon hükümeti kuruldu. IKYB, doğuda İran sınırındaki Süleymaniye'de, IKDP ise, Türkiye sınırındaki Kurmanci konuşulan bölgede yoğun destek kazandı (Galbraith, 2006: 147).

Ne var ki, kuzeydeki Kürt yönetimi güçlenmeden sınır kapılarındaki geliri paylaşamama, kimi linguistik ve sosyolojik farklılıklar ile iktidar temerküzü arzusu IKDP ve IKYB arasında yıllar süren bir çatışmaya sebebiyet vererek (Demir, 2014: 147) “Pandora’nın kutusunu” açtı. 1994’te başlayan çatışmalar, Barzani ve Talabani’nin kontrolünden çıkarak belli aralıklarla 1997 yılına kadar sürdü ve iki taraftan da binlerce kişinin ölmesine sebep oldu. Sahadaki savaşa propaganda savaşı da eşlik etti ve hem Kürdistan bölgesinde hem de diasporadaki Kürtler arasındaki bölünmeleri daha da arttırdı (Bengio, 2012: 212-213). Bunun en net yansıması, bu iki grup arasındaki çatışmanın onları karşıt konumundaki güçlerle bir araya getirmesiydi. Öyle ki, çatışmaların devam ettiği 1996 yazında İran’dan destek alan IKYB’nin saldırıları karşısında Mesut Barzani Saddam Hüseyin’den yardım talep etmek zorunda kaldı. Irak kuvvetleri Erbil’e girerek IKYB’yi çıkardılar ve IKDP’nin yerleşmesini sağladıktan sonra geri çekildiler (Galbraith, 2006: 147).

ABD ise, en başından beri güvenli bölge vasıtasıyla Bağdat’ı kontrol altında tutma ve uyguladığı ambargo ve silah denetimiyle Saddam’ın devrilmesini zamana yayma politikası güttü. Ancak, 1998’e gelindiğinde bu politikanın işe yaramadığı görüldü ve bilhassa Dışişleri Bakanlığı ve Pentagon’da Saddam’ı devirmeye yönelik faaliyetlerin hızlanması yönünde bir kanı oluştu. Bu karar, Kürtlerin önemini artırdı ve oynayabilecekleri rolün yeniden tanımlanmasını gerektirdi (Erkmen, 2008: 130-131).

İşte 17 Eylül 1998 Washington Mutabakatı, IKDP ve IKYB'yi ABD'nin bu politikası ekseninde bir araya getirerek yeni bir dönemin kapılarını açtı.

Washington'da ABD Dışışleri Bakanı Madeleine Albright'ın aracı olduğu toplantılarda bir araya gelen Mesut Barzani ve Celal Talabani'nin uzlaştığı mutabakat metninde¹⁴² en çok dikkat çeken husus, Irak'ın toprak bütünlüğünün vurgulanması ve devletin yapılacak reformlarla federatif bir temelde yeniden düzenlenmesiydi. Bu, Kürtlerin milliyetçi taleplerinin federe Kürdistan temelinde ABD tarafından göz önüne alındığı anlamına geliyordu (2003 savaşı sonrasında oluşturulan Irak anayasası bu temel üzerinde kaleme alındı).

Böylelikle Saddam'ı devirmeye yönelik bir ittifakın ortaya çıktığı, bu temelde Washington Mutabakatı'yla Kürtlerin desteğinin sağlandığı ve Saddam sonrası dönemde Irak'ın nasıl yapılandırılacağı yönünde bir uzlaşya varıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, bu ittifak ve tasarıya karşın, Başkan Clinton'un bölgedeki güç dengesini gözetken ve Irak konusunda radikal bir karar almaktan uzak duran politikası, 11 Eylül 2001 olaylarına kadar bir adım atılmasını engelledi.

George W. Bush'un başkanlığının ilk yılında yaşanan 11 Eylül 2001 olayları, ABD'nin Ortadoğu politikasında büyük bir değişime yol açtı. Sovyetlerin dağılmasıyla “komünist tehlikenin” yerini alan radikal İslamcı örgütler Ortadoğu ülkelerindeki en büyük muhalif hareketler olarak ortaya çıkmıştı. Amerikan karşıtlığını merkeze alan ve bölgedeki müttefiklerini devirmeyi hedef olarak benimseyen bu hareketlere karşı esas olarak “demokratikleşme” ile mücadele edilebileceği, bunun da ABD'nin bölgede uzun zamandır dayandığı rejimlere son verilmesiyle gerçekleştirilebileceğini savunan Bush

---

¹⁴² Washington Mutabakatı'nın diğer belli başlı maddeleri şunlardır: 1) 1992 seçimlerinin sonuçlarına göre birleşik bir yönetimin ve meclisin kurulması, 2) Tüm gelirlerin bölgesel yönetimin tasarrufuna bırakılması, 3) Yeni bölgesel seçimlerin düzenlenmesi ve 4) PKK'nin Kürdistan bölgesindeki mobilizasyonunun ve Türkiye sınırını ihlal eden eylemlerinin önlenmesi (Türkiye'nin hassasiyetinin gözetildiği anlaşılmaktadır) (Bengio, 2012: 264; Danilovich, 2014: 70).

Doktrini¹⁴³, yeni dönemde ABD'nin Ortadoğu politikasının esaslarını oluşturdu (Achcar, 2012; Kaufman, 2007).

Bu minvalde, Irak'taki otoriter yönetim kitle imha silahlarına sahip olduğu ve terörist gruplara destek verdiği gibi gerekçelerle (Dawisha, 2009: 242) devrilerek “demokratikleştirilecek” ve bu, Ortadoğu’yu kapsayan geniş bir değişim projesinin ilk ayağını oluşturacaktı. Irak’ın 2003’teki işgali sonrası “demokratikleşmeyi” sağlamak için 8 Mart 2004’te Geçici Irak Anayasası onaylandı ve Geçici Hükümet göreve başladı. Geçici anayasa, Sünni ve Şii Araplar ile Kürtlerin dahil olduğu bir diyalog sürecinden sonra Amerikalı hukukçularca yazıldı (Arato, 2009: 135-140 vd.). Ardından Ekim 2005’te yapılan referandumla Kürdistan’ı Irak’ın ilk federal bölgesi olarak tanıyan kalıcı anayasa kabul edilerek Kürt silahlı güçleri “Bölge Muhafızları” adını alarak yasal bölgenin ordusuna dönüştürüldü. Federal hükümetin özel yargı yetkisinde bulunan birkaç konu dışında Kürdistan Bölgesi Anayasası federal anayasadan üstün tutuldu. Dış ilişkiler ve savunma politikalarından sorumlu olmakla birlikte, Bağdat, bölge muhafızlarının üzerinde bir yetkiye sahip olmayacak ve bölgenin isteği dışında askeri güç yerleştiremeyecekti. Para basmak federal hükümetin yetkisindeydi ancak bölge hükümetinin onaylamadığı vergileri Bağdat toplayamayacaktı (Galbraith, 2007: 157).

Böylece Irak, 2005 anayasasıyla bölgeleri oldukça gevşek bağlarla birbirine bağlı federal bir devlet niteliği kazandı. Kürt bölgesi ayrı askeri varlığı ve anayasasıyla federe bir birim olarak tanındı. Ayrıca, Aralık 2005’te yapılan meclis seçimlerinde Şiiler Şii dini partilere, Kürtler Kürt ulusal partilerine, Sünniler de kendilerine yakın dini partilere oy verdiler. Sonuçta cumhurbaşkanlığının Kürtlere, başbakanlığın Şiilere

---

¹⁴³ 1 Haziran 2002’de ilan edilen Bush Doktrini, 11 Eylül’den sonra tehlikenin kitle imha silahları ve terörizmden kaynaklandığını, Soğuk Savaş’ta yürütülen caydırıcılık ve çevreleme stratejisinin artık demode olduğunu ve “tehditlerin” ortaya çıkmadan önce yok edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Buna göre, ABD’nin dünya çapındaki üstünlüğünü sürdürmesi büyük bir askeri güce sahip olmasından geçtiği kadar, insan hakları, hukukun üstünlüğü, ifade özgürlüğü, kadın erkek eşitliği gibi değerlerin tüm dünyaya yayılmasını da gerektirmektedir (Kaufman, 2007: 125-142).

verildiği bir düzen yaratıldı. Celal Talabani Irak cumhurbaşkanlığı koltuğuna otururken, Mesut Barzani federe Kürdistan Bölgesinin başkanı oldu (Demir, 2014: 149-150).

Kürtlerle Irak devleti arasında, ABD'nin arabuluculuğu ve müdahalesiyle anayasa temelinde oluşturulan bu “birliktelik”, Kürtlerin Bağdat ile sorunlarının çözümüne yönelik önemli bir adım olsa da, “tartışmalı bölgeler”in hâlâ bir çözüme kavuşturulmamış olması nedeniyle kırılgan ve her an kopabilecek bir ilişki izlenimi vermektedir. Nitekim, yürürlükteki 2005 Anayasasının¹⁴⁴ 140. maddesi;

“1. Yürütme organı, Irak Geçici İdare Yasası'nın 58. maddesinin tüm fıkralarıyla uygulanmasının tamamlanması için gerekli adımları atar.
2. Irak Geçici İdare Yasası'nın 58. maddesinde yer alan ve Geçiş Hükümeti'nin sorumluluğunda uygulanan hususlar, bu anayasaya uygun olarak seçilecek yürütme organı tamamı yerine getirilene değin sürdürülür. Bu çalışmalar, normalleştirme, nüfus sayımı ve sakinlerinin iradesini tespit için Kerkük'te ve diğer anlaşmazlık bölgelerinde en geç 31/12/2007 tarihinde referandum düzenlenmesi tamamlanmalıdır”

şeklinde kaleme alınmış olmasına karşın, üzerinden 15 yıl geçmesine rağmen, söz konusu düzenlemeler uygulanmadı ya da uygulanamadı. Kerkük ve diğer tartışmalı bölgelerin (Hanekin, Mendeli, Diyala'nın bir bölümü, Şêxan, Şengal ve Zimar gibi Musul içinde kalan alanlar) Kürdistan'a ya da Bağdat'a bağlanması için 15 Kasım 2007 tarihinde yapılması öngörülen referandum gelinen süreçte sürüncemede kaldı. 15 Kasım'da yapılacak seçimler önce 31 Aralık 2007 tarihine, daha sonra 31 Mayıs 2008 tarihine ertelendi. 140. maddenin uygulanması için Irak hükümeti tarafından kurulan komisyon da işlevini yerine getir(e)meyerek herhangi bir ilerleme sağlanamadı (Demir, 2014: 219-220).

Tartışmalı bölgelerin henüz çözüme kavuşmadığı bu yeni denklemde Bağdat hükümeti ile Kürdistan bölgesi arasında bir dengenin sağlandığını söylemek mümkün

¹⁴⁴ 28 Aralık 2005 tarihinde Irak Cumhuriyeti Resmi Gazetesi 4012. sayısında yayınlanmış olan Irak Anayasası. İlgili metin için Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin yapmış olduğu çeviriden faydalanılmıştır (http://issuu.com/cagdaulusalcizgi/docs/20101224_irakanayasasi).

değildir. Öyle ki, Irak devletinin 1920'lerdeki kuruluşundan 21. yüzyıla kadar yayılan dönemde rakip milliyetçi iddialarıyla birbirlerine karşı bilenen Arap ve Kürt milliyetçilikleri arasında hassas bir denge kuran 2005 Anayasası'nın kurduğu düzen kriz anlarında sınanmaktadır. Bunu en net şekilde Irak-Şam İslam Devleti'nin (İŞİD) Haziran 2014'te Musul'u ele geçirmesinin ardından yaşananlar göstermektedir. Irak ordusu İŞİD'in saldırılarına direnemeyerek tartışmalı bölgelerin tamamından çekilince, boş kalan alanlara Kürt güçleri yerleşti. Kerkük başta olmak üzere tartışmalı bölgelerin Kürtlerin kontrolüne geçmesi yeni bir krizi tetikledi ve 16 Ekim 2017'de Irak ordusunun taarruzu karşısında peşmergenin bu alanlardan çekilmesi ve tartışmalı bölgelerin yeniden federal hükümetin denetimine geçmesiyle kriz bir süreliğine donduruldu. Ancak, Kürtlerin 25 Eylül 2017 tarihinde gerçekleştirdiği ve tartışmalı bölgeleri de kapsayan bağımsızlık referandumu yeni bir krizi tetikledi. ABD'nin "Irak'ın toprak bütünlüğü" vurgusuyla karşı çıktığı, İsrail'in destek verdiği (W/BBC, 2017) bağımsızlık referandumuna en sert tepki Türkiye, İran, Irak ve Suriye'den geldi. Türk Silahlı Kuvvetleri, 18 Eylül'de Silopi ve Habur sınır kapısı arasındaki bölgede askeri tatbikat yaparken (W/NTV, 2017), aynı gün İran ve Türkiye'nin Irak büyükelçileri Bağdat'ta biraraya gelerek "Irak'ın parçalanmasına ve düşmanların ekmeğine yağ sürecektir bu referandumun düzenlenmesine" izin vermeyeceklerini ilan ettiler (W/ParsToday, 2017). Referandum tartışmalarının sürdüğü dönemde Suriye Dışişleri Bakanlığı görevini yürüten Velid el Muallim ise, bağımsızlık referandumunun hem Irak'a hem de Kürt kardeşlerine zarar verdiğini, bunun karşısında olduklarını Iraklı mevkidaşı ile paylaştığını ifade etti (W/Reuters, 2017). Tüm bu karşı çıkışlara rağmen hukuki statüsü henüz belirlenmeyen toprakları da kapsayan referandumda katılımcıların ezici bir çoğunluğu (3 milyon 85 bin 935 katılımcının % 92.73'ü) Kürdistan'ın bağımsızlığından yana oy kullandı (W/Rudaw, 2017). Referandum sonucunun bağımsız Kürdistan'ın ilanında önemli bir eşik olduğu açıksa da, çoğunlukla dağlık olan ve

denize çıkışı bulunmayan bölgenin bağımsızlığını ilan etse dahi yaşayabilmesi için kendine yeten bir ekonomik kapasite geliştirmesi gerekmektedir. Bu da ancak, Kerkük ve Musul'un kurulacak Kürt devletinin sınırları içinde olmasıyla mümkündür. Ayrıca, kurulacak Kürt devletinin sınırlarının güvenliği komşularının tutumlarına da bağlı olacaktır.

Dolayısıyla, Soğuk Savaş sonrası dönemde Irak'ın ülkesel bütünlüğü çerçevesinde çizilen sınırlar “pamuk ipliğine bağlı” bir Kürt-Arap ortaklığının temelini attı. Suriye’de ise aynı dönem, devletin topraksal bütünlüğünün ve kuzeydeki Kürt bölgeleri ile ülkenin doğusundaki egemenliğinin ortadan kalkmasıyla sonuçlanarak daha sancılı yaşandı. Suriye’nin “ufalanmasını” beraberinde getiren bu süreci, 2011’de başlayan Suriye İç Savaşı’nın öncesi ve sonrası olmak üzere iki dönem altında incelemek mümkündür. Kabaca 1990’larda çalışmamızdaki sorunsala ilişkin gelişmeler su paylaşımı meselesi ve Suriye’nin PKK’ye olan desteğinden kaynaklandı. 2000’den 2011’e kadar olan dönem ise, Beşar Esad’ın inisiyatifiyle gerçekleşen ancak başarısızlıkla sonuçlanan “Kürt açılımı”na sahne oldu.

Daha önce yer verdiğimiz 1987 Güvenlik Protokolü, Suriye’yi PKK’ye destek vermekten alıkoymamıştı, zira Suriye su meselesinin hakkaniyete uygun olarak çözülmediği kanaatindeydi.¹⁴⁵ Öyle ki, Fırat suyu konusunda yaşanan gerginlik, Ocak 1990’da Türkiye’nin Atatürk Barajı’nın arkasındaki baraj gölünü doldurmak için Suriye ve Irak’a giden suyu kesmesiyle had safhaya ulaşmıştı. Sonrasında gerginliği azaltmak amacıyla Nisan 1992’de imzalanan Güvenlik Protokolü’ne göre, sınır işaretlerinin yeniden düzenlenmesi, sınır ticaretinin başlatılması, sığır vebasıyla ortak mücadele, iletişim kanallarının açık tutulması, terörizmin engellenmesi, suçluların iadesi ve uyuşturucu trafiğinin önlenmesi gibi konularda bir uzlaşmaya varıldı. Ardından, 1993’te

---

¹⁴⁵ PKK ve su paylaşımı meselesi bağlamında Türkiye-Suriye ilişkilerini inceleyen çalışmalar için bkz. (Bayar, 2006; Gündoğdu, 2011).

imzalanan bir başka güvenlik protokolünde PKK ilk defa bir terör örgütü olarak kabul edildi. İlgili belgede PKK'nın sınırdaki sızmalarının önleneyeceği de vurgulandı (Oktav, 2003:104-105). Ancak, bu çabalara rağmen herhangi bir ilerleme sağlanamadı.

Bununla beraber, 1990'ların sonlarına gelindiğinde, Türkiye'nin Suriye'ye yönelik politikasının tonunda bir değişim gözlemlendi. AB'ye tam üyelik başvurusunun Aralık 1997'deki Lüksemburg Zirvesi'nde reddedilmesi ve bağımsız bir Kürdistan'a kapı aralayan 1998 Washington Antlaşması'nın ardından Türkiye, Suriye'ye yönelik politikasını sertleştirdi. Türk asker ve siyasetçilerinin Suriye'ye yönelik sert demeçlerine 10.000 kişilik bir askeri birliğin Suriye sınırına yerleştirilmesi ve Türk jetlerinin sınır üzerindeki alçak uçuşları eşlik etti. Türkiye'nin tehditleri sonucu, Suriye ilk defa “güvenlik meselesini” su paylaşımı konusuyla bağlantılandırmadan masaya oturdu (Oktav, 2003: 106).

Sonuçta, PKK lideri Öcalan 17 Ekim 1998'de Suriye'den ayrıldı. Bu gelişme üzerine 19-20 Ekim tarihleri arasında iki ülke yetkilileri Adana'da bir araya geldiler ve Adana Mutabakatı denilen bir tutanağı imzaladılar. Tutanakta yer alan hususlar çerçevesinde PKK'nın bir terör örgütü olduğu vurgulandı ve Öcalan'ın Suriye'ye dönmesine ve ülke sınırları içerisinde PKK'nın varlığına izin verilmeyeceğinin de altı çizildi. “Suriye, topraklarından kaynaklanan ve Türkiye'nin güvenlik ve istikrarını bozmaya yönelik hiçbir faaliyete karşılıklılık çerçevesinde izin vermeyecektir” ifadesi tutanaktaki en kritik maddelerden biriydi. Böylelikle “terör faaliyetlerinin” önlenmesi noktasında iki ülkeye de sorumluluk yüklenmiş oluyordu.¹⁴⁶

---

¹⁴⁶ Adana Mutabakatı'nın diğer maddeleri ve tutanakta değinilen tedbirlerin uygulanması yönünde oluşturulması hedeflenen mekanizmalar hakkında daha fazla bilgi için bkz. (W/Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 1998). Teröre ve terör örgütlerine yönelik Adana Mutabakatı ile başlayan işbirliği, 2011 Suriye İç Savaşı'nın başlamasının öncesinde 21 Aralık 2010 tarihinde imzalanan “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Terör ve Terör Örgütlerine Karşı Ortak İşbirliği Anlaşması” ile daha ileri bir noktaya taşındı. Sözü edilen anlaşma Adana Mutabakatı'nın geliştirilmesini, başta PKK olmak üzere iki ülkenin güvenliğini ve istikrarını tehdit eden yapılara karşı kapsamlı bir işbirliğinin oluşturmasını amaçladı. Toplam 23 maddeden oluşan bu anlaşmada, Adana

Türkiye ile yaşanan bu gerilimli dönem geride kalırken, Hafız Esad'ın ölümüyle oğlu Beşar Esad 2000'de devlet başkanı oldu. Oğul Esad'ın başkan olması Suriye'de siyasi sistemin liberalleşeceğine dair umutları yeşertti (Schmidingder, 2016: 94). Kürtlerin de içinde yer aldığı muhalifler, forumlar ve yeni parti kurma girişimleriyle bu olumlu havadan yararlandılar. Ancak, Kürtlerin Mayıs 2001'de Kamışlı'da kurduğu Bedirhan Kültür Derneği çok geçmeden kapatılıp yöneticileri tutuklandı (Taştekin, 2016: 83). “Şam Baharı” olarak adlandırılan bu dönem kısa sürerek yerini rejim muhaliflerinin tutuklandığı ve özellikle 2003'ten sonra Kürtler üzerindeki baskının arttığı bir döneme bıraktı.

PKK'ye karşı kurulan ortak işbirliğinden sonra oluşan boşluğu, SKDP'den türeyen çok sayıda parti¹⁴⁷ doldurdu. Bu partilerden Yekîî'nin (Birlik) 10 Aralık 2002'de Suriye Parlamentosu önünde düzenlediği gösteride, “ecnebi” ve “maktum” statüsündeki Kürtlerin vatandaşlığa alınması, Kürt ulusu ile Kürt dili ve kültürünün tanınması ve Araplaştırılan Kürt yer isimlerinin eski isimleriyle değiştirilmesi talepleri dillendirildi. Bu talepleri içeren bir dilekçe Meclis Başkanlığı'na sunuldu, ancak dilekçeye imza atan Yekîî liderleri gizli örgüte üye olmak ve dini ve etnik ayrımcılığı kışkırtmakla suçlanarak tutuklandı (Taştekin, 2016: 84).

“Şam Baharı”nın kışa dönmesinin ve reform yanlılarının hayal kırıklığına uğramasının rejim açısından haklı gerekçeleri vardı. Esad, kontrolünün dışına çıkabilecek hızlı bir değişimin ülkenin istikrarını bozacağından ve kendi azınlık iktidarına yönelik yıkıcı sonuçlar doğuracağından endişe etti. Bunda, ayrıca, kökenleri Hafız Esad iktidarına kadar giden devlet içindeki bürokratik ve siyasi elitin hızlı bir

---

Mutabakatı'na atıfla terörle mücadele kapsamında Güvenlik İşbirliği Komisyonu ve Güvenlik İşbirliği Toplantıları, Adana Mutabakatı Güvenlik İşbirliği Alt Çalışma Grubu Toplantıları, İki Ülke Sınır Birlik Komutanları görüşmeleri ile karşılıklı özel temsilci atanması ve güvenlik işbirliği komisyonu başkanları veya üst düzey yetkilileri arasında doğrudan telefon hattı gibi mekanizmaların teşekkülüne işaret edildi (W/TBMM, 2011).

¹⁴⁷ Suriye'deki Kürt siyasi partileri üzerine detaylı bir çalışma için bkz. (Allsopp, 2015).

reform sonucu kontrollerini ve nüfuzlarını kaybetme korkusuyla Esad'ın endişelerini körüklemesi de rol oynadı (Özkaya, 2007: 102).

Kısa süren Şam Baharı sonrası Kürtler Suriye siyasetinin gündeminin ilk sıralarında yer almaya devam etti. 12 Mart 2004 tarihinde yaşanan bir olay, bu gündemin zirve noktası oldu. Kamışlı'da Deyrizor takımı Futuva ve Kamışlı takımı El Cihad arasında oynanan futbol müsabakasının öncesinde, Futuva'nın milliyetçi Arap taraftarları şehirde otobüsle tur atarken Saddam Hüseyin'in posterlerini gösterip Celal Talabani ve Mesut Barzani'yi aşağılayan sloganlar attı. Arap ve Kürt taraftarlar arasındaki gerilim taşlı, bıçaklı, sopalı kavgaya dönüşürken polisin olaylara sert müdahalesi ölümlerin yaşanmasına neden oldu. Olaylar kısa sürede Afrin, Kobani, Derik, Amude ve diğer Kürt kentlerine sıçradı, 25 Mart'a gelindiğinde 43 kişi öldü ve 2500 kişi tutuklandı (Taştekin, 2016: 85).

Kamışlı olaylarının yol açabileceği tehlikeyi sezen Esad bir "Kürt açılımı" yapmaya karar verdi. Kısa sürede büyüyen Kürt öfkesinin önüne geçmek için kardeşi Mahir Esad ve Savunma Bakanı Mustafa Tlas başkanlığındaki bir heyeti Kürt liderlerle görüşmek üzere bölgeye gönderdi. Bu görüşmelerde bazı adımların atılacağı konusunda anlaşmaya varıldı. Buna göre, "statüsüz" Kürtlere vatandaşlık verilmesi ve Kamışlı'da 150.000 hektar alanın Dicle suyuyla sulanması gibi kalkınma planlarının geliştirilmesi konularında uzlaşıldı. Ne var ki üzerinde mutabakat sağlanan konularda mesafe kaydedilemedi. 2003'te Irak'ı işgal eden ABD'nin Suriye'nin sırada olduğuna dair bir sinyal vermesi, Esad'ı, muhalefeti dış güçlerin Suriye'deki maşası olarak gören güvenlik politikalarının içine çekti (Taştekin, 2016: 88-89).

Güvenlik politikalarına geri dönülmesine, devlet-Kürt ilişkilerini daha da çetrefilli hale getiren bir adımın bizzat Esad tarafından 2008 yılında atılması eşlik etti. Esad, 10 Eylül 2008'de imzaladığı bir kararname ile Kürtlerin mülkiyetlerinde bulunan

topraklarda tasarruf haklarını hükümet iznine tâbi tutan bir düzenlemeye gitti. Her ne kadar bu düzenleme ülkenin sınır bölgelerinin tamamı için getirilse de bundan en çok kuzeydeki sınır bölgesinde yaşayan Kürtler zarar gördü. Buna göre, toprak üzerinde inşaat, devir, tadil, alım-satım ya da başka ticari amaçlarla kullanımını kapsayan tüm işlemler kamu otoritesinin iznine bağlandı. İzin belgesi olmayanların sözü edilen işlemlerinin hiçbirisi yasal değildi. Ayrıca, izinsiz işlemlere konu olan mülkler kamulaştırma sürecine sokulacaktı. Bu uygulamanın¹⁴⁸, daha önce yer verdiğimiz Türkiye-Suriye ve Suriye-Irak sınırı boyunca 15 kilometre genişlik ile 375 kilometre uzunluktaki sınır şeridini Araplaştırma politikasının hedefleriyle uyumlu olduğu, hatta sözü edilen politikanın bir devamı olduğu öne sürülebilir. Örneğin, 2008 kararnamesi gereğince izinlerinin olmadığı gerekçe gösterilerek 580 Kürt köylüsünün Derik'te bulunan topraklarını işleme haklarının ellerinden alınması (W/Habitat International, 2011: 4) bu değerlendirmemizi desteklemektedir.

Kürtlere yönelik politikaların sertleştiği bu dönemde, Suriye'deki Arap muhalefeti ile yakınlaşmanın emareleri de görülüyordu. Farklı grupların oluşturduğu ortak muhalefet programı, 16 Ekim 2005'te yayımlanan Şam Deklarasyonu ile Suriye'nin toprak bütünlüğü temelinde sorunların çözüleceği çağrısına yer verdi. Deklarasyon, Suriye'deki farklı ideolojik görüşlerden önemli yazar ve aktivistlerle laik, İslamcı, Arap ve bazı Kürt partilerini bir araya getirirken, Baas rejimini otoriter, totaliter ve despotik bir yönetim kurmakla suçlayarak, diyalog ve barışçıl yöntemlerle demokratik bir rejim inşasını temel hedefi olarak ortaya koydu. Kürtlerin sorunlarına da atıf yapılan deklarasyonda, bu sorunların Suriye'nin toprak bütünlüğü temelinde adil ve demokratik bir şekilde çözüleceği ve Kürtlerin eşit vatandaşlıktan kaynaklanan tüm haklara sahip olacakları vurgulandı (Wikas, 2007: 7-8). PYD, Yekîti, Gelecek Partisi ile Azadî'nin Kürtleri bir ulus olarak tanımlamadığı için (Taştekin, 2016: 101) imza

¹⁴⁸ Bahsi edilen kararnamenin Kürtlere yönelik etkileri ve uygulamaları için bkz. (W/Habitat International, 2011: 3-4).

atmadığı deklarasyona katılan diğer Kürt partileri, deklarasyonun bir araya getirdiği kesimler arasındaki liderlik mücadelesinin kızıştığı ve marjinal bir konuma sürüklendikleri 2007-2009 sürecinde oluşumdan giderek uzaklaştılar ve 2011’de başlayan iç savaş savaş sonrasında bağlarını önemli ölçüde kopardılar (W/Carnegie, 2012).

Deklarasyondaki ifadelerden Esad’a muhalif Sünni grupların Kürtlerin bir ulus olarak tanınması, özerklik ya da federasyon temelli taleplerine yaklaşımlarında Baas Partisi ile aynı çizgide olduğu görülüyordu. Muhalif grupların politik programlarında “maktum” ve “ecnebi” Kürtlere vatandaşlık haklarının verilmesi ve varsa diğer sorunların Suriye’nin “demokratikleşmesiyle” çözüleceği vurgusu vardı (Taştekin, 2016: 101-102).

Dolayısıyla, Kürtlerin 2011’de başlayan ve halen sürmekte olan iç savaşta stratejisinin, Sünni muhalif gruplara karşı kuşkulu, rejimi doğrudan karşısına almadan ama aynı zamanda rejime de dayanmadan, başta ABD ve Rusya olmak üzere uluslararası güçlerle karşılıklı çıkar temelinde oldukça pragmatik bir politika izlemek üzerine kurulu olması şaşırtıcı değildir. Öte yandan muhalif gruplar, bu metnin tamamlandığı dönemde Esad’ı devirmeyi başaramadı. Suriye hükümeti uzayan savaşa rağmen bugüne kadar ayakta kalmayı başardı ve Rusya ile İran’ın desteğiyle isyancılara kaybettiği yerleri peyderpey geri almaya başladı.

Sünni muhalifler ise, Esad karşısında yenilgiye uğrayacakken, Türkiye’nin desteğiyle Suriye denkleminde yer almayı başardılar. Dahası, Afrin’e ve Fırat’ın doğusu ve batısına yönelik askeri harekâtlarla Türkiye ve müttefiki Sünni gruplar, ülkenin kuzeybatısındaki varlıklarını güçlendirdiler. ABD ile birlikte hareket eden Kürtler ise, denetimlerindeki kimi yerleri Türkiye ve Sünni Araplara karşı kaybettiyse de ellerinde

tuttukları yerlerde kendi askeri ve siyasi örgütlenmelerini gerçekleştirerek Suriye ordusuyla açıktan savaşmadılar.

Harita 9: 2021 İtibariyle Suriye İç Savaşı (<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56377932>).

1970 yılına kadar Alevilerin hoşnut olmadığı bir iktidarla yönetilen Suriye, 1970’ten bu yana da Sünni Arapların ve vatandaşlık hakları ellerinden alınan ve toprakları Araplaştırılan Kürtlerin hoşnut olmadığı Alevi azınlık tarafından yönetilmektedir. Suriye devleti uzunca bir süredir iktidarda bulunan avantajlı kesimin dezavantajlı kesimleri zor gücüyle bir arada tuttuğu bir ülke oldu. Sünni Araplar, Aleviler, Kürtler, Ermeniler, Çerkezler, Süryaniler ve Türkmenler bu son çatışmalı dönemle beraber onları zorla da olsa bir arada tutan tutkalın yokluğunda ve parçalanmış bir coğrafyada var olmaya çalışmaktadırlar. Yakın veya uzak gelecekte kurulacak yeni

Suriye'nin eski usul ve güç dengeleriyle yönetilemeyeceği de açıktır. Savaşın taraflarının motivasyonları ve sahadaki dağılımları, 2011 öncesindeki güç dengesinin yeniden oluşturulmasının imkânsıza yakın olduğunu da göstermektedir. Bu durumda, “Suriye var mı?” sorusu daha da bir anlam kazanmaktadır.

Irak ve Suriye devletleri, buraya kadar aktardığımız üzere, Soğuk Savaş sonrası dönemde adeta topraksal parçalanmanın eşiğine geldiler. Irak bu süreçte federal bir devlet niteliği kazanırken, Suriye, sınırları üzerindeki egemenliğini önemli ölçüde yitirdi. Odağımızdaki diğer devletlerden İran'da ise, İKDP'nin düşüşe geçtiği 1990'lı yıllarda iki önemli eğilimin sivrildiği görülüyordu. Bunlardan birincisi, silahlı mücadeleden bir sonuç elde edilemeyeceği, ancak diyalog kanalıyla bir çözüme ulaşılabileceği inancının, İKDP başta olmak üzere İran'daki Kürt örgütleri arasında yaygınlaşmasıydı. İkinci eğilim, milliyetçi duyguların İran'daki Şii Kürtler arasında da karşılık bulmasıydı. Bu, kısmen rejimin sertlik yanlısı politikasından, kısmen de 1980'ler boyunca Irak'a karşı ideolojik saikle savaş yürüten bir rejimi desteklemekten duyulan memnuniyetsizlikten kaynaklanıyordu (McDowall, 2004: 377-378).

Öte yandan, İKDP, Komala ve diğer Kürt örgütlerinin İran devletine karşı on yıllarca süren mücadeleleri Kürtlere amaçladıkları özerk statüyü belki kazandıramadı ama Kürt milliyetçi duygularının yıllar içerisinde güçlenmesine yol açtı (Romano, 2006: 241). Bunun yanı sıra, 1991 Körfez Savaşı'nın Irak'ta koalisyon güçlerinin denetiminde güvenli bir bölge oluşturmasıyla sonuçlanması, hem Irak Kürtleri hem de İran Kürtleri için çok önemli sonuçları doğurdu. İran Kürtleri güvenli bölge oluşturulduktan sonra siyasi partilerini ve örgütlerini buraya taşımaya ve merkezlerini burada kurmaya başladılar. Böylece, 1991'den sonra İran menşeli Kürt örgütlerinin hem idari hem de askeri merkezi (Irak) Kürdistan Bölgesi oldu. İran rejiminin gücünden çekinen Irak Kürdistanı partileri, İKDP ve Komala'nın eylemlerini kontrol altında tuttu ve onlara eylemsizliği dayattı. 2003 Irak Savaşı sonrası Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi'nin

(IKBY) kurulması ve Irak devletinin federal bir çerçeveye kavuşması, İran'daki Kürt siyasi partilerinin IKBY'ye olan bağımlılığını artırarak siyasi ve fonksiyonel otonomilerini kaybetmelerine yol açtı (Vali, 2013: 136-137).

İran Kürtleri için Irak sınırları içerisinde sürgün olmanın getirdiği bir başka sonuç da, İran'daki halkla olan temasın ortadan kalkmasıydı. Bu da bu örgütlerin siyasi meşruiyetini ve manevi önderliğini büyük oranda yıprattı. İKDP'nin ve diğer Kürt örgütlerinin İran-Irak Savaşı esnasında İran sınırları dışına sürüklenmesinin yarattığı boşluğu, siyasi ve ideolojik konumlanışı itibariyle PKK çizgisine bağlı olan ve PKK'nin askeri örgütlenmesinde aktif rol alan İranlı Kürtlerin 2000'lerin başında kurduğu Partîya Jiyana Azad a Kurdistanê (PJAK, Kürdistan Özgür Yaşam Partisi) doldurdu. IKBY'nin Kürt örgütlerine dayattığı prensiplerin dışında hareket eden PJAK, silahlı mücadele yöntemini benimseyerek İran Kürdistan'ının çeşitli yerlerinde Kürtlerin desteğini almaya başladı (Vali, 2013: 141-142).

Dolayısıyla, bir süreliğine tedavülden kalktığı düşünülen silahlı mücadele hem PJAK eliyle İran içinde devam etmekte hem de Irak sınırları içinde konuşlanan ve İran devletinin tökezlemesi durumunda fırsat kollayan İranlı Kürt partilerinin varlığıyla sınır ötesi bir nitelik kazanmaktadır. İran'daki Kürtlerin akıbetini belirleyecek hususlardan biri, hiç kuşkusuz İslami rejimin kaderiyle ilgilidir. Dini ve ideolojik engellerin siyasal katılımın yollarını tıkaması dolayısıyla toplumsal tabandan gelen baskı ve değişim talebine, bölgedeki Sünni karakterli hükümetlerin İran'ın Körfez bölgesindeki faaliyetlerine olan karşıtlıkları da eklenmelidir. Türkiye, İsrail, Mısır, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Ürdün, Kuveyt ve Irak'taki askeri üsleriyle ABD, İran'ın bölgedeki etkisini sınırlamaya ve bölgede kurduğu ittifak ağına tehdit yöneltmesinin önüne geçmeye çalışmaktadır. Öte yandan İran, olabildiğince “evinin” içine taşınmaya çalışılan “savaşı” uzaklaştırmaya ve ulusal güvenliğini Suriye'de, Yemen'de ve Lübnan'daki paramiliter Şii grupların varlığıyla korumaya ve iç güvenliğini

çevresindeki lokasyonlarda askeri varlık bulundurarak ve bölgesel ittifaklara girilerek sağlamaya çalışmaktadır.

İran'ın 2003 Irak Savaşı'nda olduğu gibi kitle imha silahlarına sahip olduğundan hareketle yahut ABD'nin ve/veya bölgedeki müttefiklerinin muhtemel bir askeri müdahalesi durumunda, Kürtlerin ve önemli bir Kürt nüfusunu barındıran Türkiye, Irak ve Suriye'nin alacağı tutum önem kazanacaktır. Hâlihazırda ne PJAK'ın ne İKDP'nin ne de Komala'nın İran'da köklü bir değişim yaratacak gücü vardır. Hatta İran'daki iç muhalefetin tamamının ne legal ne de illegal yollardan değişimi sağlamak gibi bir gücü söz konusudur. Ancak, bir dış müdahale durumunda “iç dinamikler” kolaylıkla harekete geçebilecektir. Bunun gerçekleşmesi halinde, İran Kürtlerinin kaderini PJAK, İKDP ve Komala'nın izleyeceği strateji kadar, başta Türkiye olmak üzere bölge devletlerinin takip edeceği politika da belirleyecektir.

1990 sonrası dönemde dörtlü sacayağının son halkası Türkiye ve PKK için de önemli bir dönemeçti. Marksist-Leninist çizgide kurulan PKK, 1980'lerden 90'ların ortalarına kadar yapacağı devrimle, Türkiye, İran, Irak ve Suriye'deki Kürt bölgelerinden oluşan birleşik ve bağımsız Kürdistanı kurmayı hedefliyordu. Bu devrim sayesinde bağımsız bir devlet kurulacak ve ele geçirilen devlet iktidarı sayesinde Kürdistan'daki feodal toplumsal yapı sosyalist bir toplum lehine dönüştürülebilecekti. Ancak, Sovyet sisteminin çökmesi, PKK'nin dayandığı ideolojik meşruiyet kaynağının da çökmesi anlamına geldi. Bu da PKK'nin ideolojik olarak kendini yenilemesini, taktik ve stratejilerini güncellemesini beraberinde getirdi. Değişimin emareleri 1995'teki V. Kongre'de görüldü. PKK'yi simgeleyen ve üzerinde orak-çekiç olan bayrağın yerini meşaleli bir bayrak aldı (Güler, 2010: 65). Ayrıca, Partinin V. Kongresi'nde Sovyet sosyalizmi yoğun eleştirilere tâbi tutuldu (Özcan, 1999: 370-397).

Tüm bu dönüşüm emarelerine karşın esas paradigmatik dönüşüm, Öcalan'ın Suriye'den ayrılmaya zorlandıktan sonra 1999 yılında Kenya'da yakalanıp Türkiye'ye getirilmesi sonrası yaşandı. Öcalan, radikal belediyeçilik teorisini Murray Bookchin'in "demokratik konfederalizm" kavramını ideolojik dönüşümünün ve politik ajandasının merkezine koydu. Bu anlamda mücadele edilen Türkiye Cumhuriyeti'nin üniter yapısının ve sınırlarının tanındığı, ancak bu sınırların içinin "demokratik özerklik" temelinde düzenlendiği mevcut ulus-devlet anlayışına alternatif bir yol ortaya çıktı. Devleti merkeze koyan kapitalist ve sosyalist sistemlerin dışında üçüncü bir yolu temsil ettiği ileri sürülen bu perspektif, ulus-devletin artık aşıldığı varsayımından yola çıkarak ulusal sınırlar yerine halkların ve kültürlerin birliğine dayanan bir çözüm modelini önermektedir (Öcalan, 2010: 88-96).

1999 yılından bu yana hapiste bulunan Abdullah Öcalan tarafından geliştirilen "demokratik konfederalizm tezi", Türkiye, İran, Irak ve Suriye devletlerinin ulusal sınırlarını reddetmemekte, devletin güvenlik sağlayan kapasitesinin gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla, ulusal sınırlar temelinde dört parçanın birleştirilmesiyle kurulacak bağımsız ve egemen Kürdistan'dan vazgeçilmiştir. Bununla beraber "demokrasiye yer açmak için" devletin küçültülmesi gerektiği savunulmaktadır (Biehl, 2015; İlboğa, 2015; White, 2016). Bu hususta, Ayata'nın (2015: 201) şu ifadeleri dikkat çekicidir:

"Bağımsız birleşik bir Kürdistan yerine, yeni paradigmaya göre her parçanın kendi içinde demokratik ulus perspektifi ile örgütlenmesi ve kendisini yönetebilecek düzeye ulaşması önemlidir. Kendisini örgütleyen, yöneten ve karar alma gücüne ulaşan Kürdistan demokratik ulusallaşması Türkiye, Suriye ve İran toplumlarını da demokratik çözüme zorlayarak, sınırları değiştirmeden ulusal sorunun çözümünü ve halklar arası demokratik birliği sağlayabilir. Böylece hem özgür bir Kürt ulusunun birleşmesi, hem de sınırların anlamsızlaştırılması sağlanacaktır. Ortadoğu'nun birliğine giden yollar daha kolay açılacaktır. Bu çözüm modeli bugün Ortadoğu için ekmek su kadar gerekli bir ihtiyaç haline gelmiştir".

Dolayısıyla, PKK'nin yeni paradigmasında kapitalist moderniteye karşı “demokratik modernite”, ulus-devlete karşı “demokratik ulus” bir hedef olarak belirlenmiştir (Öcalan, 2016: 21-25, 29-54; 2011: 413-434, 455-514, 552-570; 2013: 77-115). Bu anlamda, PKK'nin (özelde Öcalan'ın) demokratik özerklik projesi, sadece Kürtleri ilgilendiren bir mesele olmakla kalmayıp bütün Türkiye'yi ilgilendiren yeni bir yönetim anlayışını ortaya koymaktadır. Buna göre, demokratik özerklik projesi, Türkiye'nin güneydoğusunda oluşturulacak bir Kürdistan federe bölgesinden ziyade, Türkiye'nin idari, politik ve mali özerkliğe sahip sosyokültürel ve ekonomik ilişki içinde olan illerin bir araya getirilmesi ile oluşturulacak 20-25 bölgeye ayrılmasını önermektedir. Her bölge içinde, il ve ilçe ölçeğinde idari ve mali yerelleşmenin sağlanmasıyla yerellerin kendi farklılıklarını muhafaza edeceği ve bu şekilde ülke içinde entegrasyonun sağlanacağı ileri sürülmektedir. Merkez ve yerel arasında bir iş ve iktidar paylaşımının öngörüldüğü bu sistemde, dışişleri, maliye ve savunma işlevlerinin merkezi hükümet tarafından, emniyet ve adalet hizmetlerinin merkezi hükümet ve bölge meclisleri tarafından müşterek bir şekilde yerine getirileceği ve geriye kalan hizmetlerin de bölge meclisleri tarafından yürütüleceği ifade edilmektedir (Çiçek, 2011: 45-53).

Görülmektedir ki, PKK benimsediği bu yeni perspektifle siyasal iktidarın devrimci bir yoldan ele geçirilip toplumun dönüştürüleceği bir izlek yerine, toplumsal tabandan başlayarak toplumun dönüştürüleceği evrimci bir patikaya geçmiştir. Tavandan tabana değil, tabandan tavana doğru gelişen bir siyaset anlayışıdır bu. Bu minvalde, Türkiye, İran, Irak ve Suriye'de adli, idari ve siyasi resmi organlara bir alternatif oluşturularak (KCK) ulus-devletin bir alternatifi olarak radikal demokrasi uygulamalarını içeren bir sisteme geçildiği öne sürülmektedir (White, 2016: 161-164).

Öte yandan, Türkiye son 18 yıl itibariyle başlıca iki evreden geçmiştir. İlk olarak, 2003-2010/2011 yılları arasında yaşanan ordunun siyasetteki ağırlığının törpülendiği bir “demilitarizasyon” (sivilleşme) sürecine, temel hak ve özgürlükler

alanının genişlemesi eşlik etti. Türkiye'nin üyelik için tam müzakere koşullarına sahip olduğunun AB tarafından onaylandığı bu süreç, aynı zamanda, PKK ile yürütülen müzakereler çerçevesinde mevcut sorunların çözüleceği bir diyalogun kapısını da açtı. Ne var ki, karşılıklı güvensizliğin yanı sıra Arap Baharı, Gezi protestoları, AKP ile eski rejim aktörleri arasında, AKP ile Fethullah Gülen Cemaati arasında yaşanan iktidar kavgaları ve Suriye İç Savaşı gibi iç ve dış gelişmeler sürecin başarısızlıkla sonuçlanmasını ve otoriter bir yönetimi beraberinde getirdi.

Özellikle Tunus, Libya ve Mısır'da başarıya ulaşp mevcut iktidarların değişmesiyle son bulan Arap Baharı'nın 2011'de başlayan Suriye ayağının “kışı” bir türlü geçirememesi ve devletin sınırları içerisinde farklı güçlerce denetlenen alanların ortaya çıkması, Türkiye'nin Kürt politikasının akıbetinde ve alacağı istikamette önemli bir rol oynadı. Suriye İç Savaşı, Türkiye-Suriye sınırı boyunca yaşayan Kürtlerin PYD yönetiminde kantonlaşarak *de facto* bir siyasi statüye kavuşmalarını sağlamıştır. Bunun da ötesinde PYD, IŞİD ile mücadelede uluslararası koalisyonun parçası olarak meşruiyet açığını önemli oranda gidermiştir. Buna karşın Türkiye, komşu bir devletin sınırları içerisinde ortaya çıkan bu Kürt oluşumunu iç ve dış boyutuyla bir bütün olarak ele alarak ve bu doğrultuda diyalog kanalını kapatan güvenlik politikalarını uygulamaya sokarak Kürtlere yönelik politikasını revize etme yoluna gitmiştir.

Türkiye-İngiltere-Irak arasında 1920'lerin ilk yarısına damga vuran Musul meselesinde Irak devletinin sınırları içinde kalan Kürtlerin siyasi bir statü kazanacağı, bunun da “kendi Kürtlerinde” aynı yönde talepleri uyandıracığından endişe eden ve korkan 1920'ler Türkiye'sinin kurucu kodlarındaki “hassasiyet”, 21. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına yaklaştığımız bu dönemde AKP iktidarında tekrar gün yüzüne çıkmıştır. Bu da beraberinde güvenlik ve reddiyeci politikalara dönüş anlamına gelmiştir. Kürtlere yönelik izlenecek politikanın “güvenlik” ekseninde yeniden formüle edildiği bu yeni durumda, PYD'nin denetimindeki bir kısım topraklar gerçekleştirilen

askeri operasyonlarla Türkiye ve onunla beraber hareket eden Suriyeli Sünni muhalefetin eline geçmiştir. Türkiye tarafından Suriye sathındaki toprak denetiminin bir “tehlikeyi” bertaraf etmek için mi olduğu, yoksa bir toprak kazanımı olarak mı görüldüğü konusunda şüpheler vardır. Bu, evvela, önceki iktidarların sırtını döndüğü ya da yüzünü ideolojik sebeplerden ötürü çevir(e)mediği “Ortadoğu bataklığına” tekinsiz bir giriş anlamına gelmektedir. Tam da bu hususla bağlantılı olarak, bu, Türk dış politikasına uzunca bir süre egemen olan defansif, korumacı ve “savunulabilir sınırlar” anlayışından güvenliğin ancak daha fazla güç ve söz hakkından geçtiğini savunan ofansif bir anlayışa geçildiğini göstermektedir. Bu savı destekler nitelikte emareler iktidardaki AKP ve ortağı konumundaki milliyetçi çevrelerce Türkiye’nin imparatorluk mirasının sık sık hatırlatılmasıdır. Suriye’ye yönelik askeri operasyonlar ve Suriye sınırları içerisinde yıllardır kontrol edilen toprak parçaları bu “hatırlatmanın” sadece söylem düzeyinde kurgulanmadığını, bunun maddi temellerinin de atıldığını göstermektedir.

Sonuç olarak, Türkiye, İran, Irak ve Suriye devletleri Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılmasının ardından 1920’lerde yeni ulus-devletler olarak uluslararası sistemdeki yerlerini alırken, ilk ve öncelikli olarak, ulusal sınırlara ilişkin ihtilaflarını çözdüler ve Kürt milliyetçi hareketlerinin kendi siyasallık iddialarının altını oyabilecek istemlerini ve isyanlarını dörtlü bir sacayağı oluşturarak etkisizleştirme yoluna başvurdular. Bu tehdit algısının kendi bağımsızlıklarını ve egemenliklerini vurgulama gerekliliğiyle birleşmesi, onları, bölgesel paktları kurma ya da bu paktların içerisinde yer alma zaruretiyle de yüzleştirdi. Sadabad Paktı, bu anlamda, hem bağımsızlık ve egemenliğin vurgulanmasında hem de Kürt milliyetçi hareketlerinden kaynaklanan tehdidin bertaraf edilmesinde kullanışlı bir araç işlevi gördü.

İkinci Dünya Savaşı’na giden yolu döşeyen koşullarda vücuda gelen bu Pakt, iddia edildiği gibi Mussolini İtalya’sının emperyalist emellerine karşı bir koruma

kalkanı olarak düşünölmüş ve kurulmuşsa da, oluşumun kurucu antlaşmasının hükümlerinin Kürt tehdidini önlemeye dönük olduğu da açıktır. Bu anlamda, söz konusu Pakt vesilesiyle, Kürt tehdidinin önlenmesi hususunda ilgili devletler bölgesel işbirliğinin temelini atarak bir statüko durumu yaratmışlardır.

Soğuk Savaş döneminde de devam eden bu işbirliği zirvesini Bağdat Paktı'nda görmüştür. Soğuk Savaş'ta ABD'nin safında kümelenen çalışmanın merkezindeki dört devletten Türkiye, İran ve Irak, bir anti-komünist ittifak olarak teşekköl eden Bağdat Paktı'nda yer alarak söz konusu oluşuma karşı sorumlulukları ile Kürt milliyetçi hareketlerden kaynaklanan tehdidi ortadan kaldırmak gerekliliğini tek bir amaç altında birleştirmişlerdir. Bu bağlamda, ABD'nin çatısı altında kurulan bölgesel bir örgütte yer almaları hasebiyle Kürt politikalarına uluslararası çapta güçlü bir dayanak noktası bulmuşlardır.

Diğer yandan, bu işbirliği ve statüko hali, 1970'lerden başlayarak ilgili devletlerden bazılarının kimi ulusal çıkarlar ve bölgesel güç olma hırslarından kaynaklı olarak zaman zaman sekteye uğramıştır. İran, petrolü millileştiren ve SSCB ile bir dostluk antlaşması imzalayan Irak'ın bölgesel güç olma hırsını törpülemek amacıyla ABD'nin oluru ve teşvikiyle Irak'taki Kürt hareketini desteklemiş; bu sayede Irak'ı kendisi için bir tehdit olmaktan uzaklaştırmış, ABD ise, Irak'ı yeniden kendi ittifak ağına dahil etmiştir. Yine İran, Irak ile yaşadığı Şattülarap'taki sınır ihtilafında kendi lehine bir değişikliği sağlamak için Irak'taki Kürt milliyetçi hareketini desteklemiş, maksat hâsıl olduktan sonra dörtlü sacayağının önemli bir bileşeni olmaya devam etmiştir. Keza Suriye, 1980'lerden başlayarak sınırları içinde konuşlanan PKK'yi Fırat Nehri suyunun paylaşımı meselesinde sorun yaşadığı Türkiye'ye karşı bir koz olarak görmüş ve desteklemiştir. Yine İran ve Irak, sekiz yıllık savaşlarında IKDP, IKYB ve İKDP'yi birbirlerine karşı destekleyerek avantajlı konuma geçmek istemiş, ancak savaşın ertesinde Kürt milliyetçi tehdidi konusundaki müşterek hareket etme

politikasına geri dönmüşlerdir. Dolayısıyla, ilgili devletlerin Kürt tehdidi konusunda ortak hareket etme stratejilerinden bir sapmaya işaret eden bu politikaları geçici durumlar olarak anlaşılmalıdır. İran-Irak Savaşı'nın bitimini takip eden yıllarda ilgili devletlerin birlikte uyguladıkları politikalar bunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu noktada, detaylarına yer verdiğimiz Körfez Savaşı'nın yol açtığı koşullarda Irak'ın kuzeyinde *de facto* bir Kürt yönetiminin kurulmasının Türkiye, İran ve Suriye devletlerini güvenlik protokollerini imzalamaya ve Irak'ın toprak bütünlüğünü devam ettirmek yönündeki çabalara ve işbirliğine yönelttiği hatırlanacaktır. İşbirliğinin yanı sıra kendi başlarına da birtakım önlemler alan bu devletlerden İran, savaşın bitimini takip eden yılda İKDP lideri Qasımlo'ya suikast düzenlerken, Saddam Hüseyin Halepçe'de Kürtlere karşı kimyasal silahlar kullanmış ve fiziksel imhaya yönelmiştir.

Özetle, ilgili devletler açısından Kürt milliyetçi hareketleri hem kendileri açısından ontolojik bir tehdit kaynağı hem de kimi ulusal çıkarların realize edilmesi noktasında bir devletin diğerine karşı kullanabileceği bir “koz” olarak görülmüştür. Dört devletin Kürt politikalarının evrilebileceği yön ise, güvenlik politikalarından anayasal reformlara kadar bir giden bir dizi seçeneği barındırmaktadır. Bu husus, günümüze kadar gelen sınır sorunlarının yol açtığı istikrarsızlık ve çatışma riski ile beraber düşünüldüğünde, dörtlü sacayağının zaman zaman savuşturulsa da süreklilik arz eden varoluşsal bir meydan okuma ile karşı karşıya olduğu gözlemlenmektedir.

SONUÇ

“Sınırlar / Her zaman. / Her an, / Yakından, / Uzaktan / Birbirlerine bakışrlar. / Durmadan birbirlerine / Kendilerini taşırlar. / Birindeki nöbetçi / Öbüründekine bekçidir. / Her ikisi de yakın / Birbirine / Her ikisi de uzak / Bir / Olasılığa / Karşı’dırlar.” (Asaf, 2015: 115).

Bu çalışmada gösterdiğimiz üzere, mirasçısı oldukları Osmanlı ve İran imparatorluklarının aksine Türkiye, İran, Irak ve Suriye devletlerinin yüz yıla yaklaşan zaman diliminde egemenlik alanlarında bulunan farklı etnik ve dinsel yapıları bir arada yaşatacak siyasal ve sosyo-ekonomik zemini yaratmakta başarısız oldukları, bu durumun bir sonucu ve bununla paralel olarak, egemen devlet pozisyonlarının Kürt milliyetçi hareketleri ve istemleri tarafından sorgulandığı, bir vakıadır. İlgili devletlerin sözü edilen başarısızlıklarının yol açtığı çatlaklardan yüzeye çıkan etnik gerginlikler ve çatışmalar, bu devletlerin egemenlik iddiaları ile ulusal meşruiyet dayanaklarının altını oymaktadır. Dahası, Kürt milliyetçi odakların birbirleriyle sınır ötesi bağlar kurmak yönündeki çabaları ve mevcut sınırları ortadan kaldırarak kendi ulus-devletlerini kurmak yönündeki talep ve eylemleri, söz konusu devletleri kaygan ve tehditkâr bir zemin üzerinde hareket etmeye mecbur bırakmaktadır. Ontolojik güvensizlik yaşayan bu devletler, güvensizlik kaynağı olarak gördükleri Kürt milliyetçiliğinin sebep olduğu çatlakları onarıp kapatmak ve ülkesel bütünlüklerini sağlayıp sürdürmek için hem tek başlarına önlemler almanın hem de birlikte hareket etmenin zaruretiyle yüzleşmişlerdir. Bu genel çerçeveden hareketle, tez, Osmanlı ve İran imparatorlukları ile Türkiye, İran, Irak ve Suriye devletlerinin Kürt politikalarını mukayeseli bir perspektifle ve sınır kavramının tarihsel dönüşümü bağlamında incelemiştir.

Belirtilen amaç doğrultusunda, imparatorluk ve ulus-devlet siyasi birimlerinin sınır anlayışları karşılaştırmalı bir bakış açısıyla ele alınmış; buna, eş anlı olarak,

güvenlik ve siyasal(lık) olgularının birbirini ardıllayan bu birimler arası geçişteki tarihsel dönüşümü eşlik etmiştir. Dolayısıyla, imparatorluk ve ulus-devlet yapılarının farklılaşan sınır anlayışları temelinde iki aşamadan meydana gelen bu açıklama denemesinde, Osmanlı ve İran imparatorlukları ile Kürtler arasında bu birimlerin adem-i merkeziyetçi yönetme tarzları ve sınır anlayışlarından ileri gelen bir “ortaklığın” kurulduğu, ancak bu imparatorlukların gerilemenin ve toprak kayıplarının önüne geçmek maksadıyla 19. yüzyılın ilk yarısında başlattıkları ve 20. yüzyıla yayılan merkezileşme ve modernleşme girişimleriyle “bir arada yaşama” zemininin ortadan kalktığı savlanmıştır. Tezin bu iddiasına dayanak oluşturmak için, ilk olarak, merkezileşme ve modernleşme süreçleriyle eşgüdümlü olarak sınır boylarından ulusal devlet sınırlarına (*frontier*’dan *boundary* ve *border*’a) doğru bir dönüşümün yaşandığı, sınır anlayışında yaşanan bu dönüşüme sözü edilen imparatorlukların merkezi iktidarıyla Kürtler arasında bir ara tabaka olarak duran emirliklere son verildiği gösterilmiştir. Akabinde, Osmanlı ve İran imparatorluklarının dağılması sonrası kurulan Türkiye, İran, Irak ve Suriye devletlerinin merkezi yönetimleriyle “aracı kurumları” olmadan başbaşa kalan Kürtlerin “tebaa”dan “vatandaş”a dönüşürken, karşı milliyetçi istemleriyle ontolojik bir tehdit unsuru olarak görülmeye başlandıkları ileri sürülmüştür. Bunu en net haliyle, çalışmanın odağındaki dört devletin kendi aralarında akdettikleri sınır antlaşmaları ve güvenlik protokolleriyle teşekkülünde bizzat kendilerinin yer aldığı bölgesel paktların kurucu metinlerinin Kürtlere ilişkin hükümlerinde görmek mümkündür.

Bu savdan hareketle tez, yüz yıla yakın bir zaman boyunca Kürt politikalarını mercek altına aldığımız Türkiye, İran, Irak ve Suriye’nin birbirleriyle olan sınırlarında bugün yaşanan keşmekeşin ve sınırları değiştirmeye yönelik girişimlerin temel nedeni olarak kapitalist dünya-sistemin dayattığı milliyetçilik ideolojisini görmekte ve Kürt

milliyetçi hareketlerinin sahipliğini yaptığı politik programları bu ideolojik gücün “ortak yaşamı” kurmakta başarısız olmasının bir sonucu olarak değerlendirmektedir.

Bu maksatla, giriş ve sonuç bölümlerinin dışında üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde öncelikle güvenlik, siyasallık, imparatorluk ve ulus-devlet olgularının kavramsal bir tartışması yapılmıştır. Bu bölümde, tezin omurgasını oluşturan sınır olgusunun tarihsel evrimi iki başlık altında incelenmiştir. Bu başlıkların ilkinde, devlet denen iktidar aygıtının “icadını” müteakip ortaya çıkan ve dünya hâkimiyetini temel hedefi olarak ortaya koyan imparatorluk siyasi biriminin esnek, mutlak olmayan, dağ, göl ve çöl gibi doğal yapılarla ve askeri garnizonlarla tanımlı sınır boylarının fetihçi/yayılmacı politikalardan ötürü sabitlen(e)mediği ve geçişken bir nitelik arz ettiği ortaya konulmuştur. İşaret edilen bu hedef ve yayılmacı mantık gereği, imparatorluk biriminin merkez ve çevre yapıların işbirliği ve iktidar paylaşımına dayanan çok dilli, çok dinli ve çok etnili bir yapı olduğu vurgulanmıştır. Takip eden aşamada ulus, vatandaş(lık), ulusal sınır, ulusal çıkar, egemenlik, mayın, askeri kuleler ve dikenli teller gibi modern çağa ait olguların imparatorlukların yerini alan, siyasal olanın ulusal olana eşitlendiği ulus-devlette bir araya geldiği, bu yeni oluşumda sınırların mutlak ve kesin çizgiler halini almasının uluslararası ilişkilerde kabul görmesine karşın, çalışmanın odağındaki devletlerde sınır sorunlarının yaşanmaya devam ettiği ve bunun Kürt politikalarıyla yakından ilintili olduğu öne sürülmektedir.

Güvenlik, bu çalışmada benimsendiği üzere, kavramın dar anlamıyla fiziki emniyetin tedarik edilmesinin ötesinde, insanın varlığını güven içinde sürdürme ihtiyacı (ontolojik güvenlik) olarak anlaşılmaktadır. Bu maksatla, imparatorluklar çağından ulus-devletler dünyasına değin güvenliğin algılanış ve tedarik zincirinde yaşanan dönüşümler ortaya konurken, güvenlik sağlayıcı siyasi birimler olarak imparatorluklardan ulus-devletlere geçişi mümkün kılan siyasi, ekonomik ve toplumsal koşullar da söz konusu edilmiştir. Güvenlik ve siyasallık olgularının dönüşen

ontolojilerini berraklaştırma çabasına, sınır olgusunun tüm bu süreçteki serencamı eşlik etmiştir. Buna göre, güvenliğin tedariki, sürekli genişlemek ve dünya hâkimiyetini gerçekleştirmek iddiasındaki imparatorluk siyasi biriminde muğlak, geçişken ve açık uçlar olarak tarif ettiğimiz sınır boylarının çizdiği çerçeve içinde sağlanmaktadır. Fakat dayanışmanın egemen olduğu bu düzende, ekonomik ve asayiş kaygıları ile toplumsal kimlik sorunlarına din temelinde yanıtlar bulabilen “tebaa” zamanla yerini ulus-devlet dünyasında “vatandaş”a bırakırken, yeni düzende egemen ulusa mensup olmayanların güvenliği ise, ait olduğu etnisitenin, dinin, dilin vs. politik bir anlamının ve siyasal iktidar talebinin olmadığı kabulü ve tavizinden sonra sağlanmaktadır. Bu nedenle de, milliyetçi politik programların sahipliğini yapan rakip hareketler ulusal güvenliğe yönelen varoluşsal bir tehdit kaynağı olarak kodlanmaktadır.

Tezin ikinci bölümünde, yukarıda atıf yaptığımız açıklama denememizin ilk aşaması olarak, Osmanlı ve Safevi imparatorlukları arasında “bölünmüş” Kürt emirliklerinin siyasi statüleriyle ortaya çıktığı 16. yüzyılın ilk çeyreğinden bu statülerinin son bulduğu 19. yüzyılın ilk yarısına, oradan Birinci Dünya Savaşı’na kadar olan dönem ele alınmıştır. Bu bölümde, Osmanlı ile İran’da sözü edilen dönem boyunca hâkimiyet kurmuş Safevi, Afşar, Zend ve Kaçar imparatorluklarının Kürtlere yönelik politikaları, aralarında imzaladıkları sınır antlaşmaları bağlamında incelenmiş, bu bağlamla eş zamanlı ve paralel olarak, 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar uzanan dönemde yaşanan ekonomik, siyasi ve toplumsal dönüşümlerin bu imparatorluklara yansımalarına, bunun Kürtlerle ilişkilerinde yol açtığı kırılmalara ve buradan ilerleyerek modern dönemde görünür bir hal alan Kürt milliyetçiliğine açılan bir yol haritası takip edilmiştir.

Söz konusu dönemde, İngiltere ve Rusya’nın da dahil olduğu Osmanlı-İran sınır belirleme komisyonunun 1913 İstanbul Protokolü’nün hükümleri doğrultusunda Şattülarap’tan Ağrı Dağı’na uzanan hat boyunca 230 sınır direğinin sonuncusunu Ağrı

Dağı'nın eteklerine dikmesiyle sınır tafsilatlı bir belirlenmeden geçmiştir. Osmanlı ve İran imparatorlukları, gerilemeye başladıkları ve Avrupalı devletlerin emperyal genişlemeleriyle karşı karşıya kaldıkları 19. yüzyılda giriştikleri merkezileşme ve modernleşme atılımlarıyla idari ve kurumsal anlamda bir dönüşüm yaşamış, bu doğrultuda Kürt emirliklerinin statülerine son verilmiş ve merkezi iktidarın çevre alanlardaki hâkimiyeti güçlendirilmek istenmiştir. Bu ise, merkez-çevre dengesine ve bu iki odak arasında iktidar paylaşımına dayanan *Pax Ottomana* ve *Pax-Iranica*'nın çöküşü, iki odak arasındaki ilişkilerde radikal kırılmaların yaşanması ve milliyetçilik çağına açılan kapının aralanması anlamına gelmiştir.

Böylece ilgili siyasi birimlerin Kürt politikalarının modern yüzü ortaya çıkmıştır, çıkabilmiştir. Modern yüzü diyoruz, zira Kürt politikalarının kökleri çalışmada gösterdiğimiz üzere çok daha eskilerde ve derinlerdedir; ancak 20. yüzyılda aldığı biçim ve öz itibarıyla modernidir. Osmanlı ve İran imparatorluklarının mirasçısı Türkiye, İran, Irak ve Suriye devletlerinin Kürtlerle ilişkileri bu yeni bağlam içerisinde tecessüm etmiştir.

Tezin üçüncü bölümü, Kürt politikalarının işte bu modern yüzünün araştırılmasına ayrılmıştır. Burada, en başta, Kürtlerin üzerinde yaşayageldikleri toprakların dört devletin egemenlik alanında kalacak şekilde 20. yüzyılın ilk yarısında bir parselasyonun yapılmış olmasını bir nirengi noktası olarak kabul etmek gerekmektedir. Hâkimiyetinde bulundurduğu halkları dini aidiyetlerine göre sınıflandıran, yerel yöneticilere iktidardan paye vererek ve özerk konumlarını tanıyarak merkeze bağlayan imparatorluk yapısından, merkezkaç güçlerin özerk konumlarının ortadan kaldırıldığı, çeperdeki toplumların insan deposunun devlet iktidarıyla “aracı kanallar” olmadan başbaşa kaldığı, Gellner'in (2013) milliyetçilik tanımından hareketle, siyasal olanın özgül bir ulusa eşitlendiği ulus-devlet sistemine geçilmesi Kürt politikalarının modern yüzünün başlangıç noktasını oluşturmuştur.

Bu modern bağlamla birlikte, sözü edilen devletler teritoryal sınırlarının içinde yer alan halkları homojenleştirme politikası güderken, ulusal sınırlarının diğer yakasında bulunanları “öteki”/“yabancı” olarak kodlayan ve “onlar”la temas imkânını ortadan kaldıran sınır kontrollerinin ve denetiminin sağlanmasını hayati önemde görmeye başlamışlardır. Bu yeni durumda, birlikte yaşamanın esaslarını belirleyen siyasal alan etnikleştikçe, Türk, Fars ve Arap asker ve sivil elitler kurdukları devletlerin egemenlik alanını mensubu oldukları etnisitenin kıskanç ve rakip tanımaz siyasallık iddialarıyla düzenledikçe, Kürt kimliği buna tepki olarak milliyetçi bir nitelik kazanmıştır. Siyasal alanı düzenleyen bu yeni politik formun imparatorluktan ulus-devlete “geçiş noktasında” imparatorluğun selameti ve bekası için mücadele ettiği iddiasıyla hareket eden asker ve sivil kadrolarca cesaretle ve alenen sahiplenilmediğini, din kardeşliğini ve *Düvel-i Muazzama* karşısında Müslümanların kader birliğini öne çıkardıklarını, ancak iktidara “çöreklenildikten” sonra *siyasal olanın ulusal olana eşitlendiği bir politik programın savunucularına dönüştüklerini* vurgulamak önemlidir.

Başka bir deyişle, imparatorlukların tarih sahnesinden birer birer çekildikleri Birinci Dünya Savaşı ertesinde, evvelinde İslam ümmetinin ve kardeşliğinin bir parçası olarak kabul gören Kürtler, kendilerini, uluslararası ilişkilerin ve uluslararası hukukun kurucu ontolojik zemininin ulus-devletlerin siyasal-hukuksal statüleriyle belirlendiği tarihsel momentte yeni siyasi, sosyal ve ekonomik sınırlar içinde bulmuşlardır. Çalışmada da gösterildiği gibi, “bir aradalığın” ölçütünün *dinsel olandan/alandan ulusal olana/alana* çekildiği, kurulan ulus-devletlerin uluslararası hukuk kaidelerince egemen birimler olarak tanındıkları bu yeni nizamda, odağımızdaki siyasi birimler, kendi aralarında sınır antlaşmaları imzalayarak egemenlik alanlarını net ve kesin biçimde belirlemişler, diğer yandan, bir “ulus” yaratma işine, yani sınırın “içi”ni düzenleme işine girişmişlerdir.

Odağımızdaki devletlere bakıldığında, Kürt milliyetçi tehdidini en yakıcı haliyle yaşayan devletin Türkiye Cumhuriyeti olduğu görülmektedir. 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne yönelik Kürt isyanları Osmanlı döneminde vuku bulan, isyancının yerel iktidar alanını yeniden kurma ve konsolide etme anlayışındaki başkaldırısından farklılaşarak ulusal taleplerin dillendirildiği daha geniş kapsamlı bir nitelik arz etmiştir.

Birlikte yaşamının ontolojik zemininin köklü bir dönüşümden geçtiği bu yeni düzlemde “ayakta durmaya” çalışan Kürtlerin, başta da onların geleneksel yönetici ve aydınlarının yeni devletin niteliğine yönelik hayal kırıklıkları (bu hayal kırıklığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasını hazmedemeyen ve bundan büyük üzüntü duyan muhafazakâr Kürtlerde olduğu kadar devletin etnik temelde tanımlanmasına karşı bir Kürt devletinin kurulmasını savunan seküler ve aydınlanmacı kesimlerinde de vardır) bir dizi isyana yol açmış, 1923-1938 yılları arasına yayılan bu isyanlarının sonuncusunun 1938'de bastırılmasıyla Kürt milliyetçi istemleri yirmi yıllık bir uykuya dalmıştır. Üç askeri darbenin siyaset sahnesinin dekorasyonuna müdahale ettiği 1960-1980 yılları arasında Kürt milliyetçiliği yeniden uyanışa geçmiş ve 1980 sonrası dönemde Kürt örgütleri arasında hegemonik bir güce erişen PKK'nin devletle mücadelesinin belirleyiciliği altında şekillenmiştir. Abdullah Öcalan'ın 1999'da Kenya'dan Türkiye'ye getirilmesini takip eden yıllarda başlayan devlet-PKK müzakereleri 2016 başlarında sonlanarak yerini çatışmalı bir sürece bırakmıştır. Bu süreç belirsizliklerle doludur ve hâlihazırda Türkiye'nin Kürt politikasının alacağı istikameti tahmin etmek zordur.

Türkiye gibi imparatorluk geçmişine sahip İran devleti, 1920'lerde Türkiye ile eş anlı olarak modern bir devlet ve ulus yaratma çabalarına sahne olmuştur. Modern bir bürokrasi, eğitim ve hukuk sisteminin yaratılması gayesi, bu inşanın alet çantasının en seçkin parçaları olarak işlev görmüştür. Tıpkı komşusu Türkiye gibi türdeş bir ulus yaratma idealindeki bu milliyetçi gündemle İran, Kürt geleneksel yönetici sınıfının

siyasallık iddiasını tasfiye ederek “kendi Kürt’ü” ile arasına bir iktidar odağı olarak dikilen “aracıları” ortadan kaldırmaya yönelmiştir.

Fakat modern bir devlet ve ulus yaratma iddiasındaki bu tasarı, İkinci Dünya Savaşı esnasında İngiliz ve Sovyet işgaliyle akamete uğramış, bu da Kürt ulusal taleplerinin Mahabad Cumhuriyeti deneyiminde şahit olduğu üzere ete kemiğe bürünmesine olanak tanımıştır. Rıza Şah’ın icraatları, Fars milliyetçi tasarının gündemleşmesinin ve hayata geçirilmesinin yanı sıra modern bürokrasi, eğitim ve hukuk sistemiyle tanış olan Kürtlerde ulusal taleplerin sahipliğini yapacak olan bir orta sınıfın yeşermesinin zeminini de yaratmıştır. Daha sonra Kürt geleneksel sınıflarının da katılacağı bu milliyetçi odak, kısa ömürlü Mahabad Cumhuriyeti’ni kurmuştur. Ancak Kürtler, Mahabad Cumhuriyeti’nin ortadan kaldırılmasından 1979’daki İran İslam Devrimi’ne kadar ulusal taleplerini dillendirebilecekleri maddi temelden yoksun kalmış, Şah’ın iktidardan indirildiği süreçte İran Kürdistan’ında ortaya çıkan iktidar boşluğundan yararlanarak kendi kaderini tayin etmek istemiştir. Fakat Humeyni’nin İslami bir rejim kurması ve konsolide etmesi sonrası bu mümkün olamamıştır.

İslam Devrimi’nden bu yana Velayet-i Fakih ile yönetilen İran devletinin Kürt politikasının alabileceği istikamet, İslami rejimin kaderiyle doğrudan bağlantılıdır. Kürt milliyetçi örgütlerin istemleri başta olmak üzere çeşitli sorunlar mevcut rejimi yasal/anayasal birtakım reformlar yapmaya zorlamakta, ancak, Velayet-i Fakih anlayışıyla idare edilen İran’da iç dinamiklerin zorlamasıyla sorunların çözülebileceği pek olası görünmemektedir. İslami rejimi Ortadoğu’daki çıkarlarına ve bölgedeki dostları İsrail ve Suudi Arabistan’a bir tehdit olarak algılayan ABD ise İran’ı çevreleme politikasını uygulamakta, rejimin İran sınırları dışındaki etkinliğini minimize etmeye çabalamaktadır. Buna karşın İran, ulusal güvenliğini savunma hattını Suriye’de, Irak’ta, Yemen’de ve Lübnan’da Şii gruplara dayanarak kurmakta ve manevra alanını olabildiğince genişletmeye çalışmaktadır.

Bakışımızı İran'dan Zagros Dağları ile ayrılan ve bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde bulunan Mezopotamya'ya çevirdiğimizde, milliyetçi istemleri inatçı ve güçlü bir Kürt nüfusunu barındıran Irak devleti ile karşılaşırız. Arap milliyetçi odağın henüz zayıf olduğu manda döneminde ciddi bir sorunla karşılaşmayan Kürtler, Arap milliyetçiliğinin yükselişe geçtiği 1932 sonrası dönemde devletin uğraşageldiği en temel “sorun” haline gelmişlerdir. MC'nin Kürtlere kültürel ve yönetsel özerklik verilmesi önerisiyle Irak'ta kalmasını tavsiye ettiği komisyon raporuna rağmen, İngiltere'nin mandaterliğindeki Irak ile Türkiye arasında imzalanan ve iki devletin sınırını belirleyen 1926 Ankara Antlaşması'nda Kürtlerin özerkliklerine dair bir hüküm yer almamıştır. Uluslararası destekten yoksun kalan Kürtler, özerkliğe ancak 1991 Körfez Savaşı'nın yol açtığı şartlarda kavuşmuştur. Uzunca bir süre azınlıktaki Sünni Arapların yönettiği Irak, 2003 Irak Savaşı sonrası Sünni ve Şii Araplar ile Kürtler arasında hassas bir dengeye dayanan federal bir yapıyla yönetilmeye başlanmıştır. Kürtlerin 2017 yılında bağımsızlık için referanduma gitmesi, 2005 Anayasası ile kurulan dengenin uzun ömürlü olamayabileceğinin işaretlerini vermiştir.

Irak'taki Kürt hareketinin inatçılığı ve on yıllara yayılan silahlı mücadelesi ve bağımsızlık talepleri her şeyden önce bir toprak meselesi ile karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Tartışmalı bölgelerin statüsü meselesinin hâlâ çözülememiş olması, bu gerçeği teyit etmektedir. Irak Kürtlerinin Türkiye'de yaşayan Kürtlerden farklı olarak coğrafi bir bütünlük arz eden Kürdistan bölgesinde yoğunlaşmaları ve otuz yıla yakın bir süredir sürdüregeldikleri özerk konumları ve bağımsızlık yönündeki ses yükseltmeleri, Irak devletinin geleceğine dair soru işaretlerinin kafalarda doğmasına yol açmaktadır. Şayet Irak devleti parçalanır ve kuzeydeki Kürt yerleşimlerinde bağımsız Kürdistan devleti kurulursa, hiç şüphesiz bunun önemli bir Kürt nüfusunu barındıran Türkiye, İran ve Suriye devletleri açısından önemli sonuçları olacaktır.

Son olarak, Fransız mandası olarak kurulan Suriye’de, Kürtler, devletin kuruluşunun hemen akabinde özerklik talebiyle ortaya çıkmış, ancak, esas olarak bağımsızlığın kazanıldığı 1946’dan sonra siyasi alanın etnikleşmesi, daha doğru bir ifadeyle Arap etnisitesi temelinde düzenlenmeye başlamasıyla temel bir “sorun” haline gelmişlerdir. Kürtleri çıplak varoluşlarına indirgeyen *maktum* ve *ecnebi* statüsüzlüklerini yaratan 1962 tarihli Haseke’deki nüfus sayımı ve ardından Hafız Esad’ın Türkiye ve Irak’taki Kürtlerle Suriye’deki Kürtlerin temasını ortadan kaldırmayı (güvenlik) ve zengin petrol yataklarıyla bilinen Cezire’de ikinci bir Kerkük’ün ortaya çıkmasını önlemeyi (ekonomik) öngören Arap Kuşağı projesi durumu daha da içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir.

Beşar Esad’ın iktidarında vuku bulan 2004 Kamışlı olayları Suriye’deki Kürt yerleşimlerinin neredeyse tamamına yayılmış, uykuya dalan Kürt milliyetçiliği uzunca bir aradan sonra uyanmıştır. İç savaşın başladığı 2011 ile beraber Suriye devletinin egemenliği, devlet ve devlet dışı güçlerin ülkenin çeşitli bölgelerindeki kontrol ve varlıklarıyla önemli ölçüde tahrip olmakla beraber, Suriye Arap Cumhuriyeti hâlâ uluslararası temsiliyeti haiz bir devlet olarak varlığını sürdürmektedir. Ancak, Suriye’nin kuzeyinde siyasi ve askeri gücüyle sivrilen PYD, başta ABD ve Rusya ile olmak üzere uluslararası muhataplığa da erişerek devletin gelecek projeksiyonlarında yer alacağının sinyallerini vermiştir.

İç savaşla beraber uluslararası tanınırlığı artan Suriye Kürtlerinin yeni Suriye’yi inşa edecek uluslararası görüşmelere katılıp katılmayacağı, Kürtlerin ulusal taleplerinin “yeni inşada” göz önünde bulundurulup bulundurulmayacağı belirsizliğini korumaktadır. Suriye devletinin ülkesel bütünlüğünün yeniden sağlanıp sağlanmayacağı, Kürtlerin anayasal bir statüye sahip olup olmayacakları yahut Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi ile kader birliğine gidip bağımsızlık ilanına kalkışıp kalkışmayacakları kafalardaki diğer soru işaretlerini oluşturmaktadır.

Özcesi, çalışmada da gösterildiği gibi, Türkiye, İran, Irak ve Suriye'nin yüz yıla yakın bir zaman önce belirledikleri sınırlarında birtakım istikrarsızlıklar yaşanmakta ve yeni sınır düzenlemelerinin olabileceğinin işaretleri gözlemlenmektedir. Tezde gösterdiğimiz üzere, her bir devlette kriz ve zayıflık anlarında Kürt milliyetçi hareketlerin yarattığı baskıdan dolayı ulusal sınırlar tekrar tekrar sınanmaktadır. Sınırları değiştirmeye yönelik hesaplar Türkiye, İran, Irak ve hâlihazırda ülkesel bütünlüğünü ve egemenliğini önemli ölçüde kaybeden Suriye için bir tehdit unsuru olmaya devam etmektedir.

Hâsılı, sosyo-ekonomik yapıları, dilsel, etnik ve toplumsal kompozisyonları bakımından farklılaşan ve tabiri caizse “dört benzemez” olarak tanımlanabilecek Türkiye, İran, Irak ve Suriye devletlerinin tüm bu farklılıklarına karşın, yüz yıla yaklaşan süreçte Kürtler konusunda ortak bir eylem alanını inşa ettikleri ve egemenliklerinin selametini dörtlü bir sacayağı oluşturarak sağlamaya çalıştıkları görülmektedir. Ancak bu stratejik hedef, onları, bilhassa 1970'lerden başlayarak ulusal çıkarları doğrultusunda bir Kürt milliyetçi hareketini diğer(ler)ine ve birbirlerine karşı desteklemekten alıkoymamıştır. Elbette ki, bu politikanın sınır(lılık)ları vardır ve tezde örneklerine yer verildiği üzere, kimi ulusal çıkarlar sağlandıktan sonra “Kürt tehdidi” konusunda ortak hareket etme davranışına geri dönmekte ve o çerçevenin içinden hareket edilmektedir. Dolayısıyla, ilgili devletlerin Kürt politikalarının esas çerçevesini en net haliyle 1920'lerden başlayarak kendi aralarında akdettikleri ikili dostluk, sınır ve güvenlik antlaşmalarında ve bölgesel örgütler olan Sadabad ve Bağdat Paktlarında yer almalarında görmek mümkündür. Henüz bu dört devletin kuruluş aşamalarında oldukları 1920'lerin ilk yıllarında sınırlar konusunda kısa bir zaman dilimi için gündeme gelen çatışma riski, yerini 1920'lerin ortalarından başlayarak uzlaşıya ve işbirliğine bırakmıştır. İlgili devletler, yukarıda değinildiği gibi zaman zaman bu çerçevenin çıksalar da, herhangi birinin sınırları içinde Kürtler bağlamında siyasal

denklemini değiştirecek bir gelişmenin peyda olduğu durumlarda, ulusal güvenliklerinin tehdit altında olduğundan hareketle bireysel ve/veya kolektif müdahalelerde bulunmuş ya da bulunma ihtimalini göz ardı etmemişlerdir. Çünkü, tüm ihtilaf ve çekişmelerine karşın çalışmanın odağındaki devletler açısından bu dörtlü sacayağının ayaklarından birinin aksaması bir ulusal güvenlik meselesi addedilmiştir.

Sonuç olarak, 20. ve 21. yüzyıllarda artık dört sınır bölgesinde yaşayan Kürtler ile ulus-devlet yapıları arasında imparatorluklar çağında olduğu haliyle bir “ortaklığın” kurulmasının imkân ve fırsatları ortadan kalkmıştır. Toprak ve insan üzerindeki denetim ve egemenliğin hayati bir önem arz ettiği günümüzün ulus-devlet dünyasında, herkesin bir devletin vatandaşı olması hasebiyle eşitlendiği bu çağda evrensel olan şey, modern devletin uluslararası hukukun en temel süjesi olduğu gerçeğidir. Bu, ulus-devletli yapının küresel ilişkilerin en temel yürütücüsü ve karar vericisi olduğu gerçeğine işaret eder. İlgili devletlerin Kürt politikalarının evrilebileceği istikamet ise, güvenlik politikalarından eşit vatandaşlığa ve anayasal reformlara kadar bir dizi seçeneği beraberinde getirmektedir. Ancak, bir “çözüm” sağlanıncaya kadar zikredilen devletlerin varlığı veya eş deyişle egemenlikleri “sorun” olmaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

- Abdulla, Nejat (2010), **İmparatorluk, Sınır ve Aşiret: Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması**, Çev. Mustafa Aslan, İstanbul: Avesta Yayınları.
- Abdullah, Farhad Hassan (2018), “The Political System in Iraqi Kurdistan: Party Rivalries And Future Perspectives”, **Asian Affairs**, 49 (4), s. 606-624.
- Abrahamian, Ervand (1982), **Iran Between Two Revolutions**, Princeton: Princeton University Press.
- ____ (2008), **A History of Modern Iran**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Achcar, Gilbert (2012), **Barbarlıklar Çatışması**, Çev. Ateş Uslu, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Afary, Janet (1996), **The Iranian Constitutional Revolution 1906-1911**, New York: Columbia University Press.
- Afkhami, Gholam Reza (1988), “The Nature of the Pahlavi Monarchy”, **Ideology and Power in the Middle East, Studies in Honor of George Lenczowski** içinde, der. Peter J. Chelkowski & Robert J. Pranger, Durham: Duke University Press, s. 31-55.
- Agamben, Giorgio (2006), **İstisna Hali**, Çev. Kemal Atakay, İstanbul: Otonom Yayınları.
- ____ (2017), **Kutsal İnsan**, Çev. İsmail Türkmen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Aghajanian, Akbar (1983), “Ethnic Inequality in Iran: An Overview”, **International Journal of Middle East Studies**, 15 (2), s. 211-224.
- Agnew, John (2007), “No Borders, No Nations: Making Greece in Macedonia”, **Annals of the Association of American Geographers**, 97 (2), s. 398-422.
- Agoston, Gábor & Bruce Masters (2009), **Encyclopedia of the Ottoman Empire**, New York: Facts on File.
- Ahmad, Feroz (2015), **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Ahmadi, Hamid (1995), **The Politics of Ethnic Nationalism in Iran**, Doktora Tezi, Carleton Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü, Ottawa, Ontario.
- Ahmadzadeh, Hashem & Gareth Stansfield (2010), “The Political, Cultural and Military Re-Awakening of the Kurdish Nationalist Movement in Iran”, **The Middle East Journal**, 64 (1), s. 11-27.
- Ahmed, Kemal Mazhar (1992), **Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan**, Çev. Mustafa Düzgün, Ankara: Berhem Yayınları.
- Akal, Cemal Bâli (2014), **İktidarın Üç Yüzü**, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

- Akçam, Taner (2017), “Sevr ve Lozan’ın Başka Tarihi”, **İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma** içinde, der. Erik J. Zürcher, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 51-87.
- Akdevelioğlu, Atay & Ömer Kürkçüoğlu (2008), “Ortadoğuyla İlişkiler”, B. Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I: 1919-1980)**, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 194-212.
- (2008), “Ortadoğuyla İlişkiler”, B. Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I: 1919-1980)**, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 357-369.
- (2008), “İran’la İlişkiler”, B. Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I: 1919-1980)**, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 648-652.
- Akkaya, Ahmet Hamdi (2015a), “Kürt Hareketi’nin Örgütlenme Süreci Olarak 1970’ler”, **İsyandan İnşaya Kürdistan Özgürlük Hareketi** içinde, der. Joost Jongerden, A. Hamdi Akkaya & Bahar Şimşek, Ankara: Dipnot Yayınları, s. 21-74.
- (2015b), “Kürt Hareketi’nin Filistin Düşü”, **İsyandan İnşaya Kürdistan Özgürlük Hareketi** içinde, der. Joost Jongerden, A. Hamdi Akkaya & Bahar Şimşek, Ankara: Dipnot Yayınları, s. 75-98.
- (2015c), “Ulusal Kurtuluş, Ayaklanma ve Sınırların Ötesi: 1970’lerden 1990’lara Kürt Hareketi’nin Değişim Dinamikleri”, **İsyandan İnşaya Kürdistan Özgürlük Hareketi** içinde, der. Joost Jongerden, A. Hamdi Akkaya ve Bahar Şimşek, Ankara: Dipnot Yayınları, s. 99-134.
- Akkaya, Rukiye (2004), **Küreselleşme Olgusu Karşısında Ulus Sorunu**, İstanbul: Legal Yayınları.
- Alakom, Rohat (2020), **Hoybûn Örgütü ve Ağrı Ayaklanması**, İstanbul: Avesta Yayınları.
- Albert, Mathias. (1998), “On Boundaries, Territory and Postmodernity: An International Relations Perspective”, **Geopolitics**, 3 (1), s. 53–68.
- Albert, Mathias, David Jacobson & Yosef Lapid (der.) (2001), **Identities, Borders, Orders: Rethinking International Relations Theory**, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Alihüseynov, Malik (2019), “Arayış’tan İttifak’a: Safevi-Portekiz İlişkileri”, **İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 1 (2), s. 24-44.
- Algar, Hamid (1999), Imam Khomeini: A Short Biography, <http://islamicmobility.com/pdf/Imam%20Khomeini%20Short%20Biography.pdf> (01.01.2020).
- Allain, Jean (2017), **International Law in the Middle East: Closer to Power than Justice**, New York: Routledge.

- Allouche, Adel (1983), **The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict**, Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- Allsopp, Harriet (2015), **The Kurds of Syria: Political Parties and Identity in the Middle East**, New York: I. B. Tauris.
- Anderson, Benedict (2017), **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları.
- Anderson, Malcolm (1996), **Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World**, Cambridge: Polity Press.
- Anderson, Liam & Gareth Stansfield (2004), **The Future of Iraq: Dictatorship, Democracy, Or Division?**, New York: Palgrave Macmillan.
- Anghie, Antony (2004), **Imperialism, Sovereignty and the Making of International Law**, New York: Cambridge University Press.
- Anthias, Floya & Nira Yuval-Davis (1993), **Racialized Boundaries: Race, Nation, Gender, Colour and Class and the Anti-Racist Struggle**, New York: Routledge.
- Arakon, Maya (2010), “Ayrılcıkçı Kürt Hareketinin Tarihsel Dinamiklerine Kısa Bir Bakış”, **Alternatif Politika**, 2 (2), s. 175-194.
- Arato, Andrew (2009), **Constitution Making Under Occupation: The Politics of Imposed Revolution in Iraq**, New York: Columbia University Press.
- Ardalan, Sheerin (2011), **Erdalan Kürtleri**, Çev. Heval Bucak, İstanbul: Avesta Yayınları.
- Arı, Tayyar (2012), **Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi**, Bursa: MKM Yayınları.
- Arkun, Aram (2005), “Into the modern age, 1800-1913”, **The Armenians Past and Present in the Making of National Identity** içinde, der. Edmund Herzig & Marina Kurkchiyan, New York: RoutledgeCurzon, s. 65-88.
- Armaoğlu, Fahir (2007), **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (Cilt 1-2: 1914-1995)**, İstanbul: Alkım Yayınları.
- ____ (2010), **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, İstanbul: Alkım Yayınları.
- Arslan, Gürbüz (2018), “Nuri Sait Paşa’nın Türkiye Ziyareti ve 1946 Türkiye-Irak Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, 17 (34), s. 267-310.
- Asaf, Özdemir (2015), **Yalnızlık Paylaşılmaz**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aslan, Ali (2009), “Modern Dünyada Sınırlar”, **Anlayış Dergisi**, Sayı 74, s. 42-44.

- Ata, Funda Keskin (2008), “Turkey’s Trans-Border Operations in Northern Iraq: Before and After the Invasion of Iraq”, **Research Journal of International Studies**, Sayı 8, s. 59–75.
- Atalay, Ahmet Halûk (1997), **Uluslararası Hukukun Oluşumu İlk Küreselleşme Dönemi (1492-1648)**, İstanbul: Göçebe Yayınları.
- Atatürk, M. Kemal (2003), **Atatürk’ün Bütün Eserleri Cilt 2 (1915-1919)**, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- ____ (2005a), **Atatürk’ün Bütün Eserleri Cilt 4 (1919)**, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- ____ (2005b), **Atatürk’ün Bütün Eserleri Cilt 15 (1923)**, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- ____ (2019), **Eskişehir-İzmit Konuşmaları 1923**, Yay. Haz. Sinan Onuş, İstanbul: Kopernik Yayınları.
- Ateş, Abdurrahman (2001), **Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri**, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Isparta.
- Ateş, Sabri (2013), **The Ottoman-Iranian Borderlands: Making a Boundary**, New York: Cambridge University Press.
- ____ (2019), “Treaty of Zohab, 1639: Foundational Myth or Foundational Document?”, **Iranian Studies**, 52 (3-4), s. 397–423.
- Atmaca, Metin (2013), **Politics of Alliance and Rivalry on the Ottoman-Iranian Frontier: The Babans (1500-1851)**, Doktora Tezi, Albert Ludwigs Üniversitesi, Freiburg.
- ____ (2018), “Osmanlı, Konformist ve Liberal Bir Muhalif: Şerif Paşa”, **Kürt Tarihi ve Siyasetinden Portreler** içinde, der. Yalçın Çakmak & Tuncay Şur, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 131-142.
- Axworthy, Michael (2013), **Revolutionary Iran: A History of the Islamic Republic**, Oxford: Oxford University Press.
- Averyanov, P. İ. (2010), **Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)**, Çev. İbrahim Kale, İstanbul: Avesta Yayınları.
- Ayata, Muzaffer (2015), “Kürtler ve Değişen Ortadoğu için Yeni Fikirler”, **Kapitalist Moderniteye Karşı Alternatif Konseptler ve Kürtlerin Arayışı** içinde, der. Havin Güneşer ve Reimar Heider, İstanbul: Amara Yayınları, s. 187-205.
- Aydın, Suavi (2012). “Türkiye’nin Etnik Yapısı”, **1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim** içinde, der. Faruk Alpkaya & Bülent Duru, Ankara: Phoenix Yayınevi, s. 149- 196.
- Aykun, İbrahim (1995), **Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması**, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum.

- Babekr, Xoşevi & Pael Shehtman (2010), **Kürdistan Bayrağının Altında Mustafa Barzani: Yaşamı ve Eylemi**, Çev. Kamiz Şeddadi, İstanbul: Avesta Yayınları.
- Babinger, Franz (1992), **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, Çev. Coşkun Üçok, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Badiou, Alain (2016), **Etik: Kötülük Kavrayışı Üzerine Bir Deneme**, Çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yayınları.
- Bajalan, Djene Rhys (2009), “Erken Modern Dönem Etno-Politikası: Şerefhan’ın Şerefname’si ve Kürt Beyleri”, **Toplum ve Kuram Dergisi**, Sayı 1, s. 239-249.
- Balibar, Etienne (2002), **Politics and the Other Scene**, London: Verso.
- Balibar, Etienne & Immanuel Wallerstein (2013), **İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler**, Çev. Nazlı Ökten, İstanbul: Metis Yayınları.
- Ballı, Rafet (1991), **Kürt Dosyası**, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Barkan, Ömer Lûtfi (1953), “H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 15 (1-4), s. 251-329.
- Barkey, Karen (2011), **Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar: Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi**, Çev. Ebru Kılıç, İstanbul: Versus Yayınları.
- Barth, Fredrik (2001), **Etnik Gruplar ve Sınırları**, Çev. Ayhan Kaya & Seda Gürkan, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Barzani, Mesud (2004), **Barzani ve Kürt Ulusal Özgürlük Hareketi I**, Çev. Vahdettin İnce, İstanbul: Doz Yayınları.
- Başkaya, Fikret (2014), **Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi: Yediyüz**, İstanbul: Öteki Yayınları.
- Baud, Michiel & Willem Van Schendel (1997), “Toward a Comparative History of Borderlands,” **Journal of World History**, 8 (2), s. 211-242.
- Bauman, Zygmunt & Carlo Bordoni (2018), **Kriz Hâli ve Devlet**, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Bayar, Murat (2006), **Analysis of the Syrian-Turkish Water Conflict in the Rapprochement Period: A Historical Change for Resolution?**, Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İstanbul.
- Baylis, John (2008), “Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kuramı”, **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, 5 (18), s. 69-85.
- Bedirhan, Süreyya (1994), **Kürt Davası ve Hoybun**, İstanbul: Peri Yayınları.
- Beg, Muhammed Emin Zeki (2018), **Kürtler ve Kürdistan Tarihi**, Çev. Vahdettin İnce, Mehmet Dag vd. İstanbul: Nûbihar Yayınları.

- Belleza, Giuliano (2013), *On Borders: From Ancient to Postmodern Times*, <https://www.int-arch-photogramm-remote-sens-spatial-inf-sci.net/XL-4-W3/1/2013/isprsarchives-XL-4-W3-1-2013.pdf> (15.01.2019).
- Bengio, Ofra (2012), *The Kurds of Iraq: Building a State Within a State*, London: Lynne Rienner Publishers.
- Beşikci, İsmail (1991), *Devletlerarası Sömürge Kürdistan*, Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- ____ (2014), *Uluslararası Anti-Kürd Nizam ve Yüksek Kürd Bilinci*, İstanbul: İsmail Beşikci Yayınları.
- ____ (2016), *Kürdistan Üzerinde Emperyalist Bölüşüm Mücadelesi: 1915-1925*, İstanbul: İsmail Beşikci Yayınları.
- Bidlîsî, İdrîs-i (2016), *Selim Şah-Nâme*, Haz. Hicabi Kırlangıç, Ankara: Hece Yayınları.
- Biehl, Janet (2015), “Bookchin, Öcalan ve Demokrasinin Diyalektiği”, *Kapitalist Moderniteye Karşı Alternatif Konseptler ve Kürtlerin Arayışı* içinde, der. Havin Güneşer & Reimar Heider, İstanbul: Amara Yayınları, s. 251-270.
- Bilgen, Arda (2019), “Güneydoğu Anadolu Projesi’ni Beklerken: Projenin Tamamlanmasını Geciktiren Faktörler Üzerine Bir İnceleme”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 37 (2), s. 241-270.
- Bingöl, Nevzat (2004), *Suriye’nin Kimliksizleri: Kürtler*, İstanbul: Elma Yayınları.
- Bitlisi, Şeref Han (2016), *Şerefname Cilt I: Kürt Tarihi*, Çev. Abdullah Yegin, İstanbul: Nûbihar Yayınları.
- Bloch, Marc (2015), *Feodal Toplum*, Çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Bois, Thomas (1996), “Kürtler ve Yurtları: Kürdistan”, *Kürtler ve Kürdistan* içinde, der. Doz Yayınları, İstanbul, s. 13-51.
- Booth, Ken (1991), “Security and emancipation”, *Review of International Studies*, 17 (4), s. 313-326.
- Boran, Behice (1962), “Marksist Metod Nedir?”, *Yön Dergisi*, Sayı 50, s. 13.
- Borghei, Mohammad (1992), “Iran’s Religious Establishment: The Dialectics of Politicization”, *Iran: Political Culture in the Islamic Republic* içinde, der. Samih K. Farsoun & Mehrdad Mashayekhi, New York: Routledge, s. 39-55.
- Bostancı, Mustafa & Erdem Karaca (2018), “Bağdat Paketi’ne Etkisi Bakımından 1958 Irak Askeri Darbesi”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 27, s. 123-154.

- Bottomore, Tom (2001), **A Dictionary of Marxist Thought**, Oxford: Blackwell Publishers.
- Bowlus, John V. (2017), “A Crude Marriage: Iraq, Turkey, And The Kirkuk–Ceyhan Oil Pipeline”, **Middle Eastern Studies**, 53 (5), s. 724-746.
- Bozarslan, Hamit (2017), “Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği: Zımnî Sözleşmeden Ayaklanmaya 1919-1925”, **İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma** içinde, der. Erik J. Zürcher, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 89-121.
- Bruinessen, Martin Van (2013a), **Ağa, Şeyh, Devlet**, Çev. Banu Yalkut, İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____ (2013b), **Kürdistan Üzerine Yazılar**, Çev. Nevzat Kırac vd., İstanbul: İletişim Yayınları.
- Braudel, Fernand (2013), **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, Çev. İsmail Yerguz, İstanbul: Say Yayınları.
- Brunet-Jailly, Emmanuel (2005), “Theorizing Borders: An Interdisciplinary Perspective”, **Geopolitics**, 10 (4), s. 633-649.
- Bull, Hedley (1977), **The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics**, London: Palgrave.
- Burkay, Kemal (2015), **Neolitik Çağdan I. Dünya Savaşı’na Kürtler ve Kürdistan**, Ankara: Phoenix Yayınları.
- Buzan, Barry (1983), **People, States, and Fear: The National Security Problem in International Relations**, Brighton: Wheatsheaf Books LTD.
- _____ (1996), “The Timeless Wisdom of Realism?”, **International Theory: Positivism and Beyond** içinde, der. Steve Smith, Ken Booth & Marysia Zalewski, Cambridge: Cambridge University Press, s. 47-65.
- Buzan, Barry, Ole Wæver & Jaap De Wilde (1998), **Security: A New Framework For Analysis**, Colorado: Lynne Rienner.
- Caney, Simon (2005), **Justice Beyond Borders: A Global Political Theory**, Oxford: Oxford University Press.
- Carneiro, Robert L. (1970), “A Theory of the Origin of the State”, **Science**, 169 (3947), s. 733-738.
- Celîl, Celîlê (2014), **1880 Kürt Ayaklanması: Şeyh Ubeydullah Nehri**, Çev. Yaşar Abdülselemoğlu, İstanbul: Avesta Yayınları.
- Celîl, Celîlê ve d. (1998), **Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi**, İstanbul: Pêrî Yayınları.
- Cervantes, Miguel de (1996), **Don Quijote**, Çev. Roza Hakmen, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Chambers, Iain (2019), **Göç, Kültür, Kimlik**, Çev. İsmail Türkmen & Mehmet Beşikçi, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Chatterjee, Partha (2008), “Heterojen Zamanda Millet”, **21. Yüzyılda Milliyetçilik** içinde, der. Umut Özkırımlı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 35-61.
- Childe, V. Gordon (2003), **Man Makes Himself**, New York: The New American Library.
- (2014), **Tarihte Neler Oldu**, Çev. Mete Tuncay, & Alaeddin Şenel, İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Ciwan, Murad (2015), **Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar, Safeviler ve Kürtler: İlk Kürt-Osmanlı İttifakı (1514)**, İstanbul: Avesta Yayınları.
- Clastres, Pierre (2011), **Devlete Karşı Toplum**, Çev. Mehmet Sert & M. Nedim Demirtaş, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Cleveland, William L. (2008), **Modern Ortadoğu Tarihi**, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Conversi, Daniele (1995), “Reassessing Current Theories of Nationalism: Nationalism as Boundary Maintenance and Creation”, **Nationalism and Ethnic Politics**, 1(1), s. 73-85.
- Coşkun, İsmail (2012), “Sömürgeciliğin İşler ve Günler’i: Robinson Cruose”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, 3 (7), s. 71-96.
- Çadırcı, Musa (1991), **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çavdar, Tevfik (1970), **Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu**, İstanbul: Ant Yayınları.
- Çavuş, Sofyalı Ali (1992), **Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi: Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak Tasarruf Sistemi’nin Hukukî ve Mâlî Müeyyede ve Mükellefiyetleri**, Yay. Haz. Midhat Sertoğlu, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Çelebi, Evliyâ (2012), **Seyahatname (4. Kitap- 1. Cilt)**, Seyit Ali Kahraman & Yücel Dağlı (Ed.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çetin, Firdevs (2011), “Osmanlı-Safevi Rekabetinin Osmanlı Resmî İdeolojisine Etkisi”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2(1), s. 12-28.
- Çetinsaya, Gökhan (1999), “Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938”, **Avrasya Dosyası Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, 5(3), s. 148-175.
- Çığ, Muazzez İlmiye (2017), **Kur’an, İncil ve Tevrat’ın Sümer’deki Kökeni**, Ankara: Kaynak Yayınları.

- Çiçek, Cuma (2011), “Demokratik Özerklik Üzerine”, **Birikim**, Sayı 261, s. 45-53.
- Dahl, Robert A. (1957), “The Concept of Power”, **Behavioral Science**, 2 (3), s. 201-215.
- Dam, Nikolaos Van (2000), **Suriye’de İktidar Mücadelesi: Esad ve Baas Partisi Yönetiminde Siyaset ve Toplum**, Çev. Semih İdiz & Aslı Falay Çalkıvık, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Danilovich, Alex (2014), **Iraqi Federalism and the Kurds: Learning to Live Together**, Burlington: Ashgate Publishing Company.
- Dann, Uriel (1969), **Iraq Under Qassem: A Political History (1958-1963)**, New York: Praeger.
- Darkot, Mehmet Besim (1967), **Türkiye Coğrafyası**, İstanbul: Kanaat Yayınları.
- Darwich, May (2019), **Threats and Alliances in the Middle East: Saudi and Syrian Policies in a Turbulent Region**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Daugherty, William (2001), **In the Shadow of the Ayatollah: A CIA Hostage in Iran**, Maryland: Naval Institute Press.
- Dawood, Hosham (2013), “Aşiretin ‘Devletleşmesi’ ve Devletin Aşiretleşmesi: Irak Örneği”, **Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu’da Etnisite ve Milliyetçilik** içinde, der. Faleh A. Jabar & Hosham Dawood, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 109-131.
- Dawisha, Adeed (2009), **Iraq: A Political History from Independence to Occupation**, Princeton: Princeton University Press.
- Delanty, Gerard (2006), “Borders in a Changing Europe: Dynamics of Openness and Closure”, **Comparative European Politics**, Sayı 4, s. 183-202.
- Demir, Eyyüp (2014), **Irak’ın Sonu Bağımsız Kürdistan**, Ankara: Orion Kitabevi Yayınları.
- Denk, Erdem (2008), “Uluslararası Hukuk(t)a Neler Oluyor?”, **Yeni İmparatorluk Çağı** içinde, der. Murat Kayıkçı & Rasim Özgür Dönmez, İstanbul: Say Yayınları, s. 95-142.
- _____ (2013), “Homo Cosmopolitanus Ayaklandı, Gezi’de!”, **Birikim**, Sayı 291-292, s. 129-140.
- _____ (2015), **Uluslararası Örgütler Hukuku: Birleşmiş Milletler Sistemi**, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- _____ (2019), “Taş Çağından Günümüze Güvenliğin Dönüşen Ontolojisi”, **Güvenlik Yazıları Serisi**, No. 2.
- Descartes, René (2016), **Aklın Yönetimi İçin Kurallar**, Çev. Engin Sunar, İstanbul: Say Yayınları.

- Dinç, Fasih (2017), “Osmanlı-İran Sınır Boyunda Sadakat Sağlama Biçimi Olarak Rehine Siyaseti”, **Osmanlı Devleti ve Kürtler** içinde, der. İbrahim Özcoşar & Shahab Vali, İstanbul: Kitap Yayınevi LTD, s. 97-134.
- Doğan, Cabir (2011), “XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 23, s. 31-43.
- Dolatyar, Mostafa & Tim S. Gray (2000), **Water Politics in the Middle East: A Context for Conflict or Co-operation**, New York: Palgrave Macmillan.
- Donnan, Hastings & Thomas M. Wilson (2002), **Sınırlar: Kimlik, Ulus Devletin Uçları**, Çev. Zeki Yaş, Ankara: Ütopya Yayınları.
- Douglas, William O. (1959), **Strange Lands and Friendly People**, New York: Harper & Brothers Publishers.
- Doyle, Michael W. (1986), **Empires**, Ithaca: Cornell University Press.
- Dönmez, Gökhan (2010), **21. Yüzyılda Değişen Sınır Algısı**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul.
- Dunn, John (1994), “Introduction: Crisis of the Nation State?”, **Political Studies**, 42(1), s. 3-15.
- Duverger, Maurice (1982), **Siyaset Sosyolojisi**, Çev. Şirin Tekeli, İstanbul: Varlık Yayınları.
- Dündar, Fuat (2000), **Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar**, İstanbul: Çivi yazıları Yayınları.
- Eagleton, Terry (2015), **Hayatın Anlamı**, Çev. Kutlu Tunca, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Eagleton, William (1963), **The Kurdish Republic of 1946**, London: Oxford University Press.
- Ehteshami, Anoushiravan & Raymond A. Hinnebusch (1997), **Syria and Iran: Middle Powers in a Penetrated Regional System**, New York: Routledge.
- Eisenstadt, Shmuel Noah (2014), **Modernleşme: Başkaldırı ve Değişim**, Çev. Ufuk Coşkun, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Elling, Rasmus Christian (2013), **Minorities in Iran: Nationalism and Ethnicity After Khomeini**, New York: Palgrave Macmillan.
- Emecen, Feridun (1999), “Kuruluş’tan Küçük Kaynarca’ya”, **Osmanlı Devleti Tarihi 1. Cilt** içinde, der. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: Feza Gazetecilik, s. 5-64.
- Emrence, Cem (2016), **Osmanlı Ortadoğu’sunu Yeniden Düşünmek**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Eppel, Michael (2004), **Iraq from Monarchy to Tyranny: From the Hashemites to the Rise of Saddam**, Tallahassee: University Press of Florida.
- ____ (2008), "The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century", **Middle Eastern Studies**, 44 (2), s. 237-258.
- Eralp, Atilla (1996), **Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erbil, Pervin (2007), "Nüfus ve İskân Politikaları", **Resmi Tarih Tartışmaları 3: İttihatçılıktan Kemalizm'e** içinde, der. Fikret Başkaya & Sait Çetinoğlu, İstanbul: Özgür Üniversite Yayınları, s. 277-296.
- Erhan, Çağrı (2008), "ABD ve NATO'yla İlişkiler", B. Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I: 1919-1980)**, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 522-575.
- Erkmen, Serhat (2008), **Amerikan Hegemonyasının Yeniden İnşasında Bölgesel Faktörlerin Rolü: ABD'nin Kuzey Irak Politikası Örneği**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara.
- Eroğlu, Hamza (1990), **Türk İnkılâp Tarihi**, Ankara: Savaş Yayınları.
- Erozden, Ozan (2013), **Ulus-Devlet**, İstanbul: On İki Levha Yayınları.
- Ersoy, Hamit (1994), **Turkey's Involvement in Western Defence Initiatives in the Middle East in the 1950s**, Doktora Tezi, Durham Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Durham.
- Eskander, Saad Basheer (1999), **Britain's Policy Towards the Kurdish Question (1915-1923)**, Doktora Tezi, The London School of Economics and Political Science, London.
- Farber, David (2005), **The Iran Hostage Crisis and America's First Encounter with Radical Islam**, Princeton: Princeton University Press.
- Faroghi, Suraiya (2004), **The Ottoman Empire and the World Around It**, New York: I. B. Tauris.
- Farouk-Sluglett, Marion & Peter Sluglett (2001), **Iraq Since 1958: From Revolution to Dictatorship**, New York: I. B. Tauris Publishers.
- Farsoun, Samih & Mehrdad Mashayekhi (1992), "Introduction: Iran's Political Culture", **Iran: Political Culture in the Islamic Republic** içinde, der. Samih K. Farsoun & Mehrdad Mashayekhi, New York: Routledge, s. 1-19.
- Febvre, Lucien (1973), **A New Kind of History from the Writings of Febvre**, Peter Burke (Ed.), London: Routledge & Kegan Paul.

- Fener, Alpaslan (2015), **Hadd-i Hudud-ı Saltanat-ı Seniyye: Derviş Paşa'nın Tahdid-i Hudud-ı İraniye Adlı Eseri Işığında Osmanlı-İran Sınırı**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.
- Ferro, Marc (2002), **Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi: 13. Yüzyıl - 20. Yüzyıl**, Çev. Muna Cedden, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Fırat, Melek (2008), "Yunanistan'la İlişkiler", B. Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I: 1919-1980)**, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 178-193.
- Fırat, Melek & Ömer Kürkçüoğlu (2008), "Ortadoğu'yla İlişkiler", B. Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I: 1919-1980)**, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 615-635.
- Flint, Colin & Peter J. Taylor (2014), **Siyasi Coğrafya: Dünya Ekonomisi, Ulus-Devlet ve Yerellik**, Çev. Fulya Ereker, Ankara: Nobel Yayınları.
- Foucault, Michel (2016), **Güvenlik, Toprak, Nüfus: Collège de France Dersleri 1977-1978**, Çev. Ferhat Taylan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Frye, Richard N. (1992), "Assyria and Syria: Synonyms", **Journal of Near Eastern Studies**, 51 (4), s. 281-285.
- Fukuyama, Francis (1992), **The End of History and the Last Man**, New York: Maxwell Macmillan International.
- Galbraith, Peter W. (2007), **Irak'ın Sonu: Ulus Devletlerin Çöküşü mü?**, Çev. Mehmet Murat İnceayan, İstanbul: Doğan Kitapçılık AŞ.
- Gambill, Gary C. (2004), "The Kurdish Reawakening in Syria", https://www.meforum.org/meib/articles/0404_s1.htm (03.03.2020).
- Gauchet, Marcel (2013), "Anlam Borcu ve Devletin Kökenleri: İlkelerde Din ve Siyaset", **Devlet Kuramı** içinde, der. Cemal Bâli Akal, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, s. 33-67.
- Gellner, Ernest (2013), **Uluslar ve Ulusçuluk**, Çev. Büşra Ersanlı Behar & Günay Göksu Özdoğan, İstanbul: Hil Yayınları.
- Gencer, Fatih (2011), "Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 30 (49), s. 75-96.
- Genç, Vural (2016), "İdris-i Bidlîsi'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", **Osmanlı Araştırmaları**, 47 (47), s. 147-208.
- Gençoğlu, Mustafa (2011), "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2 (1), s. 29-50.
- Gibson, Bryan R. (2015), **Sold Out? US Foreign Policy, Iraq, and the Kurds, and the Cold War**, New York: Palgrave Macmillan.

- Giddens, Anthony (2008), **Ulus-Devlet ve Şiddet**, Çev. Cumhur Atay, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- _____ (2010), **Modernite ve Bireysel-Kimlik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum**, Çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Say Yayınları.
- _____ (2018), **Modernliğin Sonuçları**, Çev. Ersin Kuşdil, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gökalp, Ziya (2013), **Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler**, İstanbul: Toker Yayınları.
- Gökcan, Özkan (2018), “Suriye’nin Kürt Meselesinin Tarihsel Seyri (1946-2011)”, **Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi**, 5 (2), s. 159-190.
- Göldaş, İsmail (1991), **Kürdistan Teali Cemiyeti**, İstanbul: Doz Yayınları.
- Göyünç, Nejat (1969a), **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- _____ (1969b), “Diyarbakır Beylerbeyiliği’nin ilk İdarî Taksîmatı”, **Tarih Dergisi**, Sayı 23, s. 23-34.
- Gunter, Michael (1993), “A de facto Kurdish State in Northern Iraq”, **Third World Quarterly**, 14 (2), s. 295-319.
- _____ (1996), “Kurdish Infighting: The PKK-KDP Conflict”, **The Kurdish Nationalist Movement in the 1990s** içinde, der. Robert Olson, Kentucky: The University Press of Kentucky, s. 50-62.
- _____ (2014), **Out of Nowhere: The Kurds of Syria in Peace and War**, London: Hurst & Company.
- Gustafsson, Karl (2014), “Memory Politics and Ontological Security in Sino-Japanese Relations”, **Asian Studies Review**, 38 (1), s. 71-86.
- Gül, Muammer (2017), **Orta Çağ Avrupa Tarihi**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Güler, N. Mehmet (2010), **KCK Dosyası: Küresel Devlet Devletsiz Kürtler**, İstanbul: Belge Yayınları.
- Gündoğan, Cemil (2016), **Geleneğin Değersizleşmesi: Kürt Hareketinin Sosyal Dinamikleri Üzerine**, İstanbul: Vate Yayınları.
- Gündoğdu, Serkan (2011), **Türkiye-Suriye İlişkilerinde Su Sorunu ve Terörizme Etkisi**, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Isparta.
- Gündüz, Tufan (2013), **Son Kızılbaş Şah İsmail**, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Güran, Kurtuluş (2018), **Atatürk’ün Kaleminden 6: Kürtler**, İstanbul: Kaynak Yayınları.

- Hakan, Sinan (2011), **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)**, İstanbul: Doz Yayınları.
- ____ (2013), **Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hale, William (2003), **Türk Dış Politikası (1774-2000)**, İstanbul: Mozaik Yayınları.
- Halfin (2008), **19. Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadeleler**, İstanbul: Komal Yayınları.
- Hall, John A. & G. John Ikenberry (2000), **Devlet**, Çev. Y. Olgu Alibeygil & Murat Şipal, Ankara: Doruk Yayınları.
- Haldun, İbn (2013), **Mukaddime**, Süleyman Uludağ (Ed.), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Halliday, Fred (2005), **The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hallo, William W. (1980), “Royal Titles from the Mesopotamian Periphery”, **Anatolian Studies**, Sayı 30, s. 189-195.
- Hardt, Michael & Antonio Negri (2011), **Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi**, Çev. Barış Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hassanpour, Amir (2001), **Sharaf-nameh: State formation, territoriality, and sovereignty**, Unpublished MS.
- Heller, Peter B. (1974), “The Permanent Syrian Constitution of March 13, 1973”, **Middle East Journal**, 28 (1), s. 53-66.
- Henning, Barbara (2018), **Narratives of the History of the Ottoman Kurdish Bedirhani Family in Imperial and Post-Imperial Contexts: Continuities and Changes**, Bamberg: University of Bamberg Press.
- Hiltermann, Joost R. (2004), “Outsiders as Enablers: Consequences and Lessons from International Silence on Iraq’s Use of Chemical Weapons during the Iran-Iraq War”, **Iran, Iraq, and the Legacies of War** içinde, der. Lawrence G. Potter & Gary G. Sick, s. 151-166.
- Hinnebusch, Raymond (2001), **Syria: Revolution from Above**, New York: Routledge.
- Hinz, Walther (1992), **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd: XV. Yüzyılda İran’ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi**, Çev. Tefik Bıyıklıoğlu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hirst, John (2013), **Kısa Avrupa Tarihi**, Çev. Mihriban Doğan, İstanbul: Say Yayınları.
- Hitti, Philip K. (1959), **Syria: A Short History**, New York: The Macmillan Company.
- Hobbes, Thomas (2007), **Leviathan**, Çev. Semih Lim, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Hobsbawm, Eric J. (2010), **Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik**, Çev. Osman Akinhay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Holden, Stacy E. (2012), **A Documentary History of Modern Iraq**, Tallahassee: University Press of Florida.
- Holsti, K. J. (1985), **The Dividing Discipline: Hegemony and Diversity in International Theory**, Boston: Allen & Unwin.
- Hourani, Albert H. (1947), **Minorities in the Arab World**, Oxford: Oxford University Press.
- Houtum, Henk Van (2010), "Waiting Before the Law: Kafka on the Border", **Social & Legal Studies**, 19 (3), s. 285-297.
- Huberman, Leo (2014), **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, Çev. Murat Belge, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hunt, Courtney (2005), **The History of Iraq**, Connecticut: Greenwood Press.
- Huntington, Samuel P. (1993), "The Clash of Civilizations?" **Foreign Affairs**, 72 (3), s. 22-49.
- Hurewitz, Jacob Coleman (1956a), **Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1535-1914**, New York: D. Vand Nostrand Company, Inc.
- ____ (1956b), **Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1914-1956**, New York: D. Vand Nostrand Company, Inc.
- Irak Anayasası (2005), Çev. Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, http://issuu.com/cagdaulusalcizgi/docs/20101224_irakanayasasi (20.10.2020).
- İba, Şaban (2013), **1925 Kürt İsyanı ve Kemalist İktidar**, Diyarbakır: Aram Yayınları.
- İlboğa, Cahit (2015), **Demokratik Konfederalizm: Anaçlığın Toplumsallıktaki Rolü ve Önemi**, Diyarbakır: Aram Yayınları.
- İnalcık, Halil (2017), **Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I: klasik dönem (1302-1606) siyasal, kurumsal ve ekonomik gelişim**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, Halil & Günsel Renda (2003), **Osmanlı Uygarlığı**, İstanbul: Mas Matbaacılık.
- İplikçioğlu, Bülent (1990), **Eskiçağ Tarihinin Anahatları I**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- James, Boris (2021), "The Rise and Fall of the Kurdish Emirates (Fifteenth to Nineteenth Century)", **The Cambridge History of the Kurds** içinde, der. Hamit Bozarslan, Cengiz Güneş & Veli Yadırgı, Cambridge: Cambridge University Press, s. 25-44.

- Jwaideh, Wadie (2009), **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi**, Çev. İsmail Çekem & Alper Duman, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kafka, Franz (2018), **Dava**, Çev. Serdar Yüce, İstanbul: Eksik Parça Yayınları.
- Kalman, M. (1994), **Osmanlı-Kürt İlişkileri ve Sömürgecilik**, İstanbul: Med Yayınları.
- Kamrava, Mehran (2005), **The Modern Middle East: A Political History since the First World War**, California: University of California Press.
- Kansu, Mazhar Müfit (1997), **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I. Cilt**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kantorowicz, Ernst (2013), "Orta Çağ Siyasi Düşüncesinde 'Vatan İçin Ölmek' – Pro Patria Mori", **Devlet Kuramı** içinde, der. Cemal Bâli Akal, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, s. 109-125.
- Karabağ, Servet (2014a), **Mekânın Siyasallaşması**, Ankara: Pegem Yayınları.
- _____ (2014b), **Jeopolitik Açından Sınırlar**, Ankara: Pegem Yayınları.
- Karabekir, Kazım (1951), **İstiklal Harbimizin Esasları**, İstanbul: Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi.
- _____ (1994), **Kürt Meselesi**, İstanbul: Emre Yayınları.
- Karacan, Ali Naci (2020), **Lozan**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Karadeniz, Yılmaz (2011), "İran Batılılaşma Hareketinde Mirza Malkum Han'ın Rolü (1833-1908)", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 23, s. 103-111.
- _____ (2014), "Safevi Devleti'nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı", **Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 3, s. 53-67.
- Karademir, Nihat (2017), **Osmanlı'nın Son Yüzyılında Kürtler: Modernleşme, Merkezîyetçilik ve İsyan**, İstanbul: Nûbihar Yayınları.
- Kardam, Ahmet (2011), **Cizre - Bohtan Beyi Bedirhan: Direniş ve İsyan Yılları**, Ankara: Dipnot Yayınları.
- _____ (2019), **Cizre - Bohtan Beyi Bedirhan: Sürgün Yılları**, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Karpat, Kemal (1985), **Ottoman Population (1830-1914): Demographic and Social Characteristics**, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Kasaba, Reşat (2004), "Do States Always Favor Statis? The Changing Status of Tribes in the Ottoman Empire", **Boundaries and Belonging: States and Societies in the Struggle to Shape Identities and Local Practices** içinde, der. Joel S. Migdal, Cambridge: Cambridge University Press, s. 27-48.

- Kashani-Sabet, Firoozeh (2018), **Sınır Kurguları: İran Ulusunun Şekillenmesi (1804-1946)**, Çev. Duygu Şendağ, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Katouzian, Homa (1981), **The Political Economy of Modern Iran (1926-1979)**, London: The Macmillan Press.
- (2003), “State and Society under Reza Shah”, **Men of Order: Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah** içinde, der. Touraj Atabaki & Erik J. Zürcher, New York: I. B. Tauris, s. 13-43.
- Kaufman, Robert G. (2007), **In Defense of the Bush Doctrine**, Kentucky: The University Press of Kentucky.
- Kavak, Mehmet (2013), “Kürdistan’ın Osmanlı’ya İltihakı ve İdris-i Bitlisî’nin Bunda Rolü”, **Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı’dan Günümüze Kürtler** içinde, der. Cengiz Yıldız, Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, s. 129-151.
- Kaygusuz, Özlem (2005), “Modern Türk Vatandaşlığı Kavramının Erken Öncülleri: Milli Mücadele Dönemi’nde Ulusal Vatandaşlığın Kuruluşu”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 60 (2), s. 195-217.
- Keegan, John (2005), **Irak Savaşı ve Türkiye**, Çev. İlhan Bekbay, İstanbul: Marka Yayınları.
- Kegley, Charles & Gregory A. Raymond (2002), **Exorcising the Ghost of Westphalia: Building World Order in the New Millennium**, New Jersey: Prentice Hall.
- Kennan, George (1947), “The Sources of Soviet Conduct”, **Foreign Affairs**, 26 (2), s. 566-582.
- Khomeini, Imam (2010), **Islam and Revolution**, New York: Routledge.
- Khoury, Philip S. & Joseph Kostiner (1990), Tribes and State Formation in the Middle East, <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft0d5n99hg/> (10.01.2019).
- Kiani, Mohammad Ghorban (2014), “The Role of Ardalan’s Dynasty in Iran’s Political Structure”, **International Letters of Social Humanistic Sciences**, Sayı 18, s. 76-83.
- Kinnvall, Catarina (2004), “Globalization and Religious Nationalism: Self, Identity, and the Search for Ontological Security”, **Political Psychology**, 25 (5), s. 741-767.
- (2016), “Feeling Ontologically (In)secure: States, Traumas and the Governing of Gendered Space”, **Cooperation and Conflict**, 52 (1), s. 90-108.
- Kirişçi, Kemal & Gareth M. Winrow (1997), **Kürt Sorunu, Kökeni ve Gelişimi**, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kirk, George E. (1949), **A Short History of the Middle East: from the Rise of Islam to Modern Times**, London: Methuen & Co. LTD.

- Kılıç, Hatice (2006), **İran'ın Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü (1848-1923)**, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü Orta Doğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkileri Anabilim Dalı, İstanbul.
- Kılıç, Orhan (1999), "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 10, s. 119-137.
- Kızılyaprak, Z. Abidin (2005), **Türkî Korkunun Anatomisi: Irak Kürdistanı ve Etkileri**, İstanbul: Doz Yayınları.
- Klein, Janet (2017), **Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri**, Çev. Renan Akman, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Knight, David B. (1982), "Identity and Territory: Geographical Perspectives on Nationalism and Regionalism", **Annals of the Association of American Geographers**, 72 (4), s. 514-531.
- Kolossov, Vladimir (2005), "Border Studies: Changing Perspectives and Theoretical Approaches", **Geopolitics**, 10 (4), s. 606-632.
- Koohi-Kamali, Farideh (2003), **The Political Development of the Kurds in Iran: Pastoral Nationalism**, New York: Palgrave Macmillan.
- Kökdemir, Naci (1952), **Eski ve Yeni Toprak, İskân Hükümleri ve Uygulama Klavuzu**, Devlet Nüshası, Ankara: Millî Kütüphane.
- Köksal, Yonca (2006), "Coercion and Mediation: Centralization and Sedentarization of Tribes in the Ottoman Empire", **Middle Eastern Studies**, 42 (3), s. 469-491.
- Köroğlu, Kemalettin (2016), **Eski Mezopotamya Tarihi**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kristof, Ladis K. D. (1959), "The Nature of Frontiers and Boundaries", **Annals of the Association of American Geographers**, 49 (3), s. 269-282.
- Kuhrt, Amélie (2017), **Eski Çağ'da Yakındoğu Cilt I (M.Ö. 3000-330)**, Çev. Dilek Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- _____ (2017), **Eski Çağ'da Yakındoğu Cilt II (M.Ö. 3000-330)**, Çev. Dilek Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kuniholm, Bruce Robellet (1980), **The Origins Of The Cold War In The Near East: Great Power Conflict And Diplomacy In Iran, Turkey, and Greece**, Princeton: Princeton University Press.
- Kuper, Andrew (2004), **Democracy Beyond Borders: Justice and Representation in Global Institutions**, Oxford: Oxford University Press.
- Kurtz, Donald V. (2001), **Political Anthropology: Power and Paradigms**, Colorado: Westview Press.

- Kutay, Cemal (1992), **Osmanlıdan Cumhuriyete Yüzyılımızda Bir İnsanımız Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964)**, Cilt 5, İstanbul: Kazancı Yayınları.
- Kurubaş, Erol (2004), **Sevr-Lozan Sürecinden 1950'lere Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye**, Ankara: Nobel Yayınları.
- Kut, Gün (1993), "Burning Waters: The Hydropolitics of the Euphrates and Tigris", **New Perspectives on Turkey**, Sayı 9, s. 1-17.
- Küçük, Cevdet (1981), "İran-İrak Hududunu Belirleyen 1913 Tarihli İstanbul Protokolü", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan, s. 243-268.
- Küpeli, Özer (2010), "İrak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)", **International Journal of History**, Ortadoğu Özel Sayısı, s. 227-244.
- (2018), "İpek, Ticaret Yolları ve Osmanlı-Safevi Mücadelesinde Ekonomik Rekabet", **Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, İslam Kongresi Özel Sayısı, s. 322-340.
- Kütükoğlu, Bekir (1962), **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Laclau, Ernesto & Chantal Mouffe (2017), **Hegemonya ve Sosyalist Strateji: Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru**, çev. Ahmet Kardam, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lacoste, Yves (2012), **İbni Haldun: Tarih Biliminin Doğuşu**, Çev. Mehmet Sert, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Laing, Donald David (1965), **The Divided Self: An Existential Study in Sanity and Madness**, New York: Penguin Books.
- Lattimore, Owen (1951), **Inner Asian Frontiers of China**, New York: Capitol Publishing.
- Lazarev, Mikhail Semenovich (2013), **Kürdistan Tarihi**, Çev. İbrahim Kale, İstanbul: Avesta Yayınları.
- Lewis, Bernard (1993), **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kırıatlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lieven, Dominic (2001), **Empire: The Russian Empire and Its Rivals**, New Haven: Yale University Press.
- Lindholm, Charles (2004), **İslami Ortadoğu**, Çev. Balkı Şafak, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Llobera, Joseph R. (2007), **Modernliğin Tanrısı: Batı Avrupa'da Milliyetçiliğin Gelişimi**, Çev. Emek Akman & Ebru Akman, Ankara: Phoenix Yayınevi.

- Locke, John (2012), **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme: Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni, Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme**, Çev. Fahri Bakırcı, Ankara: Ebabil Yayınları.
- Longo, Matthew (2017), “From Sovereignty to Imperium: Border, Frontiers and the Specter of Neo-Imperialism”, **Geopolitics**, 22 (4), s. 757-771.
- Longrigg, Stephen Hemsley (1925), **Four Centuries of Modern Iraq**, Oxford: Oxford University Press.
- Loomba, Ania (2005), **Colonialism / Postcolonialism**, New York: Routledge.
- Lukes, Steven (2005), **Power: A Radical View**, New York: Palgrave Macmillan.
- Maalouf, Amin (2016), **Ölümcül Kimlikler**, Çev. Aysel Bora, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Maeda, Tohru (1981), “King of Kish in Pre-Sargonic Sumer”, **Orient**, Sayı 17, s. 1-17.
- Maine, Henry Sumner (1908), **Ancient Law: Its Connection with the Early History of Society and its Relation to Modern Ideas**, London.
- Manners, Ian (2002), “European [Security] Union: from existential threat to ontological security”, **Copenhagen Peace Research Institute**, 42, s. 1-43.
- Marcus, Aliza (2009), **Kan ve İnanç: PKK ve Kürt Hareketi**, Çev. Ayten Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marr, Phebe (2012), **The Modern History of Iraq**, Colorado: Westview Press.
- Martinez, Oscar J. (1994), **Border People: Life and Society in the U.S.-Mexico Borderlands**, Tucson: The University of Arizona Press.
- Marx, Karl (1976), **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı**, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, Karl & Friedrich Engels (2013), **Alman İdeolojisi [Feuerbach]**, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları.
- Maslow, Abraham Harold (1943), “A Theory of Human Motivation”, **Psychological Review**, 50 (4), s. 370-396.
- Masters, Bruce (2013), **The Arabs of the Ottoman Empire, 1516-1918: A Social and Cultural History**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Matin, Kamran (2013), **Recasting Iranian Modernity: International Relations and Social Change**, New York: Routledge.
- Matthee, Rudi (2012), **Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan**, New York: I. B. Tauris & Co. Ltd.

- ____ (2015), "Relations Between the Center and the Periphery in Safavid Iran: The Western Borderlands v. the Eastern Frontier Zone", **The Historian**, 77 (3), s. 431-463.
- McDermott, Rose (2001), **Risk-Taking in International Politics: Prospect Theory in American Foreign Policy**, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- McDowall, David (2004), **Modern Kürt Tarihi**, Çev. Neşenur Domaniç, İstanbul: Doruk Yayınları.
- Melek, Kemâl (1983), **İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)**, İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Menderes, Adnan (1957), "Iraq-Turkey: Pact of Mutual Co-operation", **The American Journal of International Law**, 51 (2), s. 502-505.
- Meray, Seha L. & Osman Olcay (1977), **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Merriman, Roger Bigelow (1944), **Suleiman The Magnificent 1520-1566**, Massachusetts: Harvard University Press.
- Metin, Barış (2007), **Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri**, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- Metin, Celal (2006), **Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)**, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.
- Michaelsen, Scott & David E. Johnson (der.) (1997), **Border Theory: The Limits of Cultural Politics**, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Migdal, Joel S. (der.) (2004), **Boundaries and Belonging: States and Societies in the Struggle to Shape Identities and Local Practices**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Minorsky, F. Vladimir (2015), **Musul Sorunu**, Çev. Salim Şahin, İstanbul: Avesta Yayınları.
- Mitzen, Jennifer (2006), "Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma", **European Journal of International Relations**, 12 (3), s. 341-370.
- ____ (2018), "Feeling at Home in Europe: Migration, Ontological Security, and the Political Psychology of EU Bordering", **Political Psychology**, 39 (6), s. 1373-1387.

- Moazzen, Maryam (2018), **Formation of a Religious Landscape: Shi'i Higher Learning in Safavid Iran**, Leiden: Brill.
- Moore, Barrington (1989), **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü**, Çev. Şirin Tekeli & Alâeddin Şenel, Ankara: V Yayınları.
- Motyl, Alexander (1997), "Thinking About Empire", **After Empire: Multiethnic Societies and Nation Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires** içinde, der. Karen Barkey & Mark Von Hagen, Colorado: Westview Press, s. 19-29.
- Mouffe, Chantal (2015), **Siyasal Üzerine**, Çev. Mehmet Ratip, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Muhammad, Arkan H. (2013), "Iraklı Kürtlerin Özerklikten De Facto Federalizme Geçiş Aşamaları (1918–2005)", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı 18, s. 79-117.
- Müstavfi, Hamdullah (1919), **Nüzhet el-Kulûb**, Çev. Guy Le Strange, London: Leyden E. J. Brill.
- Naki, Emrah (2016), "Osmanlı'ya Karşı İran'la İttifak: 16. Yüzyılın Siyasi ve İktisadi Rekabet Ortamında Avrupa'nın Müttefik Arayışları", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 35 (59), s. 115-129.
- Natali, Denise (2009), **Kürtler ve Devlet: Irak, Türkiye ve İran'da Ulusal Kimliğin Gelişmesi**, Çev. İbrahim Bingöl, İstanbul: Avesta Yayınları.
- Neocleous, Mark (2014), **Devleti Tahayyül Etmek**, Çev. Akın Sarı, Ankara: NotaBene Yayınları.
- Newman, David (2006), "The Lines That Continues to Seperate Us: Borders in Our 'Borderless' World", **Progress in Human Geography**, 30 (2), s. 1-19.
- ____ (2011), "Contemporary Research Agendas in Border Studies: An Overview", **The Ashgate Research Companion to Border Studies** içinde, der. Doris Wastl-Walter, Farnham: Ashgate Publishing Limited, s. 33-47.
- Nissen, Hans J. (2015), **Ana Hatlarıyla Mezopotamya: Yakın Doğu Arkeolojisinin İlk Dönemleri (İ.Ö. 9000-2000)**, Çev. Z. Zühre İlkelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2002), "Osmanlı Kaynaklarında ve Modern Türk Tarihçiliğinde Osmanlı-Safevî Münasebetleri (XVI.-XVII. Yüzyıllar)", **Belleten**, LXVI (246), s. 503-516.
- Ohmae, Kenichi (2005), **The Next Global Stage: Challenges and Opportunities in Our Borderless World**, New Jersey: Wharton School Publishing.

- Oktav, Özden Zeynep (2003), “Water Dispute and Kurdish Separatism in Turkish-Syrian Relations”, **The Turkish Yearbook of International Relations**, Cilt 34, s. 91-117.
- Olca, Osman (1981), **Sevres Andlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler)**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Ollman, Bertel (2015), **Diyaletğin Dansı Marx’ın Yönteminde Adımlar**, Çev. Cenk Saraçoğlu, İstanbul: Yordam Yayınları.
- Olson, Robert (2010), **Kürt Meselesi ve Türkiye-İran İlişkileri**, Çev. Hikmet İlhan, İstanbul: Avesta Yayınları.
- O’Ballance, Edgar (1996), **The Kurdish Struggle 1920-1994**, New York: Palgrave Macmillan.
- O’Leary, Brendan (2001), “The Elements of Right-Sizing and Right-Peopling the State”, **Right-Sizing the State: The Politics of Moving Borders** içinde, der. Brendan O’Leary, Ian S. Lustick & Thomas Callaghy, Oxford: Oxford University Press, s. 15-73.
- Onat, Hasan (1991), “Şii İmamet Nazariyesi (Kuleyni, Kummi, ve Tusi’nin Görüşleri Çerçevesinde)”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 32 (1), s. 89-110.
- Oppenheimer, Franz (1984), **Devlet**, Çev. Alâeddin Şenel & Yavuz Sabuncu, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Oran, Baskın (1996), **“Kalkık Horoz” Çekiç Güç ve Kürt Devleti**, Ankara: Bilgi Yayınları.
- ____ (2008), “Lausanne Barış Antlaşması”, B. Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I: 1919-1980)**, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 215-238.
- ____ (2008), “Batı Bloku Ekseninde Türkiye-1: Dönemin Bilançosu”, B. Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I: 1919-1980)**, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 479-498.
- Orbay, Rauf (1993), **Cehennem Değirmeni: Siyasi Hatıralarım 2**, İstanbul: Emre Yayınları.
- Ortaylı, İlber (1981), **İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Öcalan, Abdullah (2010), “Demokratik Ulus”, **Komünar Üç Aylık İdeolojik-Teorik Dergi**, 5 (47), s. 88-96.

- ____ (2011), **Kürt Sorunu ve Demokratik Ulus Çözümü (Kültürel Soykırım Kısacında Kürtleri Savunmak)**, Azadi Matbaası: Abdullah Öcalan Sosyal Bilimler Akademisi Yayınları.
- ____ (2013), **Demokratik Ulus ve Siyaseti**, Azadi Matbaası: Abdullah Öcalan Sosyal Bilimler Akademisi Yayınları.
- ____ (2016), **Demokratik Ulus**, Köln: Mezopotamya Yayınları.
- Öke, Mim Kemâl (2003), **Musul Kürdistan Sorunu (1918-1926)**, İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Öncü, Ahmet (1993), **Sosyoloji ya da Tarih: İbn-i Haldun ve Mukaddime Üzerine Bir Deneme**, Ankara: Öteki Yayınevi.
- Över, Kıvanç Galip (2008), **Osmanlı'dan Sonra Irak ve Kürtler**, Ankara: Över Yayınları.
- Özarpınar, Yılmaz (2013), **Bir Medeniyet Teorisi: Kültür ve Medeniyete Yeni Bir Bakış**, Ankara: Ötüken Yayınları.
- Özbilgen, Tarık (1976), **Eleştirel Hukuk Başlangıcı Dersleri**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Özcan, Mesut (2003), **Sorunlu Miras Irak**, İstanbul: Küre Yayınları.
- Özcan, Nihat Ali (1999), **PKK (Kürdistan İşçi Partisi) Tarihi, İdeolojisi ve Yöntemi**, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Özcoşar, İbrahim (2017), "Sultan ve Mir: Osmanlı Kürt İlişkilerine Giriş", **Osmanlı Devleti ve Kürtler** içinde, der. İbrahim Özcoşar & Shahab Vali, İstanbul: Kitap Yayınevi, s. 9-37.
- Özdağ, Ümit (1999), **Türkiye, Kuzey Irak ve PKK**, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Özdemir, Seçil (2020), "İran-İrak Savaşı: Türkiye Sınırlarında Terörizme Etkisi", **Gazi Akademik Bakış**, 13 (26) , s. 49-77
- Özkaya, Abdi Noyan (2007), "Suriye Kürtleri: Siyasi Etkisizlik ve Suriye Devleti'nin Politikaları", **Uluslararası Hukuk ve Politika**, 8 (2), s. 90-116.
- Özkırımlı, Umut (2013), **Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış**, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Özkoç, Özge (2007), **Suriye Baas Partisi: Kökenleri, Dönüşümü, İzlediği İç ve Dış Politika (1943-1991)**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara.
- Özoğlu, Hakan (2005), **Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği**, Çev. Nilay Özok-Gündoğan & A. Zana Gündoğan, İstanbul: Kitap Yayınları.

- Özok-Gündoğan, Nilay (2014), “Ruling the Periphery, Governing the Land: The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan, 1840-70”, **Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East**, 34 (1), s. 160-175.
- Pagden, Anthony (1995), **Lords of all the World: Ideologies of Empire in Spain, Britain and France c. 1500- c. 1800**, New Haven: Yale University Press.
- Paasi, Anssi, John Harrison & Martin Jones (der.) (2018), **Handbook on the Geographies of Regions and Territories**, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Pal, Khagendra Chandra (1960), “An Estimate of the Eisenhower Doctrine for the Middle East”, **The Indian Journal of Political Science**, 21 (4), s. 331-342.
- Palabıyık, Mustafa Serdar (2010), “Sadabad Paktı (8 Temmuz 1937): İttifak Kuramları Açısından Bir İnceleme”, **Ortadoğu Etüdleri**, 2 (3), s. 147-179.
- Pamuk, Şevket (2007), **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi: 1500-1914**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parmaksızoğlu, İsmet (1973), “Kuzey Irak’ta Osmanlı Hâkimiyetinin Kuruluşu ve Memun Bey’in Hatıraları”, **Belleten**, XXXVII (146), s. 191-230.
- Pasha, Sharif (2001), “Memorandum on the Claims of the Kurd People”, **The International Journal of Kurdish Studies**, 15 (1-2), s. 130-136.
- Pazarcı, Hüseyin (2013), **Uluslararası Hukuk**, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.
- Pedersen, Susan (2015), **The Guardians: The League of Nations and the Crisis of Empire**, New York: Oxford University Press.
- Pellow, Deborah (1996), **Setting Boundaries: The Anthropology of Spatial and Social Organization**, London: Bergin & Garvey.
- Penahi, Keyhan Muşir (2017), “Erdelan Kürt Beyliğinin Osmanlı ve Safevi Devletleriyle İlişkileri (16 ve 17. Yüzyıllar)”, **Osmanlı Devleti ve Kürtler** içinde, der. İbrahim Özcoşar & Shahab Vali, İstanbul: Kitap Yayınevi, s. 77-95.
- Pitcher, Donald Edgar (2007), **Osmanlı İmparatorluğu’nun Tarihsel Coğrafyası: Başlangıçtan 16. Yüzyılın Sonuna Kadar Genişleme Sürecini Gösteren Ayrıntılı Haritalarla Birlikte**, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Popescu, Gabriel (2011), **Bordering and Ordering the Twenty-first Century: Understanding Borders**, New York: Rowman & Littlefield Publishers.
- Post, Gaines (1953), “Two Notes on Nationalism in the Middle Ages”, **Traditio**, Sayı 9, s. 281-320.
- Prescott, John Robert Victor (1987), **Political Frontiers and Boundaries**, London: Unwin Hyman.

- ____ (2015), **The Geography of Frontiers and Boundaries**, New York: Routledge.
- Polanyi, Karl (2001), **The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time**, Boston: Beacon Press.
- Polk, William R. (2007), **Irak'ı Anlamak: Cengiz Han'ın Moğollarından Osmanlı Türklerine ve İngiliz Manda Yönetiminden Amerikan İşgaline Kadar Irak Tarihinin Bütün Gelişimi**, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: NTV Yayınları.
- Ramazani, Rouhollah K. (1966), **The Foreign Policy of Iran: A Developing Nation in World Affairs (1500-1941)**, Charlottesville: University Press of Virginia.
- Rancière, Jacques (2016), **Siyasahın Kıyısında**, Çev. Aziz Ufuk Kılıç, İstanbul: Metis Yayınları.
- Romano, David (2006), **The Kurdish Nationalist Movement: Opportunity, Mobilization and Identity**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Roosevelt, Archie (1947), "The Kurdish Republic of Mahabad", **Middle East Journal**, 1 (3), s. 247-269.
- Rousseau, Jean Jacques (2012), **Toplum Sözleşmesi**, Çev. Vedat Günyol, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ruggie, John Gerard (1993), "Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations", **International Organization**, 47 (1), s. 139-174.
- Rumelili, Bahar (2015), **Conflict Resolution and Ontological Security: Peace Anxieties**, New York: Routledge.
- Rumelili, Bahar ve Umut Can Adısönmez (2013), "Uluslararası İlişkilerde Kimlik-Güvenlik İlişkisine Dair Yeni Bir Paradigma: Ontolojik Güvenlik Teorisi", **Uluslararası İlişkiler**, 17 (66), s. 23-39.
- Rumford, Chris (2008), **Cosmopolitan Spaces: Globalization, Europe, Theory**. New York: Routledge.
- Rumley, Dennis & Julian V. Minghi (der.) (2014), **The Geography of Border Landscapes**, New York: Routledge.
- Russell, Richard L. (2005), "Iraq's Chemical Weapons Legacy: What Others Might Learn from Saddam", **Middle East Journal**, 59 (2), s. 187-208.
- Said, Edward W. (2015), **Entelektüel: Sürgün, Marjinal, Yabancı**, Çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sahlins, Marshall (1972), **Stone Age Economics**, Chicago: Aldine Atherton, Inc.
- Sahlins, Peter (1989), **Boundaries: The Making of France and Spain in Pyrenees**, Berkeley: University of California Press.

- Sami, Şemseddin (2001), **Tarihteki İlk Türkçe Ansiklopedide Kürdistan ve Kürdler**, Çev. M. Emin Bozarslan, İstanbul: Deng Yayınları.
- Sand, Peter H. (2018), “Mesopotamia 2550 B.C.: The Earliest Boundary Water Treaty”, **Global Journal of Archaeology & Anthropology**, 5 (4), s. 98-99.
- Sander, Oral (2011), **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918’e**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- ____ (2013), **Siyasi Tarih: 1918-1994**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Saray, Mehmet (1999), **Türk-İran İlişkileri**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Sarıçioğlu, Melike (2013), **Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sassoon, Joseph (2012), **Saddam Hussein’s Bath Party: Inside an Authoritarian Regime**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sasuni, Garo (1992), **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yy’dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri**, Çev. Bedros Zartaryan & Memo Yetkin, İstanbul: Med Yayınları.
- Saygılı, Abdurrahman (2010), “Modern Devletin Çıplak Sureti”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 59 (1), s. 61-97.
- Schmitt, Carl (2007), **The Concept of the Political**, Chicago: The University of Chicago Press.
- ____ (2010), **Siyasi İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm**, Çev. A. Emre Zeybekoğlu, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Schøtt, Anne Sofie (2017), “From the Forgotten People to World-Stage Actors: The Kurds of Syria”, **https://www.academia.edu/34107190/THE_KURDS_OF_SYRIA** (02.02.2019).
- Schmidinger, Thomas (2016), **Suriye Kürdistanı’nda Savaş ve Devrim: Rojava’dan Sesler ve Analizler**, Çev. Sevinç Altınçekiç, İstanbul: Yordam Kitap.
- Scott, James C. (2009), **The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia**, New haven: Yale University Press.
- Seignobos, Charles (1960), **Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi**, Çev. Samih Tiryakioğlu, İstanbul: Varlık Yayınları.
- Sezgin, Ömür (2005), **Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Shahveis, Nouri (2001), **Fifty Years of Fighting in Kurdistan**, Tahran: Nazir Publications.

- Shoup, John A. (2018), **The History of Syria**, California: Greenwood.
- Sınmaz, Kadriye (2017), “Ortadoğu Su Krizi ve Türkiye”, **İnsamer**, Araştırma 38.
- Simons, Geoff (1996), **Iraq: From Sumer to Saddam**, London: Macmillan Press LTD.
- Smith, Anthony D. (1994), **Millî Kimlik**, Çev. B. Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Smith, Steve (1996), “Positivism and Beyond”, **International Theory: Positivism and Beyond** içinde, der. Steve Smith, Ken Booth & Marysia Zalewski, Cambridge: Cambridge University Press, s. 11-44.
- Soileau, Dilek Kızıldağ (2018), **Koçgiri İsyanı: Sosyo-tarihsel Bir Analiz**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Soja, Edward W. (1971), **The Political Organization of Space**, Washington, DC: Association of American Geographers.
- Somel, Selçuk Akşin (2003), **Historical Dictionary of the Ottoman Empire**, Oxford: The Scarecrow Press, Inc.
- Soofi, Alireza vd. (2017), “A Study of Political Situation and Relations of Ardalan Dynasty in Qajar Era”, **Journal of History Culture and Art Research**, 6 (3), s. 1381-1391.
- Soofizadeh, Abdolvahid (2013), “I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açidan Değerlendirilmesi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 32 (54), s. 183-194.
- Soysal, İsmail (2000), **Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları (I. Cilt: 1920-1945)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Stansfield, Gareth (2014), “Kurds, Persian Nationalism, and Shi’i Rule: Surviving Dominant Nationhood in Iran”, **Conflict, Democratization, and the Kurds in the Middle East: Turkey, Iran, Iraq, and Syria** içinde, der. David Romano & Mehmet Gurses, New York: Palgrave Macmillan, s. 59-84.
- Stebbins, H. Lyman (2012), “British Imperialism, Regionalism, and Nationalism in Iran (1890-1919)”, **Iran Facing Others: Identity Boundaries in a Historical Perspective** içinde, der. Abbas Amanat & Farzin Vejdani, New York: Palgrave Macmillan, s. 153-169.
- Steele, J. Brent (2005), “Ontological security and the power of self-identity: British neutrality and the American Civil War”, **Review of International Studies**, 31 (3), s. 519-540.
- ____ (2008), **Ontological Security in International Relations: Self-Identity and the IR State**, London: Routledge.
- Sterio, Milena (2013), **The Right to Self-Determination under International Law: “Selfistans,” Secession, and the Rule of the Great Powers**, New York: Routledge.

- Storey, David (2012), **Territories: The Claiming of the Space**, New York: Routledge.
- Strauss, Michael J. (2015), **Territorial Leasing in Diplomacy and International Law**, Leiden: Nijhoff.
- Strohmeier, Martin & Lale Yalçın-Heckman (2013), **Kürtler: Tarih, Siyaset, Kültür**, Çev. Atilla Dirim, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Sümer, Faruk (1976), **Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları.
- Şahin, Cemalettin (2002), **Türkiye Fizikî Coğrafyası**, Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Şahin, İlhan ve Feridun Emecen (1991) “Amasya Antlaşması”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <http://islamansiklopedisi.org.tr/amasya-antlasmasi> (07.01.2019).
- Şahin, İlhan (1979), “Tîmar Sistemi Hakkında Bir Risale”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı 32, s. 905-1047.
- Şahin, Türel Yılmaz (2016), **Uluslararası Politikada Ortadoğu**, Ankara: Barış Kitap.
- Şaylan, Gencay (2002), **Postmodernizm**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Şeker, Can (2020), **Yerleşik Göçebe Uzun-Zaman Mekanlarının Gölgesinde İran’ın Tarihsel Seyri: Ahemenişlerden İran İslam Cumhuriyeti’ne**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara.
- Şimşir, Bilâl N. (1990), **Lozan Telgrafları I (1922-1923)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ____ (1994), **Lozan Telgrafları II (Şubat-Ağustos 1923)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taflıoğlu, M. Serkan (2013), “İran İslam Cumhuriyeti’nde Egemenlik ve Meşrûiyet Kaynağı Velâyet-i Fakih”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 68 (3), s. 95-112.
- Tan, Altan (2009), **Kürt Sorunu: Ya Tam Kardeşlik Ya Hep Birlikte Kölelik**, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Taştekin, Fehim (2016), **Rojava: Kürtlerin Zamanı**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tejel, Jordi (2009), **Syria’s Kurds: History, Politics and Society**, New York: Routledge.
- Temel, Celâl (2017), **Mondros’tan Lozan’a Kürtler: Kürtlerin Aldanma ve Aldatılma Yılları**, İstanbul: İsmail Beşikci Vakfı Yayınları.
- ____ (2020), **1984’ten Önceki 25 Yılda Türkiye’de Kürdlerin Silahsız Mücadelesi**, İstanbul: İsmail Beşikci Vakfı Yayınları.

- Tekin, Ferhat (2014), **Sınırın Sosyolojisi: Ulus, Devlet ve Sınır İnsanları**, İstanbul: Açılım Kitap Yayınevi.
- Teschke, Benno (2003), **The Myth of 1648: Class, Geopolitics and the Making of Modern International Relations**, New York: Verso.
- Teşkilâtı Esasiye Kanunu (1921), <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/> (01.01.2020).
- Teşkilâtı Esasiye Kanunu (1924), <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/> (01.01.2020).
- Torî (2005), **Aşiretten Millet Olma Yapılanmasında Kürtler**, İstanbul: Doz Yayınları.
- Toynbee, Arnold J. (1971), **Türkiye: Bir Devletin Yeniden Doğuşu**, Çev. Kasım Yargıcı, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Tilly, Charles (1997), “How Empires End”, **After Empire: Multiethnic Societies and Nation Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires** içinde, der. Karen, Barkey & Mark Von Hagen, Colorado: Westview Press, s. 1-11.
- _____ (2001), **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu**, Çev. Kudret Emiroğlu, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Tripp, Charles (2007), **A History of Iraq**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tuna, Muammer, Hasan Şen & Zafer Durdu (2011), **Modern Toplumun İnşası: Tarihsel ve Sosyolojik Bir Perspektif**, Ankara: Detay Yayınları.
- Tunaya, Tarık Zafer (1986), **Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt II, Mütareke Dönemi**, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Turan, Sibel (1992), **Türkiye’nin Coğrafi Konumunun Dış Politikasına Etkisi**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul.
- Turner, Frederick Jackson (1920), **The Frontier in American History**, New York: Henry Holt & Company.
- Uçar, Fuat (2016), “Demokrat Parti Döneminde Kürt Sorunu: Gelişimi ve Etkileri”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, Sayı 43, s. 175-200.
- Uçarol, Rifat (1995), **Siyasi Tarih: 1789-1994**, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Uluerler, Sıtkı (2009), **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasî İlişkileri (1774-1848)**, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı, Elazığ.
- _____ (2015), **Osmanlı-İran Sınır ve Aşiret (1800-1854)**, Ankara: Sonçağ Yayınları.
- Uygun, Oktay (2015), **Devlet Teorisi**, İstanbul: On İki Levha Yayınları.

- Uzgel, İlhan & Ömer Kürkçüoğlu (2008), “Batı Avrupa’yla İlişkiler”, B. Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I: 1919-1980)**, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 258-277.
- Ülke, Cemal (2014), **Kürdistan Eyaleti’nin İdarî Yapısı (1847-1867)**, Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Mardin.
- Ünal, Mehmet Ali (1992), “XVI. Yüzyılda Palu Hükümeti”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 7 (1), s. 241-265.
- _____ (1997), **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- _____ (2014), “İstimalet Siyaseti Çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu’nun Kürd Politikası”, **Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Ankara: 09-10 Ocak 2014 Sempozyuma Sunulan Bildiriler I. Cilt** içinde, der. Orhan Kılıç, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 141-159.
- Ünlü, Barış (2010), “İmparatorluk Fikrinin Gelişimi”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 65 (3), s. 237-266.
- _____ (2011), **Osmanlı: Bir Dünya-İmparatorluğunun Soykütüğü**, Ankara: Dipnot Yayınları.
- _____ (2014), “Kürdistan/Türkiye ve Cezayir/Fransa: Sömürge Yöntemleri, Şiddet ve Entelektüeller”, **Türkiye’de Siyasal Şiddetin Boyutları** içinde, der. Güney Çeğin & İbrahim Şirin, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 403-434.
- Vali, Abbas (2013), **Kürt Tarihi, Kimliği ve Siyaseti: Kuramsal Bir Yaklaşım**, Çev. İbrahim Bingöl, İstanbul: Avesta Yayınları.
- _____ (2021), **Sürgünde Kürt Milliyetçiliği: İran’da Kürt Milliyetçiliğinin Unutulan Yılları**, Çev. Zeri İnanç, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Vanlı, İsmet Ş. (2000), “The Kurds in Syria and Lebanon”, **The Kurds: A Contemporary Overview** içinde, der. Philip G. Kreyenbroek & Stefan Sperl, New York: Routledge, s. 112-134.
- Volk, Thomas (2013), “Turkey's Historical Involvement in Middle Eastern Alliances: Saadabad Pact, Baghdad Pact, and Phantom Pact”, **L'Europe en Formation**, 367 (1), s. 11-30.
- W/Balfour Declaration 1917,
<https://web.law.columbia.edu/sites/default/files/microsites/gender-sexuality/balfourdeclaration.pdf> (22.09.2021).
- W/BBC (2017), Iraklı Kürtlerin bağımsızlık referandumu: Hangi ülke destekliyor, kim karşı çıkıyor? <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41414173> (11.11.2020).
- W/Carnegie (2012), “The Damascus Declaration”, <https://carnegie-mec.org/diwan/48514?lang=en> (10.01.2020).

W/Habitat International (2011), “Systematic Housing and Land Rights Violations against Syrian Kurds”, <https://www.hlrn.org/img/documents/kurds%20status%20in%20Syria.pdf> (02.02.2019).

W/New York Times (1991), “Excerpts From 2 Statements by Bush on Iraq’s Proposal for Ending Conflict”, <https://www.nytimes.com/1991/02/16/world/war-gulf-bush-statement-excerpts-2-statements-bush-iraq-s-proposal-for-ending.html> (01.01.2020).

W/NTV (2017), TSK'dan Habur Sınır Kapısı'nda askeri tatbikat, <https://www.ntv.com.tr/galeri/turkiye/tskdan-habur-sinir-kapisinda-askeri-tatbikat,dGheea7FqUeGE-P-59HArA/YUYg3RazH0epeFpNhioHOQ> (19.12.2020).

W/ParsToday (2017), İran ve Türkiye büyükelçileri Irak'ta bir araya geldi, https://parstoday.com/tr/news/iran-i84265-%C4%B0ran_ve_t%C3%BCrkiye_b%C3%BCy%C3%BCkel%C3%A7ileri_irak%27ta_bir_araya_geldi (20.12.2020).

W/Reuters (2017), Damascus rejects Iraqi Kurdish independence referendum, <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-kurds-referendum-syria-idUSKCN1C00SV> (10.12.2020).

W/Rudaw (2017), 92.73% ‘yes’ for independence: preliminary official results, <https://www.rudaw.net/english/kurdistan/270920174> (29.11.2020).

W/TBMM (1923), “T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları (Cilt 4, 6. İnikat, 6 Mart 1339-1923)”, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d01/CILT04/gcz01004006.pdf> (10.01.2020).

W/TBMM (2011), Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Terör ve Terör Örgütlerine Karşı Ortak İşbirliği Anlaşması, <https://www2.tbmm.gov.tr/d23/1/1-1009.pdf> (04.04.2020).

W/Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (1998), Statement Made By İsmail Cem, Foreign Minister, On The Special Security Meeting Held Between Turkey And Syria October 20, 1998 (Unofficial Translation), https://www.mfa.gov.tr/_p_statement-made-by-ismail-cem_foreign-minister_-on-the-special-security-meeting-held-between-turkey-and-syria_br_october-20_-1998_br_unofficial-translation__p_.en.mfa (06.03.2020).

W/T.C. Resmî Gazete (10 Aralık 1987), Türkiye Cumhuriyeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti Arasında Ekonomik İşbirliği Protokolü, s. 2-5, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/19660.pdf> (18.10.2020).

W/United Nations (1949) Treaty of Friendship and Neighborly Relations between Iraq and Turkey, Collection of Treaties, No. 580, s. 281-331, https://www.internationalwaterlaw.org/documents/regionaldocs/Iraq-Turkey-Friendship_1946.pdf (03.03.2021).

W/United Nations (1976), Treaty Concerning The State Frontier And Neighbourly Relations Between Iran And Iraq, United Nations Treaty Series, Vol. 1017, s.

- 135-213,
<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201017/volume-1017-I-14903-English.pdf> (04.03.2021).
- W/United Nations (1991), Resolution 688, <http://unscr.com/files/1991/00688.pdf> (05.03.2021).
- W/USAK Kuzey Irak Operasyonu Raporu (2007), <https://docplayer.biz.tr/7519847-U-s-a-k-kuzey-irak-operasyonu-raporu.html> (05.03.2021).
- Waeber, Ole (1995), "Securitization and Desecuritization", **On Security** içinde, der. Ronnie D. Lipschutz, New York: Columbia University Press, s. 46-86.
- Wallerstein, Immanuel (1974), **The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century**, New York: Academic Press.
- _____ (1992), **Geopolitics and Geoculture: Essays on the changing world-system**, Cambridge: Cambridge University Press.
- _____ (2005), **Ütopistik ya da 21. Yüzyılın Tarihsel Seçimleri**, Çev. Taylan Doğan, İstanbul: Aram Yayınları.
- _____ (2011), **Dünya Sistemleri Analizi Bir Giriş**, Çev. Ender Abadoğlu & N. Ersoy, İstanbul: Bgst Yayınları.
- _____ (2012), **Bildiğimiz Dünyanın Sonu**, Çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yayınları.
- _____ (2013), **Bilginin Belirsizlikleri**, Çev. Berivan Alataş, İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Warf, Barney (2008), **Time-Space Compression: Historical Geographies**, London: Routledge.
- Weber, Max (2001), **The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism**, New York: Routledge.
- _____ (2014), **Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı**, Çev. Özer Ozankaya, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Wendt, Alexander (2004), "The State as Person in International Theory." **Review of International Studies**, 30 (2), s. 289–316.
- Wikas, Seth (2007), "Battling the Lion of Damascus: Syria's Domestic Opposition and the Assad Regime", **The Washington Institute for Near East Policy**, Policy Focus No 69.
- Wilde, Oscar (2021), **Dorian Gray'in Portresi**, Çev. Nihal Yeğinoğlu, İstanbul: Can Yayınları.
- Wittfogel, Karl A. (1963), **Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power**, New Haven: Yale University Press.

- White, Paul (2016), **PKK: Dağlardan İnnek**, Çev. Mustafa Topal, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Whittaker, C. R. (2004), **Rome and Its Frontiers: The Dynamics of Empire**, New York: Routledge.
- Xanî, Ehmedê (2010), **Mem û Zîn**, Çev. Kadri Yıldırım, İstanbul: Avesta Yayınları.
- Yamaguchi, Akihiko (2012), “Shah Tahmasp’s Kurdish Policy”, **Studia Iranica**, 41 (1), s. 101-132.
- Yassin, Borhanedin A. (1995), **Vision or Reality: The Kurds in the Policy of the Great Powers (1941-1947)**, Lund: Lund University Press.
- Yavi, Ersal (2006), **Kürdistan Ütopyası 1. Dosya**, İzmir: Yazıcı Yayınları.
- Yeğen, Mesut (2008), “Türkiye Solu ve Kürt Sorunu”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol (Cilt 8)** içinde, der. Tanıl Bora & Murat Gültekingül, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 1208-1236.
- ____ (2012), **İngiliz Belgelerinde Kürdistan (1918-1958)**, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Yerasimos, Stefanos (2010), **Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, Çev. Şirin Tekeli, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yesiltas, Ozum (2014), “Iraq, Arab Nationalism, and Obstacles to Democratic Transition”, **Conflict, Democratization, and the Kurds in the Middle East: Turkey, Iran, Iraq, and Syria** içinde, der. David Romano & Mehmet Gurses, New York: Palgrave Macmillan, s. 41-57.
- Yeşilbursa, Behçet Kemal (2005), **The Baghdad Pact: Anglo-American Defence Policies in the Middle East (1950-1959)**, London: Frank Cass.
- Yıldız, Kerim (2004), **The Kurds in Iraq: The Past, Present and Future**, London: Pluto Press.
- ____ (2005), **The Kurds in Syria: The Forgotten People**, London: Pluto Press.
- Yıldız, Kerim & Tanyel B. Taysi (2007), **The Kurds in Iran: The Past, Present and Future**, London: Pluto Press.
- Yılmaz, Arzu (2015), **Kürt Mülteciler ve Mülteci Öznenin Politik Kimliği**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara.
- Yılmazçelik, İbrahim (1996), “XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 18 (29), s. 217-232.
- Yiğit, Ali (2002), “Güneydoğu Toroslar’ın Yöresel Etüdü”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 12 (1), s. 47-77.

Zandi, Saeid (1986), **Iran and the World of Power Politics: A Search for Security (1945-1979)**, Doktora Tezi, Leicester Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi, Leicester.

Zarakol, Ayşe (2017), “States and Ontological Security: A Historical Rethinking”, **Cooperation and Conflict**, 52 (1), s. 48-68.

Zürcher, Erik J. (2004), **Turkey: A Modern History**, New York: I. B. Tauris.

ÖZET

Osmanlı ve İran imparatorlukları ile Türkiye, İran, Irak ve Suriye devletlerinin Kürt politikalarını mukayeseli bir şekilde ve sınır kavramı bağlamında inceleyen bu tez, bahsi edilen imparatorluklar ile Kürtler arasında imparatorluk biriminin yönetme anlayışından ileri gelen bir “ortaklığın” kurulduğunu, ancak 19. yüzyılın ilk yarısında başlayan ve 20. yüzyıla yayılan merkezileşme ve modernleşme girişimleriyle “bir arada yaşama” zemininin ortadan kalktığını öne sürmektedir. Bu hususta, ilk olarak, merkezileşme ve modernleşme süreçleriyle eş anlamlı olarak, sınır boylarından ulusal devlet sınırlarına (*frontier*’dan *boundary* ve *border*’a) doğru bir dönüşümün yaşandığı ve sınır anlayışında yaşanan bu dönüşüm, Osmanlı ve İran imparatorluklarının merkezi iktidarıyla Kürtler arasında bir ara tabaka olarak duran emirliklere son verildiği vurgulanmaktadır. Akabinde, modernleşme ve merkezileşme hamlelerinin dağılmaktan kurtaramadığı Osmanlı ve İran imparatorluklarının yerine Türkiye, İran, Irak ve Suriye devletlerinin kurulduğu, bu devletlerin merkezi iktidarıyla “aracı kurumları” olmadan başbaşa kalan Kürtlerin “tebaa”dan “vatandaş”a dönüşürken, karşı milliyetçi istemleri ve hareketleriyle ontolojik bir tehdit kaynağı olarak görülmeye başlandıkları savunulmaktadır. Bu savı desteklemek için, çalışmanın odağındaki dört devletin kendi aralarında akdettikleri sınır antlaşmaları ve güvenlik protokolleri ile Sadabad ve Bağdat Paktlarının kurucu metinlerinin Kürtler bağlamındaki hükümleri örnek gösterilmektedir. Tez, sosyo-ekonomik yapıları, dilsel, etnik ve toplumsal kompozisyonları bakımından farklılaşan bu devletlerin, tüm bu farklılıklarına karşın, yüz yıla yaklaşan süreçte Kürt milliyetçi hareketlerden kaynaklanan tehdit konusunda ortak bir eylem alanını inşa ettiklerini ve egemenliklerinin selametini dörtlü bir sacayağı oluşturarak sağlamaya çalıştıklarını ileri sürmektedir.

ABSTRACT

This dissertation examines Kurdish policies of Ottoman and Iran empires along with the states of Turkey, Iran, Iraq and Syria from a comparative perspective and in the context of border concept. It asserts that a partnership arising from the governing approach of empires was established between Kurds and aforementioned empires, while ground for “coexistence” was demolished as a result of centralization and modernisation efforts taking place in 19th and 20th centuries. In this respect, first and foremost, it is emphasized that a transformation from *frontiers* to *boundaries* and *borders* took place concurrently with the centralization and modernisation processes of mentioned empires. This was accompanied by abolishment of emirates which performed a task of being a layer between Kurds and central administrations of Ottoman and Iran empires. Subsequently, it is asserted that the failure of centralization and modernisation attempts led to the disintegration of above-mentioned empires and paved the way for the formation of Turkey, Iran, Iraq and Syria. Kurds, in this new environment, was to be transformed from vassals of emperors to the citizens of newborn nation-states and their nationalist aspirations started to be seen as an existential source of threat. This claim is supported by revealing the provisions of founding documents of border agreements, security protocols as well as Sadabad and Baghdad Pacts regarding Kurds. The dissertation argues that although Turkey, Iran, Iraq and Syria differentiate from one another in terms of their socio-economic structures, linguistic, ethnic and social compositions they have built a common understanding and partnership in order to confront threats originating from Kurdish nationalist movements roughly since 1920s.